

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut

**Aita Kustin**

**SAAREMAA JA MUHU MUISTISED  
FEODALISMI TÄRKAMISE PERIOODIST**

(11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni)

Dissertatsioon ajaloo teaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks

Juhendaja: Eesti NSV TA akadeemik H. Moora

Tallinn 1962

Kustin, A. Saaremaa ja Muhu muistised feodalismi tärkamise perioodist (11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni). Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1962, 1–2 köide. 588 lk + 7 joonist ja 84 tahvlit.

Digiteeritud tekst põhineb Aita Kustini 18. veebruaril 1963. a kaitstud käsikirjalise doktoritöö koopiatel, mis asuvad Tartu Ülikooli arheoloogia raamatukogus ja Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi raamatukogus. Töö juurde kuulunud joonised ja fototahvlid ei ole oma algsel kujul säilinud.

Teksti digiteerisid: Marge Konsa ja Ragnar Saage.

Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2012.



## SISUKORD

|                                                              |            |
|--------------------------------------------------------------|------------|
| <b>Sissejuhatus</b>                                          | <b>1</b>   |
| <b>I Ülevaade uurimisajaloost</b>                            | <b>2</b>   |
| <b>II Looduslik keskkond</b>                                 | <b>25</b>  |
| <b>III Saaremaa ja Muhu muistised I aastatuhandel</b>        | <b>32</b>  |
| <b>IV Saaremaa ja Muhu muistised II aastatuhande alguses</b> | <b>61</b>  |
| Kivikalmistud                                                | 61         |
| Laibakalmistud                                               | 126        |
| Juhuleiud                                                    | 137        |
| Peitleiud                                                    | 138        |
| Muinaslinnad                                                 | 145        |
| <b>V Esemeline materjal</b>                                  | <b>152</b> |
| <i>A Töö- ja tarberiistad</i>                                | 153        |
| Noad ja noatuped                                             | 154        |
| Kirved                                                       | 175        |
| Vikatid                                                      | 194        |
| Luisud, tulerauad                                            | 196        |
| Kammid                                                       | 197a       |
| Lukud ja võtmed                                              | 198        |
| Kaalud ja vihid                                              | 203        |
| Lambarauad, raudnaasklid, peitlid, tarutuur                  | 206        |
| Õngekonksud, ahingu- ja tuuraotsad, võrgukivid               | 207        |
| Needid                                                       | 208        |
| Naelad ja obadused                                           | 209        |
| Keraamika                                                    | 211        |
| <i>B Relvad</i>                                              | 233        |
| Odaotsad                                                     | 233        |
| Mõõgad                                                       | 263        |
| Mõõgatupe otsikud                                            | 279        |
| Nooleotsad                                                   | 289        |
| Kilbiosad                                                    | 290        |
| Rõngassärgi katkend                                          | 291        |
| Kokkuvõte                                                    | 291        |
| <i>C Ratsutamisega seotud esemed</i>                         | 293        |
| Suitsed                                                      | 293        |
| Valjanaastud                                                 | 297        |
| Kuljused, pandlad                                            | 302        |
| Sadula jalusraud                                             | 303        |

|                                                                     |            |
|---------------------------------------------------------------------|------------|
| Kannused                                                            | 304        |
| Kokkuvõte                                                           | 305        |
| <i>D Riietuse osad</i>                                              | 307        |
| Vööosad, pandlad                                                    | 307        |
| Vööketid                                                            | 342        |
| Rõivaosad, spiraalilustused                                         | 343        |
| <i>E Ehted</i>                                                      | 357        |
| Hoburaudsõled                                                       | 357        |
| Rinnakeed                                                           | 401        |
| Ripatsid ja kuljused                                                | 430        |
| Rinnalehed                                                          | 438a       |
| Helmed ja kauriteokarbid                                            | 441        |
| Kaelavõrud                                                          | 449        |
| Käevõrud                                                            | 460        |
| Sõrmused                                                            | 481        |
| Vahr, oimurõngas                                                    | 497        |
| Rõngas                                                              | 498        |
| Kokkuvõte                                                           | 498        |
| <b>VI Muistsete saarlaste majandusest ja ühiskondlikust korrast</b> | <b>500</b> |
| Asustus                                                             | 500        |
| Majandus                                                            | 505        |
| Ühiskond                                                            | 537        |
| <b>Kasutatud muuseumifondide lühendid</b>                           | <b>556</b> |
| <b>Bibliograafia ja lühendid</b>                                    | <b>557</b> |
| <b>Sisukord</b>                                                     | <b>579</b> |
| <b>Lisa illustratsioonide nimekiri</b>                              |            |

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut

A. K u s t i n

SAAREMAA JA MUHU MUISTISED FEODALISMI TÄRKAMISE PERIOODIST

(11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni)

Dissertatsioon ajaloo teaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks.

Juhendaja: Eesti NSV TA akadeemik H. M o o r a

Tallinn 1962

Eesti NSV vanima ajaloo alal on üheks tähtsaks probleemiks eestlastel II aastatuhande algul, feodalismi tarkamise perioodil ühiskondliku ja majandusliku korra selgitamine. Nende küsimuste uurimine vastab nõukogude ajaloolaste ette seatud kesksele ülesandele, valgustada ühiskonna arenemise seadusparasusi.

Kirjalikke andmeid on vaadeldavast ajajärgust alles vähe, mistõttu peamiseks ajalooallikaks on sellest perioodist pärinev rohke arheoloogiline materjal. Kuid võrreldes varasemate ajajärgude, näiteks I aastatuhande esimese poole muististega, pole II aastatuhande alguse arheoloogilised malestusmargid seni üksikasjalikumalt kasitlemist leidnud. Seepärast on selle rikkaliku arheoloogilise ainese läbitöötamine feodalismi tarkamise perioodi ajaloo uurimisel vältimatult vajalik.

Kaesolev töö kujutab endast esimest monograafilist uurimust, mille aluseks on võetud Eesti territooriumi ühe osa, nimelt Saaremaa ja Muhu II aastatuhande alguse arheoloogiline materjal. Töö eesmärgiks on selle materjali läbitöötamise kaudu valgustada saarlaste majanduse ja ühiskondlike suhete arenemise astet feodalismi tarkamise perioodil, enne saksa-taani agressorite sissetungi 13. sajandil. Eesti läänranniku saared Saaremaa ja Muhu moodustasid oma majanduslike ja kultuuriliste iseärasuste tõttu omaette osa muistsete eestlaste territooriumist. Saaremaa ja Muhu saar on II aastatuhande alguse arheoloogiliste malestusmärkide poolest rikkamad kui muud eestlaste maad. Seepärast on põhjust kasitleda selle Eesti piirkonna ajaloo küsimusi omaette uurimuses.

## I. ÜLEVAADE UURIMISAJALOOST

Huvi Saaremaa muististe vastu tarkas juba moodunud sajandil. Kõigepealt kõitsid uurijate tähelepanu Saaremaa suured maalinnad, mis tasasel ja enamasti lagedal maastikul eriti esile tõusid. Esmakordselt märkis Saaremaa linnuseid Baltimaade silmapaistev kartograaf Ludvig August v. Mellin (1754-1835). Tema koostas suure Liivimaa atlase,<sup>1</sup> mille Kuressaare maakonna kaardileht ilmus trükist 1802.a. Seal leiame nii Muhu linnuse kui ka kõik Saaremaa suured maalinnad Põide, Valjala, Kaarma, Kärla Lihulinna ja Kihelkonna linnuse. Linnuste osas jäigi Mellini kaart kuni 20. sajandi alguseni kõige täpsemaks, - mitmel hiljem koostatud arheoloogilisel kaardil nad kas puuduvad või pole märgitud kõik (vt. lk. 8).

Üks tähtsamaid Saaremaa muinsuseharrastajaid oli tuntud estofiil Johan wolfgang Ludvig v. Luce (1750-1842). Luce oli sündinud Saksamaal, tuli aga 21. aastaseks Saaremaale ja viibis siin õige mitmesugustes ametites kuni elu lõpuni. Põhitöö kõrval tegeles Luce innukalt Saaremaa ajaloo, etnograafia ja keelemurdega. Peale Mellini poolt märgitud maalinnade nimetas Luce lõhutud linnusena ka Purtsa küla juures asetsevat

---

<sup>1</sup> L. A. Mellin, Atlas von Liefeland oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthümern Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel. Riga und Leipzig MDCCLXXXVIII; vt. ka E. V a r e p, L.A. Mellini Liivimaa atlas ning selle tähtsus Eesti NSV territooriumi geograafilise uurimise ajaloos. TA Toim. 1955, Nr. 2, lk. 300-315.

Karja linnuse kohta, mida rahvasuus tuntakse Kooljamägede nime all.<sup>1</sup> Luce arvates olid suured tugevasti kindlustatud maalinnad kihelkondade keskusteks, milles muiste elasid nende kihelkondade vanemad või pealikud. Luce püüdis tõestada, et "Mone" linnus, mille piiramist kirjeldab Läti Henrik, ei asetsenud mitte Muhu saarel, vaid Pöidel, Tornimäel. Rahvajutu järele olevat nimelt sealt leitud mөөk ja kee. Luce ise on käinud Tornimäel kaevamas ja leidnud "nuge, rööngaid, pandlaid, preese ja turvise osi"<sup>2</sup>. Nagu hiljem selgus, pärinevad need leiud siiski kalmistust ja "Mone" linnuse otsimine Tornimäelt osutus ekslikuks. Luce teoste väärtus seisab aga selles, et ta hindas esmakordselt Saaremaa linnuseid kui ajaloolallikaid ning püüdis neid siduda rahvatraditsioonide ja kroonikate andmetega.

1839.a. sooritas uurimisreisi Saaremaale Tartu Ülikooli ajaloo professor Friedrich K r u s e (1790-1866). Ta tutvus Saaremaa linnustega, ning seoses sellega märkis, et ei leidnud "Mone" linnust mitte Tornimäelt, vaid Vaikse väina vastas-

---

<sup>1</sup> J. W. L. L u c e, Wahrheit und Muthmassung. Beytrag zur ältesten Geschichte Insel Oesel. Pernau 1827, lk. 39.

<sup>2</sup> J. W. L. Luce, Das Schloss Mone auf Oesel. Eine Einladungsschrift zur Feier des 15-ten September 1811, als Krönungs- und Schulfestes, wie auch Einweihungsfestes des neuen Schulhauses der arensburgischen Kreisschule. Riga 1811, lk. 6 jj.

kaldalt - Muhu saarelt<sup>1</sup>. Oma reisiril kaevas Kruse Piila ja Kaarma kalmistuid, kusjuures ta pani tähele, et Saaremaa kivi-kalmetes esineb kiviringe ja -nelinurki, mis on täidetud väiksemate kividega<sup>2</sup>. Surnu põletamine toimus Kruse arvates kalmes, kusjuures põletussäilmed kaeti õhukese kivide kihiga. Kruse eksis, kui ta arvas võivat leida kirjeldatud kalmistui-le täpseid vasteid Skandinaavias ja pidas sel põhjusel Saaremaa kalmeid varjaagide matuseehitusteks. Tema põhjendamata kontseptsiooni kohaselt pidi mujalgi Läänemere idakaldail olema elanud varjaage. Kruse avaldas ühes liivlaste muististega esmakordselt ka mitmed tema poolt Saaremaalt kogutud leidude joonised<sup>3</sup>.

Kruset abistas Saaremaa kalmete kaevamisel kohalik mõisnik maamarssal Theodor v. B u x h o e v d e n, kes oli ka ise 1836.a. kaevanud Paju kalmistust välja rea odaotsi, nuge, keeosi ja münte. Kalmete ehitus Buxhoevdeni tähelepanu ei koitnud. Leitud esemed kinkis ta samuti nagu Krusegi, Riia Ajaloo ja Muinsusuurijate Seltsile<sup>4</sup>. Mainitud selts oli tol ajal Baltimaade ajaloo tähtsaim uurimisasutus, mille tegevuspiirkonda kuulus ka Saaremaa.

---

<sup>1</sup> F. K r u s e, Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands. Dorpat 1842, lk. 6, tahv. 62.

<sup>2</sup> Samas, lk. 10, tahv. 59:IX.

<sup>3</sup> Samas, tahv. 49.

<sup>4</sup> Inland 1837, nr. 172; Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's II, lk. 341 jj.



Saaremaa linnuseid märkis lühidalt D. A. H u e c k<sup>1</sup>, Tartu Ülikooli anatoomiaprofessor ja Õpetatud Eesti Seltsi president. Luce jargi oletas ta erinevalt Krusest linnust ka Tornimaal ning Karja Kooljamägedel.

Kõige teenekam Saaremaa muististe uurija oli möödunud sajandil Jean Baptiste H o l z m a y e r (1839-1890). Paritoolult Müncheni sakslane, tuli Holzmayer nagu mitmed tema kaasmaalasedki Liivimaale paremat teenistust otsima. Ta töötas Kuressaare Gümnaasiumis vanade keelte õpetajana ja uuris selle kõrval agaralt kohalikke arheoloogilisi mälestusmärke, vanu kombeid ja uskumusi. Holzmayeri esimene ajaloolist laadi töö on pühendatud Saaremaa sajandusele ja linnustele<sup>2</sup>. Linnuseid käsitas ta ajalooallikadena ja kasutas nende uurimisel kroonikate ja muude kirjalike allikate andmeid. 1860.a. ta kaevas vähesel määral Kaarma linnust. Holzmayer näitas Luce seisukoha ekslikkust "Mone" kantsi asukoha määramisel, põhjendades oma arvamist sellega, et Lati Henrik võis kirjeldada ainult Muhus, mitte Saaremaal asuva maalinna vallutamist. Karja Kooljamägesid seostas Holzmayer saarlaste ülestõusu purustamisega 1345.a. Nagu Luce, nii arvas ka Holzmayer, et linnus oli iga kihelkonna keskuseks. Võrreldes Lucega, on tema linnuste kirjeldused palju täpsemad. Ehkki lähemalt põhjendamata arvas Holzmayer õigesti, et saarte maalinnad olid ehitatud juba enne sakslaste sissetungi 13. sajandil.

---

<sup>1</sup> A. H u e c k, Notizen über einige Burgwälle der Ureinwohner Liv- und Esthlands. Verh. GEG I, lk. 66 jj.

<sup>2</sup> J. B. H o l z m a y e r, Osiliana I. Das Kriegswesen der alten Oeseler. Ahrensburg 1868.



Holzmayeri tegevus muistsete kalmistute kaevamisel oli õige ulatuslik: 1868.a. kaevas ta Piila, 1872.a. uuesti Piila, peale selle Kantsi ja Päälda kivikalmeid ja Muhu Viira laibakalmistut, 1874.a. uuris ta Paju, Lõhetuma, Kaarma Loona ja Mäla ning 1877.a. Kurevere kivikalmet. Oma kaevamiste tulemused Holzmayer ka avaldas<sup>1</sup>. Lisaks nimetatud kaevamistele kirjeldas ta veel 1866.a. avastatud hauda Laadjalal ning Tagamäisa aaret, mis oli saadud 1869.a. Viimane parineb tema arvates kalmistust. Kuigi Holzmayeri ajal arheoloogiliste uurimiste meetodid veel polnud välja kujunenud, on tema töö säilitanud teatava väärtuse ka hilisemale uurimistööle. Sest tema kaevamiste kirjeldused on oma aja kohta täpsed ja varustatud rohke arvuliste andmetega. Leidesemete käsitus on samuti üksikasjalik, kuigi ta nende asendit kalmes või luustiku suhtes ei ole tähele pannud ja tal alles puuduvad kaevamisplaanid. Enamikku kirjeldatud kalmistuist Holzmayer pidepunktide puudusel ei katsunudki dateerida, ainult Päälda kalme asetas ta leidude põhjal sakslaste sissetungi eelsesse perioodi. Järelduste tegemisel oli Holzmayer äärmiselt tagasihoidlik ja pidas rangelt kinni kaevamisandmetest. Nii arvas ta Päälda kalmistu puhul täiesti põhjendatult, et panuste puudumine võis seal oleneda nii maetu varanduslikust seisundist kui ka matmiskommetest. Üldisemat laadi järeldusi Holzmayer ei teinud. See on ka arusaadav, kuna vastavat materjali oli vähe ja olemasolevadki võrdlusandmed polnud talle kättesaadavad. Holzmayer oli muidugi vaid asjaarmastaja ja tema kaevamised olid paratamatult mitmes suhtes algelised. Kaeva-

---

<sup>1</sup> J. B. H o l z m a y e r, Osiliana III. Verh. GEG X, lk. 1-40.

miste ~~mulga~~ ulatuse ning saadud andmete kasutamise viisi täpsu-  
selt aga seisab Holzmayer teiste tolleaegsete muinsusuurijate  
seas esikohal. Holzmayeri tegevuse tulemusena olid Saaremaa  
ja Muhu 19. sajandi teisel poolel kõige paremini uuritud ala-  
deks Baltimaadel.

Holzmayeri initsiatiivil asutati 1865,a, Kuressaares  
"Saaremaa Tundmaõppimise Selts" (Verein zur Kunde Oesels).  
Sinna kuulusid peamiselt kohalikud sakslased, kes seadsid  
endale eesmärgiks uurida eesti keelt ja muistiseid. Seltsi  
algatusel asutati Kuressaarde ka muuseum, mille põhifondi  
moodustasid Holzmayeri poolt kogutud leiud. Selts andis väl-  
ja kolm vihikut "Publikatsioone", milles avaldati ka arheo-  
loogilist materjali<sup>1</sup>.

Moodaminnes märgib Saaremaa muistiseid Tartu Ülikooli  
mineraloogiaprofessor Constantin G r e w i n g k (1819-  
1887). Grewingk tegeles ka muinasteaduse, eriti kiviaja arheo-  
loogiaga<sup>2</sup>. Ta koostas esimese Baltimaade arheoloogilise kaar-  
di, märkides sinna "kivi- ja varasema raua-aja (1.-6. sajand)"

---

<sup>1</sup> Publikationen des Vereins zur Kunde Oesels I-III, 1891-  
1905.

<sup>2</sup> Teda käsitletakse pikemalt Eesti arheoloogia historio-  
graafia lühikäesraamatus, mis on antud М.Х. Ш м и д е х е л ь м,  
Археологические памятники периода разложения родового строя  
на Северо-Востоке Эстонии /У в. до н.э. - У в.н.э./, Таллин  
1955, lk. 6-14; Л.Ю. Я н и т с, Поселения эпохи неолита и ран-  
него металла в приустье р. Эмайыги, Таллин 1959, lk.6-15. Bal-  
tisaksa uurijate kohta on põhjalik kuid objektivistlikku laadi  
käsitus E. W a h l e, Studien zur Geschichte der prähistori-  
schen Forschung, Heidelberg 1950.

muistised<sup>1</sup>. Saaremaa osas on sel kaardil näidatud Paju, Piila, Pidula ja Tornimäe põletusmatustega kivikalmed, mõned mündileiud ja maalinnad. Lihulinn ja Kihelkonna linnus Grewingki kaardil puuduvad, mistõttu see on Mellini omast ebataielikum. Holzmayeri poolt kaevatud kalmistud on Grewingki jätnud enamasti märkimata, arvates neid nähtavasti teda huvitavast perioodist hilisemateks. Kaardi juurde kuuluvas seletuses eraldas Grewingki Saaremaa ja Muhu muistised omaette rühmaks<sup>2</sup>. See eraldamine oli geograafilist laadi või lihtsalt juhuslik, lähemalt seda ei põhjendata. Etniliste küsimuste käsitlemisel oli Grewingki samuti kui Krusegi täiesti ebateaduslik. Balti aadli klassiprivileegide kaitsjana püüdis ta arheoloogilise materjali abil põhjendada reaktsoonilist normannistlikku teooriat. Selle kohaselt omistas Grewingki Saaremaa kalmistud nagu ka mandri-Eesti tarandkalmed, sisserännanud vana-germaani hõimudele gootidele, kes tulid Ojamaalt või Skandinaaviast.

Grewingki mõjul muutus muinasaja harrastajaks, pigem aga muististeotsijaks, Liivimaa mõisnik krahv Carl Georg S i e - v e r s (1814-1879). Vastavalt Kruse ja eriti Grewingki normannistlikule "teooriale" lootis Sievers leida Saaremaalt ühenduslülisid Liivimaa ja Skandinaavia normannide vahel. Selle eesmärgiga viibis ta 1877.a. suvel kaks ja pool nädalat

---

<sup>1</sup> C. G r e w i n g k, Archaeologische Karte des Stein-, Bronze- und ersten Eisenalters von Liv-, Est- und Kurland. Verh. GEG XII.

<sup>2</sup> C. G r e w i n g k, Erläuterungen zur Karte des Stein-, Bronze und ersten Eisenalters von Liv-, Est- und Kurland. Verh. GEG XII, lk. 122 jj.

Saaremaal, kaevates selle aja vältel kolme kuhelikku Kurevere ja kahte rauna Pidula kalmistust ning arvatavasti ka paari kivikirstkalmet Tagamõisa poolsaarel<sup>1</sup>. Sieversi reisi kirjeldus mingeid teaduslikke andmeid ei sisalda, kalmete iseloomustus puudub ja ka kaevamistel leitud esemeid pole märgitud.

Peale Holzmayeri viimaseid kaevamistoid 1877.a. Saaremaa arheoloogiliste mälestusmarkide uurimine mõnevõrra vaibus. See elavnes uuesti alles 19. sajandi üheksakümnendail aastail seoses ettevalmistustöödega Riias toimuva X ülevenemaalise Arheoloogilise Kongressi jaoks. Neid toid juhtis Richard Hausmann (1842-1918), Tartu Ülikooli ajaloo professor, kes kujunes peale Grewingki surma keskseks muinasteadlaseks Baltimaadel. 1889.a. kaevas Hausmann Oriküla kivikalmet Saaremaal<sup>2</sup>. Tuginedes saadud andmetele, veelgi rohkem aga Holzmayeri poolt kogutud materjalile, eraldas Hausmann Saaremaal kaks põhilist kalmetüüpi: kivikuhelik-kalmistud ja lamedad korratu siseehitusega kivikalmed. Viimaste hulka arvas ta ka Oriküla kalmistu. Riia kongressi jaoks korraldatud näituse kataloogis märkis Hausmann kõik selleks ajaks Eesti saartelt teadaolevad leiud<sup>3</sup>. Sama kataloogi sissejuhatuses ja mõnes teises üld-

---

<sup>1</sup> C. G. S i e v e r s, Osiliana. Bericht über eine archäologische Reise nach Osel. Publikationen des Vereins zur Kunde Osels II, lk. 67-76.

<sup>2</sup> R. H a u s m a n n, Der Aschenfriedhof auf dem Kalmomaggi in Orriküll. Sb. GEG 1889, lk. 122-125.

<sup>3</sup> RK, nr. 721-753, tahv. 29.

käsitluses juhtis ta esmakordselt tähelepanu matmiskommete erinevusele saarte ja mandri-Eesti vahel, rõhutades põletusmatuste iseloomulikkust Saaremaale<sup>1</sup>. Samuti näitas Hausmann täiesti õigesti ühiseid ja erinevaid jooni saarte ja Eesti mandriosa kalmete inventaris. Saaremaa leiud dateeris Hausmann suhteliselt hilisteks. Varasemate leidude vähesuse tõttu viitas ta võimalikule asustuse puudumisele Saaremaal I aastatuhande algul, kuigi hoidus seda kindlamalt väitmast. Küllal-dase arheoloogilise ainese tõttu oli Hausmann sunnitud tunnis-tama Saaremaa materiaalse kultuuri rikkust ja omapära. Olles aga valitseva baltisaksluse klassihuvide kammitsais, ei näi-nud ta selle kultuuri loojatena mitte muistseid saarlasi, vaid arvas, et kalmetest leitud ehted ja relvad on saarlased saanud peaaesjalikult kaubanduse ja röövretkede kaudu.

Hausmanni kõige olulisemaks teeneks tuleb lugeda Holz-mayeri ja teiste poolt kogutud rikkaliku materjali süstema-tiseerimist ja esialgset üldistamist, mis tal võimaldas esi-mesena selgesti näidata saarlaste materiaalse kultuuri ise-ärasusi.

---

<sup>1</sup> RK, nr. 721-753, lk. LXXIII-LXXXI; R. H a u s m a n n, Übersicht über die archäologische Forschung in den Ostsee-provinzen im letzten Jahrzehnt. Arbeiten des Ersten Balti-schen Historikertages zu Riga 1908. Riga 1909, lk. 21 jj.; R. H a u s m a n n, Prähistorische Archäologie von Estland, Livland, Kurland. Dorpat 1910, lk. 28 jj.



Seoses ettevalmistustöödega X Arheoloogiliseks Kongressiks saatis Moskva Arheoloogia Selts 1895.a. Saaremaale ajaloolase ja muinsusharrastaja S.K. B o g o j a v l e n s - k i (1871-1947). Koos kohaliku mõisniku P. S t a c k e l - b e r g i g a kaevas Bogojavlenski Muhu, Karja ja Valjala linnust ja külastas ka teisi Saaremaa linnuseid. Peale linnuste kaevas Bogojavlenski ka Rahu, Sauvere ja Paju kalmistut ning Kaunispera kivikirstkalmet Särves. Kaevamised toimusid aga väga väikeses ulatuses, plaane ega jooniseid sealjuures ei tehtud. Siiski leiti rohkesti esemeid ja tehti ka mõningaid uusi tähelepanekuid linnuste ja kalmete ehituse kohta. Oma uurimisretke tulemused avaldasid Bogojavlenski ja Stackelberg X Arheoloogilise Kongressi ettevalmistuskomisjoni toodes<sup>1</sup>.

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses soetasid mitmed kohalikud mõisnikud ja pastoriid endale arheoloogilistest esemetest erakogud. Esemete otsimise eesmärgil kaevasid nad mitmeid kalmistuid, samuti kogusid ja ostsid muinasesemeid külarahva käest, õhutades sel viisil muistsete mälestusmärkide lõhkumist. Eriti paistab niisuguse tegevuse poolest silma Pidula mõisnik parun B. T o l l, kes endale kogus ligi pooltuhat eset<sup>2</sup>. On andmeid, et Toll kaevas 1896.a. Odalätsi ja Pidula kalmistuid, 1898.a. Kihelkonna Loona kivikalmet ja 1911.a. Tanja kalmistut<sup>3</sup>; tõenäoliselt on ta kaevanud veel

---

<sup>1</sup> Труды И.К. X AC, lk. 19-35.

<sup>2</sup> Praegu AI 3822:1-491.

<sup>3</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, Tartu 1924, lk. 64, 68, 69, 119.

teisigi muistiseid. Kärla pastor J. K e r g kogus rohkesti muinasleide oma koguduseliikmete kaudu ja kaevas ka ise, nimelt 1887.a. Kaarma Pärni, 1892. ja 1893.a. Kurevere, 1900.a. Paiküla, 1910.a. Kogula ja Karida kivikalmistat. Kuna Kerg, Toll ega teised samaaegsed asjaarmastajad oma kaevamisi üldse ei kirjeldanud, siis pole nende poolt kogutud esemetel suuremat teaduslikku väärtust. 1893.a. kaevas Paju kalmistut mõisnik Oskar F r e y t a g v. L o r i n g h o v e n; saadud leiud kinkis ta Riia Muinsusuuriijate Seltsile<sup>1</sup>. Vahesel määral on kaevanud veel Valjala kirikuõpetaja T. P u n d t, suure etnograafilise kogu omanik dr. H. G a h l n b ä c k, Muhu köster G. F r e u n d l i c h ja mõned teised kogujad.

1894.a. hakati Muhu linnusest vedama Saaremaa ja Muhu vahelise tammi ehitamiseks kive ja mulda. Sealjuures leiti linnuse vallist kaks hõbeehetest koosnevat aaret ja terve rida muid esemeid. Riia Muinsusuuriijate Seltsi esindajana käis sel puhul kohal dr. A. B u c h h o l t z, kes oma reisil saadud andmed avaldas<sup>2</sup>. Samuti ilmusid teated Muhu linnuse leidudest arheoloogilises kirjanduses Moskvas ja Peterburis<sup>3</sup>. Osa Muhu linnuse leidudest laks kaotsi, allesjäänud osa jagati Kuressaare Muuseumi ja Ermitaazi vahel.

Saaremaa linnuseid märkis teiste seas oma Vana-Liivimaa

---

<sup>1</sup> Sb. Riga 1898, lk. 133.

<sup>2</sup> Sb. Riga 1895, lk. 58 jj.

<sup>3</sup> OAK 1895, lk. 67 jj.; AM3 1895, lk. 332.

linnuste ülevaates Baltimaade ajaloolise geograafia harrastaja K. L ö w i s of M e n a r. See ülevaade sisaldab mitmeid vigu, kuna varasemaid andmeid on kasutatud kontrollimata. Mainitud töö valmis 19. sajandi lõpul, ilmus raamatuna aga alles 1922.a.<sup>1</sup>

Eestlasest muinsusharrastaja külakooli õpetaja Jaan J u n g (1835-1900) kogus oma korrespondentide võrgu abil rohkesti andmeid Eesti ala arheoloogiliste mälestusmärkide kohta, kuid Saaremaa osas jäid tema teated suhteliselt puudulikeks.<sup>2</sup>

Saksa arheoloog Max E b e r t (1879-1929), kes 1913.a. kutsuti Riiga Baltimaade nn. provintsiaal-arheoloogiks, külastas 1914.a. Kuressaare Muuseumi ja kirjutas kaks lühisuurimust mõnede Saaremaalt leitud relvade kohta.<sup>3</sup>

Kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini seisis Baltimaadel arheoloogiline uurimistöö kohaliku saksa aadli huvide teenistuses. Aadel andis ainelised ressursid uurijaile, kes oma tööga püüdsid kaitsta ja õigustada eeskätt balti-saksa aadli natsionalistlikke ja seisuslikke huve. Saksa uurijad

---

<sup>1</sup> Neue Dörptsche Zeitung 1895, No. 218; K. L ö w i s of M e n a r, Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922.

<sup>2</sup> Käsikiri AI-s.

<sup>3</sup> M. E b e r t, Zu den Beziehungen der Ostseeprovinzen mit Skandinavien in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts, Ein Schwert mit tauschierter Klinge von Lämmada auf Oesel. Balt. Studien, lk. 117-139, 147-157.



püüdsid tõestada germaanlaste iidset olemasolu Baltimaadel, ülistada neid kui "kultuuritoojaid" ja näidata vastandina muistse kohaliku elanikkonna kultuuri madalat taset. Sama tendents valitses ka Saaremaa muististe tõlgendamisel. Väideti, et saarlased oleksid olnud enne saksa vallutajate sissetungi hoopis kultuurita (Kruse, Grewingk, Sievers jt.) või et nad oleksid oma kultuuri väljastpoolt s.o. germaanlastelt saanud (Hausmann). Balti-saksa uurijate teeneks jääb peamiselt arheoloogilise materjali kogumine, ehkki seda tegid üksnes asjaarmastajad ja väga sagedasti paris vähikud.

1920.a. loodi rahvusliku kaadri ettevalmistamiseks Tartu Ülikooli arheoloogia professor<sup>1</sup>. Esimeseks Eesti arheoloogia professoriks kutsuti Soome teadlane prof. Aarne Michaël Tallgren (1885-1945), kes sel kohal töötas kuni 1923. a.-ni. Tallgreni juhtimisel loodi vajalik uurimisbaas. Arheoloogilise uurimistöö keskuseks kujunes Ülikooli juurde asutatud Arheoloogia Kabinet ja Muuseum. Viimane loodi seniste Tartusse koondunud muinasleidude kogude baasil. Saaremaa Tundmaõppimise Seltsi (vt. lk. 7) lõpliku lagunemisega Esimese maailmasõja ajal jäi sealne muuseum peremeheta ja hooldajata. Muuseumi kogud vahetasid mitmel korral hoonet, kusjuures osa fonde segunes, osa muinasleide läks kaduma. Kokkuleppel too-

---

<sup>1</sup> Ülevaade arheoloogilisest uurimistööst kodanlikus Eestis on antud Г. М о о р а, Археологические исследования в Эстонии за последние 20 лет. КСИИМК, вып. X, lk. 89-94.

kordse Saaremaa Maavalitsusega viidi Kuressaare Muuseumi arheoloogiline kogu üle Ülikooli Arheoloogia Muuseumi ja korraldati ning kataloogiti uuesti<sup>1</sup>. Hoolimatu ümberkäämise tagajärjel kogudega vahepealsetel aegadel ja paljude andmete kaotamineku tõttu jäi endise Kuressaare Muuseumi kogu kataloog vajalike teatmete poolest puudulikuks.

Prof. A. M. Tallgreni juhendamisel kirjeldasid ja kaardistasid 1922.-1923.a. kõik teadaolevad Saaremaa muistised üliõpilased A. K a r u, H. L a u r, F. L e i n b o c k, H. M o o r a, A. T i i t s m a a ja T. V a a s. Kogutud materjal avaldati 1924.a. eriraamatuna<sup>2</sup>, millele A.M. Tallgren kirjutas sissejuhatuse. Selles sissejuhatuses, nagu ka oma ülevaateöös Eesti arheoloogia kohta<sup>3</sup>, püüdis Tallgren anda lühida ülevaate Saaremaa muististest. Oma uurimistöös pööras Tallgren esmakordselt teatud tähelepanu leidude topograafiale. Ta vaatles muististe levikut seoses vastava ajajärgu looduslike tingimustega, mis võimaldas teha mõningaid järeldusi muistse elanikkonna asustusolude ja majanduse kohta. See kehtib aga peamiselt kiviaja ja märksa vähem hilisemate perioodide suhtes. Arvestades leiumateterjali nappust, arvas ta nagu

---

<sup>1</sup> Praegu AI K 1-98.

<sup>2</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused.

<sup>3</sup> A.M. T a l l g r e n, Zur Archäologie Estis I. Vom Anfang der Besiedelung bis etwa 500 n. Chr. II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B III:6, VIII:1, Dorpat 1922, 1925.

Hausmanni, et I aastatuhandel oli Saaremaa väga nõrgalt asustatud. Asustus tihenes tema arvates alles 9.-10. sajandil mandrilt toimunud kolonisatsiooniga tagajärjel. Selle lähteid Tallgren lähemalt ei näidanud, küll aga märkis ta, et rootsi asundusi saartel konstateerida ei saa. Saarlaste kultuuri tõusu peapõhjuseks pidas Tallgren Saaremaa soodsat geograafilist asendit suurte kaubateede ääres.

1921.a. kaevas Tallgren Tõnja ja 1920. ning 1926.a. Kaku kalmistut. Need kaevamised olid ulatuselt õige väikesed, mistõttu kalmete käsitlemine tema töös baseerub peamiselt Holzmayeri ja Hausmanni andmetel. Saarte maalinnu vaates Tallgren omaette rühmana koos Lääne-Eesti ringvall-linnustega. Kuna maalinnadel ei olnud veel toimunud kaevamisi, arvas ta ekslikult, et saartel levinud linnused on hilisem kui Eesti mandriosale iseloomulikud magilinnused. Tallgren märkis ära ka mõningaid Saaremaale iseloomulikke esemevorme ja rõhutas nende kujunemisel eriti tihedaid sidemeid Ojamaaga. "See (Saaremaa - A.K.) oli üks lõpppunkt, kuhu Ojamaa mehed omi riistu müüsid, kus neid iseseisvalt edasi arendati ja kust ka aktiivne vool lääne poole Ojamaale ulatus.<sup>1</sup>" Seega margitakse Tallgreni poolt esmakordselt Saaremaa kultuuri mõju naaberaladele.

Eesti muinaslinnadele pühendatud raamatus<sup>2</sup> märkis E. L a i d (1904-1961) teiste seas ka Saaremaa linnuseid. Lää-

---

<sup>1</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. XVIII.

<sup>2</sup> E. L a i d, Eesti muinaslinnad. Tartus 1923; E. L a i d Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. Ajalooline Ajakiri 1933, nr.1. Tartu 1934, lk. 1-24.

ne-Eestile omased ringvalliga maalinnad arvas ta suhteliselt hilisteks ja oletas nende ehitusviisis läänepoolseid mõjusid.

Baltimaade teiste muististe seas käsitles mitmeid Saaremaalt leitud muinasesemeid ~~ka~~ rootsi arheoloog Birger N e r m a n, kes aastail 1923-1925 töötas Tartu ülikooli arheoloogia professorina. Nerman uuris Baltimaade ja Skandinaavia kultuurisuhteid, millede seisukohast tema huvi paelusid ka Saaremaa muistised ja muud vastavast ajast pärinevad allikad.<sup>1</sup> Peamiselt Skandinaavia saagade ja ruunikivide katkendlike ja ebamääraste andmete põhjal kaldus Nerman oletama, nagu oleksid taanlased 1080.a. paiku kehtestanud ajutiselt oma ülemvõimu Kuramaal, Samlandis või Sengallias ja Eestis<sup>2</sup>. Ta püüdis seda oletust arheoloogilise materjali abil põhjendada, mis tal aga ei õnnestunud.

Skandinaavia ja Ida-Baltimaade suhete käsitlemisel omistas Nerman viikingitele liialt suure mõju Baltimaade, sealhulgas ka Saaremaa kohaliku kultuuri kujunemisele. Sealjuures ei vaadeldud ta Baltimaade rahvaste materiaalsel kultuuri tervikuna, vaid eraldas sellest kunstlikult ainult teatud osa, mida ta arvas skandinaaviapäraseks. Selle hulka luges ta meelevaldselt isegi mõned mujalt pärinevad esemed, mis kuidagi vastavaid skandinaavia tüüpe meenutavad, näiteks Valjala linnusest leitud lohkornamendiga mõõgapideme<sup>3</sup>, mis tõeliselt näib

---

<sup>1</sup> B. N e r m a n, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Handlingar, del 40:1.

<sup>2</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 62.

<sup>3</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 86, 89, joon. 81.



olevat valmistatud Kuramaal. Sama kehtib ka mõnede teiste leiade kohta.

Üldiselt oli Nerman nii kirjalike allikate kui ka arheoloogilise ainese kasitlemisel veendunud normannist. Sellest hoolimata tunnistas ta, et Ojamaa kolooniaid Baltimaadel 11. sajandil ei olnud ja Rootsi mõju baseerus peamiselt kauplemisel.<sup>1</sup> See on ka täiesti õige, kui veel lisada, et nagu kaubandussuhted, nii olid ka neist tulenevad kultuurimõjud alati vastastikused. Üksikute esemetüüpide teadusliku analüüsi ja dateerimise osas on Nermani uurimusest siiski praegugi kasu.

Saaremaa probleeme käsitles oma kodanlikul perioodil ilmunud toodes ka H. M o o r a.<sup>2</sup> Samuti nagu Tallgren, jälgis H. Moora kinnismuististe ja üksikleidude topograafiat ning näitas selle põhjal senisest täpsemalt muistse asustuse leviku laienemist ja tihenemist ka hilisematel perioodidel. H. Moora märkis saarlaste suhtelist jõukust II aastatuhande algul, mille peaallikaks oli tema nagu Tallgrenigi arvates meriretklus ja kaubitsemine.

H. Moora näitas selgesti ja põhjendatult Saaremaa kohaliku kultuuri iseärasusi. Kasitledes lühidalt kõiki saartele iseloomulikke esemetüüpe, märkis ta nende varal saarlaste

---

<sup>1</sup> Samas, lk. 160 jj.

<sup>2</sup> H. M o o r a, Die Vorzeit Estlands. Tartu 1932; H. M o o r a, Saaremaa muinasaeg. Äratrükk koguteosest "Eesti". Tartu 1933; H. M o o r a, Saarenmaan rautakausi ja suuruden aika. Suomalainen Suomi No.8 1938, lk. 398-406.

tihedaid sidemeid mitte üksi Ojamaa ja Skandinaaviaga, vaid ka balti hõimudega. Paaris üksikute ehtetüüpide kohta kirjutatud artiklis analüüsis ja dateeris ta üksikasjalikult mitmeid Saaremaale iseloomulikke käe- ja kaelavõrusid, nende seas ka nn. saaremaa tüüpi käevõrusid.<sup>1</sup> Esmakordselt juhtis H. Moora tähelepanu ka saarlaste otsestele sidemetele Vadja-  
maaga.<sup>2</sup>

Saaremaal levinud põhilise kalmetüübina märkis H. Moora rühmiti paiknevaid kivikuhelikke, mille sees olid sageli kiviringid. Kuna laibakalmistute materjal oli tol ajal väga väike, siis nende ja kivikalmete vahel mingit ajalist ega kultuurilist vahet teha ei saadud.

Peale H. Moora artiklite pole hiljem teisi üldkäsitleusi Saaremaa kohta ilmunud. Eriuurimustest tuleb nimetada M. S c h m i e d e h e l m i tööd keskmise rauaaja leidudest Eestis, milles muude esemete kõrval käsitletakse ka Saaremaalt leitud nupp-peaga ja varaseid kolmnurkpeaga rinnanõelu, ning Muhu Mäla kalmest leitud odaotsi ja vööpandlaid.<sup>3</sup> E. A r i s t e oma artiklis Eesti rõngaspeaga rinnanõeltest võttis lähema vaatluse alla ka vastavad Saaremaa leiud.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> H. M o o r a, Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit I, II. ÖES Ar. 1928, lk. 141-168, 1929, lk. 25-44.

<sup>2</sup> H. M o o r a, wotische Altertümer aus Estland. ESA IV, lk. 263-272.

<sup>3</sup> M. S c h m i e d e h e l m, Einige Funde der mittleren Eisenzeit in Estland. Biblioteka prehistoryczna I, Poznań 1930, lk. 318-329.

<sup>4</sup> E. A r i s t e, Die estländischen Ringkopfnadeln. ÖES Toim. XXX:1, lk. 48-64.

Võrreldes balti-saksa arheoloogide töödega, tehti kodanliku Eesti perioodil Saaremaa muististe uurimisel samm edasi. Kuid samal ajal esinesid sel ajal ka kodanlikule teadusele omased puudused. Rõhutades vastupidiselt balti-saksa uurijate alahindavale seisukohale muistsete saarlaste kultuuriarengu tõusu, kaldusid kodanliku Eesti arheoloogid seda ilmselt idealiseerima. Kui kodanliku arheoloogia saavutuseks tuleb lugeda asjaolu, et muististe levikut hakati jälgima seoses geograafilise keskkonna tingimustega, siis ei osatud siiski selle põhjal teha õiged järeldusi saarlaste majanduslik-ühiskondliku korra kohta. Ühiskondlikke suhteid kujutasid kodanlikud arheoloogid tallesti vaaralt ja idealistlikult. Majanduselu käsitleti moderniseerivalt, pealegi vaadeldi seda mitte ajalooarengu põhiprobleemina, vaid ainult ühe küsimusena mitmete teiste kõrval. Saaremaa muistse elanikkonna arengut määravaks teguriks loeti eeskätt välismõjusid. Vastavalt kõigele sellele püüti näidata saarlaste suhtelist jõukust ja kõrget omapärast kultuuritaset, kuid kõigi nende nähtuste põhjuseks peeti ekslikult geograafilist asendit, soodsat kaubanduslikku "konjunkturi" jt. kõrvaltegereid. Arheoloogilist leiumaterjali püüti küll juba mõnevõrra mäista ajalooallikana, kuid selle kõrval valitses veel suuresti esemeuurimuslik meetod, mille järgi üksikute esemetüüpide arengut vaadeldi kui omaette toimuvat muutumist.

Saaremaa arheoloogiliste mälestusmarkide kaevamine toimus kodanliku Eesti piiratud tingimustes esialgu õige väik-



ses ulatuses. Peale eelnevalt märgitud Tallgreni kaevamiste kaevas H. Moora 1922.a. Mustjala Selgase ja 1927.a. Jämaja Lääbara kalmistut. 1931.a. kaevati M. Schmiedehelmi juhtimisel Karla Kogula kalmistut ja oletatavat kalmekohta Karla Paeveres. Viimane aga ei olnud kalme. Varasema perioodi mälestusmärkidest toimus ulatuslikum uurimistöö 1930-ndate aastate lõpul Asva kindlustatud asulal, missuguse töö tulemused avaldati trükis.<sup>1</sup> Suuremaid kaevamisi võeti ette alles 1940. a. seoses sellega, et mändede kalmistute ala pidi minema ehituste alla. Sel aastal kaevati R. Indreko juhtimisel läbi Randvere II aastatuhande alguse kivikalmistu Poidel ja M. Schmiedehelmi juhtimisel selle kõrval olev väike I aastatuhande esimesse poolde kuuluv kiviraun. M. Schmiedehelmi, A. Vassara ja O. Saadre ühisel juhatusel kaevati peaaegu üleni läbi Viltina suur II aastatuhande algusse kuuluv kivikalmistu. A. Vassara poolt kaevati peale selle läbi veel Karuste I aastatuhande algusest pärinev kivikangurkalme Särve poolsaare tipus. Kuna need tööd olid tähtajalised ja toimusid kiirustades, jäid andmed nende kohta mitmes osas puudulikeks. Nimelt ei märgitud kalmeplaanidele kõiki leide ega ka kõiki kive, vähe tähelepanu pöörati söelaikude asendile ja savinõukildude levikule; Randvere kalmistu kaevamisel ei märgitud ära isegi mitte kiviringe ega põlenud luid. Niiviisi olid

---

<sup>1</sup> R. I n d r e k o, Asva linnus-asula, MEL, lk. 17-52.

kodanliku Eesti lõpuaastail Saaremaal aset leidnud arheoloogilised kaevamised üldiselt enamvähem juhusliku iseloomuga. Võrreldes varem kogutud leidudega, kasvas aga nende kaevamiste tulemusena tublisti materjali hulk.

Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1940.a. avas uued avarad võimalused teaduslikuks uurimistööks. Juba esimesel nõukogude võimu aastal suurenes valitööde hulk, kusjuures pöörati tähelepanu ka Saaremaa muististele. Nii kaevati 1941.a. M. Schmiedehelmi ja E. Ariste poolt läbi mitu rauna I aastatuhandesse kuuluvast Tansi-Jaani kalmistust Valjala lähedal. Saksa fašistliku okupatsiooni aastail 1941-1944 igasugune teaduslik töö soikus. Okupatsioonivägede taganemise ajal läks kaotsi üle kahe tuhande Viltina kalmistust saadud leiu.

Teaduslik uurimistöö sai jätkuda alles pärast maa vabastamist okupantidest. Nagu kogu vabariigis nii laiendati suuresti sajajärgseil aastail arheoloogilist uurimistööd ka Saaremaa osas. 1948. ja 1949.a. jätkati Asva kindlustatud asula kaevamist, mille tulemusena valminud uurimys avaldati 1955. a.<sup>1</sup> Samuti asuti ka varem saadud leidude läbitöötamisele. Peamiselt Karuste, aga ka teiste Saaremaa ja Muhu kalmete materjali põhjal käsitles A. V a s s a r saare-lääne hõimude ajalugu 1.-4. sajandil.<sup>2</sup> Selles töös näitas ta, et saarte asustus meie ajaarvutuse algul mitte ei hõrenenud, nagu

---

<sup>1</sup> A.K. B a c c a p, Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа. МАЛ, lk. 113-137.

<sup>2</sup> A. V a s s a r, Lisandeid Eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I-IV sajandil. Etnil. ajaloost, lk. 160-175.

seni arvati, vaid tihenes.

Ühe põhiprobleemina kerkis Nõukogude Eesti arheoloogide ette eestlaste majandusliku ja ühiskondliku korra uurimine feodalismi tarkamise perioodil. Vastava ajajärgu Saaremaa muististe uurimisega tegeles 1948.-1950.a. TA Ajaloo Instituudi kaastöoline L. M e t s a r. Tema juhatusel kaevati 1948. ja 1949.a. Kaku kivikalmistut. Võrreldes varasemate töödega Kaku kalmel, olid need kaevamised märksa täpsemad ja ulatuslikumad. 1949.a. valmis L. Metsaril lühiuurimus Põide Randvere kivikalme kohta<sup>1</sup>, mida kaesoleva töö autor on arvestanud samasisulise artikli kirjutamisel<sup>2</sup>. Samal aastal toimus Leningradis Nõukogude Baltimaade arheoloogia- le pühendatud NSVL Teaduste Akadeemia Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituudi pleenum. Seal esines L. Metsar ettekandega, milles lühidalt valgustati Saaremaa arengu põhisuundi 11.-12. sajandil<sup>3</sup>.

Kuna samahästi kui kogu olemasolev Saaremaa II aastatuhande alguse arheoloogiline materjal oli pärit kivikalmetest, püütakse koguda täiendavat materjali teiste muististe kaevamisel. Nii hakati esmakordselt ulatuslikumalt uurima

---

<sup>1</sup> Käsikiri ja plaanid AI-s.

<sup>2</sup> A. K u s t i n, Randvere kivikalmistu Saaremaal. Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn 1962, lk. 58-130.

<sup>3</sup> Л.Р. М е т с а р, Сааремаа в XI-XII вв. *Käsikiri* AI-s.

Saaremaa laibakalmistuid. 1955.a. kaevati läbi Karja maa-  
alune laibakalmistu, mille materjal avaldati trükis.<sup>1</sup> 1956.-  
1958.a. kaevati läbi teine samasugune kalmistu Loonal Kihel-  
konna lähedal. Saaremaa maalinnade kohta ilmus 1959.a. väike  
artikkel, milles linnuste välise kirjelduse taga on püütud  
näha ajaloolise arengu peajooni<sup>2</sup>. 1962.a. alustati Valjala  
maalinnal ka arheoloogilisi kaevamistoid.

Käesoleva töö aluseks olev materjal pärineb peaaegu  
ainuüksi kalmistuist ja jaab seetõttu oma rohkusest hooli-  
mata väga ühekülgseks. Mainitud materjali kasutamist rasken-  
dab samuti asjaolu, et, nagu eelnevalt nägime, on enamik sel-  
lest kogutud juhuslikul viisil ja varustatud puudulike and-  
metega. Sedamööda, kuidas jõutakse uurida muid muistiseid,  
eriti Saaremaa suuri maalinnu, annavad need saarlaste vanima  
ajaloo jälgimiseks kahtlemata veel palju uusi andmeid.

---

<sup>1</sup> A. K u s t i n, Kalmistu XIII-XIV sajandist Karjas,  
Saaremaal. TA Toim. Us. 1958, nr. 1, lk. 47-57.

<sup>2</sup> A. K u s t i n, Saaremaa muistsed linnused. TA Toim.  
Us. 1959, nr. 1, lk. 57-73.

## II L O O D U S L I K K E S K K O N D.

Eesti suurim saar - Saaremaa asetseb Läänemeres Eesti lääneranniku vastas. Teda ümbritsevad väiksed saared, neist on suurimad Vilsandi Saaremaa lääneranniku lähedal ja Muhumaa Saaremaast kirdes. Saaremaa ja Muhu vahel on Väike väin; mandrist eraldab Muhut Suur väin. Põhja pool on Saare- ja Hiiumaa vahel Soela väin, lõunas eraldab Saaremaad Läti NSV Kuramaa rannikust Irbeni väin, lääne pool on ta avatud Läänemerele. Saaremaa pindala on  $2714 \text{ km}^2$ , Muhumaal  $200 \text{ km}^2$ .

Saaremaa rannajoon on üldiselt hästi liigestatud<sup>1</sup>. Põhjarannik on liigestatud õige suurtes joontes: alates idast on siin peale laia poolsaaretaolise Jaani ranniku väike Triigi poolsaar, suuremad Pammaa, Panga ja Ninase neemed, ning Tagamõisa poolsaar; nende vahel on Küdema laht, Tagalaht ja Kihelkonna laht. Mainitud lähed, eriti Küdema ja Tagalaht, on sügavad, pakkudes looduslikke sadamakohti. Saaremaa loode- ja läänerannikul on rohkesti vähemaid poolsaari, lahtedes on palju saari ja laide ning veealuseid karisid. Edela- ja kagurannik on õige peenekäärulised. Peale Sõrve ja Saaremaa idatipus oleva Kübassaare on kõik teised poolsaared väiksed. Rannikumeri on lõunas kilomeetrite viisi õige madal, looduslikke sadamakohti selles ei leidu.

Saarte pinnavormid on kujunenud jääajal ja jääajajärgsel

---

<sup>1</sup> Kirjutamisel on kasutatud: A. L u h a, Saaremaa pinnaehitus ja aluspõhi. Aratrükk koguteosest "Eesti". Tartu 1932; A. L i l l e m a, Eesti NSV mullastik, Tallinn 1958; L. L a a s i m e r, Eesti NSV geobotaaniline rajoneerimine, Tartu 1958.



perioodil. Aluspõhja moodustavad ülem-siluri e. gotlandiumi ladestuse paed. Neis paasides on eriti kõva nn. rahkjat paasi; see pidas vastu mandrijää tegevusele, mis kõik pehmemad kihid ära kulutas ja mainitud saared nagu aluspõhjast välja voolis. Jääajajärgsel perioodil olid Saaremaa ja Muhu nagu ka suured osad mandri-Eestist (nn. madal-Eesti) mitu tuhat aastat vee all. Vees tekkis jää sulamisvete kuhjuva tegevuse toimetel Keskkõrgustik. See on Saaremaa suurim kõrgustik, mis kulgeb põhja-lõuna suunas looklevalt Pamma ja Sõrve vahel. Keskkõrgustiku jätkuks on ka Sõrve poolsaare kõrgem tuumikuosa. Ida-Saaremaale Valjala ja Põide ümbrusse ning Karja-Koikla vahele jätsid jää sulamisveed väiksemaid kruusakühmustikke. Seoses mandritõusuga Fennoskandias kerkis Lääne- ja Loode-Eesti vähehaaval üle merepinna. Mere taganemine toimus mitte ühtlaselt, vaid selles oli ajutisi pealetunge ja ka seisakuid. Neid nn. transgressioone tähistavad vanad rannavallid ja -luided. Vanimaks Antsülus-järve rannamoodustiseks on Saaremaal Keskkõrgustiku ümber kulgev luidetevall, millel asetsevad Saaremaa kõrgeimad tipud Kodara- ja Viidumäed. Keskkõrgustiku jalamil paiknevad Karla, Haeska, Pamma, Selgase ja Lümada luitevallide read pärinevad Litoriina mere transgressioonidest. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel on Saaremaa rannajoon kulgenud umbes 4,5 - 3,5 m kõrgusel tänapäeva meretasemest, II aastatuhande alguses umbes 2,5 - 2 m kõrgusel (joon. 1, 2).<sup>1</sup> Nõrgenenud kujul jätkub maatõus Eesti NSV alal tänapäevalgi. Kõige kiiremini tõuseb maa loodes, kõige aeglasemalt kagus.

---

<sup>1</sup> Andmed maa tõusu kohta on saadud TA Geoloogia Instituudi töötajalt H. Kesselilt.



Saarte kliima on mere lähedusest tingituna ühtlasem kui mandril. Vilsandil on aasta temperatuur  $1,5^{\circ}$  kõrgem kui Ida-Eestis. Taimekasvukuudel (juuni, juuli, august) on saartel vähem sademeid, kuid õhuniiskus on selle eest suurem, ka on saartel vegetatsiooni periood ligi 15 päeva pikem kui Eesti mandriosas.

Suuremaid kõrgustikke peale eelnevalt mainitud Kesk-kõrgustiku ja madalate kruusakühmustike Saaremaal ja Muhus ei leidu. Nad on suhteliselt tasased madalad õhukese pinna- kattega saared. Saarte maastiku tähtsaimaks elemendiks on pae- või loopealsed. Nii nimetatakse paekõvikuid, mida mandrija ei suutnud eest ära kulutada ja kuhu jää sulamisveed settematerjali peaaegu ei jätanud. Tasaste, ümbritsevaist soostunud madalikest pisut esilekerkivate raudkividega ülekülvatud platootaoliste aladena levivad nad igal pool. Nende suurus ulatub paaristsajast kuni mõne tuhande ha-ni. Suurimad paepealsed on Saaremaal näiteks Kaarma-Kärja, Aikla-Piila ja Purtsa-Pamma. Muhus levivad nad eriti loode- ja kirdeosas, aga ka mujal. Moreeni puudumise tõttu on paepealsete mullakate väga õhuke, 10-20 cm paksune. Enamasti on nad lagedad, kaetud vaid madala kadastiku või sarapuuvõsaga.

Saaremaa kadastikud on osalt algupärased, suurelt osalt aga tekkinud inimese tegevuse tõttu. Nagu loodustea-

duslikud uurimused näitavad, on loopealsetel ja liival levinud kadastike asemel olnud varem männimetsad ja loomännikud, savikamatel ja rähksetel muldadel aga salulehtmets.<sup>1</sup> Aletamisel meie ajaarvamise eelsetel ja järgnevatel sajanditel põletati mets maha, õhukese mullakihi tõttu uuenes see väga aeglaselt ja asendus enamasti kadastikuga. Ida-Saaremaa ja Muhu on jäänud seetõttu metsast üsna lagedaks.

Peale laialdaste kadastike on Saaremaale ja Muhule iseloomulik puisniitude rohkus. Puisniidud levivad paksema moreeniga kaetud aladel, savikal rahal ja kruusal. Algselt on puisniitude asemel kasvanud lehtmets, või ka kuuse-segamets, mis niitmise ja karjatamise tagajärjel hõrenes. Endise lehtmetsa esindajana püsib puisniitudel tavaliselt veel tamm ja arukask. Madalatel rannäärsetel ja soistel aladel on rohkesti ka päris lagedaid looduslikke rohumaid. Samasugused puisniidud ja luhad kui Saaremaal, on omased ka Lääne- ja Loode-Eestile, ning teistele antsüüs- ja litoriaanimere transgressioonialadele.

Saaremaa suurimad metsad levivad loode-, osalt ka põhjapoolses osas Kihelkonna, Mustjala ja Karja ümbruses. Neist on ülekaalus männimetsad, rohkesti on ka sega-okasmetsi, kus männile seltsib kuusk. Keskkõrgustiku luitevallidel kasvavad enamasti männimetsad või levivad liivanurmed, taimestik on seal suhteliselt hõre. Luitevallide vahel

---

<sup>1</sup> T. L i p p m a a, Eesti vegetatsioonikaardi koostamise alused ning senise töö tulemusi. Eesti Loodus 1937, nr.2, lk. 59-62.

on soostuvad sulglohud, sügavamates lohkudes järved: Karu e. Järumetsa järv ja Ohtja järv. Oma raskesti ületatavate liivikute ja soodega on Keskkõrgustik kõige suuremaks looduslikuks takistuseks Lääne- ja Kesk-Saaremaa vahel.

Looduslikud piirid on tähelepanndavad ka mujal Saaremaa üksikute osade vahel. Nii eraldavad Keskkõrgustikust ida poole levivat Kaarma-Karla platood ka põhja ja loode poolt soised metsad. Vaiksema ulatusega ja kergemini läbitavaid metsi ja soid leidub veel endise Valjala kihelkonna ja Karja ning Püha ja Kaarma kihelkonna vahel. Põide kihelkond on eraldatud põhja-lõunasuunalise soode vööndiga; osalt moodustavad soised alad ka Jaani kihelkonna loodusliku piiri. Laiaulatuslik tuiskliivaluidete ja soostuvate sulglohkude ala levib Edela-Saaremaal ja osalt ka Sõrve poolsaarel. See piirkond on väga raskesti läbitav ja inimasustuse jaoks niisama ebasoodne kui Keskkõrgustiku põhjapoolsemadki osad (Karu järve ja Mustjala ümbrus).

Saaremaa tähtsaimad teed suunduvad kõik lõunarannikul asuvasse Kingissepa linna. Peamine magistraaltee läbib Muhu ja kulgeb edasi mööda Põide-Valjala-Püha kruusakülmustikke. Saaremaad põhjast lõunasse läbiv magistraal kulgeb piki Leisi-Haeska-Uduvere vallseljakute rida. Kihelkonna - Karla - Kingissepa vaheline tee läheb metsaste luitevallide vahel üle Keskkõrgustiku, kuni jõuab Karla paepealseteni. Kihelkonnalt viib tee otse lõuna suunas Sõrve poolsaarele. Peamine ühendus Saaremaa ida- ja lääneosa vahel toimub Kingissepa kaudu, teine vähemtähtis tee kulgeb piki põhjarannikut. Nime- tatud peateed järgivad kõik kindlalt maastikulisi tingimusi ja looduslikke

lääbipaasukohti ja on seetõttu kujunenud juba väga vanal ajal. Sõrve maismaaühendus muu Saaremaaga võis II aasta-tuhande algul toimuda ainult Kihelkonna kaudu, kuna suur osa tänapäeva lõunarannikust oli tol ajal veel vee all.

Nagu eelnevalt nägime, levivad Saaremaal ja Muhus paepealsed, liivaluited, sood, metsad ja niidud. Suur osa neist maadest, nimelt paepealsed, puisniidud ja rannamaarsed luhad, on kasutusel heina- ja karjamaadena. Põllumaid on saartel väga vähe. Saarte mullad on tekkinud õhukesel kivi-klibusel mere pealetungide ja taganemiste kaigus tugevasti labi pestud põhimoreenil või sagedasti otse aluspõhja paasil. Vastavalt sellele on need kõige lubja- ja kivistikamad mul-lad kogu Eestis ja kõige vähem viljakad. Peenema koostisega viir- ja liivsavidel tekkinud tšudedamaid muldi esineb ainult Põide kihelkonnas, - seal on ka kõige paremad põllumaad Saa-remaal. Vähemal määral on samasuguseid muldi veel Leisi ja Karja ümbruses. Suhteliselt viljakaid, aga väga kiviseid kergeid ja raskeid liivsavimuldi leidub Valjala ja Põuha kihelkondades, ning Meedla, Kaarma Randvere ja Kaarma Loona ümbruses. Kõige levinumad on Saaremaal ja Muhus vahese vil-jakusega klibu-, rähk- ja õhukesed paepealsed loomullad. Need, eriti loomullad, on kohati huumuserikkad, kuid kuiva-vad kuumal ajal ruttu. Kündi takistavad raudkivid ja suured paelahmakad, mistõttu künnikihi paksus saab sagedasti olla vaid 5-10 cm. Sellised põllud on Kaarma-Karla platool, Muhu saarel ja mitmel pool mujal. Saaremaa lõunarannikul ja Must-jala ümbruses levivad sama tüüpi õhukesed rähk- ja loomullad on eriti vahese viljakusega.

Üldse moodustavad põllumaad Saaremaal ja Muhus 15,7% kogu maafondist. Põldude poolest on Saaremaast kehvem ainult

Hiiumaa, kus põllumajanduslikud kõlvikud moodustavad kogu maafondist 9,1%. Mandri-Eestist sarnaneb muldade koostise, järelikult ka põllumaade vahesuse poolest Saare- ja Muhumaaga ainult kitsas piirkond Loode-Eestis ja põhjaranniku glindieelne ala. Saaremaa ja Muhu pindalaga võrdsel alal Eesti mandriosas, näiteks keskmise viljakusega Järvemaal, on põllumaad praegustel andmetel 38,2%, seega enam kui kaks korda rohkem. Läänemaal koos Hiiumaaga moodustavad põllumaad 20,5%, Harjumaal 22,8%. Seega on ka Eesti mandriosa kõige kehvemates piirkondades harimiskõlblikku maad tunduvalt rohkem kui Saaremaal. Teisi maid, mis oleksid põllumaade vahesuse ja kehvuse poolest võrreldavad Saaremaaga, Baltimaadel üldse ei ole. Kehv maapind ja ümbritsev meri on niisiis Saaremaa loodusliku keskkonna peamiseks iseärasuseks.

### III. SAAREMAA JA MUHU MUISTISED I AASTATUHANDEL.

Meie ajaarvamise I aastatuhandest on Saaremaalt ja Muhust seni teada üks kindlustatud asula Asvas ja teine samasugune asula Ridalas.<sup>1</sup> Mõlemad paiknevad Saaremaa idaosas teineteisest umbes 6 km kaugusel. Asva kuulub põhiliselt I aastatuhandesse e.m.a. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel on enamik Asva elanikest lahkunud ja asunud elama laiali lahtistesse asulatesse.<sup>2</sup> Viimaseid pole Saaremaalt ega Muhust leitud, - põlluharimisel ja hilisemal ehitustegevusel on asulate kultuurkiht nähtavasti hävitatud. Seevastu kalmistuid kui suuri kiviehitusi on säilinud meie päevini. Kalmetega on tavaliselt seotud ka mõni rahvatraditsioon, mis võis nende alalhoidmisele kaasa mõjuda.

---

<sup>1</sup> Ridala kindlustatud asula avastati 1960.a. 1961.-1962.a. toimusid Ridalas arheoloogilised kaevamised A. Kustini ja A. Vassara juhatusel. Leiti rohkesti keraamikat, valamisvormide katkendeid ja luuesemeid, mis kõik sarnanevad vastavate Asva leidudega (Sa 6084; AI 4261:1-684).

<sup>2</sup> Vt. lähemalt A. V a s s a r, Укрепленное поселение Асва. МАЛ, lk. 113-133; R. I n d r e k o, Asva linnusasula. MEL, lk. 17-52.



I aastatuhande esimesse poolde kuuluvaid kalmistuid on Saaremaalt ja Muhust seni teada kokku 12 (<sup>jaan.</sup> ~~kuart~~ 1). Need paiknevad tavaliselt rannast eemal pisut kõrgematel kruusakõhmulel levivatel põllumaadel või arupuisniitudel, harva ka metsas; ainult Sõrve poolsaarel olevad kalmed on ranna lähedal. Enamasti esinevad selle perioodi kalmistud üksikute kivikuhelike või raunadena, nagu Randvere kalme Põidel, Tuulingumägi Valjalas ja Tütarvare Põidulas. Rühmiti seisavad kivikuhelikud ainult Tansi-Jaani kalmistus Valjalas (enamik neist on aga läbi kaevamata, mistõttu kõigi raunade vanus pole kindel). Tihti on mainitud kalmed lähetikku või koguni ühes rühmas eelmise perioodi kivikiirstkalmetega, nagu Sõrve ja Mustjala Selgase kalmistud. Sage-  
damini esinevad nad aga koos hilisemate I aastatuhande teise poole ja II aastatuhande alguse kivikalmetega, olles viimastest väliselt täiesti eraldamatud. Sellised kalmistud on Kantsi Muhu saarel, Püha Ilpla, Kaarma Loona, Karla Paikula ja Kihelkonna Paju Saaremaal. Viimatimainitud kalmetest pole seni kahjuks ühtegi lähemalt uuritud. Leide on neist saadud juhuslikult või ebateaduslikul kaevamisel, kusjuures keraamikat peaaegu üldse ei kogutud; ka kalmeehituse ja matmisviisi kohta puuduvad täpsemad andmed. Teaduslike nõuete kohaselt on kõnesolevaist kalmistuist läbi kaevatud Randvere üksik kivikalme Põidel ja Karustel Kahu-  
saadu kalme Sõrve poolsaarel, ning ka tervena säilinud osad Jäma ja Lähara Taudikupõllul olnud kalmest.<sup>1</sup> Samuti

<sup>1</sup> Karustel kalme kirjeldus ja esemete analüüs on antud V a s s a r, Eesti hõimud, lk.164-170. Teiste kohta vt. lähemalt H. Moora ja M. Schmiedehelmi vastavaid kaevamisaruandeid AI-s. Leiud AI 2703:1-6; 3894:1-41.

on läbi uuritud neli rauna Tõnja Tansi-Jaani kalmistust, kuna pooleldi on kaevatud ühte kahest Mustjala Selgase kalmest.<sup>1</sup>

Nagu vastavad kaevamisandmed näitavad, on kõnesoleva perioodi kalmed tavaliselt 0,5-0,8 m kõrgused 7-15 m läbimõõduga kividest ja mullast kuhjatud kuhelikud (Karuste, Randvere, Tansi-Jaani, tõenäoliselt ka Pidula Tütarvare). Mõnikord on nad ka ovaalsed või ebakorrapärase kujuga 0,2 - 0,4 m kõrgused ja kuni 35 m pikkused madalad lamedad kividest kühmud (Tansi-Jaani, Selgase, Taudikupõld). Kalme jalami ümber, või ka kalme sees kivikuheliku all tuli nähtavale esialgsele aluspinnale laotud suurematest raud- või paekividest ring; tihti olid ringi ssemel ainult lühemad ja pikemad kaarjad kiviread. Paaris kalmes (Karuste, Labara Taudikupõld?) oli jalgi ka kalme keskel olnud kivikirstust. Enamikul I aastatuhande algupoole kivikuhelik-kalmetel korrapärasem siseehitus siiski puudus.

Surnud olid maetud nii põletatult kui ka põletamata. Sõrve kalmetes esines ainult laibamatust, kuid luustike asend polnud väikeste säilinud luutükide põhjal määratav. Jäma ja Kiivripõllul võib oletada ka maa-alust laibamatust: ~~kruus~~ kruusakaevamisel leiti sealt põletamata luid ja esemeid, kuna kive pole tähele pandud.<sup>2</sup> Laibamatus paistab do-

---

<sup>1</sup> Vt. lähemalt M. Schmiedehelmi ja E. Ariste ning H. Moora vastavaid kaevamisaruandeid AI-s. Leiud AI 3897:1-9, 3898:1-55, 3899:1-98, 3900:1-45, 2526:7,8.

<sup>2</sup> M o o r a, Saaremaa muinasaeg; lk.2; leiud AI 2601: 11-12.

mineerivat Randvere korratu siseehitusega kalmes, - seal tuli päevavalgele küll ka sõepesa ja üksikuid põlenud luutükke. Tansi-Jaani raunad sisaldasid rohkem põletusmatuseid, põletamata luid leiti sealt vähe. Paiküla kalmes oli samuti nii laiba- kui ka põletusmatuseid. Teiste kõnesoleva perioodi kalmete kohta lähemad andmed puuduvad. Tähelepanek oli neisse maetud ainult põletatud luid, mida asjatundmatul kaevamisel täheleegi ei pandud.

Panuseid esines kalmetes üldiselt vähe. Valdava osa leidudest moodustasid savinõukillud, vähem oli ehteid ja rõivastuse juurde kuuluvaid esemeid, kuna tööriistu leiti ainult mõni üksik.

Kasiteldava perioodi juhuleide on Saaremaalt ja Muhust seni teada kokku 19. Nad kõik on kogutud külade lähedalt harimiskõlblikult maalt. Oma enamikus pärinevad juhuleiud kahtlemata kalmetest. Juhuleidude seas on viis rooma 1.-3. sajandi münti,<sup>1</sup> teised on enamasti ehteasjad, mõned ka tarbeesemed.

Meie ajaarvamise eelsete kui ka järgnevate sajandite iseloomulikumate ehetena tuleb märkida pronksist prillikujulisi oimuehteid. Neid on leitud nii eelnevalt märgitud meie ajaarvutuse esimestesse sajanditesse kuuluvaist kalmetest kui ka varasematest kivist kalmetest ja kogutud juhuleidudest, - kokku üle kümne.

---

<sup>1</sup> Kolm rooma münti leiti Põidelt, üks Muhust ja üks Kaarmalt Piilast (Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 100, 132, 16).

Mandrilil on teada ainult paar niisugust ehet, paar tükki on leitud ka Lätist ja Leedust.<sup>1</sup> Lõunapoolsetel balti hõimudel olid nad pea- või oimuehetena kõige levinumad meie ajaarvutuse eelsetel sajanditel, Saaremaal aga kanti neid märksa kauem.

Teiseks iseloomulikuks leiuks on karjasekeppnõelad. Rauast karjasekeppnõelu leiti Randvere, Ilpla ja Muhu Kantsi kalmest, ning Sõrve Kiivripõllult (viimased on küll kaotsis).<sup>2</sup> Need on samuti kui prillikujulised oimuehtedki, vana kivikirstkalmete perioodile omane esemetüüp, mis meie ajaarvamise eelnevatel ja järgnevatel sajanditel oli Eesti mandril ja saartel laialt kasutusel.<sup>3</sup> Kolm suurt kuni 22 cm pikkust pronksist karjasekeppnõela leiti kruusavõtmisel koos kitsa paelja lamekumera ristilõikega käevõruga Kaarma lähedalt Irase külast.<sup>4</sup> Üks väiksem pronksist karjasekeppnõel saadi Kaarma Loona kalmest, ja kolm suuremat nõela

---

<sup>1</sup> Prillikujuliste oimuehete loend ja analüüs on antud H. M o o r a, Neue Funde der Bronze- und frühen Eisenzeit aus Estland. ŌES Ar. 1937 I, lk. 372-378. Lisaks mainitud loendis märgitud esemeile on leitud rida oimuehete katkendeid Kihelkonna Loona kivikirstkalmest (AI 4210:661, 1348, 1434, 1439, 1455).

<sup>2</sup> V a s s a r, Eesti hõimud, joon. 32:1; AI K 1:199, 2643:145.

<sup>3</sup> Ш м и д е х е л ь м, joon. 8:1.

<sup>4</sup> Sa 3958 - 3961.

üksikleidudena; viimastest on kaks väga suured (pea läbimõõt ca 8 cm).<sup>1</sup> Selliseid suuri pronksist karjasekeppnõelu esines peamiselt Klaipeda piirkonnas, kust nad nähtavasti ka Saaremaale levisid. Mandri-Bestist pole neid seni teada.

Ligikaudu 3.-4. sajandisse paistab kuuluvat üks Paikülast leitud käevõru ja mõned samasugused juhuleidudena saadud vörud,<sup>2</sup> mis kõik sarnanevad täpselt Irase käevõruga. Pidula Tütarvarest leiti veel üks erandlik rauast võru, mida võib oletamisi arvata ka käevõruks.<sup>3</sup> Tõnja Tuulingumäelt ja Karustest on teada mitu lihtsa spiraalse pronks-käevõru katkendit.<sup>4</sup>

Erinevalt mandri-Bestist, kasutati saartel rõivaste kinnitamiseks sõlgi väga vähe. Seni on teada ainult üks seondsõlg, mis saadi juhuleiuna Poidelt Saiklast ja on dateeritud 5. sajandisse.<sup>5</sup> Muudest ehetest võiks nimetada veel üht üksikut käevõru, mis esindab mitmekaupa kantud vörusid. See, nagu ka merevaiknõõp ja liivakivist ketta katkend, leiti Karuste kalmest. Tõõriistadest esines seal kiilukujuline silmaga kirves, mis on tehtud ilmselt koha

---

<sup>1</sup> A s p e l i n, nr.1972; M o o r a, Saaremaa muinas-aeg, joon. 4:3, vt. ka lk. 11; AI K 84:1,2, K 85:48.

<sup>2</sup> AI K 3:9, K 67:7, K 85:53, K 88:22, 23.

<sup>3</sup> AI 3822:26.

<sup>4</sup> V a s s a r, Eesti hõimud, joon. 36:5; AI 2446:3.

<sup>5</sup> A.-M. T a l l g r e n, ZAE II, joon. 44; N. M o o r a, EZL II, lk. 81.



peal. Randvere kalmest saadi veel sirbikujulise raudnoa katkendeid ja luisk, luiske esines ka Tansi-Jaani kalmistuis.<sup>1</sup> Mainitud esemeid lähemalt ei käsitleta, kuna need, samuti kui kõnesoleva ajajärgu keraamika ja mitmed teised üksikleid on A. Vassara poolt ammendavalt analüüsitud. Võiks vaid lisada, et tõenäoselt kuuluvad I aastatuhande keskpaika või 2.-5. sajandisse ka mõned tuluskivid.<sup>2</sup> Hilisemates I aastatuhande lõpu kalmetes neid enam ei esine.

Samasugune kalmekuju kui Eesti saartel, oli samal ajal levinud ka Lääne-Eestis ja osalt Kuramaal. Sellised ebakorrapärase ehitusega kalmistud olid üldse rannikualadele omased. Kesksemais piirkonnis, nagu Eesti mandri kesk- ja idaosas valitses hoopis teine kalmekuju, - tarandkalmistud. Nii üks kui teine kalmetüüp oli arenenud eelneva perioodi kivikirstkalmest. Saaremaal ja Lääne-Eestis levinud kivikuhelik- või kangurkalmed seisavad kivikirstkalmetele palju lähemal kui mandri-Eestile tüüpilised lamedad tarandkalmed. Saartel tehti I aastatuhande algul kalme keskele veel kirst, peagi see aga kaob, ka kiviringide asemele ilmuvad korratud kivi-

---

<sup>1</sup> AI 3894:2, 9, 4, 30, 3897:3, 3898:55, 3899:48.

<sup>2</sup> Paju kalmest, juhuleiud Pidulast, väibolla Pidula Tütarvarest ja Kaarma Tõriselt (AI K 27:1, K 91:14, 3773). Oletamisi kuuluks nimetatud aega ka Odalätsi kalmest leitud tuluskivi (M o o r a, Saaremaa muinasaeg, joon. 5:4) ja vastavalt sellele siis ka terve kalme. Tuluskivide vanuse kohta vt. lähemalt H a c k m a n, Eisenzeit, lk. 241 jj-d.



read, - I aastatuhande keskpaigaks on kalme siseehitus muutunud korratuks. Surnud maeti põletamata ja vaheste panustega nagu kivikirstkalmetessegi. I aastatuhande keskelt pole saartelt laibamatuseid enam teada; paistab, et selleks ajaks oli põletusmatus muutunud valitsevaks. Millal see lähemalt toimus, on andmete vahesuse tõttu raske määrata. Ka esemeline materjal, samuti kui kalmekuju ja matmisviis, ei näita kõnesoleval ajal kuigi olulisi muutusi. Panuste seas kohtame peamiselt vanu, juba eelnevale perioodile iseloomulikke esemeid nagu prillikujulisi oimuehteid, karjasekeppnõelu ja lihtsaid kitsaid lamekumera ristilõikega kaevärusid. Uusi, sellele perioodile omaseid esemetüüpe pole märgata, kuigi esineb oma maitsele kohandatud imporditehteid.<sup>1</sup>

Mandri-Eestis oli meie ajaarvutuse algsajandeil levinud peamiselt laibamatmine, 3.-4. sajandi tarandkalmetes aga domineerivad juba põletusmatused. Paistab, et surnute põletamise komme muutus Eesti mandriosas ilmselt varem valitsevaks kui Saaremaal. Võrreldes saartega, paistavad mandri tarandkalmed silma oma rikkalike panustega, milles on rohkesti uusi eseme-, eriti sõletüüpe. Eesti mandriosast tunneme peale kalmete ka sama perioodi linnuseid, mis saartel seni puuduvad. Muististe rohkuse,

---

<sup>1</sup> Viimastest on kõige toredam Paiküla kaldest leitud sõlg koos keekandja ja ripatsiga, vt. V a s s a r, Eesti hõimud, joon. 32.

järelikult ka asustuse tiheduse poolest on Virumaa, Kesk- ja Kagu-Eesti Saaremaast ees.<sup>1</sup> Saaremaaga sarnane Läänemaa on seni aga I aastatuhande esimese poole muististest kõige vaesem.

Asva ja Iru kindlustatud asula materjalide põhjal näeme, et meie ajaarvutuse eelsel aastatuhandel oli Saaremaa ja mandri-Eesti aineeline kultuur väga ühtlane; meie ajaarvutuse esimestest sajanditest peale hakkas mandri-Eesti areng kulgema kiiremini oma eri teed mööda. Kuna Saaremaal niihasti vanad matmiskombed kui ka esemetüübid säilisid kauem kui mandril, siis paistab, et I aastatuhande algul m.a.j. kulges Saaremaa areng mandriga võrreldes mõnevõrra aeglasemalt.

Nagu näitab A. Vassar, peituvad Saaremaa suhteliselt aeglasema arengu põhjused eeskätt tema looduslikes tingimustes.<sup>2</sup> Mandri-Eesti tõeseda mullakattega aladel oli sel ajal tavaline perioodiline aletamine 15-20 aasta järel,; ka olid arenemas künniviljeluse alged. Saaremaal künniviljelust meie ajaarvutuse algul veel ei tuntud; õhukesed pae- ja raha pealsed mullad ei võimaldanud ka perioodilist aletamist. Niiviisi jai siin viljakasvatus põhiliselt endisele tasemele. Saarlaste peaelatusalaks oli vähemalt meie ajaarvutuse esimestel sajanditel nagu varengi - karjakasvatus. Kesk-

---

<sup>1</sup> V a s s a r, Eesti hõimud, joon. 43.

<sup>2</sup> Samas, lk. 170-175.

ja Ida-Eestis aga tõusis samal ajal esikohale maaviljelus. Selle tõttu toimus mandri-Eestis tootlike jõudude kasv kiiremini kui Saaremaal.

Muidugi on ka Saaremaal kõnesoleval ajal tähelepanndav ühiskondlike suhete ja materiaalse kultuuri arenemine. Sgukondlike sidemete lagunemist peegeldavad kivikangrud, mis enam ei paikne rühmiti nagu varem, vaid üksikult. Kohalikust metallkäsitööst on Saaremaal andmeid juba I aastatuhandest e.m.a.; 1.-4. sajandil m.a.j. arenes see loomulikult edasi. Saarlaste sidemetest peale teiste eesti hõimude ka balti, germaani ja slaavi hõimudega tunnistavad mitmed importesemed. Ka rooma 1.-3. sajandi münte, mis kõnelevad vahetuskaubandusest lõunapoolsete aladega, on Saaremaalt seni teada mitte sugugi vähem kui Põhja-, Kesk- ja Kagu-Eestist. Seega ei võinud Saaremaa mahajäämus Mandri-Eesti enamarenenud osadest olla kuigi suur. Seda laseb oletada ka leidude rohkus Saaremaalt järgneval perioodil.

I aastatuhande teisest poolest on Saaremaalt ja Muhust teadaolevate kalmete hulk kasvanud kahekordseks; seni on neid loendatud kokku 24; mitmekordistunud on ka juhuleidude arv. Linnuseid, samuti aarde- ning peiteleid pole teada, välja arvatud mõni juhuslikult saadud hõbeese ja kuld münt. Kõik kalmed paiknevad eranditult harimiskõlblikul maal. Enamvähem ühtlase tihedusega on nad levinud peamiselt Saaremaa keskosas - Põide, Kaarma ja Karla vahelisel alal (vt. joon.1) Eriti rikas on kalmete poolest Lääne-Saaremaa, nii on Tagamõisa poolsaarelt üks teada viis kalmistut. Saaremaa edelaosa ja Sõrve poolsaar, mida eraldavad muust Saaremaast laialdased sood ja metsad, on seni täiesti leiutühhi. Samuti on

soiselt Põhja-Saaremaalt leitud vaid mõni üksik kalmistu, ainult üks kalmistu on seni teada ka Muhust. Juhuleidude paiknemine vastab üldiselt kalmete levikule.<sup>1</sup>

Kasiteldaval ajajärgul jätkub matmine mitmetesse varasematesse kalmetesse; nii kasutatakse edasi Ilpla, Tõnja, Piila, Kaarma Loona, Paiküla ja Paju kalmistuid. Peale selle on aga tekkinud rohkesti uusi kalmistuid, kuhu samuti kui eelnevalt mainituissegi, maeti ka järgneval ajal, II aastatuhande alguses. Selliseid kalmeid, millesse maeti ainult I aastatuhande teisel poolel, on vähe, nimelt Muhu Mäla, Kihelkonna Lõhetuma, Jaani Tagavere, Püha Tõlluste (?) ja Karla Paevere. Neistki on kolm viimast arvatud kalmeteks ainult sealt juhuslikul viisil saadud leidude põhjal, kuna kalmete kuju pole teada ja nad ise on täielikult hävitatud. Suurem osa kasiteldava ajajärgu kalmetest on üldse olnud aastakümneid muististekogujate huvipiirkonna tulipunktis ja asjatundmatu kaevamisega lõhutatud. Teaduslike nõuete kohaselt pole kaevatud kõnesolevaist kalmistust ühtki<sup>2</sup>, seetõttu jäävad andmed kalmete ehituse ja matmisviisi kohta paratamatult puudulikeks. Kalmete ehitust on kirjeldanud ainult asjaarmastaja-arheoloog J.B. Holzmayer. Temalt pärineb üksikasjalikum kirjeldus Mäla kalmistu kohta Muhu saarel<sup>3</sup>. Sellekohaselt koosnes mainitud kalmistu kivi-

---

<sup>1</sup> Täpsemat ettekujutust me juhuleidude paiknemisest siiski ei saa, kuna leiandmete puudumisel on enamik neist kaardile märkimata.

<sup>2</sup> M. Schmiedehelmi poolt kaevati 1931.a. vahesel maaral Karla Kogula kalmistut, kusjuures leiti aga ainult hilisema perioodi esemeid (vt. lähemalt vastavat kaevamisaruannet AI-s

<sup>3</sup> Ho l z m a y e r, Osiliana III, lk. 25-31.

kuhelikest, mis olid tihedalt üksteise kõrval või koguni omavahel liitunud. Neist kuhelikest 50 sammu kirde poole oli üksik 3 m läbimõõduga ja umbes 1,2 m kõrgune raun. Rauna jalami ümber kulges suurematest kividest ring, kuhelik koosnes väiksematest kividest. Ringi sees kuheliku all tuli nähtavale ligi poolemeetriliste vahedega neli suuremat kivi. Kivide vahel oli 7-8 cm paksune tume süsine mullakiht, mis sisaldas põlenud luid ja põletusjälgedega, ning osalt katkiseid esemeid<sup>1</sup>: 9 rinnanõela, 2 pannalt, spiraalitorukese, 2 tervemat odaotsa, ja odaotste katkendeid. Holzmayeri arvates pärinesid mainitud esemed ühest jõuka ülika-sõjamehe matusest. Leidude hulga järgi paistab, et maetud on üks mees ja vähemalt paar kolm naist. Surnu põletamine toimus Holzmayeri oletuse kohaselt kiviringi sees, - õhukese söekihi järgi võib see aga olla vaevalt mõeldav. Savinõukilde ega põlemata luid polevat kaldest leitud. Esemete iseloomu järgi kuulub kirjeldatud kalme 8. sajandi lõppu.<sup>2</sup> Tihedalt üksteise kõrval paiknenud raunadest kaevati läbi 23. Neil olnud samasugune siseehitus nagu eemalseisval raunalgi, kuid leide neis peale ühe luust värtnakedra polnud.<sup>3</sup> Leidude puudumise tõttu paistab, et enamik mainitud raunadest polnudki kalmed, vaid ajajooksul põldudel kokku korjatud kivid, mis tavaliselt kuhjati just muistsete kivikalmete peale

---

<sup>1</sup> AI K 2:1-19.

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 18.

<sup>3</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, tahv. I:16.



või juurde. Väliselt ei erine sel viisil tekkinud hilisemad raunad millegagi muistsetest kalmetest.

Samasuguse ehitusega kui Mala, oli Holzmayeri järgi ka Kaarma Loona kalmistu.<sup>1</sup> Seal on lahti kaevatud üks kiviring läbimõõduga 2,7 m. Kuheliku kõrguse kohta pole andmeid, see oli nähtavasti madal, või puudus. Kuna saadud leidude hulgas oli I aastatuhande teise poolde kuuluvaid esemeid,<sup>2</sup> võib arvata, et vastav kiviring oli ka sel ajal ehitatud.

Kivikuhelik-kalmeid, mida piiras suurematest kividest ring, oli veel Kurevere kalmistus<sup>3</sup>. Oma mõõdetelt need Mala kalmest märkimisväärselt ei erine. Ühest Kurevere kiviringist leiti savinõukilde, mis olnud tihedalt ringikivide kõrval, ida- ja lääneküljel. Ehtesjad, nende seas ka 7. sajandisse dateeritud skandinaaviapärase naast, asetsenud ringi lõunaosas.

Üksikutest eraldiseisvatest kivikuhelikest koosnesid Tõnja, Lõhetuma ja Odalätsi kalmistud. Tõnja kalmistu sisaldas suuremaid ovaalseid ja ka ümmargusi kivikuhelikke, mille pikkus ulatub 7-25 m, kõrgus 0,75 - 2 m<sup>4</sup>. Üks neist (nn. Tuulingumangi) kuulus I aastatuhande algupoolde. Vastavate leidude järgi peab vähemalt üks Tõnja kalmistu raun olema püstitatud I aastatuhande teisel poolel. Tagamõisa poolsaarel paikne-

---

<sup>1</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 10-13.

<sup>2</sup> A I K 17.

<sup>3</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 16-20.

<sup>4</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 118-119.



nud Lõhetuma kalme kujutas endast ümmargust 14 m läbimõõduga kivikuhelikku, millesse surnu olevat maetud põletamata.<sup>1</sup> Kalmest leiti odaotsakatkendeid, luisk ja mõõgateraosi.<sup>2</sup> Kivikuheliku mõõdete ja inventari nappuse järgi võiks oletada, et see kuulub käsitledava perioodi algusse. Odalätsi kalmistu raunad on vaiksemad, 3-4 m läbimõõduga.<sup>3</sup> Mõned neist pärinevad tõenäoselt juba I aastatuhande algupoolest, mõned kuuluvad neist leitud inventari järgi 7.-9. sajandisse.

Rida kalmistuid on olnud lamedad, madalad, ebakorrapärase kujuga, ümbrusest ainult pisut esile kerkivad kivistikud - nn. kalmevaljad. Neis kalmetes oli üsna õhukese ja korratu kivikatte vahel ja all tumedamat soesegast mulda, millest leiti põlenud luid ja esemeid. Kiviringe, ega ka kivikuhelikke pole märgitud. Sellised kalmistud on Ilpla, Leina, Sauvere, Paiküla, Kogula, Kihelkonna Loona, Kalmu ja Paju.<sup>4</sup> Viimasest leiti muuseas ka Bütsantsi kuldraha. Kuna kõiki mainitud kalmistuid kasutati väga intensiivselt ka järgneval ajal, siis võib oletada, et hilisemate matmistega on kalmistute varasemat ehitusviisi olulisel määral lõhutatud. Samasugused lamedad

---

<sup>1</sup> Matus ei tarvitse olla algupärane, kuna luud olid hiljem segatud. Vt. lähemalt H o l z m a y e r, Osiliana III, lk.20 jj. leiud AI K 25:1-6.

<sup>2</sup> Mõõgatera katkendid on määratud Holzmayeri poolt, praegu kaotsis.

<sup>3</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 69, joon. 25.

<sup>4</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 111, 112, 83, 82, 67, 70; Труды X AC II, lk. 22, 26; H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 13-16.

korratu kivikattega kalmistud on olnud ka Leedri, Rahu ja Piila.<sup>1</sup> Viimane sisaldanud Holzmayeri andmetel ka suuremat raudkividest ringi, mille sisemine läbimõõt oli 2,6 m.<sup>2</sup> Leedri ja Rahu kalmistuis on olnud ka kivikuhelikke.

Terve rea kalmistute ehituse kohta puuduvad igasugused andmed. Need on nimelt Tagavere, Haeska, Tõlluste, Pärni, Upa, Uduvere, Paevere ja Kõruse.<sup>3</sup> Kuna mainitud kohtadest on üheskoos leitud rohkem või vähem kõnesoleva perioodi esemeid, siis võib arvata, et neis kohtades on siiski kalmed olnud. Mainitud kalmed olid arvatavasti väiksemad üksikud kivikuhelikud või lamedad ohema kivikattega kalmistud, mis on põlluharimisel täielikult hävitatud.

Nagu eelnevast näeme, olid I aastatuhande teise poole alguses Saaremaal ja Muhus endiselt korratu siseehitusega kivikuhelik-kalmistud. Varasemate kivikangrutege võrreldes, olid kuhelikud muutunud ainult veelgi madalamaks. Kalmistu esialgsel pinnale ehitati mõnikord kiviring, sagedamini see puudus. Kivikuhelike kõrvale kujunesid kõnesoleval ajajärgul lamedad õhukese korratu kivikattega kalmeväljad. Need tekkisid algselt arvatavasti paljude väikeste kivikuhelike liitumise teel, mis pidi paratamatult toimuma pikka aega kasutusel olnud kalmetes. Mõlemat tüüpi kalmetesse maeti edasi ka II aastatuhande alguse kusjuures lamedaid korratu kivikattega kalmistuid ilmus järjes

---

<sup>1</sup> H a u s m a n n, Übersicht, lk. 21 jj; Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 66 jj, 120, 19 jj; Труды ХАС II, lk. 28.

<sup>2</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 2-10.

<sup>3</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 11, 121, 112, 21, 32, 23; M o o r a, Saaremaa muinasaeg, lk. 33, 35.

rohkem. Paistab, et nad saavutasid ülekaalu juba I aastatuhande lõpul. Nii kivikuhelikesse kui ka lamedaisse kalmelvaljadesse maeti surnud põletatult. Matmisel pandi kaasa peamiselt ehteid, vahel ka relvi ja harva tööriistu. Võrreldes I aastatuhande keskpaigaga, on lõpusajandite kalmistud palju leiurikkamad, - seega panuste hulk järkjärgult kasvas.

Samasugune kalmekuju kui saartel, valitses samal ajal ka Läänemaal (Karuse Pajumaa), ning osaliselt Põhja-Kuramaal (Reinas Kandava).<sup>1</sup>

Üldiselt toimusid muutused kalmekujus väga aeglaselt ja on praeguste andmete põhjal ainult õige suurtes joontes jälgitavad. Võrreldes matmiskommade ja neist tingitud kalmehhituse muutumisega, kujunesid uued esemetüübid palju kiiremini. Kuna esemetüüpide muutumine on saarlaste materiaalse kultuuri põhiliseks kajastajaks, siis tuleb neil eraldi peatuda.

Ehete seas on kõige rohkem rinnanõelu. Riiekiinnitusevahendina olid rinnanõelad väga levinud juba I aastatuhande algupoolel. Nüüd omandavad nad rohkem ehtefunktsioonid, muutudes kõigepealt rinnakeede kiinnitusevahendiks; muidugi kasutati neid edasi ka riie kiinnitamiseks. Põidelt leiti kaks suure, lameda rattakujulise peaga nõela, mis olid varem nähtavasti ilustatud hõbedaga.<sup>2</sup> Täpseid vasteid neile pole

---

<sup>1</sup> S t u r m s, Liven, lk. 32 jj.

<sup>2</sup> RK, tahv. 29:21; AI K 38:1,2.

teada. Väiksemaid samalaadseid nõelu esines semgalite Plavniekkalns'i 5. sajandi kalmistus ja Leedus.<sup>1</sup> Poide nõelad on vastavatest semgalite nõeltest hilisemad, kuuludes oma kuju ja ilustusviisi järgi umbkaudu 6.-7. sajandisse. Mandri-Eestis sellised nõelad praegu puuduvad. Leedri kalmistust leiti rinnakee.<sup>2</sup> See koosneb, nagu enamik tolle aja keesid, ühekordsetest lamekumera ristilõikega pronkstraadist lülidest. Kee otstes on koonuspeaga nõelad; üks samasugune nõel oli eraldi. Koonuspeaga nõelad olid eriti iseloomulikud semgalitele 5.-6. sajandil; sealt levisid nad nii saartele kui ka Mandri-Eestisse.<sup>3</sup>

Kuus rinnanõela on seenekujulise või nupp-peaga). Need leiti Mäla, Kõruse, Piila ja Kihelkonna Loona kalmetest.<sup>4</sup> Sellised nõelad on tekkinud koonuspeaga nõeltest ja pärinevad nagu needki, algselt semgalitelt.<sup>5</sup> Kuna semgali nõeltega võrreldes näitavad Saaremaa nõelad mitmeid eritunnuseid, võib arvata, et nad on tehtud koha peal. Nupp-peaga nõelad kuuluvad 7.-8. sajandisse. Tüpoloogiliselt vanemad on neist Loona ja Kõruse eksemplarid. Võhmalt leiti ainulaadne ketaspeaga nõel,

---

<sup>1</sup> M o o r a, EZL II, lk. 190 jj.

<sup>2</sup> AI 3822:31, 32.

<sup>3</sup> M o o r a, EZL II, lk. 200 jj.

<sup>4</sup> RK, tahv. 29:22; S c h m i e d e h e l m, Funde & mittl. Eisenzeit, tahv. II:5; AI K 2:5, 2643:114, 4129:1066; Piilast leitud nõel on kaotsis.

<sup>5</sup> S c h m i e d e h e l m, ( <sup>m.t</sup> ~~same~~ ), lk. 9 jj.

mille pea ülaosa on mässitud <sup>nähtavalt</sup> kolmnurkse hõbetraadiga.<sup>1</sup> Ketaspeaga nõelad olid eriti levinud I aastatuhande esimesel poolel tänapäeva Läti lõunaosas, hiljem 6.-7. sajandil, esines neid üksikult idapoolses Lätis ja Ida-Leedus.<sup>2</sup> Üks niisugune varasem ilma mässinguta nõel on teada ka Virumaalt Malla kivikalmest.<sup>3</sup> Võhma nõela võib tema suuruse (pikkus 21,5 cm, peaketta laimõõt 2,5 cm) ja hõbetraadist mässingu tõttu pidada I aastatuhande teise poolde kuuluvaks balti päritoluga esemeks.

Suuri rõngaspeaga nõelu saadi nii kalmetest kui ka juhuleidudena kokku kuus.<sup>4</sup> Enamikul neist nõeltest on pea mässitud lameda hõbetraadiga. Algselt kujunesid rõngaspeaga nõelad arvatavasti karjasekeppnõeltest. Rõngaspeaga nõelu esines laialal Leedust kuni Soomeni, sealhulgas ka Eesti mandril. Kõige rohkem ja kõige vanemaid eksemplare on teada Zemgalest, mistõttu seda piirkonda peetaksegi rõngaspeaga nõelte leviku lahtetekohaks. Eesti alale ilmuvad nad 7. sajandil ja püsivad kuni 9. sajandini. Bestist leitud rõngaspeaga nõeltele on iseloomulik pea mässimine ja profileeritud vars. Selle põhjal peetakse

---

<sup>1</sup> Juhuleid, mis saadi 1952.a. Kingissepa-nimelise kolhoosi kanala vundamendikraavi kaevamisel (Sa 4413).

<sup>2</sup> M o o r a, EZL II, lk. 176-185.

<sup>3</sup> Sb. GEG 1897, lk. 32; TMM tahv. 43/37b.

<sup>4</sup> Paju (AI K 68), Odalätsi (AI 3822:303), Paevere (AI 2657:1) ja Paiküla (AI 2502:4) kalmetest, juhuleiud Kärla Kaarmiselt (AI 3501) ja Kihelkonna Vikilt (AI 2513:73). Mainitud leidude lähem analüüs on antud A r i s t e, Ringkopfnadeln, ÖES Toim. XXX:1, lk. 48-63.



neid kohalikeks, kuigi algselt semgalite eeskujude järgi tehtud esemeiks.

Semgalite algupäraga on ka kolmnurkpeaga rinnanõelad, mis hiljem muutusid Saaremaale eriti omaseks. Kõnesolevast ajajärgust on kolmnurkpeaga nõelu teada 11. Neist kolm õige pisikest ja lihtsat nõela on tüpoloogiliselt kõige varasemad.<sup>1</sup> Suuremad (pikkus 16-20 cm) profileeritud nuppude ja kolmnurkse peasüvendiga nõelad (tahv. LXX:4) on dateeritud ajavahemikku 700-800. Täpseid vasteid on neile teada ka mandri-Eestist ja Lääne-Soomest, kuhu nad on levinud Baltimaadelt. Üks väiksem juhuleiuna saadud kolmnurkpeaga nõel on ilustatud kahe kettakujulise laiendiga pea nurkadel.<sup>2</sup> Sellele leidub täpseid vasteid ainult semgalite alal, kust ta on nähtavasti sisse toodud.<sup>3</sup>

Karja Umbrusest leitud ristikujuline viie kublakesega ilustatud nõelapea (tahv. LXXII:6) pärineb kurššidelt, kellele niisugused nõelad olid eriti iseloomulikud 8.-9. sajandil.

Rinnanõelte ja -kee küljes kanti mitme kodaraga rattakujulisi ripatseid. Ühe sellise ripatsi katkend leiti Püha Leina kalmest, kuna teine saadi juhuleiuna Rahnikult.<sup>4</sup> Oma kujult sarnanevad nad vastavate mandri ripatsitega.

---

<sup>1</sup> Mäla ja Leina kalmetest (AI K 2:8,9, 2643:366). Mainitud nõelte lähem käsitus on antud Schmie de h e l m, Funde d. mittl. Eisenzeit, lk. 7 jj.

<sup>2</sup> Juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:8).

<sup>3</sup> Š n o r e, tahv. XV:3-5, 8, 10.

<sup>4</sup> AI 2643:264, 2513:9.



Leedrilt leiti kaks kaelavõru katkendit, mis pärinevad ilmselt ühest jämenevate otstega pronkskaelavõrust.<sup>1</sup> Teine samasugune poolik kaelavõru on hõbedast.<sup>2</sup> Jämenevate otstega kaelavõrud tulid sengalitel kasutusele 5. sajandil.<sup>3</sup> Sealt levisid nad Saaremaale, samuti Eesti mandrile ja Soome. Nimetatud Saaremaa kaelavõrud kuuluvad tõenäoselt 5.-6. sajandisse.

Käevõrudest võib kõnesoleva perioodi esemetena mainida ainult Leina ja Tõnja kalmetest leitud spiraalkäevõrude katkendeid.<sup>4</sup>

Uue esemeliigina ilmuvad käsiteldaval ajajärgul ka pronksist pandlad. Kaks poolovaalse raamiga pannalt esindavad 4.-6. sajandil Baltimaadel üldlevinud tüüpi.<sup>5</sup> Kaks samalaadset, aga laieneva ja pakseneva esiosaga pannalt leiti Mala kaldest; need on varustatud pikkade hundihammasornamendis ilustatud rihmanaastudega.<sup>6</sup> Üks selline katkine pannal on

---

<sup>1</sup> AI K 24:39, 40.

<sup>2</sup> Täpsem leiukoht teadmata (AI K 85:49).

<sup>3</sup> M o o r a, Bemerkungen I, lk. 141 jj.

<sup>4</sup> AI 2643:256, 260, 2479:6.

<sup>5</sup> Üks pärineb Kaarma Loona kivikaldest (AI K 17:94), teine on juhuleid (Pild. T a l l g r e n, ZAE II, joon. 137:2)

<sup>6</sup> Pild. S c h m i e d e h e l m, Funde d. mittl. Eisenzeit, tahv. I:10, 11.

saadud juhuleiuna (tahv.LII:2). Mainitud pandlad kuuluvad 8. sajandi lõppu. 8.-9. sajandisse kuulub arvatavasti ka Ilpla kalmistust leitud südamekujuline pandlarsaam koos kitsa rihma-naastuga (tahv.LII:16). See pärineb kahe konksukese abil suletavast pandlast. Üks ristikujulise nõela ja loomapeailustusega pannal on balti päritoluga importese I aastatuhande lõpust (tahv. LII:1).

Importesemetena tuleks nimetada veel skandinaaviapärast augulist linnumotiividega rihmajagajat või naastu, mis leiti Kurevere kalmest.<sup>1</sup> Samast pärineb ka teine ristkülikuline geometrilise ornamendiga naast. Mõlemad on toodud Skandinaaviast ja kuuluvad sealsete paralleelide järgi 7. sajandisse.

Leedri kalmest leiti kullatud loomapeakujulise jalaga kolmiknuppsõlg (tahv. LXIX:3). See pärineb Ida-Preisist, kus selliseid sõlgi kanti peamiselt 6. sajandil ja 7. sajandi algupoolel.<sup>2</sup> Aastatuhande lõpupoolel levisid balti hõimudelt Saaremaale mõned moonikujuliste nuppudega ja ristkriipsudega ilustatud ambsõled. Üks niisugune terve sõlg leiti Põidelt (tahv. LXIX:7), kuna vastavaid katkendeid on teada Rahu ja Kurevere kalmetest.<sup>3</sup> Mainitud sõled olid iseloomulikud läti hõimudele; 6.-9. sajandil kohtame neid kõikjal kursi-sengali

---

<sup>1</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 35, 39, vt. ka lk. 36, 39.

<sup>2</sup> A b e r g, Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit, lk. 70.

<sup>3</sup> AI 2696:3, 2000:4.

ja letgali hõimude alal. I aastatuhandel kandsid saarlased sõlgi väga vähe. Sõlgede kandmine muutus üldiseks alles hoburaudsõlgede ilmumisega. Varaseid, - ümmarguse või kuuekandilise ristilõikega kaare ja vastamisi spiraalselt rullipööratud otstega hoburaudsõlgi (tahv. LXV:5) leiti Uduvere, Ilpla, Leedri ja Tõlluste kalmetest, ning Valjalast, - kokku kuus.<sup>1</sup> Täpsete paralleelide põhjal, mis neile on teada mandrilt Paluküla leiust ja Soomest, kuuluvad mainitud sõled 8.-9. sajandisse (vt. lk. 359 jj-d).<sup>2</sup>

I aastatuhande teisel poolel ilmub Saaremaale ka terve rida uusi relva-, nimelt odaotsatüüpe. Käsitletava ajajärgu alguses on relvi veel vähe. 5. sajandi relvana võib märkida pika kaela ja väikese kahekisulise teraga angood (tahv. XXII:3).<sup>3</sup> See pärineb tõenäoselt Soomest, kus neid sellest ajast on leitud rohkesti. Arvatavasti kuuluvad 5.-6. sajandisse ka üksikleidudena saadud pika kaela ja väga lühikese lehega odaotsad.<sup>4</sup> Eriti pika sõnega odaots (tahv. XXII:5) Upa kalmest on dateeritud 6. sajandisse.<sup>5</sup> Kitsa pajulehekujulise tera ja pika kaela ning sõnega odaotsi (tahv. XXII:1,2) on nii kalmetest kui ka üksikleidudena teada üle kümne.<sup>6</sup> Neist

<sup>1</sup> AI K15:181, 3822:360, K24:34, K54:2,3.

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, joon. 29; S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 23 jj.

<sup>3</sup> M o o r a, Vorzeit, joon. 32:1; vt. ka K i v i k o s - k i, EZF I, joon. 287.

<sup>4</sup> Põidelt Kinglist ja Püha Kangruseljalt (AI 2712:30, 2712:36).

<sup>5</sup> M o o r a, Saaremaa muinasaeg, joon. 5:1; S a l m o, Waffen, lk. 180 jj.

<sup>6</sup> Mäla (AI K2:13-18, S c h m i e d e h e l m, Funde mittl. Eisenzeit, tahv. I:11), Kaarma Loona (AI K17:118), Pärni (AI K16:4,6,9), Paikula (AI K7:22) ja Paju (AI K27:4,5) kalmest, juhuleiud teadmata kohast Saaremaalt (AI K85:3,10,39).

on lähemalt dateeritavad ainult Mäla kalmest leitud odaotsad, mis kuuluvad 8. sajandisse. Tõenäoselt tulid nad kasutusele juba varem.

Kõige rohkem esineb teravovaalse lehega madalaharjalisi ja suhteliselt pika õõnega (kuni pool kogupikkusest) odaotsi. Neid oli peaaegu kõigis eelpoolnimetatud kalmetes, samuti juhuleidude hulgas - kokku 34.<sup>1</sup> Üks niisugune Haeska kalmest, teine Mullutult leitud odaots on damastseeritud (tahv. XXX:5)<sup>2</sup> teraga. Damastseeritud teradega relvi valmistati Kesk-Euroopas, - sealt on nad kaubavahetuse kaudu sattunud ka Saaremaale. Teiste mainitud odaotste päritolu pole selge; arvata-vasti on osa neist tehtud koha peal. Samaguguse üldkujuga odaotsi esines mandri-Eestis ja teistel Baltimaadel, ning Soomes. Vanimad neist on Soomes dateeritud 6. sajandisse, enamik 8.-9. sajandisse.<sup>3</sup> 8. sajandi lõppu kuulub ka vastav Paluküla odaots mandrilt. Selle järgi võib oletada, et enamik kõnesolevaid Saaremaa odaotsi pärineb 8.-9. sajandist, mõned võivad olla ka hilisemad.

---

<sup>1</sup> Tagavere (AI 824:5), Ilpla (AI K 1:58), Leina (AI 2643:255), Rahu (AI 2696:1), Uduvere (AI K 15:223), Parni (AI K 16:2,3,7,8,10, K87:3), Sauvere (AI 2643:68), Paiküla (AI 2502:22, 23), Kogula (AI K 29:21, 22, 24), Kihelkonna Loona (AI 3822:208), Kalmu (AI 3822:199, 204, 207), Paju (AI K 14:13) ja Kõruse (AI 2643:47) kalmetest, juhuleid Kihelkonnalt (2635:1424) ja teadmata kohast Saaremaalt (M o o r a, Saaremaa muinasaeg, joon. 5:3; AI K 88:194-196, 198, K 89:4,6,9).

<sup>2</sup> AI 2643:73, K73:1; Damastseering on määratud Riia Politehnilise Instituudi metalli tehnoloogia kateedri juhataja A. Anteini poolt. <sup>3</sup> S a l m o, waffen, lk. 191 jj.; T a l l g r e n, ZAE II, joon. 38, kaks esimest paremalt.

Peterseni E tüüpi odaotsi (tahv. XXIV) leiti Kogula ja Uduvere kalmest kokku neli.<sup>1</sup> Need ilmusid Saaremaale ning teistele Baltimaadele I aastatuhande lõpul ja leidsid siin kasutamist veel 11. sajandil. Ühel pika damastseeritud teraga odaotsa õõnel on sümmeetriliselt kaks kolmnurkset laiendit (tahv. XXII:4, XXX:2, XXXII:2).<sup>2</sup> See pärineb Skandinaaviast ja kuulub 9.-10. sajandisse. Skandinaavia päritoluga on ka vanim Saaremaalt leitud mõõk (tahv. XXXVII). Mõõgal on kolmnurkne nupp ja vertikaalsete hõbetraatidega ilustatud pidemeosad. Skandinaavia ja Soome paralleelide põhjal kuulub see 10. sajandisse.

Muudest relvadest tuleks nimetada veel võitlusnuge (tahv. I), mida on teada Leedri kalmest ja mujalt Saaremaalt.<sup>3</sup> Osa neist kuulub vastavate Klaipeda ja Kaliningradi ümbruskonnast leitud paralleelide põhjal I aastatuhande lõppu, kuigi neid kasutati edasi ka 11. sajandil.<sup>4</sup>

Töö- ja tarberiistadest esines kalmetes tavalisi nuge,<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> AI K 29:29, 42, 43, K 15:217.

<sup>2</sup> Juhuleid ~~leid~~ lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:113).

<sup>3</sup> AI 3822:124; juhuleid Põide Tornimäelt (M o o r a, Saaremaa muinasaeg, joon. 13:3) ja teadmata kohast (AI K 88:142, K 89:3, Sa 1491).

<sup>4</sup> H o f f m a n n, joon. 5, lk. 29; G a e r t e, joon. 242:f,g.

<sup>5</sup> Need leiti koos teiste I aastatuhande teise poole esemetega Paju (AI K 27:2), Ilpla (AI K 1:43) ja Parni (AI K 16:11) kalmetest.



harva ka kirveid. Viimaseid esindavad kaks raudkelti,<sup>1</sup> milliseid meil kasutati ligikaudu 7. sajandini. Skandinaavia päritoluga luukamm Tõnja kalmistust on A.M. Tallgreni poolt dateeritud 4. sajandisse, kuid see võib olla ka hilisem.<sup>2</sup> Tõenäoselt pärinevad I aastatuhande lõpupoolest ka Upa kalmistust leitud pintsetid<sup>3</sup> ja mõned väiksed rihmakeeled Ilpla ja Piila kalmest.<sup>4</sup> Odalätsi ja Lõhetuma kalmest on teada paar luisku ja tuluskivi<sup>5</sup>, mis võiksid kuuluda käsitletavasse või ka varasemasse ajajärku. Täpsemat dateerimist mainitud esemeliigid ei võimalda.

Käsiteldud esemeline materjal näitab tähelepanuväärset ainelise kultuuri tõusu Saaremaal I aastatuhande teisel poolel. See kultuur arenes tihedas seoses mandri-Eesti ja lõunapoolsete balti hõimude, ning teiste Läänemere rannikupiirkondadega. Pronksi saadi eeskätt lõuna- ja edelapoolsetelt balti hõimudelt, vastavalt sellele levisid ka mitmed sealsed pronks-ehete tüübid. Nii on enamik Eesti alalt leitud käsiteldava perioodi rinnanõelu, ~~naga rõngas, kolmnurk, keonus ja ke-  
haspeaga nõelad, samuti jämenevate otstega kaelavõrud,~~ ~~4~~ algselt sängali päritoluga.

---

<sup>1</sup> Üks leiti Paju kalmest (AI K 27:3), teise leiukoht teadmata (M o o r a, Saaremaa muinasaeg, joon. 5:2).

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, joon. 60, lk. 30; M o o r a, Saaremaa muinasaeg, lk. 11.

<sup>3</sup> RK, tahv. 29:15.

<sup>4</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 25-28.

<sup>5</sup> AI 3822:307, K 25:6, peale selle juhuleid Kaarma Sepalt (AI 2643:43).



Saarlaste sidemed balti hõimude, nimelt semgalite ja kuršsidega olid tihedamad kui mandri-eestlastel. Seda näitavad mitmed Saaremaalt leitud ehtetüübid, mis mandri-Eestis puuduvad, nagu semgali päritoluga nupp-peaga ja väiksed lihtsad kolmnurkpeaga ning rattakujulise peaga rinnanõelad. Tihedast suhtlemisest kuramaa-liivlaste ja kuršsidega annavad tunnistust juba varasemast ajast püsivad ühisjooned matmiskommetes kui ka esemelises materjalis. Kaliningradi ümbrusest on pärit kolmiknuppsõlg ja poolovaalse raamiga pandlad, kurši hõimude alalt on toodud ka ristpeaga kublakestega ilustatud rinnanõel. Sidemetele Skandinaavia, eriti nähtavasti naabersaare Ojamaaga viitavad mitmed sealse päritoluga odaotsad, samuti Kureverest leitud naastud ja Tõnja luust kamm. Skandinaavia või balti hõimude vahendusel on Saaremaale jõudnud ka kaks Ida-Rooma kuldmünti.<sup>1</sup>

Enamik algselt balti päritoluga ehtetüüpe kodunes Saaremaal kiiresti, muutudes siinse kohaliku kultuuri koostisosaks. Kohaliku käsitöö ja sepise arenemisest tunnistavad mitmed omapärased pronksehted ja riidetuse juurde kuuluvad esemed, samuti relvad. Mandri-Eestis mitmed saartele omased ehted nagu ka eelnevalt mainitud importesemed puuduvad, või on väga nõrgalt esindatud. Samuti puuduvad Saaremaal mitmed mandri-

---

<sup>1</sup> Üks neist leiti Paju kalmest, teine Vilsandi saarelt, mõlemad on vermitud 5. sajandil (Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 65).

Eestile iseloomulikud esemetüübid, nimelt rõngasgarnituuriga- ja labidasjalgsed ambsõled ning kolmnurkse ristilõikega käevõrud. Seega olid Saaremaa ainelise kultuuri erijooned juba I aastatuhande teisel poolel välja kujunenud.

Leiutihedus oli mainitud ajajärgul Saaremaal ja Muhus tunduvalt suurem kui ühelgi vastava suurusega alal Eesti mandril. Võrreldes I aastatuhande esimese poolega, oli saartel aastatuhande teisel poolel toimunud suhteliselt kiire areng. Selle arengu kaigus ületas Saaremaa mahajäämuse, mis oli tähelepanev meie ajaarvamise esimestel sajanditel, ja otsustades muististe rohkuse järgi, läks oma arengus mandri-Eestist isegi mööda.

Kõik saarte kõnesoleva ajajärgu muistised asetsevad eranditult põllumaadel. Kalmete nagu ka juhuleidude paiknemine ja tihedus viitab tolle aja asustuse levikule, kuna kalmed rajati ikka külade lähedale. Muististe paiknemine põllumaadel näitab selgesti, et elanikkonna peaelatusalaks oli I aastatuhande teisel poolel kujunenud põlluharimine; asustus oli laienenud eeskätt uute põllumaade kasutusele võtmisega. Asustuse niisugune silmapaistev levik ja tihenemine võis toimuda ainult seoses künnipõllunduse arenguga, mis hakkas Saaremaal ja Muhus levima nähtavasti alles I aastatuhande keskpaigast peale. Künnipõllundus võimaldas saada rahuldavaid saake ka saarte vähestelt ja kehvadelt põllumaadelt; künnipõllunduse areng soodustas omakorda karjapidamise, nimelt laudakarjanduse arengut. Need tootmisalad - künnipõllundus ja laudakarjandus, kindlustasid muistset elanikkonda elatusvahenditega palju rikkalikumalt ja stabiilsemalt kui varasem karjapidamine

ja alepõllundus. Seetõttu oli võimalik rahvaarvu kasv ja asustuse mitmekordne tihenemine (vt. lk. 511).

Arvukad importesemed ja algselt väljastpoolt omandatud esemetüübid eeldavad, et I aastatuhande teisel poolel oli saarlastel arenenud ka meresõit ja kaugkaubitsemine. Nähtavasti oli meriretklus juba sel ajal kujunemas saarlastele teatavaks lisatulu allikaks.

Saaremaal ja Muhus käsitledaval perioodil tähelepanndav suhteliselt kiire tootlike jõudude kasv määras ka ühiskondlike suhete arenemise. Saartel toimus samuti kui mandril, intensiivne sugukondliku korra lagunemine, mille kaigus eraldusid üksikud jõukad pered. Nende perede valdusse koondunud rikkuste näitajaks on hõbeesemed ja kuldmündid, samuti väljast poolt toodud relvad ja kõik muud toredusesemed, mida esines nii kalmetes kui ka juhuleidude seas üsna rohkesti. Võrreldes mandri-eestlastega, võib saarlaste ühiskondlikus arengus tähele panna teatud erijooni, mille üheks väljenduseks paistab olevat linnuste puudumine saartel I aastatuhande teisel poolel. Näib, et sel ajal polnud Saaremaa ülikond veel nii tugev, et ta sealse tasase maastiku tingimustes oleks suutnud ehitada selliseid üksikperelinnuseid, nagu neid tunneme samal ajal mandrilt.<sup>1</sup>

I aastatuhande lõpuks olid Saaremaal välja kujunenud peamised asustuskeskused põlluharimiseks soodsamates paika-

---

<sup>1</sup> Vt. lähemalt M o o r a, Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. MAL, lk. 54 jj.

des; oli arenenud kohalik kasitöö, samuti meresõit ja kaugkaubitsemine, kõik põhilised välisühendused olid juba välja kujunenud. Nii saavutas Saaremaa I aastatuhande lõpuks suhteliselt kõrge arengutaseme, kusjuures saarlaste majanduslikus ja ühiskondlikus korras tulid nähtavale juba kõik need eritunnused, mis määravad ta arengu järgneval ajajärgul, II aastatuhande alguses. Nagu näitab samasugune kalmekuju ja matmisviis, ning arvukad edasipüsivad esemetüübid, liitub see periood Saaremaa üldises arengutasemes vahetult eelneva, I aastatuhande lõpu ajajärguga.

#### IV. SAAREMAA JA MUHU MUISTISED II AASTATUHANDE ALGUSES

##### K i v i k a l m i s t u d .

II aastatuhande algusest on Saaremaal ja Muhust teada rohkem muistiseid kui kõigist eelnevatest ajajärkudest kokku (joon. 2). Suurema osa neist moodustavad endiselt põletusmatustega kivikalmistud. Peale kivikalmistute on teada veel laibakalmistuid, maalinnu, peitleide ja juhuleide. Kõik muistised paiknevad, nagu varemgi, külade lähedal, põlluharimiseks sobivail maadel.

Matmine kivikalmetesse jätkas vahetult varasemat traditsiooni. Enamik juba eelneval aastatuhandel rajatud kivikalmistuid leidis II aastatuhande algul laialdast kasutamist. Peale selle tekkis kõnesoleval ajajärgul rohkesti uusi ulatuslikke kivikalmistuid. Varem rajatud ning pikka aega kasutusel püsinud kalmete seas on esindatud nii kivikuhelikega kalmistud kui ka lamedad kalmeväljad. Nagu eelpool märgitud, pole neist kalmetest teaduslike nõuete kohaselt kaevatud ulatuslikumalt ühtegi, mistõttu nende kuju, suurus ja ehitusviis jääb tihti ebaääraseks. I aastatuhandel rajatud k i v i k u h e l i k - k a l m i s t u i d on teada neli. Lähemaid andmeid on neist ainult Kaarma Loona ja Kurevere kalmistute kohta.

L o o n a kalmistu asetses Saaremaa keskosas Kaarma lähedal Loona küla maal, tasasel hõreda kadastikuga kaetud paepealsel. Loona kalmistut on kaevanud ja kirjeldanud J. B. Holz-

mayer<sup>1</sup>, enamik selle kalme materjalist on kogutud juhuleidude-  
lena.<sup>2</sup> Paemurduisega Loona murrust hävitati ta ksesoleva sa-  
jandi alguses täielikult. Holzmayeri andmeil koosnes kalmistu  
väikestest umbes poole meetri kõrgustest ja 4-5 m läbimõõduga  
kivikuhelikest. Ühe kuheliku all oli suurematest raudkividest  
laotud 2,7 m läbimõõduga ring. Surmu oli maetud põletatult rin-  
gi keskele väiksemate kivide alla. Sealt leiti nimelt prilli-  
spiraalotsine sõrmus ja selle katkend, kolmnurkse ristküliku-  
traadist sõrmusekujuline spiraal, kolmest traadist keeratud  
kää- või kaelavõru katkendeid, suitsete katkend, kohalikku tüü-  
pi jämeda rinnakee osi, spiraalitorukesi, ojamaa-balti tüüpi  
pannal, ristkülikulisi pronksplekist võõnaaste, rihmajagaja  
(tahv. LV:5), noatupe osi ja savinõukilde.<sup>3</sup> Panuste järgi võib  
oletada, et Holzmayeri poolt lahti kaevatud kiviringi oli mae-  
tud naine. Juhuslikul viisil kogutud Loona kalmistu leiumater-  
jali iseloomustab raskete Saaremaa tüüpi pronksehete ja muude  
toredusesemete rohkus. Leidude seas on näiteks raskeid kohalik-  
ku tüüpi rinnakeesi, kolmnurkpeaga rinnanõelu ning laienevate  
otstega kää- ja kaelusetaolise mitmekordselt kokku needitud kae-  
lavõru katkendeid, üks unikaalse ornamendiga (tahv. LI:1),  
teine tavaline rõngakujuline sadula jalusraud, väike ilustatud

---

<sup>1</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 10-13.

<sup>2</sup> RK, tahv. 29:6; A s p e l i n, nr. 1970, 1971; AI K  
17:1-120, 507:1-6; LVM I 1367-1402.

<sup>3</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 16-20.



kirves, madal ristimotiiviga mõõgatupeotsik ja teisi esemeid. Hiliseimad leiud - noakujulise tera ja kisuga heiteodaotsik, ümmargune hõbedast rinnaleht ja vööketi katkendid - näitavad, et loona kalmistusse maeti veel 13. sajandi algupoolel.

K u r e v e r e kalmistu Tagamõisa poolsaarel Kurevere külas oli samasuguse ehitusega kui loonagi. Surnud on maetud algsele maapinnale laotud kiviringi sisse ja kaetud väiksemate kividega nii, et ringi peale jäi vaike kivikuhelik. Vanim niisugune kuhelik-kalme kuulus teatavasti juba 7.-8. sajandisse (vt. lk. 44). Enamik selle kalmistu leidudest pärineb aga 11.-12. sajandist.<sup>1</sup> Nagu näitavad õhuke, kitsenevate otstega käevõru, vööketi katkend ja ühinenud harudega ristpeaga rinnaleht, kuulusid hiliseimad matused 12.-13. sajandisse. Hõbeehteid peale ühe sõle (tahv. LXV:1) Kurevere kalmistus polnud, relvi ja hobuseriistu esines vähe.

Kivikuhelikest koosnevad T ä n j a ja O d a l ä t s i kalmistud. Tanja raunadest on saadud auguline linnumotiiviga mõõgatupeotsik (tahv. XLIII:1) ja teisi leide, mis pärinevad 10.-11. sajandist.<sup>2</sup> Odalätsi kalmistust leiti suur moonikujuliste nuppudega hoburaudsõlg (tahv. LXVIII:2), spiraalsõrmus, rõngakujulise pandla katkend ja muid 11.-12. sajandi esemeid.<sup>3</sup> Korrapärast siseehitust kummagi kalmistu kuhelikes teadaolevail andmeil ei paista olevat.

---

<sup>1</sup> AI K 75:1,2, 2000:1-5, 2805:1-10, 3822:452.

<sup>2</sup> AI K 72, 3822:302-309.

<sup>3</sup> AI 2479:3-11.

Enamik I aastatuhandel rajatud ja II aastatuhande alguses edasi kasutatud kalmistuist olid lamedad, madalad k a l m e - v ä l j a d, mida on teada kokku 16. Kuhelikke mainitud kalmistuis vahemalt ei märgita, kuigi neid algselt võidi olla ehitatud. Käsiteldavaist kalmistuist on üks tuhelepanuväärsemaid P i i l a kalmistu. See paikneb samanimelise küla maal Kaarma lähedal, soisest ümbrusest esilekerkival paepealsel. J.B. Holzmayeri andmeil oli kogu kalme kaetud ühtlase korratu kivilademega.<sup>1</sup> Kivide vahel on olnud umbes 15 sm paksune leide sisaldav musta nägise mulla kiht. Holzmayer kirjeldas kolme tema poolt lahti kaevatud "hauda", milles oli korratult labisegi 11.-13. sajandi esemeid. Kuna nimetatud hauad polnud piiratud kiviringi- ga ega ka muul viisil eraldatavad, siis ei saa neid üksikmatus- teks arvata. Holzmayeri poolt loendatud esemed pärinevad kahtle- mata mitmetest erimatustest. Suurem osa Piila kalme leidudest on kogutud ebateaduslikel kaevamistel.<sup>2</sup> Kalme inventaris on roh- kesti hõbedast esemeid nagu filigraanhelmeid, kaks rinnalehtede- na kantud skandinaaviapärase sõlge, üks araabia ja üks anglosak- si hõbemünt (vermitud 895, 1066-1087). Rohkesti on ka saaremaa tüüpi pronksehteid, relvi ja suitseid (tahv. LXVI:3). Relvadest tuleks märkida kilbikübara osi, odaotsi ja kahte mõõgatupeotsi- kut (üks tahv. XLIII:5). Need vihjavad samuti kui hõbeesemedki silmapaistvalt jõukate ülikate matustele. Hiliseimad leiud Pii- la kalmistust pärinevad 13. sajandist.

---

<sup>1</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 2-10.

<sup>2</sup> AI K9:1-73, 2501:14,15,17, 2635:1412-1415, 1419-1421, K 67:35, 1397:4-9, 3093; LVM I 1366, 1387, 1407, 1408, 1410, 1411; Berl. M. II 7248/49, 7259, 7261, 7273, 7281, 7288/89. Arvatavasti on Piila kalmest pärit ka leiud AI K23:1-45 (Kaarma "Lahinguväli") ja AI 2625:1-8 (Kaarma "Eikla").

Piilaga sarnaneb oma toredusesemete rohkuselt U d u v e -  
r e kalmistu. See asetseb samuti Kaarma lähedal Uduvere külas.  
Täpsemad andmed tema ehituse kohta puuduvad, praegu on ta täies-  
ti lahutatud. Uduvere kalmeinventar sisaldab kaks hõbedast skandi-  
naaviaparast rõngasneela (tahv. LXIX:1), mitmeid hõbetaušeerin-  
gus skandinaavia loomaornamendi ja lohkudega ilustatud mägapi-  
demeosi (tahv. XXXIX:1) ning rohkesti saaremaa tüüpi pronkseh-  
teid (tahv. LXX:3, LXXII:2).<sup>1</sup> Viimastest tuleb eriti markida  
laienevate otstega käevõrude lähtetüpe (tahv. LXXXI:2,3) ja  
mitmeid algselt kuršipäraseid keekandjaid (üks tahv. LXXIV:4)  
ning kaelavõrusid. Hiliseimateks leidudeks on kolmest traadist  
keeratud käevõrud, kilbitaoliselt laieneva esiosaga sõrmus ja  
ühinemud harudega ristpeaga rinnaneel, mis kõik kuuluvad 12.  
sajandi lõpu- ja 13. sajandi algupoolde.

Markimisvaarselt oli hõbeehteid veel P a i k ü l a kal-  
mistus, mis asetseb Lääne-Saaremaal Kärja lähedal. Paiküla lei-  
dude seas on näiteks kaks pahaga hoburaudsõlge, laia kilbiga  
hõbesõrmus (tahv. LXXXIII:2), kaks laia, kitsenevate otstega  
hõbedast käevõru (üks tahv. LXXXIV:6), rinnakee sõrja hõberi-  
patsiga, bütsantsi münt 11. sajandist, spiraaltorukestest varras-  
aheliku katkendid (tahv. LXII:5),<sup>2</sup> naiste noatuppi, üks soome-  
ja üks kuršipärane keekandja ning rohkesti saaremaa tüüpi pronks-  
ehteid. Relvi oli suhteliselt vähe.

---

<sup>1</sup> RK, tahv. 29:7,8,12; A s p e l i n, nr. 1968, 1969;  
AI K 15:1-270, 2513:21,22, 2643:93, 3101, 3102.

<sup>2</sup> RK, tahv. 29:5,9; AI K7:1-23, 2502:1-24, 3822:438-441,  
K 3:1-56, K 34:2-34.

Oma rikkaliku inventari poolest paistab silma I l p l a kalmistu Saaremaa kagnosas. Sellest leiti odaotsi (tahv. XXXIV:1, XXXV:3,5,6, XXXVI:1) ja mäggaosi, nende seas ka üks hobetau-šeeriringuga eksemplar, samuti kalakujulisi ja nelinurkseid ristimotiiviga vöönaaste, pandlaid (üks tahv. LII:8), kohalikku tüüpi pronksehteid (tahv. LXXV:3,5), suitseid ja valjanaaste, mitu kirvest, vikat ja isegi ängekonkse (tahv. VIII:1, XI:8)<sup>1</sup>. Hilisemad leiud pärinevad 13. sajandist, enamik aga 11.-12. sajandist.

Eraldi tuleks märkida veel L e e d r i kivi-kalmistut, millest peale tavaliste kohalikku tüüpi pronksehete, suitsete ja munde panuste (tahv. X:3,5,7, XLIII:3, XLV:3,5, XLVII:5, LXVII:6, LXXXIV:1) leiti eriti tore loomaornamendis ilustatud mäggapide ning katkine mägk, mille tera oli kaunistatud mitmesuguste ristiusu kujutelmadele vastavate motiividega.<sup>2</sup> Viimane kuulub 12.-13. sajandisse, olles seega üheks hiliseimaks leiuks. Leedri kalmistus on tänapäevaseks olnud ka kivi-kubelike, lähemad andmed selle nagu ka eelnevalt nimetatud kalmete ehituse kohta siiski puuduvad.

Vaikseid proovikaevamisi on teostatud K o g u l a kalmistul.<sup>3</sup> See oli lame, tasane, ümbrusest pisut esile ulatuv kivi-ne ala, pikkusega NW-SO suunas 85 m, laius ristipidi kuni 40 m. Kalmistu kivikate oli õhuke ja korratu, varasemate kaevamistega

---

<sup>1</sup> AI K 1:1-231, 3822:310-391.

<sup>2</sup> E b e r t, Beziehungen, Schwert. Balt. Studien, joon. 1, tahv. XVII; AI K 24:1-44, 2601:10, 2643:349, 3633, 3822:30-124, 431, 433, 442-445.

<sup>3</sup> Vt. M. Schmiedehelmi kaevamisaruannet AI-s.

enamasti segatud. Kivide vahel oli 15-25 cm paksuselt süsist mulda, põlenud luid ja leide. Viimaste seas esines rohkesti savinõukilde, mõningaid laevaneete ja ehteid ning vööosi.<sup>1</sup> Juhuleidudena on sellest kalmistust saadud mõgatera ja pronksist mõgapidemeosi (tahv. XLII:4,6), samuti kurši tüüpi hõbedaga ilustatud valjaosi, palmeti motiivi ja uurisornamendiga mõgatapeotsik, odaotsi, kirves ja palju muid leide (tahv. XI:1, XLIX:3, LVIII:5,6)<sup>2</sup>. Vööketi ja ühinenud harudega ristpeaga rinnanõela järgi võib oletada, et Kogula kalmistusse maeti veel 13. sajandi alguses.

Rohkesti esemeid on kogutud K i h e l k o n n a L o o n a<sup>3</sup> P a j u<sup>4</sup>, K a l m u<sup>5</sup> ja S a u v e r e<sup>6</sup> kalmistuist. Mainitud kalmete inventarist moodustavad olulisema osa saaremaa tüüpi pronksehted (tahv. XLII:5, I:1, LI:3, LIII:3, LVII:3,6, LXVII:3, LXXXIX:2); hõbeesemeid ja hõbedaga ilustatud relvi oli, võrreldes eelnevalt märgitud kalmistutega, vähem.

---

<sup>1</sup> AI 2780:1-167.

<sup>2</sup> AI K 29:1-50, 2657:2-14, 2780, 3822:460.

<sup>3</sup> AI 3822:208-268, v.o. ka 3822:466-475.

<sup>4</sup> H o l z m a y e r, Osilliana III, lk. 13-16; A s p e l i n, nr. 1953, 1954; AI K 12:1-10, K 14:1-26, K 57, 3822:269-289; ГИМ 44729, III отд. кр. 31/29a:1-36; ЛВМ 20A 119-124, 127-131, 207.

<sup>5</sup> AI 2712:123, 3822:125-207.

<sup>6</sup> AI K 13:1-31; ГИМ 44729, III отд. кр. 31/26a:39-60, /26<sup>6</sup>:120, 121, 152, /27<sup>6</sup>:1-38, /28a:62-81, /28<sup>6</sup>:84-108.

olejäänud kalmistuist on leide vähe. Nii on Püha L e i -  
n a<sup>1</sup> kalmest teada kolm spiraalset laia keskkeermega sõrmust,  
mille järgi võib arvata, et sinna maeti ka 12.-13. sajandil.  
U p a kalmistust leiti odaotsi (Üks tahv. XXX:1), keekandja,  
ristikujulise rinnanõela peast tehtud ripats (tahv. LXXVIII:6)  
ja teisi esemeid samast ajast.<sup>2</sup> P ä r n i kalmest on teada  
ornamendiga kirves, sirge ja kitsas mõõgapideme kaitseraud, mit-  
meid odaotsi, suitseid (tahv. XLV:4) ja rinnakee osi.<sup>3</sup> H a e s -  
k a kalmistust leiti II aastatuhande algusse kuuluv odaots<sup>4</sup>,  
K ö r u s e l t aga pakseneva põiki soonitud esiosaga sõrmus  
ja kolmest traadist keeratud käevõru katkendeid,<sup>5</sup> Mainitud  
leiud pärinevad kõik II aastatuhande alguse matustest.

K a n t s i kalmistu Muhu saarel sisaldas järsult laiene-  
va lehega odaotsi, madala ristimotiiviga mõõgatupeotsiku, suit-  
sed ja kolm rombiline kaare ning hundihammasornamendiga hobu-  
raudsõlge.<sup>6</sup> Mainitud leiud kuuluvad 11.-12. sajandisse, mõõga-  
tupeotsik võib olla ka 13. sajandist. Need, nagu ka eelnevalt  
märgitud leiud, on saadud juhuslikul viisil mullatöödel, mis-  
tõttu kalmete ehituse kohta lähemad andmed puuduvad. Kuna

---

<sup>1</sup> AI 2643:257-259.

<sup>2</sup> AI K 60:1-10.

<sup>3</sup> AI 2501:19, 2643:107, 3822:394-424, K 16:12, K 87.

<sup>4</sup> AI 2479:1

<sup>5</sup> AI 2643:115, 2712:124.

<sup>6</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 24-25; A s p e l i n,  
nr. 1946-1949; AI K 32:1-7.



aga esemed on enamasti katkised ja põlemisjälgedega; mõnikord märgitakse koos nendega ka põlenud luid ja sütt, ja alati kive, - siis tuleb neid kalmeleidudena kindlasti arvestada.

Oma inventari poolest mainitud kalmistud üksteisest märkimisväärselt ei erine; neid kõiki iseloomustab saaremaa tüüpi pronksehete rohkus. Hoburaudsõlgede, samuti rinnakeede- ja -nõelte, käevõrude ja teiste massiliselt esinevate ehete ning relvade tüübid Saaremaa eripiirkondade kalmetes märkimisväärselt erinevusi ei näita; samu tüüpe kohtame enamasti igal pool. Hõbeehete, hõbedaga ilustatud relvade ja import-esemete sageduselt paistavad silma Leedri kalmistu Kihelkonna ja Ilpla Püha lähedal, samuti Kaarma ja Kärja ümbruse kalmistud (Piila, Uduvere, Paiküla). Üksikuid eriti hinnalisi esemeid oli aga ka peaaegu kõigis teistes kalmistuis.

Mõned kõnesolevaist kalmistuid, nimelt Kantsi, Ilpla, Kaarma Loona, Paiküla ja Paju - rajati juba I aastatuhande algupoolel, teised lõpusajandil. I aastatuhande leide on neis üldiselt vähe. Kalmete inventar näitab, et kõige rohkem maeti 11.-12. sajandil, ning matmine kestis veel ka 13. sajandil. Ainult Tõnja kalmistusse paistab olevat matmine lakanud 10.-11. sajandil.

II aastatuhande algul rajatud kalmistuid on teada seni 25. Neist on peaaegu läbi kaevatud ainult kaks, nimelt Viltina ja Randvere kalmed Põidel; osaliselt on uuritud Kaku kalmistut Kaarma ja Rahu kalmistut Valjala lähedal. Nimetatud kalmete uurimistulemused annavad teatud ettekujutuse Saaremaa kivi-kalmete ehitusest ja matmisviisist üldse, seetõttu tuleb neid järgnevalt vaadelda üksikasjalikumalt.

## V i l t i n a   k i v i k a l m i s t u .

Viltina kalmistu asetseb Kagu-Saaremaal Kõiguste e. Randvere neeme idaosas Viltina küla põllul. Kalmistu paikneb põhja-loode - ida-kagusuunalise moreenseljaku aeglaselt alaneval põhjaveerul (joon.5). Põhja suunas ulatub kalmistu kuni madala nõoni, mis kulgeb mainitud seljandikust põhja ja kirde pool. Kalmistu lõunaosa seljandiku lael on kõige kõrgem, 7-7,5 m üle merepinna, madalam põhjaosa nõo veerul on vaid 4 m merepinnast kõrgemal. Kui arvestada, et tuhande aasta eest kattis meri praegust randa kuni 2 m kõrguseni, siis asetses kalmistu oma tekkmis- ja kasutamisaajal veejoonele üsna lähedal. Praegu kalmistu põhja- ja idaaarde ulatuv nõgu oli vanasti merelaht.

Oma pindalalt on Viltina kalmistu Saaremaa kivikalmete seas üks suuremaid; tema kogupindala haarab vähemalt 3500 m<sup>2</sup>. 1940.a. kaevati sellest M. Schmiedehelmi, A. Vassara ja O. Saadre juhtimisel valdav enamus, 3236 m<sup>2</sup> läbi.<sup>1</sup> Nagu kaevamisandmed näitavad, kattub kalmistu põhja- ja osaliselt ka idapiir enamvähem läbikaevatud ala piiriga (joon. 3). Lõunaäärel on osa kalmistust maha künatud, künnist puutumata on jäänud vaid väike saareke kalme lõunaserval keset põldu, ka läänepool on kalmistu aari kohati lõhutud. Kalmistu üldkuju paistab olevat olnud sopiline.

Kalme pind oli korratult kühmuline ja kaetud rohkete lattetiste, enamasti põllult peale korjatud kividega (joon. 6:1). Algne kivikate oli kohati tihedam ja paksem, kohati hõredam, see koosnes väiksematest ja keskmistest (kuni 50 sm

---

<sup>1</sup> Vt. A. Vassara ja M. Schmiedehelmi kaevamisaruanded AI-s. Leitud AI 3884:1-1049, 2727-2750, 2795, 2899, 3208, 3542, 3866-5382. Punduvate alanumbritega esemed on sõja ajal rüüstatud.

lähimööduga) raud- ja paekividest. Kalmistu lääneosas esi-  
nes üksikuid suuri raudkive, mis ulatusid aluspõhja kruusa  
ja olid seega algselt kalmekohale alles jaetud. Kalme ida-  
osas oli pind mõnel pool hoopis tasane ja ilma kivideta.  
Kalmistu kultuurkihis oli lünki, - selle paksus ulatus 15-  
83 cm, enamasti oli ta 20-40 cm paksune. Ohuke kultuurkiht  
sarnanes kohati Umbritseva põllumullaga, üldiselt oli see  
aga tumedam ja sisaldas, olenevalt oma paksusest, rohkem  
või vähem sütt, põlenud luid ja panuseid.

Luud, samuti kui muudki surnu põletussäilmed, paikne-  
sid kalmistus enamasti hajali; üksikud matused pole enami-  
kel juhtudel seega eraldatavad. Vahetevahel asetsesid luud  
siiski väikeste pesadena ühes koos. Selliseid pesi oli tava-  
liselt üksteise juures mitu. Luupesade seest ja lähedalt  
leiti rohkesti põlemisjälgedega ja katki murtud esemeid.  
Selliseid leiurühmi, mis vähemalt osaliselt olid säilinud  
oma algses asendis, võib tinglikult eraldada ühe või mitme  
surnu matuseks. Nii sugused <sup>arrakavast</sup> üksikmatustest pärinevad leiu-  
kogud oleksid kalme põhjaservast alates, järgmised:

Põlenud luude pesa ruudu 4/M edelanurgas korratu kivi-  
katte all sisaldas odaotsa katkendi (5480),<sup>1</sup> noakujulise  
tera ja kisuga heiteodaotsa (5443), suitserõnga (5237),  
varrasaheliku katkendeid (5489, 5515) ja noa (5271). Nende  
esemete vahel oli pisut rohkem hajali saaremaa tüüpi rinna-  
ke osi (5482, 5525), katkine hoburandsõlg (5268), spiraal-  
sõrmus (5442), laieneva orneeritud esiosaga vahelitiotsine

---

<sup>1</sup> Sulgudes on antud leidude alanumbrid.

sõrmus (5445), ning valkseid spiraalitorukesi ja pronksrõngakesi (5517, 5522 jt.). Viimased pärinevad naise riiete ilustustest ja tunnistavad samuti kui ehtedki, naise matusest, mis kuulub 12. sajandisse. Odaotste leiud näitavad, et samasse kohta on maetud ka mees. Mehe matus paistab olevat hilisem, kuuludes heiteoda otsa järgi 12.-13. sajandisse. Mehe matmisega on naise põletussäilmed osaliselt segatud.

Rundust 5/M leiti jõuka naise matus. Sellest oli säilinud paarkümmend spiraaltorukest ja pronksrõngakest (5283, 5450 jt.), hoburaudsõle osi (5457, 5461), pronkshelmes (5464), kohalikku tüüpi rinnakee katkendeid (5462) koos neerukujulise ripatsiga (5461), varrasaheliku ja noa (5283, 5460), ning naiste noatupe ja vööketi (2455, 2463) osi ning suitsed (5468). Viimased on nähtavasti samuti kui noadki kuulunud nii meeste kui naiste panuste hulka. Vööketi ja noatupe järgi kuulub see matus 12. sajandi teise poole või 13. sajandisse.

Rundust 5/I leitud luupesa sisaldas saehambulise ja sämbulise servaga vöönaaste, ning noakujulise tera ja laisuga heiteoda otsa (5145). Nende panuste põhjal võib seda luupesa arvata mehe matuseks 12.-13. sajandist.

Teine samasugune luupesa oli rundus 5/K. Tihedalt, kuid korratult paiknevate kivide alt süüsisest mullast leiti üks pandlataoline, teine kolmekodaraga rattakujuline rihmajaga-  
(talv. LV: 7, 12))  
ja, ojamaa-balti tüüpi pronkspeannal, hõbedast fasseteeritud nuppude ja hundihammasornamendiga hoburaudsõlg sõrmusekujulise spiraaliga kaarel, samasugune lahtine spiraal, kune pronkskuljuse katkendid, nuga, ja heiteodaots (5194). Nai-

nitud esemed on kõik korraga maetud ja pärinevad jõuka mehe matusest; sõle ja vööosade järgi võib selle dateerida 12. sajandisse.

Ruutude 7-8/I alalt põlenud luid ja sütt sisaldavast mullast leiti üksteise lähedalt ühe kaelusetäolise kaelavõru osi (3255, 3265, 3274 jt.), õhukese kitsenevate otstega käevõru (3268) ja kohalikku tüüpi rinnakee katkendeid (3227), sõrmusekujuline spiraal (3250), kaks nuga (3226, 3249) ja rohkesti spiraaltorukest ning pronksrõngakesi (3260, 3264 jt.). Ainulaadseks leiuks olid siit vahra katkendid <sup>(talv. LXXVIII: 11)</sup> (3258). Need, nagu ka teised ehted, on pärit 12 sajandist, ning kuuluvad ühe tähelepanuväärselt jõuka naise pannuste hulka.

Ruutudes 6-7/I-J oli kultuurkiht 25-35 cm paksune ja sisaldas rohkesti sütt ning põlenud luid, mis paiknesid küll hajali. Ühes koos leiti sellelt süsiselt alalt 28 võrgukivi; nende lähedal oli tipuga maasse pistetud odaots (3304), mõned varrasaheliku (3232, 3292 jt.) ja kaelusetäolise kaelavõru (3300) katkendid, ning rohkesti spiraaltorukest ja pronksrõngakesi. Viimased pärinevad naise matusest, odaots ja võrgukivid aga mehe matusest. Mehele oli erakordse panusena kaasa antud nähtavasti küllalt suur võrguosa, mis põletati ja maeti koos surnuga. Mujalt Saaremaa kalmistuist pole võrguosi seni leitud. Mees ja naine on maetud eriaegadel, mistõttu mõlema säilmed osaliselt segunesid; lähemalt dateeritavaid leiude polnud kummaski matuses.

Ruudus 8/L võis eraldada rikkalikult ehitud naise matust. Sellest tunnistavad väikse pesana ühes koos leitud 53 spiraaltorukest, 30 pronksrõngakest, kuus katkendit spiraalsest käevõrust ja rinnanõela katkend (351<sup>1/2</sup>). Samast

matusest on pärit ka kohalikku tüüpi rinnakee osad (3507, 3516), poolovaalne keekandja (3511), kaelusetaolise kaelavõru katkendid (3492, 3494 jt.), laienevate otstega saaremaa tüüpi käevõru (3499) ja õhukese kitsenevate otstega käevõru osad (3516), prillspiraalotsine sõrmus (3522) ning poolik hõbemünt (3484, vermitud aastail 914-943)<sup>1</sup>. Peale selle leiti veel suitsed (3507), rihmajagaja katkend koos loomapeakujulise rihmakannaga (3474), teine samasugune rihmakand asetses eraldi, kuid pärineb ilmselt sama jagaja küljest (3480). Rihmajagaja tunnistab mehe matusest. Mees ja naine maeti ilmselt eraldi, mainitud panused dateeruvad aga kõik 11.-12. sajandisse. Ka münti ei saa pidada teisest leitudest varasemaks, kuna see oli ripatsina 11.-12. sajandi rinnakee küljes ja maetud koos keega.

Ruutudest 9-10/I-K leiti naise matus. Seda näitavad paljud riiete ilustustest pärinevad spiraaltorukesed ja pronksrõngakesed, keekandja (3622), hõbedast ripatsmünt (3582, vermitud aastal 905), pronkshelmes (3569), saaremaatüüpi käevõru katkend (3597) ja miniatüürne nuga (3628). Samast leiti ka kolmekordsest raudtraadist keeratud varrasaheliku osa (3576). Mainitud ehted kuuluvad 11. sajandi lõppu või 12. sajandisse.

Sellest leiurühmast põhja ja lääne pool oli umbes paari meetri laiune hõredate juhuslike kividega leiutühi vöönd. See on nähtavasti kalmistu vaheala, kuhu surnuid pole maetud.

---

<sup>1</sup> Mündid on määranud prof. U. Masing.



Ulatuslikum matmiskoht ruutudes 9-10/K-L sisaldas peamiselt naiste ehteid, nimelt pronkstraadist riiete ilustusi, pahkusega hoburaudsõle (3610), pronkshelme (3489) ja kitsenevate otstega käevõru katkendeid (3656). Samale alale maetud mehest tunnistasid meeste noatupe osad ja noatera (3636, 3661 jt.). Peale selle leiti veel randkuljus (3653) ja kursipärane suitsenaast (3674). Hoburaudsõle järgi kuulub naise matus 12.-13. sajandisse, mehe oma pole täpsemalt dateeritav.

Ruutudest 10/I-J leiti hajali luude vahelt süsisest mullast vikati kannaos (3312), kõveraks kaanatud odaots (3338), rihmakeel (3368), rullitud otstega hoburaudsõlg (3336), rinnanõela katkend (3327) ja silindrikujulise suruluku osi (3337, 3363). Need leiud pärinevad mitmest, tõenäoliselt ühe mehe ja ühe naise matusest. Teistest leiurühmadest erinevalt oli selle matusekoha juures rohkesti ka savinõukilde.

Lõuna pool, ruutudes 11/I-K ja ka kalme lääneosas, ruutudes 7-11/C-H, oli leide väga hõredalt. Ainult ruudu 9/G kirdeosast leiti väike põlenud luudepesa. Selle sees ja juures oli pronksannal (3047), kaaluviht (3088) ja rihmajagaja (3040), mis pärinevad ilmselt 11.-12. sajandi mehe matusest.

Teine samasugune luupesa oli eelmise kõrval, ruudus 9/H. Nagu näitavad sellest leitud rinnakee katkendid, kee vahelüli (3038), mässitud varrasahelik (3120) ja spiraalitorukesed ning pronksrõngakesed, - on siia maetud naine.

Ruudus 11/H oli ühes koos pesitsi luust kammi katkend, rinnakee osi, 10 ristkülikukujulist võonaastu, pirnikujulise kontuuriga raudannal, suitsenaast, nael ja kaks kaaluvihti

(3201). See esemetekogu pärineb nähtavasti kahest mehe ja naise matusest, mis on maetud ühekorraga. Vööosade järgi kuuluvad need matused 11.-12. sajandisse.

Suurem luupesa oli ruudu 12/I kirdeosas. Selle seest ja lähedalt süsisest mullast leiti palju spiraaltorukesi ja pronksrõngakesi, kolmest traadist keeratud kaelavõru osi (3376), spiraalkäevõru (3382) ja rinnakee katkendeid (3383, 3392), väike aaspeaga nõi peentest varraslülidest ketiga (3407) ja teisi leide, mis on pärit 12.-13. sajandi naise matusest.

Samasuguste panustega naise matus oli eraldatav ka ruudu 12/I keskosas (3350, 3362, 3384 jt.). Samast kohast leiti aga ka odaotsa putk (3415), mis pärineb kahtlemata teisest, - mehe matusest.

Ruudu 12/C edelanurgast saadi pesitgi ühes koos punutud kaelavõru katkendeid, rinnakee osi, pronkskuljus, pannal, spiraaltorukesi ja pronksrõngakesi (4137), mis pärinevad ilmselt ühest - naise matusest.

Tihe leiuala ruudus 13/F sisaldas palju põlenud luid ja panuseid, nagu näiteks keekandja (4715), rinnakee osi (4698, 4720 jt.), kaelusetaolise kaelavõru katkendeid (4687, 4709 jt.), pronkshelmeid, saaremaa tüüpi laienevate otstega käevõru katkendeid (4699, 4713), prillspiraalsõrmuse (4729) ja muid tüüpilisi naise ehteid. Need asetsesid pisut hajali ja on arvatavasti hiljem segatud; tinglikult võiks neid siiski arvata ühe jõuka naise matuseks. Käe- ja kaelavõru järgi kuuluks see matus 11. sajandi lõppu või 12. sajandisse.

Kalmistu edeläärest ruudust 15/E leiti süsisest mul-

last rohkesti põlenud luid ja esemetekogu, mis sisaldas  
noa, kaks odaotsa tera, vahelitiotsise sõrmuse, sõrmusekuju-  
lise spiraali, kolm spiraaltorukest ja pronkshelme (4823).  
Nende lähedal oli teisi samasuguseid helmeid (4817, 4832),  
ojamaa-balti tüüpi pannal (4824), rõngakujuline rihmajagaja  
(4838), lihtne pronksplekist mõõgatupeotsik (4828), kitsas  
ja sirge mõõgapideme kaitseraud (4849), katkine odaots (4834),  
luisu (4835) ja varrasaheliku osi (4838). Mainitud leiud pä-  
rinevad vähemalt ühe, aga võibolla ka kahe jõuka mehe ja  
ühe naise matusest. Mõõgaosade järgi kuulub mehe matus 12.  
sajandi teise poolde või 13. sajandisse.

Ruutudest 15-16/F leitud luupesas oli naiste pronks-  
treadist riieteilustusi, kohalikku tüüpi rinnakee osi (4260),  
pronksannal (4866) ja teisi leide, mis vihjavad naise matu-  
sele 12. sajandist.

Ruutudes 16-17/H oli viis suuremat raudkivi, mis asetse-  
sid peaaegu ringis. Ringi sees oli muld süsine ja luuderikas.  
Panuste, - rinnakee (4954-4956 jt.) ja rinnanõelte (4975)  
katkendite ning spiraaltorukeste ja pronksrõngakeste (4941,  
4947 jt.) järgi otsustades oli siia maetud naine.

Ruudu 16/H lõunaosast leiti ühes koos kitsas sirge mõõ-  
gapideme kaitseraud, <sup>(talv. XLII:8)</sup> illustatud nuga, <sup>(talv. III:3)</sup> suitsed ja laevaneet  
(5000). Selle leiukobariku lähedal oli veel tuleraud <sup>(talv. XII:6)</sup> (4999),  
pronksannal (5012), odaotsa katkend (4982) ja noakujulise  
tera ning kisuga heiteodaotsa vars (4975). Need leiud päri-  
nevad jõuka mehe matusest, mis kuulub 12.-13. sajandisse.

Kalmistu idapoolmiku põhjaosas ruudus 7/Q võib rohkete  
põletatud luude, saaremaa tüüpi kolmnurkpeaga rinnanõela osa-  
de (456, 459), rinnakee katkendite, kaheosalise rihmajagaja  
(458), kahe noa ja teiste panuste põhjal oletada vähemalt

kahte naise matust. Mõlemad on maetud eraldi, kuid vastavad esemed on omavahel täiesti segunenud. Nimetatud leiud kuulusid 11.-12. sajandisse.

Üksik väike luupesa ruudus 7/R sisaldas võtme, noa, varasaheliku ja spiraaltorukesi (545). Järelikult, võiks see pärineda naise matusest.

Teine samasugune, aga rikkalikumate panustega naise matus oli ruudus 8/P. See sisaldas rinnakee ja punutud kaelavõru ning spiraalkäevõru katkendeid, miniatüürse noa ja pronkshelmeid (566).

Ulatuslikum matmiskoht oli ruutudes 8/S-T ja 9/S põhjarserval. Enamiku leidudest moodustasid siingi naiste pronks- traadist riieteilustused (74, 98 jt.) ja saaremaa tüüpi rinnakee osad (89, 92 jt.); peale selle leiti keekandja (39), käevõru katkendeid (105) ning muid naiste ehteid, mis pärinevad mitmest omavahel täiesti segunenud matusest. Sellest leiualast ida ja lõuna pool oli vaid üksikuid hajali leide ja luukilde.

✓ Ruutudes 10-11/P-Q, osalt ka 11/R oli kive hõredalt. Sellelt alalt umbes 10-20 cm sügavuselt leiti rohkesti ühesuguseid laeva- või paadineete ja naelu. Ruutudest 10/P leiti ka kaks raudklambrit. Needid asetsesid hajali, mistõttu nende leiuala piir on ähmane; loode-kagu suunas paistab see olevat kuni 8 m pikk, ristipidi kitsam. Neetide vahelt ruudust 10/Q leiti 2 nuga (490, 503), ruutudes 11/Q-R olid suitsed (1229), nuga ja noatupe osi (1327, 1329), tuleraud (1335), mässitud varraslülili (1356) ja vöönaaste (1361, 1365). Põlenud luid oli nende esemete juures vähe, esemed ise asetsesid samuti hajali nagu needidki ja olid nähtavasti tahtlikult nõnda maetud. Esemete iseloomu järgi on siin tegemist mehe matusega. Enamik

paadineete ja -naelu on samuti kui muudki panused, põlemisjälgedega. Seetõttu võib oletada, et surnu koos kõigi panustega põletati paadis. Lähemalt dateerivaid esemeid selles matuses polnud.

Ruutudes 10-11/0 oli rida suuremaid paeplaate laotud kalme esialgsele pinnale poolringikujuliselt, ringi läänekülj puudus. Kiviringi sisemuses oli muld süsine ja sisaldas rohkesti põlenud luid ning esemeid. Neist on märkimisväärsamad kolmeosaline hõbetaušeeringus ilustatud mõõgapidemenupp (755) ja samasugune pideme kaitseraud (751), mis pärinevad ilmselt ühest mõõgast. Teine samuti hõbetaušeeringus ja lohkornamendiga ilustatud mõõgapideme kaitseraud (tahv. XXXIX:6) on teisest mõõgast. Samas olid veel suitsed (tahv. XLVII:4), kaks kaaluvihti (809, 810), hõbedast rombiline ristlõikega kaare ja faseteeritud nuppudega hoburaudsõlg (776), laia kilbiga sõrmuse katkend (791), kaks sinist klaashelme (1004, 1039), ripatsmünt (764, määramata), ristikujuline ripats (762), rinnanõela katkend (760), rinnakee osi (761, 792 jt.) ja spiraaltorukesi (1037 jt.). Need leiud pärinevad vähemalt kahe mehe ja ühe naise matusest; mõlemad surnud on maetud eriaegadel, aga ühte kohta, mistõttu nende säilmed on täiesti segunenud. Panused kuuluvad 12. sajandisse. Ilmselt on siin tegemist jõuka üksikpere matusekohaga, mis oli algselt üleni kividega piiratud. Hilisemate matmiste jaoks võeti arvatavasti ka ringikive ja lõhuti sel viisil ringi läänekülg.

Tihedam leiurühm ründus 11/M sisaldas rullotstega ristlõikelt kolmnurkse kaarega hoburaudsõle (996), sõrmuse katkendi (1018), ojabaa-balti tüüpi pandla (1010), rohkesti vaiksaid nelinurkseid vöönaaste (978, 983 jt.), suitsed (990), kaks kaaluvihti (1010, 1017) ja teisi leide, mis viitavad ühe mehe ja ühe naise matusele. Asendilt, samuti ka ajaliliselt, on mõlemad matused eraldamatud; nad kuuluvad 12.-13. sajandisse.

Ruudus 11/P oli säilinud kiviringi kirdeosa. See koosnes lapikutest raudkividest, mille juures oli rohkesti ka teisi väiksemaid korratult paiknevaid kive. Ringikivide vahel ja neist nii sees- kui väljaspool oli tahmases mullas palju põlenud luid ja leide. Ühes koos kobarikuna asetsesid spiraalse kaevõru ja rinnakee katkendid, spiraaltorukesed, laevaneet, kuljus ja peitlikese katkend (1118). Osa spiraaltorukesi ja kee katkendeid oli hajali; nende vahelt leiti veel suruluku osi (1122), miniatuurne nuga tagasipööratud rootsuga (1131), spiraalsõrmus (1135), suitsed (1121), raudpannal (1138) ja üksikuid naelu ning neete. Nimetatud leiud tunnistavad ühe-kahe naise ja arvatavasti ka ühe mehe matusest. Lähemalt dateerivaid leide selles rühmas polnud.

Ruutudes 12-13/Q-R oli säilinud kiviringi läänepoolne osa, kuna idapoolne on künniga hävitatud. Kiviring koosnes suurematest raudkividest ja paeplaatidest, tema lähimast oli



edela-kirde suunas 4,2 m. Ringi sisemus oli täidetud väiksemate kivide ning tahmase ja põlenud luid sisaldava mullaga. Sealt leiti hoburaudsõle katkend (1419) ja spiraaltorukesi (1397, 2215), mis viitavad naise matusele. Peale selle oli samas veel ristikujuline valjanaast (1302), kaaluviht (1403), raudpannal ja -kuljus (1404), ning väike peitel. Osa nimetatud leide pärineb ilmselt mehe matusest. Valjanaastu ja sõle järgi kuuluks kõnesolev kiviring 11.-12. sajandisse.

Ruutude 12-13/0 alal oli kalme pinnal madal lame kivi-  
ne kühm, mille all asetses terve kiviring. See oli loode-  
kagu suunas pisut ovaalne, 4,5 m läbimõõduga, ristipidi oli  
ringi läbimõõt 4 m. Ring koosnes suurematest paeplaatidest  
ja raudkividest, mis olid laotud kalme aluspõhjale nii, et  
ringi väliskülj jäi ühtlaseks, sisekülj aga oli ebatasane.  
Ringi sisemus oli täidetud mitmes kihis väiksemate kividega;  
põletusmatused olid peamiselt nende ringisiseste kivide all  
kui ka ringikivide vahel. Samasuguse ehitusega nagu see erand-  
likult tervena säilinud kiviring, olid ka kõik teised osali-  
selt säilinud kiviringid. Kõnesoleva kiviringi seest leiti  
väike heiteodaots (1529) ja suurem hõbedaga ilustatud odaots  
<sup>talv. XXVI:3</sup> (~~1537~~), kaks ristikujulist valjanaastu (2174, 2193), suitse-  
te katkend (2192), ristkülikulisi vöönaaste (2187, 2191),  
hoburaudsõle osi, spiraaltorukesi (2184) ja mõni laevaneet.  
Nimetatud leiud pärinevad naise ja mehe matusest. Kiviringi  
idaosas ja ringikivide idapoolisel välisküljel oli kaks kolme-  
osalist hõbedaga ilustatud mõõgapideme nuppu (1638), teine  
neist skandinaaviapärase loomaornamendiga (2180), ja sama  
mõõgapideme keskosa <sup>talv. XXXVIII:3</sup> (~~1641~~). Nende juurest leiti veel 2 nuga  
(1632, 1641), noatupe (1643) ja rinnakee katkendeid (2165),

ning üksikuid laevaneete (1654-1656). Ühes koos asetses suurema raudkivi ääre all kuni 24 cm sügavusel lühikeste rullotste ja ristilõikelt ümmarguse kaarega hoburaudsõlg, kaks sõrmust, kolm kuljust, ristripats, neli võõnaastu ja kaks rõngakujulist vöö vahelüli (1640). Osa neist leidudest (eriti teine mõõgapideme nupp) pärineb võibolla mehe matusest ringi keskele, enamik aga nähtavasti teistest, - tõenäoselt ühe mehe ja ühe naise matusest. Algselt oli kiviring ehitatud kindlasti ringisiseste matuste jaoks, mis kuuluvad 11.-12. sajandisse. Ringi ääres paiknenud matused on hilisemad, kuuludes 12.-13. sajandisse. Otsustades hõbedaga ilustatud relvade ja naiste rikkalike ehete järgi, on kirjeldatud kiviring olnud silmapaistvalt jõuka ülikapere matusepaigaks.

Ruutudes 12-13/M oli säilinud samalaadse raudkiviðest koosneva ringi põhjaosa; oletamisi võiks ringikivideks arvata ka paari suuremat paeplaati, mis olid kiviringi põhjaküljest 3 m lõuna pool. Ringi sisse oli maetud naine. Seda näitavad naiste pronkstraadist riieteilustused (1105, 1115), võtmekeel (1076) ja muud naiste ehted. Samasse ringi maetud mehest tunnistavad kümneaastudega ilustatud vöö osad (1099), võibolla ka suitsed (1050) ja kaks raudpannalt <sup>üks talv. II:10) teine</sup> (1102, 1116). Teiste leidude vahel oli üksikuid naelu ja neete (1053, 1100).

Ruutude 13-14/N-O alal oli kalme pind tasane ja ilma kivideta. Peene paeclubu all 15-20 cm sügavuses paiknesid tihedalt üksteise kõrval needid ja naelad. Teistega võrreldes on see neetide leiuala kõige selgemalt piiritletud: lääne-loode - ida-kagu suunas kuni 8 m pikk ja ristipidi umbes 2 m lai. Sellelt alalt leiti 355 neeti ja naela,

seega rohkem kui kusagilt mujalt. Neetide seas oli ka põlenud luid ja rohkesti rinnakee katkendeid (1355, 1410, 1495 jt.), spiraalitorukesi (1147, 1418 jt.), hoburaudsõle osi pikkade rullotstega sõlest (1422, 1728), kaks võtit ja silindriline surulukk (1416, 1511, 1642), pirnikujulise kontuuriga raudpannal (1392), noatupe osi (1481 jt.), kaks raudkuljust (1209, 1494). Ühes koos leiti viis kaaluvihti (1506), üks viht oli eraldi (1507). Mainitud leiud tähistavad ühe mehe ja ühe naise matust. Paistab, et mõlemad surnud on põletatud paadis ja maetud ühe korraga, - vastasel juhul oleksid needid rohkem laiali paistatud. Sõle järgi kuulub naise matus 13. sajandisse.

Neetide leiuala ruutudes 14-15/P-Q peaaegu liitub oma loodenurka pidi eelnevalt kirjeldatud neetide ala kagunurgaga. Teistest erinevalt on see leiuala pisut kaarjas, kuid kulgeb samuti enamvähem loode-kagu suunas. Kaguosa on künniga lõhutud, mistõttu selle neetideala pikkus pole määratav. Laiuseks edela-kirde suunas võib arvata umbkaudu 2-2,5 m. Ühtekokku leiti mainitud alalt 208 neeti ja naela, kusjuures loodeosas oli neid märksa hõredamalt kui mujal. Luid ega sütt neetide juures märkimisväärselt polnud. Neetide vahelt ruudu 14/P lõunaosast saadi 15-18 cm sügavuselt esemetekogu, mis sisaldas hõbetauseeringus ilustatud Peterseni Z-tüüpi mõõgapideme kaitseraua, suure lehtrikujuliste nuppudega hoburaudsõle, meeste noatupe küljenaastu, sõrmusekujulise spiraali, suitsed, ristikujulise valjanaastu <sup>(1820)</sup> ja <sup>talv. XI:2</sup> püramiidiga luku (1920). Muudest esemetest, mis asetsesid neetide vahel hajali, võib märkida varraslülili (1712) ja ümmargust kümnaastu valjaste küljest (1999). Nimetatud

leiud pärinevad mehest, kes oli põletatud ja maetud koos paadiga. Mõõgapideme järgi kuuluks see matus 12. sajandi teise poole või 13. sajandi algusse.

Kiviring ruutudes 14-15/M koosnes peamiselt paeplaatidest, kagupoolne ringiosa puudus. Põlenud luud ja leiud paiknesid kiviringi sees hajusalt, koondudes rohkem ringi siseäärtetele. Hili-  
semate matmistega on seda kiviringi lõhutud, mistõttu ka samade esemete katkendid sattusid üksteisest eemale. Leidude seas oli naise ehteid nagu sinised klaashelmed (1920, 1946 jt.), kaks pirnikujulist ripatsit (üks tahv. LXXVIII:4), luust kammi katkend (2043) ja spiraalitorukesi (1912). Nende vahelt leiti mõõgapideme osa (1651), hõbetaušeeringus skandinaaviaparase ornamendiga odaots (tahv. XXVI:5), kolm nooleotsa (üks tahv. XXXVI:2), kahed hõbedaga ilustatud skandinaaviaparased valjanaastud (üks tahv. I:2), raudkuljus (1623), raudpannal (1724) ja rauast kühmaastud ilmselt samade valjaste küljest (üks tahv. XLIX:4). Mainitud relvad ja uhked hobuseriistad tunnistavad mehe, nimelt jõuka ülika matusest, mis kuuluks panuste järgi 11.-12. sajandisse. Naise matus pärineb ligikaudu samast ajast. Muude leidude vahel oli käsiteldud kiviringis veel rohkesti neete, mis seotusid vahetult ulatusliku neetide leiualaga kiviringist kagu pool. Võibolla pärinevad need needid kiviringi maetud ülikast, võibolla aga hoopis kõrvalasetsevast paadismatusest.

Nimelt paiknes ruutudes 15-16/N-0 ligikaudu 10 m pikkusel loode-kagu suunalisel alal suhteliselt hõredalt rohkesti neete ja vähemal määral ka naelu. ühtekokku leiti sellelt alalt umbes 240 naela ja neeti. Kalme kivikate oli neetide leiualal õhuke ja koosnes vaid paeklibust ning väiksematest raud-

kividest. Needid olid paeklibu all 15-20 cm sügavusel. Neetide vahelt leiti mõningaid raudtraadist keeratud varrasaheliku osi (1713, 1859); ruudus 16/N oli kaelusetaolise kaelavõru katkendeid (2063), ruudus 16/O mässitud varraslülili (1896) ja noatupe osi (1927), samuti spiraaltorukesi ja rinnakee katkendeid (2065, 2250). Mainitud leiud parinevad 12. sajandi naise matusest. Burnu oli põletatud paadis ja maetud koos paadi jäämustega. Neetide leiuala ulatuse ja neetide ning teiste leidude ebamäärase hajusa asendi tõttu võib oletada, et nad parinevad isegi kahest paadi matusest.

Vaike põlenud luude pesa leiti ruutude 15-16/O-P puutenurkadest. See sisaldas saaremaa tüüpi laienevate otstega kaelavõru katkendi (1957), samuti kohalikku tüüpi rinnakee osi, keekandja (1940, 1964 jt.) ning spiraaltorukesi ja pronksrõngakesi (1952, 2088 jt.). Mainitud esemed näitavad, et siia oli maetud naine. Kaelavõru järgi võiks naise matuse dateerida 12. sajandisse.

Kalmistu kaguosa ulatus kitsa saarena kaugemale põllu sisse. Kive oli selles <sup>0102</sup>hõredalt, kultuurikihi paksus ulatus vaid paarikümne cm-ni. Ruudu 16/P kagunurgast leiti rohkesti põlenud luid ja tahmast mulda, milles asetsesid ühes koos pesitgi nuga koos tupe jäämustega, rombiline ristilõikega kaare ja fasseteeritud nuppudega hoburandsõlg, kaks ojamaa-balti tüüpi pannalt, rihmajagaja, rihmakand, pronksrõngas arvatavasti vöö küljest ja varrasaheliku katkendid (<sup>üks talv. LVII: 7</sup>2228, 2230, 2233). Mainitud leiukobariku lähedalt leiti veel rinnakee katkend, (2249), ripatsmünt (2253, määramatu) ja terve rida pronksist külm<sup>jaid</sup>õõnaaste (2236, 2238 jt.); viimased kuuluvad kahtlemata sama ojamaa-balti tüüpi pandlaga vöö juurde. Esemete järgi võib oletada

Ühe mehe ja ühe naise matust, mis on omavahel täiesti segunenud. Mõlemad matused kuuluvad 12.-13. sajandisse.

Ruutudest 17-18/0 leiti naise matus. Sellest tunnistavad üksteise lähedalt leitud rinnakee katkendid (2143, 2172 jt.), saaremaa tüüpi laienevate otstega käevõru (<sup>tahv. LXXXI:5</sup>2176), suitsed (2175), raudkuljus (2179) ja põlenud luud. Panuste järgi otsustades maeti see naine 12. sajandil.

Tihe leiuala oli ruutude 18-19/Q-R puutenurkades. See sisaldas rullotste ja ristilõikelt kolmnurkse kaarega hoburaudsõle, spiraalsõrmuse (2320), rinnakee katkendeid (2270 jt.) ja teisi leide, mis pärinevad naise matusest ja kuuluvad 12. sajandi teise või 13. sajandi esimesse poole. Naise panuste vahel oli rihmajagaja, mitmeid kümnaaste vöö küljest (2274, 2349 jt.) ja muid mehe panuste sekka arvatavaid leide. Mehe matus kuulub samasse aega kui naise omagi, ehkki mõlemad on maetud eraldi.

Ruutudes 19-20/Q-R võis tinglikult eraldada naise matust. Sellest oli säilinud palju kohalikku saaremaa tüüpi rinnakee katkendeid (2318, 2334 jt.), rullotstega hoburaudsõle osa, pronkshelmeid ja spiraaltorukesi (2314, 2348). Kõik esemed asetsesid aga tahmases mullas laiali.

Ruudust 20/P leiti palju põlenud luid, kümnejaid vöönaaste (2382, 2384 jt.) rinnakee katkendeid (2372, 2382 jt.), pronkshelmes (2380), odaotsa õõs (2412), noatupe kandeketi osi (2396) ja teisi tavalisi panuseid, mis pärinevad mehe ja naise matusest. Mõlemad matused olid omavahel täiesti segunenud. Vöönaastude ja naiste noatupe katkendite järgi kuulusid nad 12.-13. sajandisse.

Ruutude 20-21/Q alale oli maetud naine. Sellest tunnista-



✓  
vad kolmest pronkstraadist keeratud aasa ja haagiga suletava kaelavõru katkendid (2454), sõrmus (2447), rinnakee (2451) ja noatupe (2460) katkendid, ning muud jõukale naisele omased ehted. Panuste järgi kuulub see matus 12. sajandi teise poolde või 13. sajandisse.

Luupesa ruudu 22/P kirdenurgas sisaldas ühte tüüpi vöönaaste (2426, 2429 jt.), rihmakanna <sup>talv. LVII:4</sup> (2430), võtme <sup>talv. XVII:2</sup> (2427) noa (2433) ja ristikujulise valjanaastu (2428). Need leiud pärinevad ilmselt mehe matusest.

Ruutudes 22-23/P oli säilinud kirdepoolne osa kiviringist, ringi lõuna- ja edelapoolne külg oli künniga hävitatud. Oma ehituselt sarnanes see kiviring kõigi teiste eelnevalt kirjeldatud ringidega. Kiviringi seest süsisest ja luuderikkast mullast leiti odaotsa katkend (2586), tuleraud (2589), kaaluviht (2565), ühte tüüpi vöönaaste (2545, 2567 jt.), ~~rõngakujulise kaunistatud~~ sadula jalusraua osi (2476) ja suitsete katkend (2559). Need leiud pärinevad jõuka mehe matusest. Sama ringi sisse oli maetud ka naine; sellest kõnelevad pronkshelmes (2556), sõrmus (2545), ripatsmünt (2495, määramatuz) ja rinnakee katkendid (2542, 2577). Nii mehe kui naise matus kuulub 12.-13. sajandisse, kuid mõlemad on maetud ilmselt eraldi.

Ruudu 23/Q-R alal kaevati välja kiviringi lõunaosa, enamus sellest ringist puudus. Ka ringi sees olid matused osaliselt laiali aetud. Nii leiti ühes koos pesitgi saaremaa tüüpi rinnakee ja laienevate otstega kaevõru ning kaelusetaolise kaelavõru katkendeid, kolm pronkshelmest, prillspiraalotsine ja spiraalsõrmus, ning spiraaltorukesi (2590). Pisut kaugemal oli teine leiukobarik, mis sisaldas samade esemete katkendeid ja saaremaa tüüpi kolmnurkpeaga rinnanõela (2588). Sama rinna-

kee vaheplaat (tahv. LXXIV:6), pronksist loomakujuke (tahv. LXXVII:12), naiste noatupe osad (2579 jt.) ja rohkesti spiraal-torukesi (2539 jt.) asetsesid ringi sees hajali. Kõik mainitud esemed pärinevad kahtlemata ühest, silmapaistvalt jõuka naise matusest, mis arvatavasti oli algselt üleni piiratud kiviringiga. Ehete järgi kuulub kõnesolev ring 12.-13. sajandisse.

Luupesast ruudus 24/R-S leiti ojamaa-balti tüüpi pannal, sämbuliste servadega võonaaste (2522), ripatsmünt (karolingide deenar 11. sajandist) ja sadula rõngakujulise jalusraua katkendid (2640). Samalaadsed võonaastud, spiraalkaevõru katkendid (2580, 2582 jt.), pronkskuljus (2604), ripats (tahv. LXXIV:2), rinnakee osad (2576) ning valjanaastud (2522, 2601) olid laiali luupesa lähedal. Mainitud leiud pärinevad ühe jõuka mehe ja ühe naise matusest ja kuuluvad nagu kõik kalmistu kagusopi leiud, 12. sajandi teise poolde või 13. sajandisse.

Nagu Viltina kalmistu käsitleluse alguses märgitud, paiknes suurem osa selle kalmistu väga rikkalikust leiumaterjalist hajali ning seda pole üksikute kindlate matustega võimalik seostada. Selline tihe, paljudest erimatustest pärinev leitudala oli kalmistu lääneosas, ruutudes 11-14/A-E. Kive oli sel alal tihedalt mitmes kihis üksteise peal. Kultuurkiht oli keskmiselt 50-52 cm paksune, ruudus 13/E ulatus ta paksus koguni 83-cm-i. Kultuurkihi alumise osa moodustas kalmistu läänesopis 30-35 cm paksune põlenud kiht. See pärineb nähtavasti risu põletamisest, mida on tehtud kalme esialgsel pinnal enne matmist. Leiud asetsesid kultuurkihi ülemises osas kivide vahel ja põlemiskihi peal, keskmiselt 15-30 cm sügavuses. Põlenud luid ja leide oli väga tihedalt. Neist võiks märkida kolmeosalist hõbetauõkeeringus skandinaaviaparase loomaornamen-

diga ilustatud mõõgapideme nuppu (4039), ja samasugust kaitserauda (4049), mis leiti mõlemad ruudust 12/C ja pärinevad ilmselt samast mõõgast. Ruudus 12/D oli ühinenud harudega ristpeaga rinnanõel (4122), saaremaa tüüpi käevõru (4467), rootsuga heiteodaotsik (4144), kaks Saaremaale omast kolmnurkpeaga rinnanõela (4226, 4544) ja teisi esemeid. Ruudust 13/E leiti näiteks hõbedast hoburaudsõlg pahaga (<sup>talv. LXVI:4</sup>4563), ruudust 14/D vadjaparane tilgutitega ripats (ja rihmakeel (<sup>talv. LXXIV:12</sup>4602), (4667), ruudus 13/C oli kaks ühesugust kitsast sirget mõõgapideme kaitserauda (4307, 4344), ruudus 13/E ripatsmünt (4240, vermitud Kölnis 1167-1192). Mainitud esemed kuuluvad 11.-13. sajandisse.

Kalmistu lõunaosa ja kagusopp on ulatunud läbikaevatud alast kaugemale. Känniga on osa sellest hävitatud, mistõttu kalme piir pole sel kohal teada. Kalmistu lõunaääres põllu sees oli kännist puutumata jäänud ainult väike osa, mis kaevati läbi (ruudud 20-21/K-L). Kive oli selles osas rohkesti, kultuurikihi paksus ulatus 30-43 cm-i. Leiud ja luud paiknesid hajali keskmiselt 25-35 cm sügavusel. Nende seas oli hõbetaušeringus skandiinaaviaparase ornamendiga odaots (<sup>talv. XXX:3</sup>3905), moonikujuliste nuppudega hoburaudsõlg (3889), laia keskkeermega spiraalsõrmus (3910), suitsed (3892), kaalaviht (3887), ja laevaneete (3897, 3898). Kõik nimetatud leiud kuuluvad 12.-13. sajandisse.

Põlenud luukilde ja esemeid, mida ei saa ühendada teatud kindlate matustega, esines kalmistus igal pool. Nende hajali paiknenud leidude seas oli mitmeid selliseidki esemeliike, mis üksikmatustes puudusid. Neist tuleks nimetada kilbikupla osi (2848) ja madalat U-tähekujulist mõõgatupeotsikut (<sup>talv. XLIII:2</sup>2736). See kuulub 12.-13. sajandisse; tema täpne asukoht kalmes pole kah-

juks teada. Kaks tuura otsa (üks tahv. XIII:8) on samuti selles esemeliigis seni ainsad teadaolevad kalmeleiud Eestist. Teistest üksikleidudest on tähtsamad kannused (4786), mõõgatera osa (4760), kaks väikest kirvest (üks tahv. VII:4), üks damastseeritud (tahv. XXXII:1) ja kaks kitsa paksu lehega odaotsa (2521, 3542). Odaotsad asetsesid kõik teistest leidudest pisut eemal ja olid mingi tava tõttu tipuga maasse pistetud. Iseloomulike panustena Saaremaa kivikalmetes võib märkida veel vikatite katkendeid (3171, 3312, 5491), hobedakaale (3196), pronkskammi osa (1302), hobedast hoburaudsõlge (776), kahte hõbesõrmust (üks tahv. LXXXIII:11), ripatsmünt,<sup>1</sup> ja käevõru (2752). Viimane esindab saaremaa tüüpi laienevate otstega käevõrude lähtetüüpi ja kuulub 11. sajandisse, tema täpne asukoht kalmes pole teada.

Peale metall-leidude oli kõikjal kalme alal veel rohkesti savinõude katkendeid. Need paiknesid rohkem hajali kui ükski teine leiuliik. Eelnevalt käsitletud üksikmatuseid tähistavates leiurühmades, samuti neetide leiualadel ja kiviringides, oli savinõukilde vähe, paljudes luupesades ja metallesemete kogudes need üldse puudusid. Enamik savinõukatkendeid leiti üksikult, mõnikord esines neid ka suuremate kogudena koos. Suuremaid savinõukatkendite kogusid, mis sisaldasid paarkümmend kuni sadakond ühe või mitme nõu kildu, oli ruudus 7/H

---

<sup>1</sup> Saksa deenar 11. sajandist (2750), kaks Bütsantsi münti, üks vermitud 976-1025 (2756), teine 11. sajandil (3084), araabia münt, vermitud 976-1025. Täpne leiukoht on kõigil teadmata.

(3141), 11/J (3877), 12/K (3728), 18/H (5036) ja 21/L (3893). <sup>(tabeli XVII:2)</sup>  
Vahel oli savinõukildude lähedal ka põletamata loomaluud ja  
-hambaid, mis olid nähtavasti toidu jäätmetena ära visatud.  
See asjaolu nagu ka savinõukatkendite levik, mis suuresti  
erineb panustena maetud metall-leidude levikust, näitab, et  
enamik savinõudest ei võinud olla tavalised panused, vähemalt  
oli panustena, nende osatähtsus väike. Valdav osa savinõukilde  
pärib ilmelt toidunõudest, mida toodi kalmele peilede või  
mälestussõomingute pidamiseks. Savinõu katkendite levik ja  
paiknemine on Viltina kalmistus samasugune kui teisteski Saa-  
remaa kivikalmetes. Eraldi tuleks märkida savinõukilde, mis  
päribnevad kõrgetest mahukatest kedral tehtud nõudest. <sup>(tabeli XX: 5-10)</sup> Niisugus  
te nõude kilde esines peamiselt kalmistu läänesopis ruutudes  
12-13/C-D, 14/B ja 15/G; üksikuid katkendeid leiti ka kalmis-  
tu põhjaosast ruutudest 3/L-M ja 6/I. Mainitud nõud on toodud  
arvatavasti Ojamaalt, nad kuuluvad 11.-12. sajandisse. Teis-  
test saarte kivikalmetest pole importsavinõude katkendeid  
leitnud, välja arvatud mõned pisikesed killud, mis saadi naab-  
ruses asetsevast Randvere kivikalmistust (vt. lk. 227).

Viltina kalmistu tekkimiskäiku saab jälgida ainult suur-  
tes joontes. Üksikute matuste nagu ka üksikleidude täpsemat  
dateerimist raskendab asjaolu, et enamik leitud esemeist kuu-  
lub tüüpide hulka, mis püsisid mitme sajandi vältel muutuma-  
tuna. Seetõttu on ka üksikmatused dateeritavad enamasti kahe  
sajandiga, niivõrd kui 11.-12. sajandi esemeid võib siiski  
teatud määral eraldada 12.-13. sajandi esemeist.

Varasemad 11.-12. sajandi matused ja kiviringid paikne-  
sid kalmistu keskosas ruutude 6-12/E-Q piires. Sellelt alalt  
saadi ka mõningaid üksikleide, mis kuuluvad 11. sajandisse.

Nimelt põimitud ornamendi ja palmetimotiiviga madal mõõgatupeotsik (tahv. XLIII:7) ja rihmakeel (3011) ruudust 10/G ning samasugused rihmakeeled (356, 3368) ruutudest 10/q ja 10/J. 11.-12. sajandi leidudena võiks nimetada rombiline ristilõikega kaare ja fasseteeritud nuppudega hoburaudsõlge (tahv. LXVII:4) ruudust 7/F, hobetaušeeringus skandinaaviaparase ornamendiga mõõgapidemeosi (üks tahv. XLII:6) ruutudest 8/P ja 10/H ning pandlakujulist ja kolmeosalist rihmajagajat loomapeataoliste rihmakandadega (290, 2903, 3293) ruutudest 9/E ja 7/I. Samasse aega kuulub ka importkeraamika. Põhiliselt 12. sajandi esemeks olid saaremaa tüüpi kolmnurkpeaga rinnanõelad, neid saadi üksikleidudena samuti kalmistu kesk- ja lääneosast.<sup>1</sup> Mainitud 11.-12. sajandi leiurühmade ja üksikleidude asendi järgi paistab, et matmist alustati kalmistu keskosast ning laiendati eeskätt ida-lääne, vähemal määral arvatavasti ka põhja suunas. Kõige lõunapoolsemad 11.-12. sajandi matused olid kalmistu edelaosas ruutudes 15/F-G ja 16/H. Ruutudereast Q ida pool, samuti kalmistu kaguosas ruutudereast 15 lõuna pool 11.-12. sajandisse kuuluvaid matuseid ei ole.

12.-13. sajandi üksikleidudest on märkimisväärsamad madal mõõgatupeotsik (2907) ruudust 9/F ja kitsad sirged mõõgapideme kaitserauad, mida leiti mitmelt poolt kalmistu äärealadelt.<sup>2</sup> Ruudust 10/F saadi samasuguse pidemega terve kokku pööratud

---

<sup>1</sup> Ruudust 12/E (2995), 9/H (3128), 8/J (3492), 8/K (tahv. LXXI:1).

<sup>2</sup> Ruudust 9/H (3203), 9/R (219), 10/R (220), 21/P (2421). 6/M (5395), 4/K (5424), 3/J (tahv. XLI:3).

teraga mõõk (tahv. XXXIX:3), mis asetses serviti mullas. 12.-13. sajandisse kuuluvad ka hõbetaušeeringus lohkornamendiga mõõgapideme kaitseraud (780) ruudust 10/O, kuršiparased pronksist mõõgapideme nupud kalme idaosast ruutudest 7/R (139) ja 13/P (1638), ümmargune kettakujuline mõõgapideme nupp (5233) kalme põhjaosast ruudust 5/K. Lääneosas ruudus 11/G oli üks (3086) ning kalme edelasopis ruudus 16/F kaks saksa münti (4916). Mündid on vermitud 11. sajandil, kuid maetud tõenäoselt samuti 12.-13. sajandil.<sup>1</sup>

Viltina kalmistu kõige hilisemateks leidudeks on ühinenud harudega ristpeaga rinnanõelad, mida leiti kalmistu põhja-, kirde- ja lääneosas ruutudest 6/R (300), 7/I (3277), 12/D (4122) ja 5/K (5324), väike rombiline kummitud ornamendiga rinnaleht (tahv. LXXIV:11) kalmistu kagutipust ruudust 24/U ja paeljas käevõru ruudust 12/L (3730). Mainitud ehted on iseloomulikud laibakalmistute inventarile, kivikalmeis esines neid vähe. Kalmistu kirdesopist ruutudest 5/R ja 8/S leiti kaks hilist saksa münti, millest üks (114) on vermitud ajavahemikul 1167-1191, teine (27) 1247-1277.

12.-13. sajandisse kuulus teatavasti terve rida eelnevalt käsitletud üksikmatuseid, mida võis eraldada leiurühmades ja mõningates kiviringides, samuti kuulusid nimetatud ajavahemik-

---

<sup>1</sup> Üks neist on Goslari deenar, vermitud 1039-1056, teine Emdeni deemar, vermitud 1086.



ku kõik paadis matmised kalmistu idaosas. 12.-13. sajandi matuste ning üksikleidude asend näitab, et kalmistu laienes eeskätt ääripidi. Sel ajal alustati matmist kalme kaguserva, mistõttu kalmistu selles osas õige kiiresti kasvas. Väike põllu keskele alles jäänud kalmeosa näitas, et kalmistu lõunaserva hakati matma 12. sajandist peale, kusjuures matmine kestis ka 13. sajandil. Samuti laiendati kalmistut ida, kirde ja põhja suunas. Sage matmine jätkus ka kalmistu lääneossa, kuna keskossa maeti vähe. Kõige hilisemad matmised on toimunud 13. sajandi teisel poolel kalmistu kagu- ja kirdetippu.

Viltina kivikalmistu kasutamisajaks oli seega 11.-13. sajand. Matmist alustati 11. sajandil, kõige rohkem maeti 12. sajandil ja 13. sajandi alguses. 13. sajandi teisest poolest on teada ainult paar üksikut matust. Kalmistu kasutamisaaja pikkuseks võib arvata umbkaudu 200-250 aastat. Kiviringides ja leiurühmades võis eraldada 31 mehe ja 43 naise matust. Kahtlemata oli maetud ka lapsi, aga nende matuseid pole võimalik eraldada, kuna laste riietus ja panused sarnanesid täiesti täiskasvanute omaga, antropoloogilist määramist väiksed põlenud luukillud ei võimalda. Ühtekokku võis leiurühmade järgi eraldada 74 eri matust. Arvestades juurde ka rohkearvulised üksikleid, mida ei saanud ühendada kindlate üksikmatustega, võib oletada, et kalmistu läbikaevatud ossa on maetud umbkaudu 150-200 surnut. Täpsustada seda arvu antud leiuvainese põhjal ei saa, seetõttu ei saa ka määrata kalmet kasutanud elanikerühma suurust. Võib ainult arvata, et see pidi olema arvukas.

Matmine Viltina kalmesse on toimunud üldjoontes järgmiselt: surnud põletati tuleriidal, mis paiknes kalmistust

väljaspool, põletussäilmed koos panustega korjati kokku, puis-  
tati hajali või väiksemate pesadena kalmesse ning kaeti mulla  
ja kividega. Kalmistu lääneosas on enne matmist arvatavasti  
pinna puhastamiseks tehtud tuld. Mäjal polnud tuletegemise jäl-  
gi märgata, tahmane muld, mida esines luupesade sees ja ümber,  
toodi sinna ilmselt surnu põletusasemelt koos panuste ja põle-  
nud luudega. Matmiskohtade valikul eelistati tihti neid, kuhu  
oli juba varem maetud. Nimelt esines sageli ühes ja samas kohas  
mitmeid eriaegseid matuseid, selliste tihedate leiukohtade kõr-  
val olid jälle suuremad või väiksemad vahealad, kus luud ja  
leidud puudusid.

Mõnikord ehitati matmise jaoks kalmistu esialgsele pinna-  
le kiviringid. Neid oli säilinud peamiselt kalmistu idaosas,  
üks tervena ja seitse (resp. kaheksa) osaliselt. Katkendlike  
kiviringide hulga järgi võib arvata, et nad mitte kõik pole  
hiljem lõhutatud, vaid mõnda neist võibolla ei ehitatudki lõpuni  
valmis. Surnud maeti tavaliselt kiviringi keskele ja kaeti hoo-  
likalt väiksemate kividega nii, et ringi keskosa jäi ümbrusest  
pisut kõrgemaks. Enamik kiviringe oli ehitatud 11.-12. sajandil.  
Teistest hilisemad võiksid olla ainult kaks osaliselt säilinud  
kiviringi kalmistu kagusopis, mis ehitati tõenäoselt 12. sajan-  
di teisel poolel. 13. sajandil uusi kiviringe enam ei ehitatud,  
mõnikord maeti sel ajal küll varem valmis tehtud kiviringidesse.  
Üldiselt sarnanevad Viltina kalmistu kiviringid samasuguste rin-  
gidega Kaku ja Randvere kalmetes. Mitmekihilisi kiviringe nagu  
Kakus (vt. lk. 105) Viltina kalmistus siiski ei olnud. Enamik  
surnuid oli Viltinas maetud kiviringist välja poole juhusliku  
korratu asendiga kivide alla. Matmised kiviringidesse ja neist

välja poole toimusid nähtavasti juba kalmistu rajamisest peale paralleelselt, ajalist vahet pole kummagi matmisviisi vahel märgata. Selle poolest sarnaneb Viltina kalmistu täiesti naabruses paikneva Randvere kivikalmega, kus esines samuti üheaegset matmist nii kiviringidesse kui ka neist välja poole.

Viltina kalmistu erinähtuseks on paadis matmised, mida leiti vähemalt neli. Need paiknesid kõik kalme rannäärstes idaosas. Paadis matmised kuuluvad 12.-13. sajandisse, olles seega kiviringidest pisut hilisemad. Sellise matmisviisi puhul on surnu koos temale kaasa antud relvade ja muude panustega põletatud paadis. Peale põletamist jäi sellest järele rohkesti neete, vähem naelu ja üksikuid raudklambreid. Need puistati koos surnu säilmetega kalmesse üsna laialdasele loode-kagu suunas piklikule alale enamvähem laiali ja kaeti ohukese väiksemate raudkivide ja peenema paeklibu kihiga. Missugustest kujutlustest selline tavakohane suund oli tingitud, seda meie materjal ei näita. Neetide asend pidi nähtavasti jäljendama paadi kuju. Võibolla oli selline suund tingitud veejoonest, mille suhtes paadismatused näivad olevat asetsenud risti. (Kui oletus, et needid maeti paadikujuliselt, peaks vastama tegelikkusele, siis võib neetide leiuala ulatuse järgi arvata, et muistsete Viltina elanike paadid või laevad olid umbes 8 m pikad ja kuni 2 m laiad. Võrdluseks olgu märgitud, et Valsgårde kalmistust Uppsala lähedal välja kaevatud paadid olid samasuguste ja pisut suuremate mõdodega.<sup>1</sup>)

---

<sup>1</sup> A r w i d s s o n, Valsgårde 6, lk. 100, tahv. 43.

Seniste andmete järgi paistab, et paadis maeti nii mehi kui naisi. ühes paadimatuses võis teatavasti oletada mehe ja naise põletamist korraga. Muude panuste poolest paadis põletatud surnud teistest kuigi silmapaistvalt ei erine. Nii oli paadis põletatud meestel kaasas mõõga ja valjaste osi, kaaluvihte, tupenuga, naistel kaelavõru ja rinnakee katkendeid, lukk, võti ja hoburaudsõlgi. Paat, võibolla ka paadi või laeva osa, oli ise samuti omamoodi panuseks. Paljudes Viltina matustes esines üksikuid neete. Neid pandi surnuile kaasa ilmselt laeva või paadi sümbolitena. Mujalt Saaremaalt ega Muhust pole paadismatmist seni leitud, ka üksikute neetidega matuseid oli teistes saarte kivikalmetes palju vähem kui Viltinas.

Üldiselt paistab Viltina kalmistu silma oma suuruse ja eriti rikkaliku inventari poolest. Saaremaa tüüpi esemeid, samuti hõbedaga ilustatud mõõku ja odaotsi, uhkeid valjaid ja sadulaosi, hõbeehteid ja muid jõukale ülikonnale omaseid, sageli väljast toodud toredusesemeid leiti siit rohkem kui ühestki teisest Saaremaa kalmistust. See asjaolu, samuti kalme suurus näitab, et selle rajajaks ja kasutajaks pidi olema rohkearvuline ja suhteliselt jõukas kollektiiv, arvatavasti suurem suguvõsa või külakogukond. Paljude tähelepanuväärselt jõukate ülikamatuste poolest sarnaneb Viltina kalmistu kõige rohkem umbes 2 km kaugusel asetseva sama-aegse Randvere kivikalmega.<sup>1</sup> Randvere kalmistu on Viltinast ligemale kuus korda väiksem. Sarnaselt

---

<sup>1</sup> Randvere kalmistu käsitletus on antud A. K u s t i n, Randvere kivikalmitu Saaremaal. Arheoloogiline kogumik II, Tallinn 1962, lk. 58-130.

Viltinaga esines seal ka matmist kiviringidesse ja rohkesti üksikute neetidega matuseid. Mainitud kalmete lähedus üksteisele, ühesugune inventar ja samad matmiskombed lubavad oletada, et mõlema kalmistu kasutajaks oli üks ja sama Randvere neemel elanud jõukas külakogukond. Vastavalt erinevaile sugulussuhetele, võis see kogukond matta oma surnud kahte eri kalmistusse. Kõnesoleva arvuka ja jõuka külakogukonna peaelatusalaks oli põlluharimine, mida eriti soodustasid suhteliselt viljaka pinnasega põllumaad Randvere neeme keskosas. Peale selle andsid suurt tulu merega seotud majandusalad. Nagu näitasid matmiskombed, paa-dismatmised ja üksikneetide sagedane esinemine panuste seas, samuti kalapüügivahendite leiud, oli meresõit siinsete asukate elus õige tähtsal kohal.

Hilisemal ajal on Viltina kivikalmesse maetud kolm surnut põletamata. Luustikud asetsesid kalmekivide vahel 10-20 sm sügavusel ja olid kaetud väikeste kividega. Kõik surnud olid maetud ristiusu kombe kohaselt peaga lääne poole, käed risti rinnaal. Ühes hauas (ruudus 9/G) oli luustiku juures säilinud tinanaastukeste ja väikeste kollakast klaasmassist helmestega (5587) ilustatud sõba tükikesi. Sõba oli tehtud pruunika tolmse koega riidest ja ääristatud pronksrõngakestega. Luustiku alt kolju juurest leiti väikseid spiraalitorukestega ilustatud riidejäänuseid (tahv. LXI:1). Tinanaastukeste järgi kuulub kirjeldatud haud 16.-17. sajandisse. Teised ilmselt samast ajast pärinevad hauad (ruudus 7/K ja 13-14/C-D) olid lõhutatud.

## K ä k u k i v i k a l m i s t u .

Käku kivikalmistu asetseb Saaremaa keskosas Kaarma lähedal samanimelise küla karjamaal. Kalmistu ümbrus on täiesti tasane kivine madalate kadakapõõsastega kaetud õhukese mullakattega paepealne. Kalmistu ise erineb oma ümbrusest väga vähe. Kalme pind on ainult veelgi kivisem, ning kohati kerkiavad sellest esile madalad 10-20 cm kõrgused kivikühmud. Kalme on ida-lääne suunas piklik, umbkaudu 160-180 m pikk ja ristipidi 60-100 m lai. Kalmistu pindala pole seni veel <sup>täpsemalt</sup> kindlaks määratud. Mitmest kohast on kalmet lõhutud, kusjuures leiti poolik üheteraga mõök, suitserõngas ja kolm odaotsa.<sup>1</sup>

1920.a. kaevas kalmistu idaosas vähesel määral A.M. Tallgren. Sel kaevamisel leiti üks põiki soonitud ja teine rombiline ristilõikega kaare ja fasseteeritud nuppudega hoburaudsõlg, suitsed, rihmakand, nuga, spiraali katkend ja savinõukilde.<sup>2</sup> 1926.a. kaevati A.M. Tallgreni ja H. Moora poolt kalmistu kaguosas lahti kaks väikest kivikuhelikku, mis asetsesid üksteisest eraldi (kokku umbes 30 m<sup>2</sup>).<sup>3</sup> Esimeses vares tahmast mulda ega põlenud luid peaaegu polnud; sealt leiti ainult laevaneet ja naelapea. Teises vares või kuhelikus tuli

---

<sup>1</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 17 jj.; AI 2501: 20, 21, 2643:75, 80, 87.

<sup>2</sup> AI 2449:1-8.

<sup>3</sup> Vt. lähemalt H. Moora kaevamisaruannet AI-s, leiud AI 2601:1-9.

nähtavale suurematest raudkividest laotud ring, läbimõõduga 3,5 m. Ringi sees oli 20-25 cm paksuselt tumedamat mulda, milles esines põlenud luid, nuga, prillspiraal- ja spiraalsõrmuse katkendeid ning paar rihmanaastu. Arvatavasti oli sellesse kiviringi maetud naine.

1948. ja 1949. a. kaevati L. Metsari juhatusel kalmistu lääneosas lahti laiem ala - 335 m<sup>2</sup>.<sup>1</sup> Nagu kaevamisandmed näitavad, oli kalmistu selles osas kaetud pae- ja ka üksikute raudkividega, mis asetsesid enamasti kahes, väiksemad kivid ka kolmes kihis üksteise peal, kusjuures alumise kihi kivid ulatusid juba pruunikasse kalme aluspõhja kruusa. Kividevaheline muld oli kohati tahmane ja sisaldas põlenud luid ning leide. Välja arvatud üksikud kohad, oli kultuurkihi paksus tavaliselt 25-30 sm. Kalmistu korratu kivitatte all tulid nähtavale suuremad ringikujuliselt laotud paeplaadid. Kiviringide vahel olid mõned ilma suuremate kivideta matmiskohad. Kiviringe ja muid matmis-kohti oli kalmistu läbikaevatud alal kokku 14. Järgnevalt vaatleme neid üksikult, alates põhja poolt (vt. joon. 4).

I kiviringist oli säilinud ainult paar suuremat paeplaati. Ringi sisemust tähistas tume tahmane muld, mille järgi ringi läbimõõt ulatuks põhja-lõuna suunas kuni 2 m-ni. Ringi idaküljel oli üks, edelaküljel teine põlenud luude pesa. Mõlemad

---

<sup>1</sup> Vt. L. Metsari kaevamisaruandeid AI-s, leiud AI 3995:1-882.



algasid otse pinnakamara alt ja ulatusid kuni 25 cm sügavuseni. Ringi sees tahmases mullas 4-25 cm sügavusel oli hajali 15 ühesugust ristkülikulist vöönaastu (6-10, 29, 40 jt.<sup>1</sup>), luust kammi katkend (11), rullitud otstega hoburaudsõle osa (16) ja laeva neet (15). Mainitud esemeid on raske kindlamalt seostada mehe või naise matusega. Kahe luupesa tõttu võiks oletada ka kahte matust.

II kiviring läbimõelduga 2,5 m, koosnes suurematest 40-50 cm pikkustest paeplaatidest, mis olid pandud lapiti kalme aluspinnale, nii et ringi väliskülg jäi enamvähem ühtlaseks, kuna sisekülg oli ebatasane. Ringi sisemus oli nagu kõikide kiviringide puhul, täidetud väiksemate pae- ja raudkividega. Need asetsesid mitmes kihis, mõnikord madala lameda kühmu taoliselt, üksteise peal. Täitekivide all kiviringi sees oli mitu luupesa pisikeste põlenud pronksesemete tükikestega, kaks luupesa oli ka ringikivide all. Luupesades ning ringi sisemuses oli muld tahmane ning sisaldas sütt. Tähtsamate leidudena võib märkida spiraaltorukest (20) ja spiraalsõrmuse (?) katkendit (27). Arvata-vasti pärinevad need naise matusest.

III kiviring, läbimõelduga 2 m, on katkendlik. Oma ehituselt sarnanes ta eelneva ringiga. Lisaks võis tähele panna, et ringi moodustavate suurte paeplaatide servad olid kindlustatud väiksemate raudkividega, mistõttu ringikivide sisemised küljed jäid välistest veidi kõrgemale. Väljapoole ringikivide taha

---

<sup>1</sup> Sulgudes on antud leidude alanumbrid.

<sup>2</sup> Kiviringi läbimõõt on arvestatud alati ringikivide välisäärttest põhja-lõuna suunas.

oli nende kindlustamiseks asetatud serviti paeplaat. Ringi  
idaosas oli suur süsise mulla laik, sellest leiti luupesa ja  
moonikujuliste nuppudega hoburaudsõle katkendeid (688, 802),  
kaks rihmajagajat (742, 743) ning pronksrõngakesi naiste riie-  
te ilustusest (820, 878)\*. Teine väiksem, ilma esemeteta luu-  
pessa oli ühe ringikivi all. Leidude järgi võib arvata, et sel-  
lesse kiviringi on maetud mees ja naine. Lähemalt dateerivaid  
esemeid selles, nagu eelmisteski kiviringides polnud.

II ja III kiviringi vaheliselt alalt leiti väike kivi-  
dega ümbritsetud luupesa. Peale sulanud pronkspleki tükikeste  
selles muid panuseid polnud, mistõttu nimetatud matus jääb  
lähemalt määramata.

IV matusekoht eraldus muust kalmistust tugevalt nõgise  
alana, mis oli põhja-lõuna suunas 3 m pikk ja ristipidi 1,5 m  
lai. Kiviringi ega isegi mitte suuremaid kive sel alal polnud;  
kivikate oli õhuke ja täiesti korratu. Süsine muld sisaldas  
ühe luupesa ja hajusalt põlenud luid ning leide. Enamiku lei-  
dudest moodustasid naise riiete ilustustest pärinevad pronks-  
traadist spiraaltorukesed ja väiksed rõngakesed (778-780, 836  
jt.). Peale nende leiti veel siniseid soonitud klaashelmeid  
(719, 783), käevõru katkend (782), kursiparane rõngassõlg  
<sup>tafv. LXVII:1/</sup>  
(783) ja viis laevaneeti (725, 748 jt.). Mainitud leiud tunnis-  
tavad jõuka rohkete ehetega naise matmisest. Sõle ja käevõru  
järgi kuulub see matus 11.-12. sajandisse. Võibolla pärinevad  
samast matusest ka saaremaa tüüpi rinnakee katkendid (769,  
772 jt.) ja hoburaudsõle nupp (670), mis paiknesid teistest lei-  
dudest eraldi.

✓ V kiviring, läbimõõduga 2,5 m, oli ehitatud hoolikalt suurematest pae- ja randkividest. Ringikive oli siin samuti kui teiste kiviringide puhulgi, tugevdatud väiksemate kividega, väljastpoolt ka suuremate paeplaatidega, viimased asetsevad serviti, otsaga vastu ringikivi välimist külge. Ringi sees oli 10-25 cm paksuselt tumedat süsist mulda, hajali luid ja ka üksikuid suuremaid kive. Ühe sellise suurema paeplaadi alt leiti luupesa, mis sisaldas rohkesti ühte tüüpi võõraaste (674, 685, 791, 809, 829 jt.), rihmakanna (672), rullitud otstega hoburaudsõle katkendi (741) ja paar suuremat kolmnurkset pronks traadist spiraalitorukest (677, 807). Ringikivide alt leiti odaots, mis oli suunatud tipuga kirdesse (853). Panuste järgi otsustades on siin tegemist mehe matusega, mis kuulub 11.-12. sajandisse. Kiviringi kaguosast leiti põletamata koera luustik (*canis familiaris*<sup>1</sup>). Koera selgroog kulges piki kiviringi siseserva, kolju oli ringikivide vahel ja all, suunaga lõunasse. Luustiku asend näitab, et koera matmine toimus samal ajal kui kiviringi ehitaminegi. Järelikult on siia koos mehega maetud ka tema koer. Teine põletamata koera matus on Saaremaalt teada ainult Randvere kivikalmistust.

✓ VI kiviring oli tähelepandav juba väljast poolt, tõustes oma ümbrusest esile väikse kivise kõhmuna. Selle läbimõõt on 3 m. Ehitusviisilt sarnaneb ta täiesti eelnevalt käsitletud kiviringiga. Ringi sees oli paarikümne cm paksune süsine mulla-

---

<sup>1</sup> Luud määras biol. tead. kand. K. Paevar.

kiht, mis sisaldas luupesi ja leide; mõningaid leidesemeid oli ka kiviringi välisäärel. Tähtsamateks leidudeks olid ojamaa-balti tüüpi pannal (106)<sup>talv. LIV-12,</sup>, nuga (76) ja naiste noatupe katkendid (135), helmes (178), rihmakand (170) ja varrasahe-liku osad (181). Mainitud leiud tähistavad naise matust. Pando- la põhjal kuulub see matus II.-12. sajandisse.

VII matusekohta tähistas ringikujuline 1,8 m läbimõõdu- ga tugevalt <sup>õel</sup> sügise mulla laik. Kiviring selle ümber pundus, ka korratus asendis kive oli väga vähe. Põlenud luud ja leiud koondusid rohkem sügise laigu lõunaossa. Leidude seas oli rohkesti pronkstradist rõivailustusi (52, 61, 125 jt.), kaks tahulist pronkshelme (155, 161) ja sõrmusekujulise spiraali katkend (87). Need leiud viitavad naise matusele, matmise aeg pole aga lähemalt määratav.

VIII matmiskoht oli samuti ringikujuline, eelmisest väiksem, 1,20 m läbimõõduga. Suuremaid kive polnud siingi. Korratu peenema pasklibu ja väiksemate raudkivide alt leiti mitu luupesa, rullotstega hoburandsõle katkend (856) ja pronksrõngakese osa (361). Nähtavasti on siia maetud õige väheste panustega naine või mees.

IX matmiskoht oli eelmisega täiesti sarnane, 1,8 m läbi- mõõduga. Sügise kihist leiti pisike nuga (332), pronks- naast (333) ja rõngake (352); põlenud luud pundusid. Võib- olla on siin tegemist lapse matusega, kellele pandi kaasa vähe esemeid. Luud võisid tugeva põletuse korral ka täiesti hävida.

X kiviring on säilinud ainult osaliselt. See koosnes suurematest paeplaatidest ja oli ehitatud samal viisil kui varem kirjeldatud V ja VI kiviring. Soene muld, luupesad ja

leiud paiknesid peamiselt ringi edelaosas, pae- ja raudkiviklibu all. <sup>Tahma</sup> Süsine muld ulatus siin lohuna kalme aluspinnast 15 cm sügavamale (35 cm sügavuseni pinnast). Tähtsamate leidudena tuleks märkida kursiparast loomapeakujuliste ots- tega käevõru katkendit (340), moonikujuliste nuppudega hoburaudsõle osa (338), nuga (343) ja kaksikneeti (339). Mainitud panused tähistavad ilmselt naise matust, mida võib sõle ja käevõru järgi dateerida 11. sajandisse. Kiviringist väljas, kirde pool oli odaots tipuga kirdesse (324<sup>l</sup>). Ühegi kindla matusega pole seda võimalik ühendada.

XI kiviring, läbimõõt 3,5-4 m, on lõunaosas <sup>l</sup> künklik või lõhutud. Ta koosneb suurtest paeplaatidest ja raudkividest, mis on pandud kahes kihis üksteise peale; ringi väliskülge püüti ehitada korrapärasena nagu kõigi kiviringide puhul. Ringi sisemus oli kaetud peenema klibustikuga, selle all tahmases mullas paiknesid luupesad. Luude juurest leiti rohkesti ühte tüüpi ristkülikulisi vöönaaste (563). Ringikivide all ja vahel oli kokkumurtud vikat (656), suitsed (871) ja noatupe osi (657, 658). Üksik suurem ilma panusteta luupesa tuli <sup>samuti</sup> nähtavale ringikivi all. Mainitud luud ja leiud pärinevad ilmselt mehe matusest.

XII kiviring, läbimõõduga 3,75 m, koosnes paeplaatidest, mis olid pandud kahe-kolmekordse kihina üksteise peale. Kuna alumiste ringikivide siseküljed olid väliskülgedest pisut kõrgemal, siis on pealmised paeplaadid libisenud veidi välja poole. Ringi täite kivide all ja vahel oli süsine muld; keskosas ulatus selle paksus 30 cm, äärte poole ta õhenes, ulatudes ka ringikivide alla. Põletatud luud paiknesid pesadena enamasti ringi kesk- ja idaosas. Leide oli selles kivi ringis rohkesti. Ühes koos pesitsi ~~siite-illustratsioon~~ leiti

kaks spiraaltorukest ja 12 rõngakest (624); nende lähedal teises esemetekogus oli võti, rinnakee ja käevõru katkendeid, spiraaltorukest ja nuga (626); Kolmas luupesa sisaldas rinnakee osi, keekandja, kaheksa naastu (609) ja mõned savinõukillud. Peale selle leiti eraldi veel paar neeti (355, 362), üksikuid spiraaltorukest ja kaks katkendit ühest saaremaa tüüpi laienevate otstega käevõrust, mis paiknesid teineteisest poole meetri kaugusel (557, 659); teise samasuguse käevõru katkendid olid eraldi. Mainitud leiud parinevad ühest jõuka naise matusest. Käevõrude järgi kuulub see matus 11. sajandi teise poolde või 12. sajandisse.

XIII kiviring, läbimõõduga 3,5 m, on väga katkendlik, ida- ja lõunakülg puuduvad. See on ehitatud ühekordselt laotud raudkividest ja paeplaatidest. Ringi sees klibukihi all oli muld must ja s<sup>õ</sup>hane, kuid ilma ühegi luukilluta. Mainitud kiviringi keskosas oli kolm naela ja spiraaltoruke (397); ringi kaguosast leiti odaots (424), ojamaa-balti tüüpi pannal loomapeakujuliselt lõppeva rihmakannaga (410), väike nuga (401), meeste noatupe kandeketi katkendid (420) ja kaaluviht (400). Mitmelt poolt ringist leiti veel spiraaltorukest ja pronksrõngakesi (393, 405 jt.), rinnakee katkendeid (390), kaks fasseteeritud hoburaudsõle nuppu (398, 404) ja teisi tüüpilisi naiste ehteid. Nii esemed ise kui ka nende paiknemine ringi eri osades näitavad, et kõnesolevasse kiviringi on maetud mees ja naine. Arvatavasti toimus matmine eri sagedel, kusjuures varasem matus segunes hilisemaga. Panuste järgi kuuluvad mõlemad matused 11.-12. sajandisse. Võibolla on seda kiviringi ka hiljem lõhutud.

XIV kiviring, läbimõõduga 4,6 m, on kõige suurem (joon.6:2). Selle kirdeosa puudub, ka teised küljed on lünklikud. Ringikivide alune muld oli nõgine, kivid ise pole aga tules olnud. Ringi sees oli tume söesegune muld, mis sisaldas väikseid põlenud kive ja rohkesti luid järeide, mis asetsesid enam-vähem hajali. Tervena oli säilinud ainult üks luupesa, mis ulatus 32 cm sügavuseni; luupesa all oli 2-3 cm paksune kiht süsist mulda. Leidude seas oli rohkesti spiraaltorukesi, pronksrõngakesi ja rinna-kees katkendeid, paljud neist olid väikeste pesadena ühes koos (202, 295, 297 jt.). Peale selle leiti veel ühe kaelusetaolise kaelavõru katkendeid (296, 297), keekandja (tahv. LXXIV:1), helmeid (275 jt.), nõõp (282), spiraalse kaevõru osi (301), prillspiraal (252) ja spiraalsõrmus (314), odaots, mis asetses tipuga põhja poole (tahv. XXXIV:3), kaks heiteodaotsa katkendit (283, 284), kaks nuga (198) ja noatupe osi (297), rihmajagaja (236) ja kaaluviht (310). Mainitud leiud näivad kuuluvat jõuka naise ja mehe matusele. Tõenäosena paistab, et naine maeti hiljem, kuna naise panused olid rohkem koos. Mõlemad matused kuuluvad 11.-12. sajandisse.

Kõik surnud olid Kaku kalmistu seni läbikaevatud alale maetud põletatult. Nagu nältas ohuke söe- ja tahmakiht kalme aluspinnal, tehti sinna enne matmist tuld, nähtavasti hävitati sealolev rohi või risu. Matmiskoha ümber laoti algsele kamarpinnale suurematest kividest ring. Selle ehitamisel peeti silmas väliskülje ühtlust, mõnikord tehti kiviring isegi mitmekihiline. Ringikivide alla pandi kas tahtlikult või juhuslikult suuremaid raudesemeid, põlenud luid sinna tavaliselt ei maetud.



Luud, samuti sulanud pronksitükid ja muud pisiesemed maeti väikeste pesadena enamasti kiviringi keskele. Vahel harva süvendati luude jaoks ka väike lohk. Matused kaeti ja ringi sisemus taideti paekiviklibu ja väiksemate raudkividega nii, et tekkis madal lame kühm. Aegade vältel need kühmud varisesid ja pole praegu väljastpoolt enam nähtavad. Vahesel määral esines ka matuseid, mille puhul kiviringi ei ehitatud.

Kalmehhituse ja matmisviisi tõttu on Kõku kalmes üksikmatused paremini eraldatavad kui üheski teises Saaremaa kivi-<sup>Või oletada, et</sup> kalmistus. Ühtekokku oli 1948.-1949.a. läbikaevatud kalme ossa maetud 16 surnut. Nende seas on kaheksa naist ja neli meest, kuna neli matust võisid olla nii mehe kui naise omad. Tähekselt on nende seas ka laste matuseid, mida aga meie materjal ei näita. Igasse kiviringi oli maetud tavaliselt üks surnu, ainult kahes teistest pisut suuremas ringis (XIII ja XIV) oli niihästi mehe kui ka naise matus.

Kiviringidega piiratud ja piiramata matmiskohad paiknesid korrapärase vahedega enamvähem ridastikku. Matmiskohtadevaheliselt ohukese kivilademega kalme-alalt leiti ainult üks väike luupesa ja väga vähe metallesemeid. Peamiseks leiuks olid kiviringidevaheliselt kalmealalt savinõukatkendid. Need paiknesid enamasti hajali või ka suuremate kogudena ühes koos. Suuremaid savinõukatkendite kobarikke, mis pärinevad ühest nõust, leiti I ja II kiviringi vahelt (30, 33-35, 37 jt., üks tahv. XVI:3), VII ja VIII matusekoha põhjaservast (93, 151, 835-837, 844-851 jt., tahv. XIV:6,7) ning ida pool XI kiviringi (843, 857, 860). Savinõukatkendite paiknemine näitab selgesti, et enamik neist pärineb soogi- ja jooginõudest, mida toodi kalmele

pelede pidamiseks. Pärast seda visati nõud kas katki, mispuhul tükid sattusid laiali, või jäid nad kalmele seisma ja katkesid seal ise, sel juhul jäid sama nõu tükid kobarikuna kokku.

Matused Kaku kalmistus pärinevad kõik 11.-12. sajandist. Ajalist erinevust seni lahtikaevatud üksikute matuste inventar ei näita, seetõttu ei saa kalmistu tekkeajaku lähemalt jälgida. Ka kalmistu idaosast 1920. ja 1926.a. kaevamistel saadud leidude ja lääneosa leidude vahel pole märgata ajalist vahet, samu esemetüüpe esines mõlemal pool.

Üksikmatuste piiramine kiviringiga oli Saaremaal üldlevinud kombeks. Kõige varasemaid kiviringe esines teatavasti juba I aastatuhande teise poolde kuulavas Kurevere kalmistus Lääne-Saaremaal ja Mäla kalmistus Muhu saarel. Kaku kalmistust erinevad need kõrgema kivikuheliku poolest, mis kuhjati ringi keskele. Randvere ja Viltina kalmetest lahti kaevatud kiviringid olid Kaku ringidega võrreldes ehitatud hooletumalt, enamik matuseid asetses neis kalmistuis kiviringidest väljaspool. Seega on Kaku kalmistus ehitatud kiviringe kõige järjekindlamalt. Eesti mandri ega ka teiste Saaremaa naaberalade kivikalmetes üksikmatuste piiramist kiviringiga ei tuntud. Kiviringide ehitamise komme hakkas kaduma alles 12. sajandi lõpul, mil kivikalmete sise-ehitus muutus täiesti korratuks. Kivikalmete lõpujärgul, 13. sajandil, kiviringe enam ei ehitatud.

Nagu üksikmatuste kirjeldamisel nägime, oli panuste hulk erimatustes mõnevõrra erinev. Suhteliselt jõukamad surnud olid maetud IV, V, XII ja XIV kiviringi või kividega piiramata matusekohta. Silmapaistvalt rikkalike panustega surnuid seni lahti kaevatud kalme osas ei olnud. Nii ei

✓  
✓  
✓  
leitud üldse hõbedaga ilustatud relvi, ega ühtegi mõõgaosa (välja arvatud juhuleiuna saadud üheteraga mõõga katkend), hõbeehted puudusid, ning ka saaremaa tüüpi pronksehteid oli vähe. Seega paistab Kõku kalmistu esemeline materjal silma toredusesemete vähesuse poolest. Tähelepandavalt vähe esines ka laevaneete, mida leiti ainult kolmest matusest (IV, X, XII) ja mõned üksikute hajaleidudena. Neetide vähene esinemine Kõku kalmes lubab oletada, et selle merest eemal sise- maal paikneva kalmistu kasutajate majanduselus ei etendanud meresõit nii suurt osa kui Viltina ja Randvere rannikuasukail.

Arvestades tõsiasja, et kogu kalmistust on seni läbi kaevatud õige väike osa (umbkaudu 3-4%), võib edaspidi pilt Kõku kivikalme kohta oluliselt muutuda.

#### M u u d k i v i k a l m e d.

R a h u kivikalmistu asetseb Valjala lähedal samanimelise küla põllul lameda enamvähem põhja-lõunasuunalise seljandiku lõunatipus. Põlluharimisel ja juhuslikel kaevamistel on Rahu kalmistust kogutud juba möödunud sajandil leide.<sup>1</sup> 1895.a. kaevas seda vähesel määral Moskva arheoloog S.K. Bogojavlenski koos kohaliku mõisniku P. Stackelbergiga.<sup>2</sup> 1959.aastal alustati Rahu kalmel ulatuslikumad kaevamistööd.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 120; AI K 18:1-19, K53:1,2, 2696:1-3.

✓  
<sup>2</sup> Труды X AC, lk. 28; <sup>leitud</sup> КМН 44729, III отд. кр. 31/25a:8-10, 31/24a:1-5.

<sup>3</sup> AI 4238:1-326.

mis jätkuvad ka järgnevatel aastatel. Kalmistu ulatus on praegu veel välja selgitamata.

Nagu senised andmed näitavad, on kalme kivikate õhuke ja lünklik, kultuurkiht on ebaühtlase paksusega, ~~xxx~~ ulatudes 10-30 cm-i. Surnud olid maetud põletatult korratus asendis kivide vahele. Lund ja leiud paiknesid niihasti pesiti kui ka hajali. Leidude seas esineb rohkesti toredusesemeid. Praeguste andmete järgi sarnaneb Rahu kalmistu oma ehitus- ja matmisviisi poolest Randvere ja Viltina kivikalmeaga. Ainult kiviringe ei ole Rahust seni leitud, ka paadis matmised puuduvad. Rahu kalmistu kuulub 11.-13. sajandisse.

P ä ä l d a kalmistu Muhu saarel samanimelise küla maal koosnes kivikuhelikest. Suur osa neist kuhelikest veeti 1868.-1869.a. Väikse väina tammi ehitusmaterjaliks. Peale seda on J. B. Holzmayer kaevanud lahti üheksa kivikuhelikku.<sup>1</sup> Kuhelike kõrgus oli tema andmetel 1,2 - 1,5 m. Kuheliku all on olnud suurematest raudkividest laotud ring läbimõelduga 3 - 3,5 m. Kiviringi sees üksikuid süsi sisaldavas mullas asetsenud neli suuremat põlemisjälgedega kivi. Samast on leitud ka esemeid, nimelt kolmest pronkstraadist keeratud kaela võru katkendeid, kuus väikest ümmargust hõbedast rinnalehte, oimu- või kõrva-rõngas ja väike rõngassõlg, samuti hõbedast.<sup>2</sup> Peale selle leiti veel pronksist hoburaudsõlg, peenema ja jämedama rinnakee katkendeid, spiraalitorukesi, mässitud varrasaheliku osi, kaks luku katkendit ja anglo-saksi hõbemünt (Ethelred 978-1016).

Esemed asetsenud

---

<sup>1</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 33-39.

<sup>2</sup> Samas, joon. 21, 28, 29; AI K 31:1-18.

ühes koos, ainult üks rinnaleht olnud teistest pisut eraldi. Kõik leiud olid <sup>põlenud</sup> tulejälgedega. Holzmayeri arvates toimus laibapõletamine kalmes, nelja suurema ringi sees oleva kivi vahel. Kuna ta aga ei märgi söekihi paksust, vaid ainult üksikuid süsi, siis paistab korjuse põletamine kiviringis ebatõenäosena. Panuste seas relvad puudusid, küll oli aga rohkesti hõbesemeid ja ehteid. Nende järgi võib arvata, et sellesse kiviringi oli maetud väga jõukas naine. Esemete põhjal kuulub see matus 12. sajandi lõpupoole või 13. sajandi algusse.

Teiste Holzmayeri poolt lahti kaevatud kivikuhelike kohta märgitakse ainult kiviringi, mis olevat kulgenud ümber kuheliku jalami. Põletusmatuseid need kiviringid aga ei sisaldanud, mistõttu neid ei saa kuigi kindlalt muistseteks matusekohtadeks arvata. Ilmselt on muist Päälda <sup>asustatud</sup> kalmistul<sup>1</sup> kuhelikke tekkinud hiljem põldudel ja heinamaadelt kokku korjatud kividest.

O r i k ü l a kalmistu asetseb tasasel kadakapõõsaatega kaetud paepealsel karjamaal. Väliselt on see lame, umbes 100 m-lise läbimõeduga eriti kivise pinnaga ala. Oriküla kalmistut kaevas 1889.a. R. Hausmann,<sup>1</sup> varem oli seda juba suurel määral lõhutud. Hausmanni andmetel kattis kalmistut korratu kivilade, ~~silt~~ kivide all ja vahel oli sütt, tuhka, leide ja põlenud luid. Mõnes kohas arvas Hausmann võivat oletada ka ebakorrapäraseid kiviringe. Tema oletuse kohaselt

---

<sup>1</sup> R. H a u s m a n n, Der Aschenfriedhof auf dem Kalmomäggi in Orriküll. Sb. GEG 1889, lk. 122-130.

✓ toimus surnu põletamine kalme mullakamarast puhastatud pae-  
sel aluspinnal; panused, ehted ja relvad, lisati surnule  
alles peale põletamist ja kaeti seejärel pae- ja raudkivi-  
dega. Enamik leiumateterjalist on ilmsete põlemisjalgedega,  
mistõttu tuleb arvata, et tegelikult toimus surnu põletami-  
ne siiski koos panustega. Ka ei saa pidada tõenäoseks surnu  
✓ põletamist kalmes, kuna vastava paksusega põlemiskihti Haus-  
manni enda andmetel kalmistus polnud.

Oriküla kalmistu leiud on saadud enamasti kõik juhus-  
likul viisil.<sup>1</sup> Nende seas on rohkesti 11.-12. sajandi ese-  
meid nagu saaremaa tüüpi pronksehteid, vöösi, <sup>(Calv. LIV:4)</sup> toretsevaid  
<sup>(Calv. XLVII:2)</sup> sultseid <sup>hüüsi (Calv. II:3,5)</sup> ja, valjanaaste, odaotsi, mitu mõõgaosa ja madal  
U-tähe kujuline mõõgatupeotsik. Üksikud leiud, <sup>hiinelt</sup> paha ja risti-  
kujulise laiendiga hoburaudsõlg, noakujulise tera ja kisuga  
heiteodaotsik ja ümmargune kummitud kühmukestega ilustatud  
ripats, - kuuluvad 13. sajandisse. Sel ajal nähtavasti mat-  
mine Oriküla kalmesse lakkas.

Kõik teised kivikalmistud on seni uurimata. Meist on  
teada ainult üksikuid juhuslikult kogutud leide, mille jär-  
gi vastavad kalmistud võib dateerida II aastatuhande algus-  
se. Kalmete üksikasjalikum ehitusviis jääb igasuguste kae-  
vamisandmete puudusel teadmatuks. Välise kuju ja olemasole-  
va inventari poolest sarnanevad nad täiesti seni lähemalt  
uuritud kivikalmistutega. Nii võime eraldada kivikuhelik-

---

<sup>1</sup> AI K4:1-261.

kalmistuid, mida on praegu teada seitse.<sup>1</sup> Lamedaid ja madalaid ebamaarase kujuga, arvatavasti kalmevälja tüüpi kalmistuid seni teada 13.<sup>2</sup> Mitmed neist on põlluharimisel täielikult hävitatud. Peale selle on Saaremaalt ja Muhust ühtekokku teada veel 40 kohta, mida võib välise kaju järgi pidada kivikalmistuiks; peab neid ka rahvatraditsioon muistseteks matusepaikadeks. Suur osa saarastest ebamaarastest kalmistutest on üleni hävitatud. Sealjuures on kohalike elanike andmeil leitud II aastatuhande alguse kivikalmetele iseloomulikke esemeid, peamiselt relvi ja ehteid, sageli on tähele pandud ka põlenud luid ja sütt. Leiud on aegade vältel enamasti

---

<sup>1</sup> Rahula (AI K6:1-72, K39, 2712:31) Põidel, Ratla (AI 2501:23-25, 2782) ja Purtsa (AI 2501:3-11) Karjal, viimane neist asetseb Kooljamägedeks kutsutud linnuse juures, Loona (AI 2512:31) Püha lähedal, Lao ja Tõrise Kaarmal, ning Kari-da (AI K5:1-79) Kärilas.

<sup>2</sup> Ardla (AI K22:1-9, 2712:15, 3126?), Tornimäe (AI K8:1-12, 2643:53) ja Mustla (AI 3502:1-5) Põidel; Kalli (AI K 58:1-3, 2643:48) Valjalas, Aruküla (AI K88:4, 121, 122) ja Valja (AI K76:1) Karjal; Pähkla (AI K61), Tahula (AI K66:1,2) ja Randvere (AI K86:1,2, 3822:292, 293) Kaarmal, Sepa (AI 3807:1-21) ja Kaali (AI K56:1,2, 2643:52, 3510:1-10) Püha lähedal, Ohtja Mustjalal ja Pidula (AI K70:1-4, 3822:459, 461-463, 465?) Kihelkonnal.



kaotsi läinud; üle poole, - 26, on väliselt oletatavad kivi-  
vikuhelikkudega kalmistud,<sup>1</sup> teisi võiks arvata lamedate  
madalate ebakorrapärase kuju ja ehitusega kalmeväljadeks.<sup>2</sup>

Kivikalmistud moodustavad Saaremaa ja Muhu II aasta-  
tuhande alguse muististest valdava enamiku. Nagu eelnevalt  
nägime, on neid seni ühtekokku teada üle kaheksakümne (86).  
Osa neist, nimelt 21, olid rajatud juba I aastatuhandel,  
kõnesoleval ajajärgul on uutena tekkinud kivikalmistuid  
teada 25; peale selle võib suurema või vähema tõenäosusega  
arvata samasse ajajärku veel 40 oletatavat kivikalmet.  
Võrreldes I aastatuhande teisest poolest teadaolevate ki-  
vikalmetega, on nende hulk II aastatuhande algul kasvanud  
seega ligikaudu neljakordseks. Kivikalmistute hulga poo-  
lest on Saaremaa sel ajal kõigi Läänemere rannikupiirkonda-  
de seas esikohal. Teatud määral mõjusid selleks kaasa ehk

---

<sup>1</sup> Nimelt Rootsivere Muhu saarel, Mui Pöidel, Salu-  
küla (M o o r a, Saaremaa muinasaeg, joon. 6), Kavandu,  
Pahila, Suure-Pahila, Tagavere ja Imavere Jaani ümbrus-  
konnas, Jürsi, Ariste (AI 2512:35?) ja Pahna Valjalas,  
Hiievälja, Räägi, Koikla, Jõiste, Pamma, Liiküla, Koikla  
"Kalmusaadud" ja Koikla "Peni-e. "Rannikumägi" Karjal, Va-  
namõisa Püha ümbruses, Sepa Kaarmal, Abula ja "Jätiniidi"  
kalmed Mustjalal, Sepise Kihelkonnal, Kaimri "Lüllihauad"  
Ansekülas ja "Tiidumägi" Karustes Jämajal.

<sup>2</sup> Mõla "Ussimäta" Muhus, Tumala Pöidel (AI 2712:106?)  
Pärsamaa Karjal (leitnud arvatavasti hõbesõrmus {RK nr.743},  
Mäe Ilplas, Sõmera ja Kogula Koka, Karlas (AI 2783?), Üra,  
Jõgele ja Varbja Kihelkonnal, Tagamõisa, Kaimri "Haudade-  
päälsed maad" ja "Suurvare" Ansekülas, "Praakli põld" ja  
Teesu Jämajal.

ka looduslikud tingimused, - kivid olid Saaremaal kõige kättesaadavaks ehitusmaterjaliks, mida leidis igal pool külluses.

Nagu varengi, paiknevad ka kättesaadava aja jargul kivikalmistud põllumaadel. Nad on enamasti ühtlase tihedusega levinud harimis-<sup>ja hoidmise</sup> kalblikel aladel üle kogu Saaremaa. Põlluharimiseks ebasobivates piirkondades Saaremaa põhja- ja edelaosas ning Kesk-Kargustiku alal tõrkab silma kivikalmete vähesus, kuid muistiseid on seal samuti väga vähe. Nähtavasti olid sealsed liivikud ja soised ning metsased alad tol ajal siiski hõredalt asustatud. Põhiliselt on kivikalmete levik II aastatuhande alguses sama kui I aastatuhande teisel poolelgi, ainult mitu korda tihedam.

Kivikalmistute kuju, - väikeste kivikuhelike või - varede hajused rühmad ja lamedad, tassad kivistikud e. nn. kalmevaljad, - oli valja kujunenud juba I aastatuhande teise poole vältel, ning püsis oluliste muutusteta II aastatuhande alguses. Olulist ajalist erinevust märgata nimetatud kalmekuju vahel ei ole. Algselt kuhjati matmis kohale väike kivikuhelik või vare, aegapidi surnute matmise jätkumisega nii uutesse varedesse kui nende vahele, kujunesid saarased kalmistud järk-järgult laialdaseks lamedaks kivistikuks. Üksikmatuste kiviringidega piiramise traditsioon oli samuti tekkinud juba I aastatuhandel, arvatavasti seoses üksikute matuste individualiseerumisega, mis kajastus teatud määral üksikperede suurematel kollektiividest eraldumisega. Kõige varasemaid kiviringe võib teatavasti oletada I aastatuhande <sup>24</sup> esimese poolele kuuluva Tansijäani kalmistu raunades. Sende kohta pole küll teada, kas nad olid ehitatud üksikmatuse jaoks või mitte. I aastatuhande teise poole lõpu lõpu ja Kurevere kivikuhelik-kalmistuis olid üksikperede matusepaigad piiratud juba korrapäraste hoolikalt ehitatud kiviringidega. Samasugused kivikuhelikkudega ringid

püsisid kohati ka II aastatuhande alguses. Enamiku Saaremaa kivikalmete puhul võib tähele panna, et võrreldes varasematega, muutusid kivikuhelikud II aastatuhande algul madalamaks ja lõpuks kadusid, kusjuures kiviringe ehitati samal ajal edasi. Heaks näiteks oli selle kohta Kaku kalmistu, milles kivikuhelikud polnud enam eraldatavad, surnud olid aga maetud järjekindlalt kiviringi kui üheski teises kalmistus.

Järkjärgult hakkas II aastatuhande algul ka kiviringide ehitamise traditsioon kaduma. Ringide ehitamine muutus hooletumaks, mõnikord on nad jaetud pooleli (kui see ei olenenud nende halvast säilivusest), ning enamikku surnuid enam ringi ei maetud. Kalme siseehitus muutus aegapidi täiesti korratuks. Sellisteks Saaremaa kivikalmete kõige hilisemaks astmeks olid teatavasti Viltina ja Randvere kalmistud Põidel, Rahu kalmistu Valjala ja Oriküla Kärja lähedal. Kui usaldada J.B. Holzmayeri andmeid Kaarma Loona ja Muhu Päälda kalmistute kohta, siis näeme, et neis kalmetes maeti samal ajal endiselt kiviringidega varedesse. Seega püsisid mõnel pool kiviringidega kuhelikud roõbiti korratu siseehitusega kivikalmetega kuni kivikalmete kasutamisaja lõpuni, s.o. ligikaudu 13. sajandi keskpaiku.

Väiksed kiviringidega vared või raunad, mis järkjärgult muutusid sageli korratu siseehitusega kivistikeks e. kalmevaljadeks, - on Saaremaale iseloomulik nähtus. Täpseid vasteid Saaremaa kivikalmetele mujal ei leidu. Väliselt sarnanevad Saaremaa lamedate kivikalmetega kõige enam Läänemaa rannikul asetsevad kivikalmistud. Sarnasus tuleneb osaliselt samasugusest, enamasti paest koosnevast ehitusmaterjalist.

Sellised lamedad õhukese korratu kivikattega kalmevälja tüüpi kalmistud on näiteks Nissi Vardi, Karuse Pajumaa ja Kullamaa Laukna, mis kuuluvad kõik 12.-13. sajandisse.<sup>1</sup> Panused ja surnute põletussäilmed asetsesid mainitud kalmistuis rühmiti kivide all ja alumiste kivide vahel samuti kui Saaremaa korratu kivikattega kalmeteski. Ainult kiviringe ega ka kivikuhelikke Lääne-Eesti kalmetes ei olnud.

Matmine kivikalmetesse oli Eesti mandriosas üldiselt levinud. Vastavalt ümbritseva looduse tingimustele kasutati Kesk- ja Lõuna-Eestis kalmete ehitamisel suuri raudkive, mis pandi matusekohale ilma igasuguse korrata. Nii tekkisid lamedavõitu, aga ümbrusest selgelt esiletõusvad, Saaremaa omadest tunduvalt monumentaalsemad kivivared. Selline kivikalmistu on näiteks Laiuse Kõola.<sup>2</sup>

Teatud paralleele võib Saaremaa kivikalmetele leida Kuramaa liivlaste alalt. Seal jätkus I aastatuhande lõpul matmine lamedatesse korratu sisestruktuuriga kivikalmetesse; samal ajal olid levinud ka kivikuhelikega kalmistud.<sup>3</sup> Erianevalt Saaremaa kivikalmetest, esines liivi kalmistuis põletusmatuste kõrval ka laibamatuseid. Kiviringe pole Kuramaa liivlaste kalmetest leitud. F. Kruse ja J. Bähri andme-

---

<sup>1</sup> F r i e d e n t h a l, *Vardi, Britn. Esth. 22*, ~~Brandgräberfeld aus west-Est-~~land, lk. 147-160; vt. ka tema aruannet Lümandu kivikalme kaevamisest 1937.a. ning A. Vassara aruannet Laukna kalmistu kaevamisest 1939.a. AI-s.

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, joon. 64, vt. *Saaremaa* H. Moora Laiuse kihelkonna muististe kirjeldust 1921.a. ja A. Parssi aruannet Kõola kalmistu kaevamisest 1950.a. AI-s.

<sup>3</sup> S t u r m s, Liven, lk. 32 jj.

tel oli kiviringi taolisi moodustisi Väina-liivlaste kalmistus Aizkraukles.<sup>1</sup> Seda küsimust on uurinud V. Ģinters.<sup>2</sup> Tema kaevas 10.-12. sajandi liivi kalmistus (Salaspils Laukskola, Väina paremal kaldal) lahti suure kiviringi. See asetses aga haudadest täiesti eraldi, ega sisaldanud üldse matuseid. Ģintersi järgi oli Laukskola kiviring nagu ka sellele täpselt vastavad Aizkraukle ringid, mitte otseseks kalmeehitiseks, vaid kultuse või matustega seotud rituaalsete toimingute kohaks.

Kivikalmeid on käsitledavast ajajärgust teada ka Soome mandri lääne- ja lõunaosast.<sup>3</sup> Need on suurtest kividest kokku kantud lamedad, ilma kindla siseehitusega kalmistud, millesse surnud on maetud põletatult. Lähemaid ühisjooni Eesti saarte ja Lääne-Soome kalmete vahel pole siiski märgata. Muijal naaber-aladel üleni kividest ehitatud kalmistuid ei ole. Ka Eesti mandril, Kuramaal, ega Lääne-Soomes polnud kivikalmed kusagil sedavõrd ainuvalitsevaks kalmetüübiks kui Saaremaal. Mandri-Eestis, Soomes ja lõuna pool oli II aastatuhande algul laibamatmine maa-alustesse haudadesse rohkem levinud kui Saaremaal ja Muhus. Edela pool, kurssidel valitses küll põletusmatus, surnud põletati seal maasse kaevatud lohkudes ja maeti sinna-samasse.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> K r u s e, tahv. 59:XI, lk. 9; J. B ä h r, Gräber der Liven, tahv. I:1, lk. 2.

<sup>2</sup> Ģ i n t e r s, Rituelle Steinkreise, lk. 118-125.

<sup>3</sup> A.M. T a l l g r e n, Suomen esihistorialliset ja ajaltaan epämääräiset kiinteat muinaisjäännökset. Helsinki 1918, lk. 50; K i v i k o s k i, Auralflussgebiet, lk. 8.

<sup>4</sup> Š t u r m s, Liven, lk. 42 jj.

Ka kaljuses ja kividerikkas Kesk- ning Põhja-Rootsis olid mullast ehitatud kaabaste kõrval levinud mitmesugused kividest kalmed, mille all või jalamil oli kividest laotud ring või ruut.<sup>1</sup> Surnud maeti neisse kalmetesse nii põletatult kui põletamata. Olgu tähendatud, et Olandi saarel valitses rohkem põletusmatus, kuna Ojamaal oli ülekaalus laibamatmine.<sup>2</sup> Rootsi kalmed olid aga arenenud oma teed, ega ole sellel hilisel perioodil lähemalt võrreldavad Saaremaa kalmistutega.

Kui kõrvale jätta Rootsi kivikalmed või mitmel viisil kividega tähistatud kalmistud, siis leiame viimasest aastatuhandest e.m.a. kuni <sup>m.a.</sup> II aastatuhande alguseni m.a.j. traditsiooni matta surnuid kividest laotud kalmetesse peamiselt Läänemeresoome hõimudel, eestlastel, kuramaa liivlastel ja soomlastel. Üksikasjades arenesid aga kivikalmistud igalpool omamoodi.

Surnud maeti kõikidesse Saaremaa ja Muhu kivistmetesse põletatult. Põletamine toimus mitte kalmekohal, vaid kusagil mujal kalmistust väljaspool. Nii paksu soekihti, mis võiks pärineda laiba põletamisest, üheski kivistmetes ei esine. Surnud põletati pidulikus riietuses, mis eriti naistel oli sagedasti rikkalikult ilustatud pronkstraadist spiraalitorukeste ja rõngakestega. Riietuse juurde kuulusid kinnitusvahendina hoburaud-

<sup>1</sup> O. A l m g r e n, Sveriges fasta fornlämningar från hed-  
natiden. Uppsala (1923), lk. 50-53; H. R u d h, Förhistoriska  
undersökningar på Adelsö. Stockholm 1936, lk. 48-51, 165-166,  
175-176.

<sup>2</sup> M. S t e n b e r g e r, Oland under äldre jernaldern.  
Stockholm 1933, lk. 75 ff.

✓ söled, samuti vöö ühes selle küljes rippuva tapenõia ja teiste tarbeesemetega. Peale selle anti surnuile kaasa veel pannuseid. Üldiselt paistab, et pannuste hulk oli iga üksiku surnu puhul II aastatuhande alguses, võrreldes varasema perioodiga, tunduvalt suurenenud. Pannuste hulka arvati eeskätt surnu isiklik vara, või selle osa, mis temaga koos ära põletati. Peale riietuse olid naistel pannustena kaasa antud isiklikuks varaks peamiselt nende ehted, meestel relvad. Töö- ja tarberiistu esines pannuste seas harva, neist võib märkida ainult kaaluvihke ja kaaluosi, lukke ja võtmeid, mõnikord viikateid, ning ka <sup>vahel harva</sup> üksikuid kalapüügivahendeid.

✓ Pannuste hulk oli eri matustes mitmeti erinev. See sõltus suurel määral surnu majanduslikust ja ühiskondlikust seisundist; arvatavasti esaliselt ka mitmetest tavadeist, mis võisid olla meeste ja naiste vahel erinevad jms. Pannuste ülikate matused on oma toreduseemete rohkuselt enamvähem alati teistest eraldatavad.

✓ Matmisel või ka juba enne põletamist murti suuremad esemed ja ehted tavaliselt katki, paenutati või tehti niiduga kasutamiskõlbmatuks. See komme oli teatavasti eriti levinud kurssidel maa-alustes põletuskalmistes. Sama nähtusega puutume kokku juba varematelgi perioodidel ka mandri-Eesti kivikalmete inventaris, kuigi seal pannuseid alati nii järjekindlalt pole katki murtud nagu kurši alal ja Saaremaal. Katkimurdmisega püüti eset arvatavasti "surnata", et matetul oleks seda võimalik teises ilmas kasutada.

✓ Terve rida pannuseid on aga kaasa pandud ainult osadena. Sellisteks esemeteks paistavad olevat mõõgad. Saaremaa kivikalmete arvukate mõõgaleidude seas on ainult üks terve, kui-



gi rullipööratud mөөk (Viltina kalmistust), ülejäänud rohkem kui poolestajast mөөgast on vaid pideme-, paaril korral ka teraosi. (Võibolla eelistati matmisel pideosi sellepärast, et need olid odavamad ja mõnikord koha peal tehtud, kuna mөөgate-  
rad olid väga hinnalised importesemed). Matmisel pidid mөөga-  
osad asendama kahtlemata tervet mөөka. Samasuguse "pars pro to-  
to" tähendusega esemeks olid ka suitsed, välja- ja sadulaosad ning kannused. Neid leiti meeste, lihtsaid suiteid vahel ka naiste matustest. Ratsutamisega seoses olevaid esemeid pandi kaasa ilmselt hobuse tähenduses. Hobused, eriti veel toredate, mõnikord isegi hõbedaga ilustatud riistadega lahinguratsud võisid olla ainult jõukate ülikate omandiks, samuti nagu mөөgadki. Nende esemete leiud tunnistavad seega vastavast ülika matusest. Hobuste endi matmist Saaremaal ei esine. Mäjal oli pealikute ja ülikate matmine koos neile kuulunud hobustega laialt levinud. Seda on teada näiteks Leedust, samuti Skandinaaviast, eriti oma-  
ne oli see komme stepirahvastele, kus koos surnud pealikuga maeti vahel kümneid ja rohkemgi temale kuulunud hobuseid.

Ainsaks loomaks, kes oma peremehe surma korral hukati, oli Saaremaal koer. Koer maeti koos surnuga, aga põletamata kujul. Koeragi matmist on teada vaid kahest kohast, ühest Käku kalmistu kiviringist ja Põide Randvere kalmistust. Koera matmine oli levinud Koiva-liivlaste kääbaskalmistuis, väga sageli esineb koera luustikke ka Skandinaavia paadihaudades.

Omapäraseks panuseks olid Saaremaa kivi kalmetes üksikud laeva- või paadineedid, mida leiti meeste, vahel ka naiste matustest. Kõige sagedamini esines neete rannikulähedasemates kalmetes, sisemaa kalmete panuste seas oli neid harvemini. Seega kajastavad needileiud teatud määral meresõidu ja mere-

kalastuse <sup>ny</sup>esinevat osatõhtsust eri paikkondade majanduselus. Needid pandid surnuile kaasa nähtavasti paadi või laeva sümbolina. Need pidid esindama paati samuti nagu suitsed ratsut ja mõõgaosad mõõka. Kui arvestada, et surnule pandi kaasa eeskätt ta isiklik vara (riided, relvad, ehted), siis paistab, et ka laev või paat, mille "esindus" leidub kalmes, oleks kuulunud maetule, seega jõukale ülikale. Kuna üksikuid neete oli mõnikord paljude, Randvere kalmistus peaaegu poolte matuste juures, siis tekib küsimus, kas maetud ei olnud ehk laevade osanikud, kellele laev kuulus ühiselt.

Peale üksikute neetide, mida oli enamasti kõigis vähegi uuritud kalmistuis, leiti Viltina kalmistust veel vähemalt neli matust, kus surnud koos muude panustega olid põletatud paadis ja maetud koos paadi jäänustega. Viimased püüti matta enamvähem paadikujuliselt ühes kindlas loode-kagu suunas. Sellised vähesed matused, mille puhul surnule oli antud kaasa terve paat, (ning muidugi ka teisi tavalisemaid panuseid), kuuluvad tähelepandavalt jõukaile ülikaile. Võib-olla oli paadis põletamine eriline austusavaldus, mis korraldati vaid eriti meresõidu alal silmapaistnud pealikutele. Kui paadis põletati pealik-paadiomanik, siis võib arvata, et üksikute neetidega maetud surnud olid ehk paat- või laevkonna liikmed, kes mitte ei tarvitsenud olla igakord paadi omanikud.

Mujal Bestis võib paadis matmist oletada ainult Aseri kivikalmitus Viru rannikul;<sup>1</sup> mõni üksikute neetidega põletumatus on teada ka paarist Lääne-<sup>ja loode-</sup>Besti kivikalimest.<sup>2</sup> Läti

<sup>1</sup> Vt. O. Saadre Aseri kalmistu kaevamisaruannet 1950.a. AI-s.

<sup>2</sup> Kullamaa Laukna (AI 3913:1, 20-22), Raasiku õhklase (AI 3505:46-50, 3602:55-59).

ja Leedu alalt pole neid seni leitud. Väga levinud olid aga ~~siis paletatud kui ka paletamata~~ paadis matmised Skandinaavias, kus sel viisil maeti nimelt kargeid Ulikaid ja kuningaid (Vendeli, Valsgårde ja Tuna hauad Upplandis, tuntud kuningate hauad Norras Osebergis, Gokstadis jm.).<sup>1</sup> Kirjalikud allikad margivad paadis paletamist ka vene Ulikate puhul.<sup>2</sup>

Peale muu leiti kõikidest seni lähemalt uuritud kivikalmetest veel rohkesti savinukatkendeid. Savinukatkendite asendi järgi kalmes võib oletada, et vahel on neid surnuile, nimelt naistele, kaasa pandud. Kuna senises materjalis savinukildudest, mida nende asendi järgi võiks arvata panusteks, ei saadud kokku liimida ühtegi tervet nru, ega isegi suuremat nru osa, siis võiks arvata, et savinuseid pandigi koosa võib-olla kildudena. Surnuga koos neid ei paletatud, vaid lisati alles matmisel. Enamik savinukilde pärineb siiski nrudest, millega toodi kalmele toitu. Seda näitavad toiduajastmetena ära visatud paletamata loomaluud, mida leiti savinukildude juurest. Surnute mälestussõiminguid peeti kas kohe matmise ajal, võib-olla aga ka matmise vaheaegadel, näiteks <sup>nn.</sup>hingedeajal.

Kivikalmete rikkalik inventar kajastab selgesti sügavat varanduslikku diferentseerumist ning majuvaimsa Ulikkonna olemasolu. Sellest hoolimata võib arvata, et vähemalt osaliselt olid kivikalmaistud veel sugukondliku iseloomuga, s.o. surnud

---

<sup>1</sup> A r e i d s s o n, Valsgårde; Osebergfundet I-V. S t o l p e, A r n e, Vendel; A r n e, Tuna.

<sup>2</sup> C.M. F r a h n, Ibn Fossilan's und anderer Araber Berichte über die Russen in älteren Zeit. St. Petersburg, 1823, lk. 11 jj.

maeti ühte kalmistusse sugulussuhete alusel. Otsesed andmed selle kohta muidugi puuduvad. Siiski on teada, et vanad sugukondlikud traditsioonid säilisid igal pool, eriti aga matmis-  
kommetes, väga kaua. Isegi sellises kõrgelt arenenud klassi-  
ühiskonnas nagu Rooma riik, maeti surnud veel sugukondliku  
iseloomuga kalmistuisse.

Surnute matmine põletatult kivikalmetesse püsis ainu-  
vitseva matmiskombena Saaremaal ja Muhus kuni 12.-13. sajandini.  
Selleks ajaks seoses ühiskondlik-majandusliku baasi muutumise-  
ga oli see põline kivikalmete traditsioon enda üle elanud; ki-  
vikalmed muutuvad, nagu nägime, oma ehituselt korratuks ja an-  
navad aset uuele matmisviisile - maa-alustele laibakalmistule.

## L a i b a k a l m i s t u d .

Võrreldes kivikalmetega, esineb Saaremaal ja Muhus II aastatuhande alguses maa-aluseid laibakalmistuid väga vähe. Osalt oleneb see võibolla nende avastamise raskusest, - kuna nimetatud kalmistuid pole maapinnal mingit marki, tulevad nad päevavalgele ainult juhuslikel mullatöödel. Sel viisil on aga suur osa kalmistuid täiesti hävitatud ning meieni on naist säilinud väga vähe andmeid. Seni on Saaremaalt ja Muhust teada kokku umbes paarkümmend laibakalmistut, millest paljud on oletatavad. Nad paiknevad samuti kui kivikalmedki külade lähedal, põldude keskel, tavaliselt ümbrusest pisut esiletõusvail seljandikel. Lähemaid teateid on seni ainult nelja laibakalmistu kohta, millest teaduslike nõuete kohaselt on läbi kaevatud kaks. Need on Loona kalmistu Kihelkonna lähedal ja Karja Põhja-Saaremaal.

L o o n a laibakalmistu paikneb samanimelises külas, endise Loona mõisa hoonete juures asetseval madalal ligikaudu ida-läänesuunalisel seljakul. Kalmistu ümber on põlud, ka seljak ise on olnud künni all. Mitmelt poolt on sellest võetud kruusa, millega mitu luustikku lõhuti.<sup>1</sup> 1956.-1958. aastal kaevati kalmistu säilinud osa kogu ulatuses läbi. ühtekokku kaevati lahti kuus hauda, igaühes oli üks surnu, nende seas üks mees, neli naist ja üks laps.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Vt. lähemalt kaevamisaruannet AI-s. Leiud AI 40087<sup>4136</sup> 1-62.

<sup>2</sup> Luustikud on antropoloogiliselt maaranud bioloogia-teaduste kandidaat K. Mark.

Kaevamisel selgus, et kalmistu alal on olnud varem neoliitiline asula. Haudad olid kaevatud asulakihti või sellest läbi sügavamale. Üksteise suhtes asetsesid üksikud haudad haredalt ja ebareeglipäraselt 1 - 5 m vahedega. Niivõrd kui nende kuju võis jälgida, olid haudad ovaalsed või ristkülikulised ja muutusid sügavamal kitsamaks. Haudade sügavus ulatus praegusest kamarapinnast 25-75 cm-i; algselt, arvestades mulla uhtmist seljaku laelt ja nälvadelt, oli see kahtlemata suurem. Kaks hauda, III ja IV asetsesid väga madalal ja olid seetõttu kün- niga lõhutatud. Haudad olid täidetud segatud mullaga, mis oli võetud siitsamast asulakihist. Luustike ümber oli veidi tume- damat mulda. Mõnikord oli metallesemete juures säilinud ka puutükikesi, mis pärinevad kirstust. Kirstu osakesed olid vä- ga väikesed, mistõttu kirstukuju pole selge. Mõningate puutüki- keste asend näitas, et kirstul oli ka kaas, samuti leiti ük- sikuid kirstunaelu. Kasetõhtu, nagu Karja kalmistu haudades, ei olnud. <sup>(Lõual)</sup>

Surnud olid maetud kõik selili, peaga põhja või loode poole, jalad sirgu. Käed asetsesid ühel juhul kokku pandult vöö kohal; teistel oli parem käsi vöö kohal, kuna vasak oli pandud just nagu pea toetamiseks lõua alla või lõua suunas üle rinna. Seega paistab, et surnute kirstu või hauda pane- kul omistati käte asendile suuremat tähelepanu kui näiteks Karja kalmistus, kus see näis olevat täiesti juhuslik. Enne kirstu panekut olid surnud pidulikult rietatud ja ehitud. Riie- test oli haudades säilinud ainult väga väikseid tükikesi ja pronkstraadist riie- teilustusi. Ehted olid kõik terved, katki murtud panuseid ei esinenud.

Kõige rikkamad olid naise haud V ja lapse haud VI. Naise <sup>(Lõual LXIV:1)</sup> luustiku juurest leiti põiki soonitud kaarega hoburaudsõlg,

mis asetses lõua all nappudega pea poole. Kummaski käes oli üks kolmest traadist keeratud ja teine lai ahuke kitsenevate otstega käevõru (tahv.LXXIX:3, LXXXII:2). Kolju ümber oli spiraaltorukestest pärjataoline peache (tahv.LXI:4), kuna vöölt kippus varras-aheliku otsas laia suupoolse laiendiga naiste noatupp. Esemete järgi kuulub see haud 13. sajandisse.

Lapse luustiku (tahv.LXIII) juures oli haati säilinud spiraaltorukestest ilustus, mis pärineb umbkuue alläärest (tahv.LX). Kolju alt leiti spiraaltorukestega kaunistatud peakatteosa (tahv.LXI:3, LXII:1,2,7). Kaela ümber oli üks spiraalne kolmest jämedamast pronkstraadist keeratud (tahv.LXXXIII:6) ja teine peenem aasa ja haagiga suletav kahekordse esiosaga kaelavõru (tahv.LXXX:3). Peale võrude on lapsel kaelas olnud veel väikestest kolalakast klaasmassist helmestest kee, helmeste vahel rippus münt (lähemalt määramata). Kummaski käes oli väga lai spiraalne käevõru. Ühes sõrmes on olnud ka kilbitaoliselt laieneva esiosaga sõrmus (tahv.LXXXIII:9), viimane oli hana oma algselt paigalt nihkunud. Esemete järgi kuulub see haud 12.-13. sajandisse.

Naise hauast I leiti ainult valkjatest klaashelmestest (tahv.LXXVIII:2) ja kaurikarpidest kaelakee. Selle järgi paistab nimetatud haud kuuluvat 13.-14. sajandisse. Naise hauas III oli hoburandsõlg ja üks kitsas paeljas (tahv.LXXX:2) ning teine kolmest traadist keeratud käevõru, milliseid kanti 12.-13. sajandil. Mehe hauast II leiti üksikuid spiraaltorukest, põiki soonitud kaarega hoburandsõlg, samasuguse esiosaga sõrmus (tahv.LXXXIII:4) ja suur pronksist vööpannal. Need esemed olid kõige levinenumad 13. sajandil. IV hauas, <sup>kuhu oli maetud</sup> ~~mis kuulus~~ noorele naisele, paunusid puudusid. Kuna mainitud haud asetses väga madalal ja oli segatud, võisid vastavad leiud olla hiljem laiali paisatud. Lõhutud haudadest pärinevatest leidudest,

mis tulid esile siin-seal künnikihis, tuleks märkida aasa ning haagiga suletava topelt esiosaga kaelavaru katkendit, tulerauda, varrasahelikku, ja mitut nuga. Helvi Loonalt saaduti kui teistestki Saaremaa ja Muhu laibakalmistust, - ei leitud. Omaparaseks nähtuseks on Loona kalmistu inventaris kolmest traadist keeratud kaelavaru de ja kaelavarude rohkus, suured eksemplariid hoburaudsõlgedes sees, ja spiraaltorukestest peakatete ilustused naise ja tütarlapse haual. Ristpeaga rinnanõelad ja laiad hõbedast kaelavard, mis olid iseloomulikud teistele saarte laibakalmistutele, Loonal puudusid.

Varaseimaks leiuks Loona kalmistust oli teatavasti 7.-8. sajandi nupp-peaga rinnanõel (tahv.LXXII:5), mis leiti üksikult künnikihist. Kas see pärineb matusest või on juhuslikult sattunud kalme alale, pole praegu selge. Kõik teised kalmeleid on 13.-14. sajandist. Vastavate ehete järgi kuuluvad Loona haudad enamasti 12. sajandist 13. sajandisse, üks võib pärineda ka 14. sajandist. Ühesuguste matmiskommete, samuti haudade vahese arvu ja leidude ühtse iseloomu tõttu tuleb arvata, et Loona kalmistusse maeti ühe sajandi või veelgi lühema aja vältel. Mõned matmise üheikasjad, nagu korjuse suund ja panuste rohkus lubavad oletada, et ristiusu mõju polnud matmiskommetes veel kuigi valitsev.

Nii varem kruusavõtmisel leitud kui ka 1956.-1958.a. kaevamistel saadud lõhutud haudadest pärinevate esemete hulga järgi paistab, et Loona kalmistu haaras ligikaudu 300m<sup>2</sup>, kusjuures sellele alale oli maetud vähemalt kümnekond surnut. See näitab, et kalmistut kasutanud kollektiiv pidi olema väike; võibolla maeti sinna ainult ühe perekonna liikmed. Maetute seas pidi kaasa pandud ehete ja toredate riiste järgi otsustades, olema ka rikkaid inimesi.



Kuna K a r j a kalmistu kohta on avaldatud eriartikkel, siis pole põhjust seda siin lähemalt käsitleda.<sup>1</sup> Olgu ainult märgitud, et Karja kalmistusse oli ühtekokku maetud umbes 70 surnut. Oma pindalalt (ligikaudu 240 m<sup>2</sup>) sarnaneb ta Loona kalmistuga, või on sellest isegi väiksem. Haud paiknesid Karjal tihedamalt üksteise lähedal kui Loonal, mõnes haugas oli koguni kaks luustikku. Surnud olid maetud üldiselt samal viisil kui Loonalgi, ainult luustikud asetsesid järjekindlalt peaga läänekaarte poole. Silmapaistvalt rikaste haudade kõrval, kuhu oli maetud jõukaid, esines ka vähese inventariga ja hoopis ilma panusteta haudu, kuhu oli maetud vaesemaid. Osalt sõltus panuste hulk ka ristiusu mõju süvenemisest matmiskommetele kalmistu kaunistamisaja vältel s.o. 13. sajandi algusest kuni 14. sajandi lõpuni. Seega on Karja Loona kalmistust pisut hilisem, vastavalt sellele on siinses kombestikus ka ristiusu mõju tugevam. Selle süvendamisele aitas kahtlemata kaasa Karja kirik, mis asetseb üsna kalmistu lähedal ja enamiku matmisaja vältel juba tegutses.

V i i r a kalmistu asetseb Muhu saarel Viira külas madalal kruusasel seljandikul, mida rahvas nimetab "Kõrtsimaeks". Kruusavõtmise ja kartulikoobaste kaevamisega on see "magi" peaaegu üleni lõhutud. Ka enamik Viira kalmistu leide on saadud juhuslikult.<sup>2</sup> Kalmistu ulatuse ja maetute hulga kohta puuduvad andmed. Leidude seas on saksa hõbenünt (ver-

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Karja kalmistu, lk. 47-57.

<sup>2</sup> EK tahv. 28:11; AI 2635:1431-1452.

mitud 1203-1225), siniseid klaashelmeid, rinnakee ristpeaga nõeltega, pronksist rõngakujulisi naiste vööpandlaid, vöökett, naiste noatupp, kaks laia kitsenevate otstega hõbedast käevõru (tahv. LXXXIV:8), hoburaudsõlgi, võti (tahv. XII:3) ja mitmeid muid esemeid.

1872.a. kaevas J.B. Holzmayer Viira kalmistust lahti ühe<sup>1</sup> haua. Tema andmetel oli luustik 1,2 m sügavusel peaga kirde poole. Luustiku juures oli aasotsine kolmest traadist keeratud kaelavõru, kaks väga laia spiraalset käevõru, saaremaa tüüpi rinnakee, rõngakujuline pannal, võti ja spiraalilustustega riidetükikesi (tahv. LXII:3,4). Panuste järgi otsustades oli see jõuka naise haud.

Viira kalmistu leiud kuuluvad põhiliselt 13. sajandisse. Viira inventar sarnaneb täpselt Karja kalmistu, samuti ka Muhu maalinna leidudega. Loona kalmistu materjaliga on sel, nagu märgitud, vähem ühist. Arvestades Holzmayeri poolt lahti kaevatud luustiku suunda, paistab, et ristiusu mõju matmiskommetele oli siin nõrgem kui Karja kalmistus.

L a a d j a l a külast Kaarma lähedalt on Holzmayeri teate kohaselt leitud 1866.a. kruusa kaevamisel luustik.<sup>2</sup> See asetsenud üsna sügaval ja olnud kõnksus põlvedega. See teade pole päris usaldusväärne, kuna kõigis teistes kõnesolevates kalmistutes kõnksus põlvedega luustikud puuduvad. Luustiku juures põlvede vahel, tipuga jalutsi poole, olnud võitlusnuga koos tupe jäänustega (tahv. III:5). Noa järgi võib arvata,

---

<sup>1</sup> H o l z m a y e r, Osilliana III, lk. 21-24; leiud AI K 36:1-5.

<sup>2</sup> Samas, lk. 1-2.

et Laadjala<sup>le</sup> oli maetud mees. Peale selle Laadjala haua teistes Saaremaa laibakalmistuis võitlusnuge ega muid relvi ei esine. Selle järgi võiks Laadjala hauda pidada Saaremaa laibahaudadest kõige varasemaks; tõenäoselt kuulub ta 12. sajandisse. Praegu on mainitud koht kruusakaevandamisel täielikult lõhutud.

Peale kirjeldatud kalmistute on teada veel 17 kohta, mida tuleb arvata laibakalmistuks. Enamasti on need ümbrusest pisut esile tõusvad seljandikud, millest kohalikud elanikud on kruusa kaevamisel leidnud põletamata luid ja II aastatuhande alguse laibakalmistuille iseloomulikke esemeid. Igasugused muud tähelepanekud puuduvad; praegu on arvatavad kalmekohad kõik enamasti üleni hävitatud. Muhu saarelt on selliseid arvatavaid kalmekohti teada neli,<sup>1</sup> ülejäänud 13 asetsevad Saa-

---

<sup>1</sup> Liivakülas, leitud vööketi ja võibolla ka rinnakee kahe kolmnurkpeaga nõelaga (AI K30:1-2); Võlla küla põllul olev "Leedumägi", leitud kaks raudpandla osa, vööketi ja noa katkendeid (AI 2712:71-76); Kapi küla Liivaaugust saadud esemest on alles ainult hoburaudsõie nõel (AI 3211). Muhu kiriku juurest olevat leitud põletamata luustikke koos spiraalitorukeste, pronkshelme ja muude esemetega (AI K33:1-7); need võivad olla ka hilisemad<sup>hilis-</sup> keskaegsed matused.

remaal.<sup>1</sup> Leidude puudumise või vahesuse järgi võib nende seas oletada ka arenenud feodalismi aega ulatuvaid kalmistuid, mida aga ei saa olemasolevail andmeil varasematest eraldada.

---

<sup>1</sup> Poide Ihumetsa; Valjala Sakle, leiti paha ja ristikujulise laiendiga hoburaudsõlg, rinnakee osa ripatsiga ja pronkspannal (AI K 19:1-3); Jaani Saluküla kruusaaugust leitud luustikke koos vööketi ja muude esemetega. Ilpla Kalmu; Püha Saue-Putla; Kaarma Keskvere "Kabelimäelt" leitud luustike juures olnud pronksketi tükke ja nuga (AI K 64, 2501:16, 4018); Irase, mille leidudest on alles lai kitsenevate otstega käevõru (AI 2501:18); Kiratsi "Paduramägi", kust leiti kolm kolmest traadist keeratud ja üks vadjapärane käevõru (AI 2513:24-27); Elme kust saadi kaksikristpeaga rinnanõelu, kolmest pronkstraadist keeratud käevõrusid, rinnakee osi ja muid leiude (AI 3729:1-12); Mõnnuste ja Mattaselja külade vahel olev "Kalmuase", kust leiti spiraalne käevõru, vööosi, tuleraud, nuga jm. (AI K20:1-13, 2643:110); Siiksaare kruusaaugust leiti rõngassõlgi, keekatkend ja klaashelmeid (AI 3730:1-5); Kihelkonna kiriku juurest saadi ristpeaga rinnanõel, kaelavõru katkend, sõrmuseid, keekandja, nuga, noatupp, hoburaudsõlg jm. (AI 3822:290-301); Tammuna "Karspõllumägi", kust leitud luustika juurest münte.

Nagu üksikute kalmistute kirjeldamisel nägime, maeti surnud maa-alustesse haudadesse põletamata, tavaliselt kirstus, kuhu nad pandi pidulikus riietuses. Naiste haudades olid iseloomulikeks panusteks hoburaudsõled, kahekordse esiosaga ja spiraalsed kaelavõrud, väiksed rinnakeed, mis kinnitati sõlgedega või nõelte abil, helmekeed ripatsmüntidega, mitmesugused käevõrud ja sõrmused. Riietuse juurde kuulus ka vöö, mille külge riputati sageli tupenuga, mõnikord ka võti või mõni muu tarbeese.

Meeste hauad olid naiste omadest panuste poolest vaesemad. Meestel esines nagu naistelgi, riietekinnitusvahendina hoburaudsõlgi, harva üksik sõrmus - rohkem ehteid neil polegi leitud. Kõige silmapaistvamaks esemeks olid meestel vööd, mille küljes kanti tupenuga, tulerauda ja luisku.

Panused laste haudades sarnanesid üldiselt täiskasvanute omadega, nii oli tütarlaste samuti kui naistegi haudades mõnikord säilinud spiraaltorukeste ja pronksrõngakestega ilustatud riiete osi ning ehteid. Sageli leiti laste luustike juurest ka kuljuseid.

Üldiselt olid ehted nii laiba- kui ka põletusmatustes kõige arvukamaks panusteliigiks, kuid ehtetüübid olid neis suuresti erinevad: laibakalmistuille omaseid ehteid oli kivi- kalmetes väga vähe, mõned rinnanõelte tüübid koguni puudusid. Laibakalmistuis puudus omakorda terve rida kivikalmetele omaseid esemeid, nimelt kõik saaremaa tüüpi ehted, tööriistad, relvad, hobuseriistade ja ratsaniku varustuse osad, paadineedid ning keraamika. Seega on laibakalmistute inventar kivikalmete omast palju vaesem ja ühekülgsem. Laibakalmistuis esines küll üksikuid väga rikkaid haudu, neist leitud ülikatele omased esemed on aga standardsed, sarnanedes

nii omavahel kui ka sama-aegsete mandri-Eesti laibakalmistute leidudega. Kohaliku kultuuri omapära näitab laibakalmistute inventar vähe.

Surnute matmine põletamata maa-alustesse haudadesse hakkas Saaremaal ja Muhus levima alles 12. sajandi lõpupoolest või 13. sajandi algusest peale. 13. sajandil maeti nii kivi- kui ka laibakalmistuisse; 14. sajandil paistab uus matmisviis muutuvat juba üldiseks. Kui mitte arvestada üksikut laadjala hauda, mille kohta usaldusväärsed andmed puuduvad, siis varasemaid laibakalmistuid, kuhu surnud oleksid maetud relvadega, - Saaremaal ja Muhus ei esine. Eesti mandriosas oli niisugune matmisviis küll tuntud (näiteks V.-Maarja kalmistu). Mandril olid laibakalmistud üldse varasemad ja hoopis laiemalt levinud kui saartel, kus nende osatähtsus jäi kivikalmete kõrval õige väikseks. Saarte laibakalmistutega on võrreldavad ainult mandri-Eesti suhteliselt hilised kalmistud, nagu näiteks Kaberla.<sup>1</sup> Seal olid surnud maetud samuti kui Maarja ja Loona kalmistuski, ilma relvade ja tööriistadeta, mõnikord kirstus, kuna matmissuund oli mitmekesine.

Nagu näitas põletus- ja laibahaudade inventari kõrvutamine, puudusid <sup>laibakalmistute</sup> hauapanuste seas saaremaa tüüpi ehted ja mitmed teised esemetüübid. See asjaolu kajastab Saaremaa omapärase materiaalse kultuuri teatud tagasiminekut, võrreldes selle tasemega, mis avaldus kivikalmete inventaris. Uue matmisviisi tekkimine, millega käis kaasas Saaremaa kohaliku

---

<sup>1</sup> Vt. lähemalt S e l i r a n d, Kaberla.

kultuuri omapära nõrgenemine, oli tingitud neist sügavatest muudatustest ühiskondlikus ja majanduslikus korras, mis olid Saaremaal 12. sajandi lõpuks enamvähem välja kujunenud. Uue matmisviisi levikule aitas suuresti kaasa ristiusu mõju tugevnemine Saaremaal. Eriti selgelt oli ristiusu mõju suurenemine jälgitav Karja kalmistus, mille haudades panuste hulk matmisperioodi vältel järjest vähenes, kuna nad lõpuks hoopis kadusid. Maa vallutamine võõraste feodaalide poolt kiirendas ja süvendas omakorda uue matmisviisi levikut.

J u h u l e i u d .

II aastatuhande algusse kuuluvaid juhuleide on Saaremaalt ja Muhust väga rohkesti, nimelt 988. Enam kui pooltele neist ei saa omistada täpsemat leiukohta, mistõttu need on ka kaardile märkimata (joon. 2). Teised, mille leiukoht on ligikaudu teada, paiknevad kõik põllumaadel, tavaliselt kalmistute lähedal. Valdav enamus juhuleidudest pärinebki kivikalmetest, mida moodunud sajandil asjaarmastajate poolt kaevati, leiumaterjal sat- tus sealjuures mitmetesse kättesse laiali ja leiuanõmed läksid kaotsi. Seetõttu on juhuleidude teaduslik väärtus aga väiksem kui muudel muististeliikidel. Juhuleidude rohkuselt paistab eriti silma endine Kaarma kihelkond, kust neid on teada kokku 125. Suurem osa neist leidudest pärineb ilmselt Loona, Piila, Uduvere ja teistest kivikalmetest. Muudest Saaremaa osadest on juhuleide vähem, nimelt Põidelt 52, Valjalast 29, Kärlalt 26, Mustjalalt 20, Kihelkonnalt 69, Karja Umbrusest 14, Pühalt 5, Sõrve säärelt 11 ning Muhumaalt 43.

Peale kivikalmete leidude on juhuslikult kogutud materjali hulgas tõenäoliselt mõningaid leide ka lõhutud maa-alus- test haudadest, samuti peitgleide, mis omal ajal tahtlikult mulda kaevati, ning lõpuks väike osa päris juhuleide s.o. esemeid, mis muiste juhuslikult kaotati. Suuremate juhuleidu- dena võib nimetada Valjala lähedalt R o o s a külast saa- dud nelja odaotsa<sup>1</sup> ja kuut odaotsa, mis leiti kusagilt K i n- g i s s e p a linna lähedalt.<sup>2</sup> Kaarma H a k k j a l a

---

<sup>1</sup> AI 3589:1-4.

<sup>2</sup> AI 3375:1-6.



kruusaaugust saadi spiraalne käe- ja samasugune kaelavõru, kaks hoburaudsõlge ja üks südamekujuline sõlg ning pikk spiraaltoru.<sup>1</sup> Kõik need esemed olevat olnud koos, mistõttu neid võiks arvata peiteleiuks, esemete iseloomu järgi võiksid nad endast kujutada ka haualeidu. T a g a m õ i s a s t on leitud pronksist hoburaudsõlgi ja sõrmuseid.<sup>2</sup> Need pärinevad tõenäoselt Tagamõisa aardest (või kalmest) millega nad ajaliselts ühtivad.

Juhuleidude seas on kõiki esemeliike, eriti relvi, hobuseriistade ja ratsaniku varustuse osi ning rohkesti ehteid, ainult laevaneedid ja savinõukatkendid peaaegu puuduvad. Nähtavasti ei pööratud neile varem kuigi suurt tähelepanu. Vastavate esemete käsitleluses on kõik juhuleidud märgitud.

#### P e i t l e i u d .

Peitleide on Saaremaalt ja Muhust seni teada kokku 18. Võrreldes teiste muististeliikidega, mida Saaremaal on rohkem kui mistahes vastaval mandri-Eesti alal, paistab peitleide<sup>3</sup> olevat saartel suhteliselt vähem. Kõik nad on saadud põllumaadelt, mõnikord muistsete kalmistute või maalinnade lähedalt, üks (resp. kaks) leiti Muhu maalinnast. Kõige tihedamalt esines peitleide Lääne-Saaremaal, Kihelkonna ümbruses ja Tagamõisa poolsaarel. Enamik saarte peitleidudest, nimelt 16, on müntidest ja habeesemeist koosnevad aarded. Seni on neist teada järgmised.

---

<sup>1</sup> AI 3545:1-7.

<sup>2</sup> AI 252:1,2, 3097, 3822:436, 437, 447.

<sup>3</sup> Eesti aardeleidude käsitlelus on antud: E. T a n i s s o : Eesti aardeleidud 9.-13. sajandist. Arheoloogiline kogumik II, Tallinn 1962, lk. 182-274.

Muhu L i n n u s e maalinnast saadi 1895.a. hulk hõbe-  
ehteid ja münte. A. Buchholtzi andmeil leiti neid kahest kohast  
valli sisejalamist.<sup>1</sup> Hiljem on mõlemad leiud lainud segi ega  
pole praegu enam eraldatavad. Linnuse aarded maeti 13. sajandi  
alguses, ilmselt seoses Muhu maalinna piiramise ja vallutami-  
sega sakslaste poolt 1227.a. Linnuse aarete loend ja lähem ka-  
sitlus on avaldatud, mistõttu seda siin ei korrata.<sup>2</sup>

Põidelt K õ i g u s t e s t on leitud saksa ja anglo-  
saksi münte ning üks araabia münt.<sup>3</sup> Müntide hulk ega verimimis-  
aeg pole teada, ka muud leiuandmed puuduvad.

R ä a g i küla endise Noore-Raigu talu põllult saadi  
1931.a. oletatava ohvrikivi aare alt umbes 30 cm sügavuselt  
suur müntidest ja hõbeesemetest aare.<sup>4</sup> See sisaldas kokku  
107 münti, mille seas oli 20 araabia, 2 büttsantsi, 46 saksa  
ja 29 anglo-saksi münti, peale selle veel hõbedakange ja hõbe-  
ehete katkendeid. Hiliseimad mündid olid vermitud 11. sajandi  
alguses. Selle järgi võib arvata, et aare peideti 11. sajan-  
dil.

---

<sup>1</sup> Sb. Riga 1895, lk. 95 jj.

<sup>2</sup> K u s t i n, Linnused, lk. 59 jj.

<sup>3</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 103.

<sup>4</sup> F r i e d e n t h a l, Münzfunde, nr. 8.

Valjala lähedalt K o k s i külast endise Hansu talu-  
aiast leiti õunapuul istutamisel käesoleva sajandi algul umbes  
30 cm sügavuselt laia paeplaadi alt savinõu hõbemüntidega.<sup>1</sup>  
Nende seas on olnud 12.-14. sajandi saksa ja skandinaavia, sa-  
muti Tartu münte. Osa münte on kohe peale leidmist ära sulata-  
tud, osa hiljem kaotsi läinud. Tänaoselt on see aare peidetud  
14. sajandil.

V a l j a l a s t (täpsem leiukoht ja leidmise aeg  
teadmata) on saadud suurem kogu idamaade münte. Praegu on  
sellest leiust alles ainult üks münt.<sup>2</sup> 26 münti, vermitud  
9. sajandi lõpu- ja 10. sajandi algupoolel, oli omandanud ku-  
nagine Karja-Leisi vabrikant A. Sass, teised mündid olid juba  
varem kadunud.<sup>3</sup> Käesolev aare peideti arvatavasti 10. sajan-  
dil.

Endisest K a a l i mõisast "kaks versta eemal" olevat  
möödunud sajandi lõpul leitud hõbeehteist ja müntidest koos-  
nev aare, sealhulgas olnud ka poolik araabia münt. Kogu leid  
on kaotsis.<sup>4</sup>

K a i s v e r e küla endise Tootsi pere põllult on  
1880.a. leitud lehmakellakujuline nõu müntidega<sup>5</sup>. Leid sisal-

---

<sup>1</sup> Sb. GEG 1907, lk. XVIII, 1909, lk. XXXIII-XXXV.

<sup>2</sup> AI 2501:13.

<sup>3</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 121 jj.

<sup>4</sup> M o o r a, Saaremaa muinasaeg, lk. 45; Sb. GEG 1874,  
lk. 127.

<sup>5</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 147; F r i e d e n t h a l,  
Münzfunde, nr. 6.

das 551 münti, millest 336 olid anglo-saksi, 171 saksa, 26 araabia, 2 bütsantsi ja 16 määramatat~~at~~. Hilisemad mündid on vermitud 11. sajandil, - nende järgi on see aare peidetud 11. - 12. sajandil.

L ü m a n d a l t leiti endise Lümada mõisa kaevu parandamisel 1889.a. savinõu sees hulk hõbemünte, 2 hõbedast spiraalsõrmust ja 2 hõbedatükikest. Müntide seas olevat olnud 5 saksa, 5 anglo-saksi, 1 araabia ja 7 määramatat~~at~~ münti<sup>1</sup>. Kõik teadaolevad mündid olid vermitud 11. sajandil, mille järgi aare paistab olevat peidetud 11.-12. sajandil.

Kihelkonna lähedalt R o o t s i k ü l a s t leiti 1864. a. vähemalt 40 münti; nendest on 20 anglo-saksi, 17 saksa ja 3 araabia münti<sup>2</sup>. Hiliseimad mündid pärinevad 11. sajandi esimesest poolest, vastav aare kuuluks järelikult samuti 11. sajandisse.

K ö ö r u külast olevat 1907.a. leitud kaks hõbedast spiraalset käevõru õhukeste plaatotste ja kahest traadist keerratud keskosaga<sup>3</sup>. Sellised võrud kuuluvad 10.-12. sajandisse. Leid ise on kaotsis.

K u r e v e r e külast on saadud üheskoos 2-5 hõbedakangi<sup>4</sup>. Lähemad leiandmed puuduvad. Oletamisi võiks arvata, et nad on peidetud 12.-13. sajandil. Enne 12. sajandit esineb eesti aaretes hõbedakange harva.

---

<sup>1</sup> F r i e d e n t h a l, Münzfunde, nr. 3.

<sup>2</sup> Samas, nr. 4,5.

<sup>3</sup> Topograafiline kataloog AI-s.

<sup>4</sup> H a u s m a n n, Übersicht, lk. 20.

T a g a m õ i s a s t kivikuheliku alt nõgisest mullast leiti 1869.a. hõbeaare, mis sisaldas filigraanhelmega oimurõnga, ümmarguse taimornamendiga skandinaaviaparase sõle (tahv. LXXVIII:1, 10), mida koha peal on kantud ripatsi või rinna-lehena, õõnsa kaare ja hundihammasornamendiga hoburaudsõle (tahv. LXVIII:4) ja vahelitiotsise pakseneva väändud ja paritraadiga ilustatud esiosaga sõrmuse (tahv. LXXXIII:5).<sup>1</sup> Mainitud leiud on kõik (välja arvatud vahest hoburaudsõlg) 13. sajandi algusest pärinevad importesemed. Samal sajandil nad ilmselt ka peideti. Hõbeesemetega koos olevat leitud ka pronks-ehteid. See asjaolu lubab samuti kui leiusuhted, arvata, et mainitud leiud võiksid olla parit ka kivikuhelik-kalmest. Seda arvamust väljendas J. B. Holzmayer, kellelt pärinevadki esimesed teated Tagamõisa leiu kohta.<sup>2</sup>

T a g a m õ i s a s t olevat saadud veel 20 hõbedakangist koosnev aare, mille kohta muud andmed puuduvad.<sup>3</sup> Arvatavasti peideti nad 12. või 13. sajandil.

Saaremaa edelaosast T i i r i m e t s a l t on leitud neli hoburaudsõlge, millest kaks on hõbedast (tahv. LXVIII:1, LXIX:6), kaks pronksist<sup>4</sup>. Üks hõbesõlg on ühinenud otste ja reljeefse inim- ning linnupeakujuliste ilustustega, teisel

---

<sup>1</sup> T a l l g r e n ZAE II, tahv. V:10-13; leiud AI K 26: 1-4.

<sup>2</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 20.

<sup>3</sup> H a u s m a n n, Übersicht, lk. 20.

<sup>4</sup> M o o r a, Saaremaa muinasaeg, joon. 11:3; H a r t m a n n, lk. 83. Leiud AI 2635:1423; Berl. M. II 7294 - 7296.

on ristkülikas kuuekandiline kaar ja tahulised nupud. Mõlemad, samuti kui üks suur lehtrikujuliste nuppudega pronksõlgki, on tõenäoselt pärit kurssidelt. Teine ristkülikelt rombiline kaarega pronksõlg on tehtud koha peal. Mainitud sõled kuuluvad 12.-13. sajandisse.

Lõmallas t leiti 1845.a. kivi alt rohekas-must klaasist või savist nõu müntidega.<sup>1</sup> See sisaldas A. Friedenthali järgi 199 münti, mille seas oli 98 araabia, 6 bütsantsi, 86 saksa ja 8 anglo-saksi münti. Hiliseimad mündid on vermitud 11. sajandi alguses. Peale müntide olnud samas nõus ka teisi esemeid, mille kohta aga lähemad teated puuduvad. Müntide järgi paistab, et aare peideti 11. sajandil.

Sõrvest, Salme küla kruusa-august on saadud 112 hõbemünti, mille päritolu ja vanus pole teada.<sup>2</sup>

Muhu saarelt Tamse asundusest leiti ühes koos 34 pronksist hansakaussi, millest üks on alles.<sup>3</sup> Need olid peidetud ilmselt 13.-14. sajandil.

Valjala lähedalt endisest Lõõne mõisast olevat saadud samuti peitleid, muud teated selle kohta puuduvad.<sup>4</sup>

Enamiku Saaremaa ja Muhu peitleidude lähedalt on teada ka teisi muistiseid. See näitab, et nad peideti algselt asu-

---

<sup>1</sup> Tallgren, ZAE II, lk. 147; Friedenthal, Münzfunde, nr. 2.

<sup>2</sup> Friedenthal, Münzfunde, nr. 1.

<sup>3</sup> AI 2635:1453; Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 135.

<sup>4</sup> Samas, lk. 121.

late lähedale, võibolla eluhoonete juurde või sissegi. Ilmselt toimus peitmine mingi ohu, näiteks vaenlase rüüsteretke kartusel, kelle eest püüti oma varandust päästa. Võibolla olid selleks ka mõned muud uskumustest ja kommetest tulenevad põhjused, mida meie praegune materjal ei näita.

Valdava osa peitleidudest moodustavad saartel nagu mandri-Eestiski mündid, hõbeehteid oli vähe. Mündid ja hõbe kujutasid endast peamiselt vahetusväärtust, mille vastu müüdi ja osteti teisi kaupu. Käsiteldud peitleiud kuuluvad enamikus 11.-13. sajandisse ja tunnistavad seega saarlaste elavat kaubavahetust nimetatud ajajärgul. Kaubitsemisega tegelesid peamiselt rikkad ülikad.

Peitleiud kui üks varanduse osa näitavad, et jõukate perede või üksikisikute kätte olid selleks ajaks koondatud silmapaistvalt suured, *varandused*.

## M a a l i n n a d.

Asva ja Ridala linnusasulad kuuluvad põhiliselt meie ajaarvamise eelsesse aega. Meie ajaarvamise I aastatuhandest pole saartelt linnuseid teada, kui mitte arvestada alles taies-  
ti uurimata Paatsa linnamäge<sup>1</sup> ja teisi alljärgnevalt loendatud arvatavaid linnuseasemeid. Suuri maalinnu, mis püstitati enam-  
vähem kindlasti II aastatuhande algsajandeil, on Saaremaalt ja Muhust teada kokku kuus. Nende kohta on seni teadaolevad arheo-  
loogilised ja kirjalikud allikad viimati võetud kokku artiklis "Saaremaa muistsed linnused", samas on avaldatud ka linnuste plaanid.<sup>2</sup> Sellekohaselt märgime siin vaid mõned üldised ise-  
loomustavad andmed.

Saarte maalinnadest on 1227.a. piiramise tõttu saanud kir-  
janduses kõige tuntumaks Linnuse maalinn Muhu saare edelaosas. Saaremaa maalinnad Poide, Valjala ja Kaarma paiknevad peaaegu ühtlaste vahedega saare ida ja keskosas. Nende lähedal, samuti nagu Linnuse maalinna lähedal, on ka rohkesti teisi muistiseid, mis osutavad muistsete külade olemasolule. Küli märgivad Muhu, Valjala ja Kaarma linnuste lähedal ka kirjalikud allikad. Seega paistab olevat kindel, et nimetatud kindlustused on asetsenud

---

<sup>1</sup> Paatsa linnus sai tuntuks 1960.a. Ta asetseb samanime-  
lises külas Mustjala lähedal ja kujutab endast korraparast kuni  
poolteise m-i kõrgust suletud ringvalli, mille labimõõt on umbe  
30 m. Linnuse platoo on silo- ja kartuliaukudega tugevasti lõhu-  
tud. Kartuliaukude seinte puhastamisel leiti kivi- ja sisalda-  
vast savist nõude kilde ja mõni väike rauaräbu tükk (AI 4286)  
Kultuurikihi paksus näib ulatuvat paarikümnest cm-st meetrini.

<sup>2</sup> K u s t i n, Linnused, lk. 57-73.



muistsetes asustuskeskustes. Lihulinn ja Kihelkonna maalinn paiknevad Saaremaa loodeosas. Teistest erinevalt on nad küladest ja põldudest eemal metsas, - looduslikult hästi kaitstud kohtades. Teisi muistiseid on nende juures vähe. Edela-Saaremaal linnused puuduvad.

Mainitud maalinnad on kõik ehitatud ümmar-ovaalse põhiplaaniga kõrgete järskude nõlvadega suletud ringvallidena. Vallid kuhjati mullast ning suurematest kividest (Põide, Muhu). Seal, kus paas oli maapinnal kättesaadaval, nagu Valjalas, laoti muldvalli peale veel kivivall. Linnuste läbimõõt on valli välisjalameist arvestades keskmiselt 100-140 m, valli kõrgus välisnõlvalt 6-11 m, õue pindala 3600 - 4800 m<sup>2</sup>. Kaarma maalinna vallid on teistest tunduvalt madalamad, selle ehitamine on jäänud nähtavasti pooleli. Saaremaa suurim maalinn on Lihulinn, mille õuepindala h. arab 18000 m<sup>2</sup>. Lihulinna, samuti Kihelkonna linnuse ehitamisel on kasutatud looduslikke liivaseljangidikke, mida kunstlikult ühendati, kõrgendati ja kindlustati kividega. Põide ja Valjala linnused on ehitatud samuti looduslikele kühmudele. Suurem osa vallidest tuli aga kõikjal kuhjata inimeste tööjõul. Saaremaa tasase pinnareljeefi tõttu nõudis siin kindlustuste ehitamine palju suuremat tööjõudu kui mandri mägilinnuste puhul.

Esimesed põhjalikumad arheoloogilised kaevamised, mis teostati 1962.a. Valjala maalinnal, näitasid, et mainitud linnus oli 12.-13. sajandil pidevalt asustatud.<sup>1</sup> Samasse aega kuulub leitud aarete järgi Muhu maalinn. Teised Saaremaa maalinnad, mis väli-

---

<sup>1</sup> Leiud AI 4300:1-307.

selt sarnanevad Valjala ja Muhuga, peaksid olema nendega ligikaudu samaaegsed.

Linnuse tüüp oli kõikjal tingitud ümbritsevast loodusest. Seetõttu kohtame samasuguseid ringvall-linnuseid nagu on Saaremaa suured maalinnad, ka tasasel Läänemaal. Need on näiteks Lihula, Soontaga ja Vatra Linnuse linnamäed, mis nii ehitusviisi poolest kui ka ajalisel ühtivad täiesti saarte maalinnadega. Neile sarnaneb ka kõrge paekivist ringvalliga Varbola linnus Harjumaal. Kaugemal Kesk- ja Ida-Eestis valitsevad mägilinnused, ehkki ka neil esineb ringvall, on nad saarte maalinnadest märksa erinevad. Saarte maalinnadele omaseid ringvalle ei ole ka teistel Baltimaadel ega mujal Nõukogude Liidu territooriumil, kui mitte arvestada sküütide linnuseid Alam-Dnepril või mõningaid slaavlaste kindlustusi Dnestri piirkonnas, kus üldjoontes ringvallikujuline kindlustus oli tingitud lagedast stepimaastikust. Väliselt sarnanevad Saaremaa maalinnadega kõige enam Olandi linnuseid. Oland on teatavasti samasuguse paese aluspõhja ja tasase pinnareljeefiga saar nagu Saaremaaagi.<sup>1</sup> Samalaadseid ringvalliga kindlustusi kui Saaremaal, esines Põhja-Saksamaal, Taanis, Hollandis ja mujal, kus niisugune ehitusviis oli tingitud tasasest pinnareljeefist.

Suurte maalinnade püstitamisest olid kõige enam huvitatud ülikad, kuna neil oli kõige rohkem varandust, mida tuli kaitsta vaenlase rüüvretkede eest. Nemad olid kahtlemata ka linnuste ehitamise eesotsas, rakendades sellele tööle nii oma orje ja sõltlasi kui ka vabu kogukondlasi. Arvestades maalinnade püstitamiseks kulutatud töö hulka, on selge, et üksi oma jõududega,

<sup>1</sup> M. S t e n b e r g e r. Oland under äldre Järnaldern, lk. 255-262, joon. 130-177. J. B r ø n s t e d, Danmarks Oldtid III. Jernalderen. København, 1940, lk. 334, joon. 318.

ilma kogu muu elanikkonna osavõtuta, poleks ka kõik antud paikkonna ülikad nii suurte ehitustega toime tulnud. Vaenuliku kalaleitungi korral pakkusid suured ja tugevalt kindlustatud maalinnad kaitset kogu ümbruskonna elanikele. Nad olid tähtsateks strateegilisteks tugipunktideks, mille vallutamine tähendas kogu paikkonna alistamist. Missugune tähtsus oli maalinnadel muul ajal, seda me lähemalt ei tea. Kas kõik maalinnad olid pidevalt asustatud, kes neis elasid ja missugustes suhetes olid linnuste elanikud lähikonna külade elanikega, seda olemasolev materjal ei näita.

Enamikku Saaremaa maalinnu võib nende suuruse ja keskse asendi tõttu kõrvutada mandri suurte tugevasti kindlustatud linnustega nagu näiteks Viljandi, Otepää ja Tartu.<sup>1</sup> Nende linnuste juures olid tavaliselt ka asulad. Asulate jälgi pole Saaremaa linnuste jalameilt seni avastatud. Võrreldes mandri suurte linnuste leviku tihedust Saaremaaga näeme, et neid on mandril palju vähem, välja arvatud ainult Laanemaa, mis sarnaneb linnuste rohkuselt Saaremaaga. Selle eest on mandril aga samast ajast teada veel terve rida vaiksmaid, kuid küllalt tugevasti kindlustatud linnuseid nagu näiteks Lõhavere ja Naanu, mis olid üheainsa ülika päralt, ehitatud selle ülika ja tema sõitlaste poolt. Saaremaal näivad sellised üksiku ülika kantsi tüüpi linnused puuduvat. See asjaolu tulenes kahtlemata Saaremaa ühiskondliku arengu teatud iseärasustest, võrreldes mandriga. Seda mõõda, kuidas maalinnu lähemalt uurida jõutakse, annavad nad

---

<sup>1</sup> Mandri linnuste kohta vt. lähemalt H. M o o r a, Muistsete linnuste uurimise tulemustest EEsti NSV-s. MAL lk. 46-48.

saarte muistse elanikkonna ühiskondlik-majandusliku arengu jälgimiseks kahtlemata palju uusi andmeid.

Järgnevalt tuleks markida veel mõnda kohta, mida on peetud linnuseks, ilma et seda oleks suudetud tõestada. Nii on 1922.a. A. Tiitsmaa poolt koostatud Muhu kihelkonna kirjelduses loetud linnuste hulka P a a l d a küla maalinn. Rahvatraditsiooni järgi olevat see Linnuse maalinnast koguni vanem.<sup>1</sup> Paalda oletatav linnus kujutab endast madala, ainult kuni meetri kõrguse kivitaraga ümbritsetud maa-ala, mille pikkus on põhja-lõuna suunas 70 m ja laius ristipidi 50 m. Siit on leitud kaks pisikest muinasaegset savinõukildu.<sup>2</sup> Kivivalli madaluse järgi võib arvata, nagu oleks siin alles alustatud linnuse ehitamist.<sup>3</sup>

Linnuse asemeks on arvatud ka kaht suurtest raudkividest madalat kontsentrilist valli või tara, mis asuvad Saaremaa loodeosas V õ h m a külas.<sup>4</sup> Välise valli läbimõõt on ühtpidi 55 m, teistpidi 45 m, sellest lähtuvad kodarjalt mitu lühikest haru. Kahes kohas ida- ja lääneküljel välisvall katkeb, neid kohti võib pidada väravaiks. Sisemise valliga piiratud õue läbimõõt on 25 m, selles on ainult üks väravakoht, mis asub välisvalli väravate vahel.

Oma ehituse poolest on kirjeldatud "linnus" Eestis ainulaadne, talle on leitud paralleelse laäne pool, eriti Ojamaal. Selle järgi oletati, et Vähma ongi ojamaalaste või teiste laäne

---

<sup>1</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 137.

<sup>2</sup> AI 3494.

<sup>3</sup> M o o r a, Saaremaa muinasaeg, lk. 39.

<sup>4</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 95 jj., joon. 36.

meresõitjate poolt ehitatud juhuslik kindlustus.<sup>1</sup> Läti Henriku kroonikas märgitakse, et taanlased rajasid 1222.a. Saaremaale kivist kindluse, mida nad aga ei jõudnud valmis ehitada, kuna aeti enne valja.<sup>2</sup> Kindluse asupaiga kohta pole andmeid, seetõttu seostada taanlaste kivikindlustust Vähma linnusega on enam kui küsitav. Kindlustusena ei võinud ta olla ka kuigi tugev, - vallid on madalad ja nende vahele mahub vähe inimesi. Seetõttu on teda raske üldse linnuseks arvata, võibolla oli see hoopis mingi kultuse koht.

K u u s n õ m m e lähedal metsas on umbes meetri kõrgune ringikujuline kivivall läbimõeduga 18-22 m. Valli alumine osa on suurematest raud- ja pealmine väiksematest paekividest, mulda on kivide vahel väga vähe. Selle ringvalli vanus ja otstarve on teadmata. Oletamisi võiks seda arvata muistseks kultusekohaks.

Kohalik elanikkond nimetab L i n n a m a e k s Saaremaa idaosas Matja küla heinamaal asetsevat poolkaarekujulist kün-  
gast, mille kogupikkus on ca 150 m, suurim laius 40-50 m, kõrgus 4-5 m<sup>2</sup>. Kas siin tõesti on tegemist linnamäega, ei ole seni proovikaevamiste abil kontrollitud.

Pöidel M u s t l a külas asetseb põhja-lõuna suunas 36 m ja ida-lääne suunas 30 m läbimõeduga maakühm, mida piirab katkendlik välisküljelt kuni meetrikõrgune ümmarovaalne ringvall. A. Vassara suulise oletuse kohaselt võib ka see olla muistne

---

<sup>1</sup> L ä t i H e n r i k, XXVI:2-3.

<sup>2</sup> L. Jaanitsa ja L. Metsari Karja kihelkonna muististe inspekteerimise aruanne aastast 1949 AI-s.

kindlustus, ehkki kultuurkiht näib külmul puuduvat.

Lõpuks tuleks mainida veel K o o l j a m ä g e d e nime-  
list linnust, mis asetseb Põhja-Saaremaal Purtsa küla lähedal  
metsas. Esimesena peab Kooljamägesid lõhutud maalinnaks J. W. L.  
Luce.<sup>1</sup> Sama oletab ka J. B. Holzmayer, kes seda kohta püüab si-  
duda saarlaste 1343.-1344.a. ülestõusuga.<sup>2</sup> Kroonikaist teame,  
et ülestõusnud saarlased püüdsid mingis puukindlustuses - "Ha-  
gis" - ordu vägedele vastu panna, kuid kindlus vallutati, mitu  
tuhat saarlast tapeti ja nende kuningas Vesse poodi.<sup>3</sup> Holzmayer  
ütleb Kooljamägedest olevat leidnud inimesi, mis tema arvates  
võiksid kuuluda hukatud saarlastele. Holzmayeri järgi on Koolja-  
mäed arvatud linnuste hulka ka hilisemais Saaremaa linnuste loe-  
dis (H. Hueck, K. Löwis of Menar, E. Laid). Rahvatraditsiooni  
järgi olevat Kooljamägedel toimunud tapmine. Sellest võiks anda  
tunnistust juuresoleva madaliku nimetus - Verevälja soo. Kuid  
Kooljamägesid peab rahvapärinus ka katkukalmeks.<sup>4</sup>

Looduses kujutavad Kooljamäed endast metsaga kaetud liiva-  
luiteid, millest kõige kõrgemat (kuni 7 m) ja pikemat (400 m)  
on väibolla vahesel määral kividega kindlustatud. Kunstlikult  
kuhjatud vall puudub, mistõttu seda kohta ei saa linnuseks pi-  
dada. On küll mõeldav, et ülestõusnud saarlased siia metsa en-  
dale mingi ajutise kaitsetõkke raiusid. Kuid seni ei ole tões-  
tatud, et kroonikais mainitud kindlustus just siin oleks aset-  
senud.

<sup>1</sup> J. W. L. L u c e, Wahrheit und Muthmassung, lk. 39.

<sup>2</sup> H o l z m a y e r, Osiliana I, lk. 45 jj.

<sup>3</sup> B a r t h o l o m ä u s H o e n e k e Liivimaa noorem  
riimkroonika (1315-1348). Tallinn, 1960, lk. 107, 127, 135.

<sup>4</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 46-49.

## V. ESEMELINE MATERJAL

Valdav enamus esemelisest materjalist pärineb kivikal-  
mistutest. Kivikalmete leiud olid teatavasti mitmete sajandite  
vältel toimunud juurdematmistega väga segi paisatud; üheaeg-  
selt maetud esemete komplekse võis eraldada väga vähe ja ena-  
masti ainult tinglikult. Üksikute esemetüüpide dateerimiseks  
need kompleksid kindlat alust ei anna. Niisugune peaaesjalikult  
üksikutest lahtistest eri aegadel maetud esemetest koosnev  
materjal seisab oma väärtuselt üsna lähedal juhuleidudele.  
Teaduslike nõuete kohaselt kaevatud kivikalmete leiud moodus-  
tavad esemelise materjali koguhulgast ligemale poole. Teine  
pool koosneb asjaarmastajate poolt välja kaevatud esemeist ja  
juhuleidudest, mille kohta leiuandmed täiesti puuduvad. Väga  
väike osa esemelisest materjalist on pärit laibakalmistuist,  
peit~~le~~leidudest ja maalinnadest. Peale väheste Karja ja Loona  
haualeidude on need kõik samuti juhuslikult kogutud ja ilma  
leiuandmeteta. Leiuandmete puudumine ja ebamaarased leiusuhted  
raskendavad suuresti esemelise materjali käsitlemist.

Teiseks olemasoleva materjali oluliseks puuduseks on  
selle ehekõlgsus. Kalmeleidude puhul on nimelt tegemist mitte  
tavalist<sup>est</sup>e, vaid ~~valike~~esemetega, mis surnu isikliku varanduse  
seast välja valiti ja talle panustena kaasa anti. Tegelikku  
elu võib selline matusekommetest ja -tavadest tingitud esemete-  
kogu kajastada ainult osaliselt ja isegi moonutatult. Põhilisi  
tootmisalasid kalmeleiud üldse otseselt ei näita, - selle kohta

saab antud materjali põhjal teha ainult mõningaid kaudseid järeldusi. Kohaliku materiaalse kultuuri, samuti kaubanduse ja kultuurisuhete kohta pakub olemasolev leiuvaines enam andmeid. Mõningaid järeldusi lubavad kalmeleitud teha ka muistse elanikkonna varandusliku diferentseerumise kohta.

Saaremaa ja Muhu II aastatuhande algusest pärinev leivmaterjal on küllalt ulatuslik. Tapsema pildi saamiseks tuleb seda vaadelda üksikute rühmade kaupa. Esemete rühmitamisel nende otstarbe järgi on antud materjalis esindatud viis põhilist esemeteliiki: A töö- ja tarberiistad, B relvad, C ratsaniku varustus ja hobuseriistade osad, D riietuse osad, E ehted. Kohati jaab selline liigitus küll paratamatult kunstlikuks, kuna mõningaid esemeid kasutati mitmel viisil. Kordamise valtimiseks on vastavaid esemeid kasitletud põhjalikumalt seoses ühe olulisema kasutamiseviisiga, kuna teiste juures neid vaid viidatakse. üksikute esemetüüpide kasitlemisel püütakse võimalust mooda arvestada kronoloogilist printsiipi.

#### A. Töö- ja tarberiistad.

Töö- ja tarberiistu esines kalmistuis väga vahe. Surnuile on kaasa pandud ainult mõningaid isiklikke tarbeasju nagu nuge, kirveid, vikateid, lukke, vätmeid, kaaluvihke ning muid esemeid, mis on seotud otseselt või kaudsemalt mõningate vahemtähtsate tootmisaladega. Sepatöö ja üldse igasuguse kasitööriistad puuduvad täielikult, neid polnud kombeks matta. Kasitööaladest on andmeid vaid kohaliku pottsepise üle, millest tunnistavad arvukad savinõude katkendid. Põlluharimisega seot-



ses olevaid tööriistu ei esine. Samuti <sup>on väga vähe kalapüügi</sup> ~~peaaegu mingeid~~  
~~laide kalapüügi kohta. Põhilist tootmistegevust seega olenev~~  
~~olev materjal ei näita.~~

### Noad ja noatuped.

Valdava osa töö- ja tarberiistadest moodustavad noad. Saaremaalt ja Muhust on neid leitud kokku 331. Nuge esines rohkesti nii kivi- kui ka laibakalmistuis, - meeste, naiste ja laste haudades. Tavaliselt oli peaaegu igale surnule pandud kaasa üks, erandjuhtudel koguni kaks nuga. Nuga oli üldse kõige sagedamaks panuseks ja püsis sellisena ka kõige kauem; neid on leitud veel 17.-18. sajandi haudades, mil muid panuseid enam ammu ei tuntud.

Nagu näitavad laibakalmistute leiud, kanti nuge tavaliselt tuppedes, mis rippusid varresaheliku või kandeketi abil või küljes vasakul või paremal puusal; niiviisi oli tupenuga alati kaasas. Neil nugadel, mida kasutati harvemini ja hoiti kodus, ei tarvitsenud tuppe olla. Üldiselt oli nuga universaalne tööriist, mida kasutasid nii mehed, kui naised ja isegi lapsed. Märkimisväärsed erinevusi tavaliste meeste ja naiste nugade vahel ei esine; naiste noad olid ehk ainult pisut väiksemad. Erilisi pikki võitlusnuge kandsid ainult mehed. Nugade kandmisviis oli meestel ja naistel üldiselt sarnane, noatuped olid aga täiesti erinevad. Neid on Saaremaalt ja Muhust seni leitud ligikaudu 67. Enamik noatuppi on säilinud katkenditena, mistõttu leidude hulk pole täpselt määratav. Võrreldes nugade arvuga, on noatuppi mitu korda vähem. Koos tupega on leitud ainult mõni üksik nuga. Suurem osa tuppelistest olid nähtavasti

nahast, tohust või puukoorest ja on seetõttu täielikult hävinud. Ainult tuppede pronksplekist pealistised, samuti metallist kandeketi osad on jäänud tulest ja kõdunemisest puutumata.

Nugadele samuti kui relvadele ja kirvestelegi, omistati ka maagilisi omadusi. Seda näitavad luust noatupekujuliste ripatsite leiud.<sup>1</sup> Selliseid ripatseid kanti ilmselt kaitseamuleti tähenduses rinnakeede või riiete küljes.

Raudnugade põhitüübid olid kujunenud juba I aastatuhande algupooleks ja säiluvad üldjoontes kuni tänapäevani. Võrreldes I aastatuhande algupoole nugadega, olid need I aastatuhande lõpul ja II aastatuhande algul ainult veidi rohkem täienenud ja spetsialiseerunud.

Kuna enamikku nuge kasutati mitmel viisil, siis ei saa neid rühmitada eri otstarbe järgi. Seetõttu vaatleme neid järgnevalt ühiste välistunnuste põhjal eraldatud tüüpide kaupa. Vastavate nugade kitsamat otstarvet peegeldavad need tüübid väga vähe.

#### 1. Võitlusnood (tahv. I).

Võitlusnuge on leitud Saaremaalt kivi kalmetest ja kogutud juhuleidudena kokku seitse; Muhu saarelt nad seni puuduvad. Üks nuga leiti Laadjala maa-alusest hauast põletamata luus-

---

<sup>1</sup> RK, tahv. 18:6.

(*tabv. III:5*)

tiku juurest, kus ta asetses põlvede vahel tipuga jalutsi poole.<sup>1</sup> Viis ~~nii~~<sup>võitlus-</sup>nuga on säilinud tervena,<sup>12</sup> teised on katkised.<sup>13</sup> Kujult sarnanevad võitlusnoad üheteraga mõõkadele, kuid on neist tunduvalt lühemad. Võitlusnugade pikkus on 36-50 cm (mõõkadel tavaliselt 80 cm või rohkem), tera pikkus 28,6 - 41,8 cm, laius tipu juurest 2,9 - 3,1 cm, selja paksus 0,6 - 0,8 cm. Kõik noad on ühesugused, - enamvähem sirge seljaga, mis ainult tipu lähedal pisut poordub. Ühel eksemplaril on roots, nähtavasti juhuslikult, tagasi pooratud.<sup>14</sup> Selg on kõigil nugadel ilustatud kolme sirge paralleelse soonega.

Võitlusnuga oli lähivõitlusriist selle sõna kõige otsemas mõttes. Nagu näitab pikk ja kitsas, teravatipuline aga ühtlasi ka küllalt raske tera, võidi seda kasutada nii torkerelvana kui ka raiumiseks. Muidugi sobis see ka jahinoaks, ning tõenäoselt leidis kasutamist igapäevasemategi toimingute juures. Võitlusnugade osatähtsus relvadena polnud Saaremaal kuigi suur. Arvuliselt seisavad nad relvade seas neljandal kohal odade, mõõkade ja kirveste järel. Võitlusnuge on leitud ainult meeste matustest, naistel ta puudub. Nagu näitab Laadjala hauast leitud nuga, kanti neid samuti kui tavalisi nugegi, tuppodega vöö küljes.

---

<sup>1</sup> ~~H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 1 jj.; A s p e -  
l i n, nr. 1957.~~

<sup>12</sup> Leedri kiviakalmest (AI 3822:124), juhuleid Põide Tornimäelt (AI K8:1) ja lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:144).

<sup>13</sup> Teadmata kohast Saaremaalt (AI K88:142 ; Sa 1491).

<sup>14</sup> Teadmata kohast Saaremaalt (AI K89:3).

Arvatakse, et algselt on võitlusnuga toodud Euroopasse hunnide poolt 4. sajandil.<sup>1</sup> Lääne- ja Kesk-Euroopas oli ta kõige levinum 6.-8. sajandil. II aastatuhande alguses püsis võitlusnuga peamiselt veel Baltimail ja Soomes.<sup>2</sup> Mõningaid samasuguseid nuge kui Saaremaalt on teada ka Eesti mandrilt, Karjalast ja isegi Novgorodist.<sup>3</sup> Kõige lähemaid paralleele esineb kõnesolevaille Saaremaa nugadele siiski kurši hõimude alal, Lääne-Leedus ja Lääne-Lätis.<sup>4</sup> Sealsed pikad soonitud seljaga noad kuuluvad 9.-11. sajandisse. Samasse aega tuleks dateerida ka vastavad Saaremaa võitlusnoad.

Leidude vähesuse ja täpsete kuršiparalleelide järgi võiks neid sealse päritoluga arvata importesemete hulka.

---

<sup>1</sup> G. G j e s s i n g, Studier i norsk merovingertid. Det Norske Videnskaps. Akademi i Oslo III. Hist.-filos. Klasse 1934, Nr.2, lk. 82-101.

<sup>2</sup> G a e r t e, joon. 242:f,g; E n g e l, Gliederung, joon. 3a; B o y, tahv. V:6, VIIa; RK, tahv. 23:21; A s p e - l i n, nr. 2111, 2085; vastavate Soome leidude loend on antud S a l m o, waffen, lk. 160, viide 2.

<sup>3</sup> Põltsamaa Pajusi kivikaldest (AI 1999:25), juhuleidudena Harju-Jaani Raasikult (AI 3505:64) ja Jürilt (AM 41:3). R a v d o n i k a s, joon. 106; Колчин, Новгород, joon. 43 B, lk. 55.

<sup>4</sup> N a g e v i c i u s, Stoffliche Kultur, lk. 111, joon. 1.

## 2. T a v a l i s e d   n o a d (tahv. II).

Valdava osa nugade koguarvust moodustavad keskmise suurusega 12 - 15 cm pikkused noad. Saaremaa ja Muhu kivi- ning laibakalmistuist ning juhuleidudena on neid seni loendatud kokku 216. Enamik neist on säilinud tervelt, rohkesti esineb ka katkiseid ning kokku murtud ja paenutatud teradega eksemplare; mõningatel nugadel on terasse loodud sälgud. Niisugune tahtlik vigastamine oli nugade nagu teistegi panuste puhul, tingitud matmiskommetest. Nugade täpsemaks kirjeldamiseks võib nad selja kuju järgi rühmitada kaar-, sirge- ja nn. nurkselgseteks (viimastel pöörduv selg nürinurga all tipu poole). See jaotus on tinglik, kuna esineb vahevorme, mida võib paigutada nii ühte kui teise rühma.

Kaarseljaga nuge (tahv. II:2) leiti kokku 64.<sup>1</sup> Enamik neist on 12 - 15 cm pikkused, üksikute pikkus ulatub kuni 17 cm. Tera moodustab kogupikkusest alati rohkem kui poole. See on küülikujulise ristilõikega, seljalt 0,2 - 0,7 cm paksune. Tera ja rootsu vahel on enamasti väike järsk või libajas as-

---

<sup>1</sup>Viltina (AI 3884:934, 1379, 2166, 2177, 2231, 2658, 2748, 3661, 3958, 4823, 4917, 4957, 5195, 5545), Uduvere (K 15:77, 235), Kõku (AI 3995:76, 198), Kaarma Loona (AI K 17:114, 115), Pärni (AI K 16:11), Rahu (AI 4239:36, 55, 187, 277), Paikula (AI K3:24), Orikula (AI K4:14, 16, 24), Kogula (AI K89:28), Kalmu (AI 3822:206) ja Leedri (AI K24:1) kivikalmetest; juhuleidudena Purtsalt (AI 2501:6), Kaarmalt (AI K67:48, 51) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K88:17, 98, 107, 109, K89:18, 19, 21; Sa 52A). Põide Randvere kivikalmistu materjal on esemete arvulise hulga määramisel küll kaasa arvatud; vastavaid esemeid aga siin üksikult ei märgita, kuna nende kohta on avaldatud erinimestik.

tang, Kümme-kond ühtlase kergelt kumera seljaga nuga on ilma astanguta.<sup>1</sup> Ilustust kirjeldatud nugadel tavaliselt ei ole; ainult ühel noal on teral kaks pikutist madalat soont.<sup>2</sup> Nii- viisi ilustatud nuge on leitud Kuramaalt.<sup>3</sup>

Kaarseljaga noad sarnanevad kõige rohkem I aastatuhande algupoolel kasutusel olnud nugadega.<sup>4</sup> Viimastel on ainult selg kumeram, ega esine ka järsku astangut tera ja rootsu va- hel. Selle põhjal võiks mainitud ilma astanguta nuge lugeda kõige varasemateks. Kuna Ilpla ja Kalmu kivikalmed sisaldasid ✓ ka teisi I aastatuhande esemeid, siis võib neist leitud astan- guta noad dateerida üsna kindlasti I aastatuhande algupoolde või keskpaika. Nagu näitavad vastavad Viltina leiud, püsis kõnesolev noakuju Saaremaal aga ka II aastatuhande alguses. Järsu astanguga noad on teistest üldiselt hilisemad. Nagu näi- tavad saarte kivikalmistute, aga ka Eesti mandriosa ja teiste naaber-alade vastavad leiud, kasutati neid kõikjal veel II aas- tatuhande alguses.<sup>5</sup> Sirge- ja nurkseljaga nugadest on kaarselg- sed noad siiski mõnevõrra varasemad. —————

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:3226, 3681, 4851, 5391), Ilpla (AI K 1:44, 46, 50, 201), Kalmu (AI 3822:197) kivikalmetest ja tead- mata <sup>Saaremaal</sup> kohast (AI K88:104).

<sup>2</sup> Viltina kivikalmest (AI 3884:1632).

✓ ✓ <sup>3</sup> Kapenieki Ranõu kalmistust Kuldfõga lähedalt (LVM 7608: 49).

<sup>4</sup> Vrdl. näit. M o o r a, EZL, tahv. XXXI:2,4-6; Ш м и д е х е л ь м, joon. 10:10, 32:3.

✓ <sup>5</sup> Haimre (AI 2727:7, 19, 60), Kadrina (AI 2560:8); RK, tahv. 23:19; H a c k m a n, Heikel, tahv. 63:11,24; MAP 28, tahv. VII:18, MMA Натв. I, tahv. XX:1.

← Paistab, et 12. sajandist peale jäid nad teiste nugade kõrval rohkem tahaplaanile; Saaremaa 13.-14. sajandi laibakalmistuid pole neid seni leitud.

S i r g e seljaga nuge (tahv. II:5-7, III:6) on kaige rohkem; nii kivi- kui laibakalmistust ja maalinnadest on neid loendatud kokku 113, millest enamik on terved.<sup>1</sup> Kaige

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:164, 230, 318, 435, 490, 503, 934, 1327, 1641, 2181, 2433, 2510, 2767, 2934, 3092, 3372, 3456, 3491, 3716, 3829, 3862, 4759, 4797, 4822, 4847, 4865, 5087, 5126, 5194, 5202, 5271, 5330), Ilpla (AI K 1:37, 48, 3822:37, 312), Karida (AI K5:7, 8, 11), Kogula (AI K29:27), Oriküla (AI K4:, 17, 21), Sauvere (ГММ 44729, III отд. xp. 31/28a:62, 63, 31/28 b:102, 103, 105), Kaku (AI 2449:6, 2601:8, 3995:343, 625, 721), Piila (Eikla AI 2625:4), Uduvere (AI K 15:237), Rahu ( ГММ 44729, III отд. xp. 31/24a:1), Kihelkonna Loona (AI 3822:210), Leedri (AI 3822:112-114, 3633), Kurevere (Holzmayer, Osiliana III, lk. 20), Paju (AI K 14:16-18, K27:2; ГММ 44729, III отд. xp. 31/29a:1,2) kivikalmetest, Karja (K u s t i n, Karja kalmistu, tahv. III:6, lk. 51-54), Loona (AI 4129:192, 751, 4236:28) laibakalmistust, Muhu (AI K 30:48) linnusest; juhuleiud Kihelkonna kiriku juurest (AI 3822:294), Põidelt Ardlast (AI K22:2), Tornimäelt (AI K 8:2), Kaarmalt (AI K67:52) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K88:96, 99, 105, 106, K89:15, 20, Sa 56A, 2500). Peale selle on veel 23 katkist nuga, mis võivad olla nii sirge- kui ka nurkseljaga. Need leiti Viltina (AI 3884:63, 526, 545, 698, 2256, 4199, 4774, 5336, 5475), Piila (LVM I 1410), Oriküla (AI K4:9,12,13,18) kivikalmetest, Muhu linnusest (AI K 30:49) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K88:92,93).

rohkem esineb nende seas 13. - 15. cm pikkuseid eksemplare, 15.-16. cm pikkuseid on vähe, 16.-18. cm pikkuseid ainult mõni üksik. Tera moodustab noa kogupikkusest tavaliselt kaks kolmandikku, harva kuni poole; selle laius on erinev, sõltuvalt kulumisastmest. Selja paksus on 0,4 - 0,5 cm. Tera läheb järsu astanguna üle rootsuks, ilma astanguta nuge ei esine. Varasematel I aastatuhande algupoolele kuuluvail sama tüüpi nugadel on see astang reeglipäraselt libajas.<sup>1</sup> Ligikaudu I aastatuhande lõpuks on järsuastanguline noakuju muutunud nii saartel kui mandril domineerivaks.<sup>2</sup> Kirjeldatud noad olid samuti kui kaarseljaga noadki, - kõige tähtsamad puutööriistad.<sup>3</sup> Osna paks, kiilukujulise ristilõikega tera võimaldas puutükke kiiluda ja voolida, terav tipp oli loodud nikerdamiseks. Peale puutöö kasutati neid muidugi ka mitmete igapäevaste majapidamistööde juures. Ilustatud eksemplare sirgeselgsete nugade seas ei ole. Suur osa neist oli ilmselt kasutusel tupenugadena; mõni niisugune nuga on isegi tupe sees leitud.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> П м и д е х е л ь м , joon. 26:5.

<sup>2</sup> MAL, joon. 3:10; S c h m i e d e h e l m, Iila, joon. 6:3; F r i e d e n t h a l, <sup>Nardi,</sup> joon. 4 l. Š t u r m s, Valgalees Vagu, tahv. II:7, III:2,3; B o y, tahv. IV:6; MAP 18, tahv. VIII:18; MAP 28, tahv. VI:22; <sup>Korvan, Hobropog,</sup> ~~MA 65,~~ joon. 34.

<sup>3</sup> V i i r e s, Puutööndus, lk. 36.

<sup>4</sup> K u s t i n, Karja kalmistu, t. V:1.



Noa pead on kadunud või põlunud; haualeidude järgi otsustades olid need puust; osaliselt kasutati selleks tõenäoselt ka luud ja sarve. Mõnel noal oli pea kinnitatud pronksrõngastega rootsu külge.<sup>1</sup> Paar nuga on pika kitsa ja õhukese teraga<sup>2</sup>; roots on sellistel nugadel sama lai ja õhuke kui teragi; puust pea on kinnitatud neetide abil. Tera järgi sobiksid mainitud noad kõige enam lauanugadeks. Kaks nuga on laia ja lühikese, ning samuti õhukese teraga.<sup>3</sup> Umbes samalaadseid nuge esineb Novgorodis, kus nad on arvatud kingsepa tööriistadeks.<sup>4</sup> Täpseid vasteid esineb õhukeseteralistele sirge seljaga nugadele mandri-Besti keskaegsetes külakalmetes.<sup>5</sup> Paksu kiilukujulise teraga nugadest on need kahtlemata hilisemad. Nad tulid kasutusele alles II aastatuhande alguses, varasemate leidude seas õhukeseteralist nuge ei esine.

---

<sup>1</sup> Sauvere kivikalimest (Tu M, 44729, III oig. xp. 31/285 :107), juhuleid Saaremaalt (AI K88:102)

<sup>2</sup> Viltinast (AI 3884:5501).

<sup>3</sup> Sauvere kivikalimest (Tu M, 44729, III oig. xp. 31/275 :1) juhuleid Kaarma Keskverest (AI 4018).

<sup>4</sup> *Kommun. Holograf.*  
~~MuA~~ 65, joon. 43, D, E, lk. 55.

<sup>5</sup> Koikkülas, Vägla, Kõrgepalus jm.

Nurk seljaga nuge (tahv. II:1-4) on seni leitud ainult kivistmetest kokku 39. Nende keskmine pikkus on 13-14 cm; pikemaid (15-17 cm) eksemplare esines harva. Tera on neil pisut õhem kui sirge- ja kaarseljaga nugadel. Selja paksus on kõigil ühtlaselt 0,3 - 0,4 cm. Tera ja rootsu vaheline as- tang on järsk. Enamik selliseid nuge on ilustamata.<sup>1</sup> Umbes kümnekond nuga on ilustatud kas lihtsa soonega<sup>2</sup> või soonte ja salkudega (tahv. II:4, III:3)<sup>3</sup>. Ühel noal on ilustatud ka selg<sup>4</sup>, teistel aga ainult küljed. Nurkseljaga nuge ilmselt eelistati ilustamisel. See viib mõttele, et ka nurkselg ise oli ehk mõeldud noale kaunima kuju andmiseks. Kindlat prakti-

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:1421, 2166, 3164, 3249), Rahu (AI 4239:51, 186), Uduvere (AI K 15:236, 238), Ilpla (AI K 1:31, 35, 39, 47), Kogula (AI K39:31), Karida (AI K5:9, 10, 13), Sauvere (V i i r e s, Puutoondus, joon. 17; *Jum* 44729, III *org.*

*ap.* 31/26a:56), Oriküla (AI K4:7,8,11,19) ja Kihelkonna Loona (AI 3822:209) kivistmetest; juhuleidudena Kärle Mere- konnamäelt (AI K20:1), Kaarmalt (AI K67:50), Muhust (AI 2712: 67, 68) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K88:101, 103). Kindlasti kuulub nende hulka ka osa katkisi nuge, millel tera tipu poolne osa on murdunud, vt. lk.<sup>160</sup> viide 1.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:782, 795) ja Ilpla (AI K 1:49) kalmest, ning teadmata kohast Saaremaalt (AI K88:97, 100).

<sup>3</sup> Ilpla (AI K 1:30), Viltina (AI 3884:3030; 5000), Oriküla kalmest (AI K4:22).

<sup>4</sup> Täpsem leiukoht teadmata (AI K 89:14).

list otstarvet ei näi sel igatahes olevat. Figuurne ilustusviis oli II aastatuhande algul üldiselt levinud; seda kasutati ka kirveste ja odaotste puhul (vt. lk. 167, 186). Ka Eesti mandril, Soomes ja Lääne-Lätis on ilustatud eeskätt nurkseljaga nuge.<sup>1</sup> Ilustusviis oli kõikjal ühesugune, mingeid kohalikke erinevusi see kusagil ei näita. Võrreldes saarlastega, on Eesti mandril <sup>-estlastel</sup> ilustatud nuge palju vähem,<sup>2</sup> ka ilustamata nurkseljaga nuge paistab mandril vähem olevat; seevastu on neid rohkesti leitud Lätist, eriti Kuramaalt ja Koiva-liivlaste alalt.<sup>3</sup> Üldiselt olid nurkseljaga noad levinud kõikjal Baltimaadel, Skandinaavias ja Kesk- ning Lääne-Euroopas.<sup>4</sup> Novgorodist aga ida poolt neid pole teada kui mitte arvestada seal-seid nn. küürseljaga puutöötlemisanuge.<sup>5</sup> Seega, võrreldes sirge selgsete nuga-dega, on nurkseljaga nuga-de levik läänepoolsem.

---

<sup>1</sup> Haimre kalmest (AI 2727:30), Lohavere linnamäelt (AI 4133:1524), Kehrast (AI 3584:2); Š t u r m s, Valgales Vegu, tahv. VII:9; K i v i k o s k i, Auraflossgebiet, tahv. XXXVII:7,8.

<sup>2</sup> Naanu (MAL, joon. 24:8) ja Varbola linnusest (AI 3720:10, 107), Haimre (AI 2727:183), Simuna Tammiku (AI 4200:17), Viru-Nigula Tamme (AI 3969:140), Põltsamaa Kanavere (AI 1870:5d<sub>2</sub>) ja Pajusi (AI 1871:69) kalmetest.

<sup>3</sup> Š t u r m s, Valgales Vegu, tahv. V:3; Latviešu Kultūra senātnē, tahv.75:1; *MuA Latb.* I, tahv. XVII:5, XVIII:2.

<sup>4</sup> F l i n d e r s - P e t r i e, tahv. XXVII:169,170, XXXII:17, 18.

<sup>5</sup> *MuA* 65, joon. 42, vasakul.

Nurkseljaga noad on suhteliselt hilised. I aastatuhandesse kuuluvaid eksemplare pole teada Eestist ega ka lähemalt naaberaladelt. Nähtavasti levisid nad Ida-Baltimail alles II aastatuhande alguses, püsisid siin aga samuti kui sirge seljaga noadki, kuni möödunud sajandini. Hiliseid nurkseljaga nuge iseloomustab suhteliselt tõmbi otsaga lai ja õhuke tera; Lõuna-Eesti 15. - 18. sajandi laibakalmistuis olid niisugused noad veel tavaliseks panuseks.<sup>1</sup> Saaremaa laibakalmistuis nad seni punduvad.

### 3. Väikenoad.

Väikenugade hulka on arvatud need, mille tera pikkus ei ületa 6 cm. Selliste nugade kogupikkus on tavaliselt 7-10 cm, üksikud on alla 7 cm, 10-11,5<sub>cm</sub> pikkuseid on umbes kümnekond. Saaremaalt on väikenuge kokku 54, Muhu saarelt neid pole seni leitud. Kõik väikenoad on hoolikalt valmistatud, mõnikord isegi soonekesega ilustatud.<sup>2</sup> Nende kuju järgib üldiselt vastavaid suuremaid nuge. Tera on neil samuti kitsa, kiilukujulise ristilõikega, aga õhem; selja paksus on keskmiselt 0,2 cm.<sup>3</sup>

Tera- ja rootsuvaheline astang on väikenugadel suhteliselt nõrgem (tahv. III:4). Nii on enamvähem kaarja seljaga nuge

<sup>1</sup> Koikküla (Val:93, 199, 215 jt.), Tsooru juhuleid (AI 2261:21, 25).

<sup>2</sup> Oriküla (AI M4:15) ja Viltina (AI 3884:525, 1629) kalmeleitud.

<sup>3</sup> Ainult ühel Rahu kivikaldest leitud väikenool on selja paksus 0,4 cm (AI 4239:144).

kokku 24, millest 14 on astanguta,<sup>1</sup> kuna künnel<sup>on</sup> väike rohkem või vähem libajas astang.<sup>2</sup> 22 väikenuga on täiesti sirge seljaga.<sup>3</sup> Nurkseljaga väikenuge leiti ainult kuus<sup>4</sup>. Üks neist on ebatavaliselt õhukese ja laia teraga, mistõttu seda võiks oletamisi arvata habemeajamisnoaks.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:163, 3160, 3347, 3648), Kaku (AI 3995:401), Tõnja (AI 2479:4), Ilpla (AI K 1:43) ja Oriküla (AI K4:20) kalmetest, ning teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:108, 200, K89:23, Sa 58).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:566, 2127, 2281, 3543), Kaku (AI 3995:332) ja Ilpla (AI K 1:45, 48) kivist kalmetest, Kihelkonna Loona (AI 4236:25) laibakalmistust.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:308, 491, 1056, 3476, 3547, 3901, 5216), Rahu (AI 4239:104, *TUM* 44729, III *otg.* *zp.* 31/24a:2), Kaarma Loona (LVM I 1402), Kaali (AI 3510:2), Kogula (AI K29:26), Sauvere (AI K 13: 25; *TUM* 44729, III *otg.* *zp.* 31/26a:52), Karida (AI K5:12) kivist kalmetest; juhuleiuna Valjala linnusest (*TUM*, 44729, III *otg.* *zp.* 31/24a:6), Kaarmalt (AI K 67:49), ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 89:22, 24, 25).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:52), ja Rahu (AI 4239:261) kalmetest.

<sup>5</sup> Viltinast (AI 3884:4231).

Kõigil väikenugadel on õhuke kitsas tera ja terav tipp. Niisuguste nugade abil võis teha peent puu-, luu-, ja nahatööd; samahästi sobisid nad ka arsti- või tualettriistadeks. Hõlpsama käsitlemise jaoks pidi väikenugadel olema suhteliselt suur pea. Peaosi ei ole küll ühelgi noal säilinud.

Samasugused väikenoad kui Saaremaal, olid levinud ka kõikjal mandri-Eestis ja teistel naaberriikides.<sup>1</sup> Võrreldes suuremate nugadega, on neid kõikjal palju vähem. Märkimisväärsed kohalikke erijooni väikenugadel nagu nugadel üldse, ei ole.

Eraldi tuleks märkida mõnda omapärase kujuga väikenuga, mis leiti Viltina kivikaldest. Üks neist on kitsa õhukese teraga, mis läheb pikkamisi üle rootsuks; ühel on roots pööratud aasakujuliselt tera suunas tagasi (tahv. III:2), teisel pöördub see küljele, kuna rootsu ots on spiraalselt rullis.<sup>2</sup> Kolmandal noal (tahv. III:1) on teral tipu lähedal kolmnurkne laiend, roots on pööratud S-tähe kujuliselt selja suunas, ning sellest käib läbi raudrõngas. Tera rootsupoolset osa läbib neet. See pärineb ilmselt noa peast või vabalt ümber needi liikunud vutlarist. Nuga pisteti vajaduse korral vutlari vahele ja riputati rõnga abil vöö või riiete külge. Täpseid vasteid pole sellistele nugadele Eestist leitud, küll aga

---

<sup>1</sup> Näit. Madi (AI 2590:101) ja Tammiku (AI 4200:4) kalmetest, Mustivere asulast (AI 3993:188).

<sup>2</sup> (AI 3884:1131).

esines neid II aastatuhande algul <sup>1</sup>krüsi hõimude alal.<sup>1</sup> Ka mainitud Viltina noad on ilmselt sealse päritoluga importesemed. Kuramaalt on selliseid nuge leitud veel hilistest 14. sajandi meeste ja naiste haudadest.<sup>2</sup> Ilmselt kasutasid neid tualettesemetena nii mehed kui naised.

Krüsi paralleelide põhjal kuuluvad vastavad Viltina noad 11.-12. sajandisse. Vutlari ja rõngaga varustatud noad on teistest hilisemad. Sellistel kõige hilisematel 14. sajandi krüsi eksemplaridel puudub teral figuurne ilustus, nagu oli ühel Viltina noal. Viimane kuuluks selle järgi ligikaudu 12.-13. sajandisse.

#### 4. N a i s t e n o a t u p e d (tahv. IV:1).

Üheks kõige omapärasemaks tarbe-, aga ühtlasi ka toredusesemeks olid Saaremaa naiste noatuped. Olles üleni pealistanud pronksplekiga, on nad säilinud suhteliselt hästi. Peaaegu tervetena leiti üheksa tuppe.<sup>3</sup> Neid iseloomustab lai trapetsikujuline küljelaiend, mis algab kohe suu äärest. Noatuppede pikkus on 17 - 19,7 cm, laius suu äärest 9,4 - 10,4 cm. Tuppede suurus vastab üldiselt keskmise suurusega nugade pikkusele.

<sup>1</sup> H o f f m a n n, joon. 12, lk. 52.

<sup>2</sup> Š t u r m s, Valgaes Vēgu, tahv. II:9, VI:5.

<sup>3</sup> Randvere (K u s t i n, Randvere, tahv. X:1), Kaku (AI 3995:135), Paikula (M o o r a, Vorzeit, joon. 49:12; AI K3:36) kivikaldest, Karja (K u s t i n, Karja, tahv. III:3; AI 4026:9), Viira (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VIII:3), Loona (AI 4236:46) laibakalmistust, juhuleitud Kaarmalt (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 14b) ja teadmata kohast Saaremaalt (Sa 1525).

Suupoolse laiendi küljes on aasad kandeketi jaoks. Viimane koosneb väikestest raudrõngastest, mida ühendavad lühikesed, lameda pronkstraadiga massitud varraslülid. Tüped ise on kõik rikkalikult ilustatud. Tupe ääri palistavad tavaliselt kuuseoksaornamendis kaunistatud liistud. Küljelaiendil on tihti täkkjoontest põimornament, mis sarnaneb saaremaa tüüpi laaide käevõrude ornamendiga. Sageli esineb ka tembeldatud kolmnurkade ridu. Tupe õõnes silindrikujuline osa on ilustatud kummitud kühmukestest geomeetrilise või nõõritaolise ornamendiga. Üldiselt sarnaneb noatuppede ilustus teiste ehete, eriti käevõrude ja sõrmuste, osalt ka rinnalehtede ilustamisviisiga. Mõningaid sama ornamendi elemente kohtame ka Eesti mandriosast leitud teistsugustel naiste noatuppedel.<sup>1</sup>

Peale enamvähem tervete tuppede leiti umbes 20 katkendit, mis pärinevad ligikaudu kümnest, või ka rohkemast samasugusest naiste noatupest.<sup>2</sup> Rohkesti esines kivikalmetes veel keti katkendeid, mis sarnanevad täpselt naiste noatupe kandeketiga,

---

<sup>1</sup> V. Jaagupi Inju kalmistust leitud naiste noatupe (AI 570:4) ornament sarnaneb suuresti vastava Loona leiuga.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:744, 843, 2449, 2457, 2579, 4116, 4565, 4570, 5460), Ilpla (AI K 1:151), Käku (AI 3995:658); Piila? ("Lahinguväli" AI K 23:1,4), Kaarma Loona (AI K 17:88). Sauvere (AI K 13:16; TMM 44729, III otd. xp. 31/276 :38), Paju (TMM 44729, III otd. xp. 31/29a:36), Leedri (AI 3822:70) ja Kalmu (AI 3822:171) kivikalmetest, ning juhuleiuna Kaarmalt (AI K67:73).



ning mida seni muude esemete juurest pole leitud.<sup>1</sup> Üks sellide keti katkend saadi suletud leiust, mis sisaldas noa, rinnanõela, keekandja ja muid naise ehteid.<sup>2</sup> Selle järgi võib oletada, et niisugune kandekett on olnud ka lihtsamatel, ilma pronksplekist pealististeta naiste noatuppedel. Laibakalpis-  
tuist leitud tupid olid kinnitatud vöö külge nähtavasti rauast varrasahelike abil, millest on säilinud rauaroostet; kandekette pole sealt seni leitud.

Kirjeldatud noatupid kuuluvad ühte rühma Riia lahe ümbruses ja Kuramaal levinud tuppedega. Sealsed, liivi hõimudel kasutusel olnud naiste noatupid olid Saaremaa omadest üldiselt väiksemad ja kitsama küljelaiendiga, kuid esines ka sama laia

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:15, 25, 49, 59, 408, 416, 807, 933, 943, 971, 1101, 1121, 1643, 2358, 2389, 2396, 2460, 2464, 2469, 2592, 2988, 3545, 3546, 3551, 3557, 3624, 4084, 4547, 5381), Rahu (AI 4239:41, 230), Ilpla (AI 3822:329, 379), Kaar-  
ma Loona (AI K 17:97, 106), Uduvere (AI K 15:69-73), Piila ?  
("Lahinguväli"; *A s p e l i n* nr. 1967), Karida (AI K 5:70 -  
78), Oriküla (AI K 4:114), Paju (AI K 14:10), Leedri (AI 3822:  
93, 94) kivikalmetest, teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:18,  
130).

<sup>2</sup> Valjala Rahu (AI 4239:<sup>44</sup>38).

eksemplare.<sup>1</sup> Vaina- ja Koiva liivlased kandsid selliseid noatuppi sageli ka rinnakee küljes. Arvestades levikutihedust ja eri variantide rohkust, paistab, et mainitud noatuppede põhikuju on valja kujunenud liivi hõimudel. Liivlastelt võtsid kõnesoleva noatupe põhikuju üle saarlased.<sup>2</sup> Peagi hakati selliseid noatuppi valmistama Saaremaal koha peal. Seda näitab nii noatuppede kuju, mis siin muutus veidi laiemaks ja suuremaks, kui ka kohalik Saaremaa ehetele omane ornament. Selle järgi tuleb naiste noatuppi lugeda kohalike, eriti Saaremaale iseloomulike esemete hulka. Arvestades noatuppede suhtelist vahesust, nende keerukat valmistamisviisi ja leiusuhteid, võib arvata, et need olid omamoodi ehteks, mis kuulus piduliku riituse juurde. Selliseid noatuppi võisid endale lasta valmistada eeskätt jõukad naised.

---

<sup>1</sup> A s p e l i n, nr. 2017, 2087; E n g e l, Führer, tahv. 13:1; B ä h r, tahv. XV:6; K r u s e, tahv. 11:5; K i w u l l, tahv. II:3; Kili Lõbaku (LVM V 7344:25) Talsi, Jaunais Tīrgus (LVM 8316:10) Tūkumi, Kapenieki Rānku (LVM 10a 7608:49) Kuldīga rajoonis. Bauska lähedalt (Ermitaaz 983:6).

<sup>2</sup> H. M o o r a, Saarenmaan rautakausi ja suuruden aika. ~~Suomalainen Suomi~~ No.8, 1938, lk. 403.

Liivlaste vanimad suhteliselt kitsama küljelaiendiga naiste noatuped on dateeritud 10. sajandi teise poole.<sup>1</sup> Samalaadised Saaremaa<sup>1</sup> tupid on leitud kiviakmetest, mistõttu neid ei saa täpsemalt dateerida. Ornamendi järgi paistab, et enamik neist kuulub 12.-13. sajandisse. Eesti mandriosas niisuguseid küljelaiendiga naiste noatuppi ei esine, välja arvatud mõned eksemplariid Lääne-Eestist, mis on sinna sattunud ilma<sup>2</sup> selt Saaremaalt. Eesti mandril, Lääne-Soomes ja osalt ka ida pool olid samal ajal kasutusel hoopis teistsugused, sirged, ühtlase laiusega naiste noatuped.<sup>3</sup> Saaremaa naiste noatuppi meetutavad need ainult mõningate ornamendi detailide poolest.

<sup>1</sup> H. A. K n o r r, Die slawischen Messerscheidenbeschläge. Mannus 30, Leipzig 1938, lk. 537 jj.

<sup>2</sup> Kullamaa (AI 3512:1) ja Haimre (AI 2727:229, 3988:50) kalmistust.

<sup>3</sup> A s p e l i n, nr. 1483, 1940, 1981; M o o r a, Vorzeit, joon. 48:4; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1149; S a l m o, Satakunnan<sup>t</sup> historia, joon. 351; MAP 20, tahv. XVIII:10.

### 5. M e e s t e n o a t u p e d.

Meeste noatuppedest on kõige paremini säilinud Laadjala võitlusnoa tupp (tahv. III:5). Sellest on alles pronksplekist otsa- ja kitsad sakiliste aartega küljenaastud, Nahast või puust tupp ise on muidugi hävinud. Säilinud osad on ilustatud peene tembeldatud kolmnurkadest ja täkkjoontest koosneva ornamendiga. Teisi selliseid tuppi pole Bestist leitud.<sup>1</sup> Täpseid vasteid on sellele teada muistsete kurši hõimude alalt, kus nad on dateeritud 9.-11. sajandisse.<sup>2</sup> Laadjala noatupp on ilmselt sealse päritoluga importese.

Kaks nahast suhteliselt hästi säilinud meeste noatuppe leiti Karja laibakalmistust.<sup>3</sup> Küljenaaste on seni leitud kokku kuusteist,<sup>4</sup> otsanaaste kaheksateist.<sup>5</sup> Peale selle on veel neliteist otsanaastu ja muid väiksemaid katkendeid, mis võiks

---

<sup>1</sup> Võib-olla pärineb samalaadsest tupest noatupe otsanaast, mis leiti Vardi kivikalmest (F r i e d e n t h a l, Vardi, joon. 3:88).

<sup>2</sup> H. A. K n o r r, m.t., tahv. 12; A s p e l i n, nr.2111.

<sup>3</sup> K u s t i n, Karja, tahv, V:1; (AI 4115:5,63, 71).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:1820, 2729, 3211, 3636, 3691, 4856, 5113, 5320), Kaku (AI 3995:297), Oriküla (AI K4:33, 34), Piila ( "Lahinguvali" AI K 23:3), Uduvere (AI L 15:64-68).

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:1661, 2522, 3116, 3144, 3244, 3867, 4564), Kaarma Loona (AI K 17:87, 147), Sauvere ( ГИМ 44729, III отд. кр 31/28a:78), Piila ( "Lahinguvali" AI K23:2), Paju (AI 3822:280), Kalmu (AI 3822:189) kivikalmetest, Karja (AI 4115:8) laibakalmistust ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K88:66, 89:128).

pärineda tinglikult meeste noatuppdest.<sup>1</sup> Ühtekokku on olemas ligikaudu 26-30 tupe katkendeid.

Meeste noatuped on naiste omadest üldiselt pikemad ja kitsamad (tahv. IV:2); nende pikkus on umbkaudu 20 - 25 cm, laius 3,5 - 4 cm. Küljenaast on kõigil kitsas, selle küljes on mõnikord säilinud kandekett. Viimane on sageli rauast S-tähe kujuliste lülidega.<sup>2</sup> Pronksist otsanaastudel esines sageli tipu lähedal kolmnurkne lõige. Ilustus on meeste noatuppdel palju lihtsam kui naiste omadel. See koosneb lihtsatest sik-sak-, takk- või sirgetest joontest, või tembeldatud kolmnurkade ridadest. Üle poole olemasolevaist katkendeist on üldse ilustamata.

Meeste noatuppde vanus ei ole lähemalt määratav. Otsustades nende esinemise järgi nii kivi- kui laibakalmistuis võib arvata, et pronksplekiga pealistatud meeste noatuped olid kasutusel I aastatuhande lõpust peale kuni 14. sajandini.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:1329, 2231, 2233, 2568, 4753), Kaku (AI 3995:657), Piila (Berl. M. II 7272), Oriküla (AI K 4:32), Sauvere (ГММ 44729, III отд. xp. 31/26a:46) ja Kalma (AI 3822:188) kalmetest juhuleidudena Kaarmalt (AI K 67:74) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 89:127, 132).

<sup>2</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. XIV:5; üksikult leiti samasuguse keti katkendeid Rahu (AI 4239:219), Kaku (AI 3995:181, 420), Viltina (AI 3884:2827, 3206), Ilpla (K 1:24) ja Oriküla (K 4:62) kivikalimest ning teadmata leiukohast Saaremaalt (AI K 89:51). Need võivad pärineda ka ilma pronkspealististeta noatuppdest.

Samalaadse üldkujuga tüped olid levinud ka mandri-Eestis, Soomes, Lätis, Leedus ja Peipsi järvest ida pool.<sup>1</sup> Kohalikke erijooni pole Saaremaa meeste noatuppedel kuigi selgelt märgata. Teatud väikseid iseärasusi esineb küll nende ornamendis, eriti kivikalmete leidudel. Selle järgi võib arvata, et enamik neist on kohalik kasitöö.

### K i r v e d.

II aastatuhande algul oli kirves Põhja- ja Ida-Euroopas üheks kõige olulisemaks töö- ja ühtlasi ka sõjariistaks. Peale selle kasutati kirvest mitmesuguste ühiskondlike tseremoniate juures. Nagu kõikidele relvadele, omistati ka kirvele maagilisi omadusi. Seda näitavad üksikute toredate hõbedaga ilustatud kirveste ja kirvekujuliste ripatsite leiud naaber-aladelt. Peale arheoloogiliste leidude on kirveste kohta rohkesti andmeid ka vanades kirjalikes allikates, miniatüüridel, jm.

Põhja- ja Ida-Euroopas olid levinud üldjoontes ühesugused kirvetüübid. Skandinaavia kirved on liigitatud ja dateeritud J. Peterseni poolt tema üldtuntud teoses "De norske vikingesverd". Hiljem on Põhja-Euroopa ja Baltimaade kirveid

---

<sup>1</sup> S e l i r a n d, Kaberla, lk. 148 ; K i v i k o s k i  
EZF II, joon. 915; Ciemalde B a y, tahv. II:6; MAP 14, tahv.  
XII:1, 2, 13; H o f f m a n n, joon. 5a, b, lk. 29, tahv. IIIa;  
Besseda ja Budino kurgaanidest Leningradi obl. (Jum 35322,  
III otg. xp. 33/558, 70/1).

lähemalt käsitletud P. Paulsen raamatus "Axt und Kreuz", kus ta muude hulgas märgib ära ka rea vastavaid Saaremaa leide.

Saaremaalt ja Muhust on kirveid leitud kokku 46, umbes kaks korda vähem kui mandrilt. Neid esines kivikalmetes ja on kogutud juhuleidudena, mõni on leitud ka Muhu maalinnast. Saarte laibakalmistuis kirveid ei ole. Eesti mandril ja teistel naaberaladel oli kirveid ainult meeste haudades. Selle järgi võib arvata, et Saaremaalgi pandi kirves kui relv ja tööriist kaasa ainult meestele. Erinevalt ehetest ja muudest esemetest on peaaegu kõik kirved säilinud tervena, ainult kaks neist on poolikud. Kirvevõr<sup>st</sup>test pole midagi alles. Nagu näitavad Läti ja teiste naaberalade leiud, tehti need puust ja mässiti mõnikord pronks- või raudplekist paelaga.<sup>1</sup> M.H. Aleškovski järgi on kirvevarre pikkus üheks oluliseks tunnuseks sõja- ja töökirveste vahel.<sup>2</sup> Sõjakirveste vars on olnud 60-100 cm pikk, töökirvestel aga ainult 40 cm. Sõjakirve tunnustena märgib Aleškovski laia ja õhukest varre suunas kaarduvat tera, esile küündivat lõuga ja auku labas. Vene kurgaanide, samuti Novgorodi materjalis on eraldatud spetsiaalseid sõjakirveid, mille kohta arvatakse, et neid kandsid vürstid ja družinnikud, kuna lihtrahvas kasutas võitluses tavalisi töökirveid.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> MAP 14, tahv. XV:4; MAP 29, tahv. XXVI:6.

<sup>2</sup> А л е ш к о в с к и й , lk. 70-87.

<sup>3</sup> А.Ф. М е д в е д е в, Оружие Новгорода Великого. МИА 65, lk. 131, joon. 5:1-3, 6:1-3.

Lisaks mainitud sõjakirveste tunnustele võib arvata, et ka ilustatud kirved olid kasutusel eeskätt relvana ja mitmesuguste kultuslike või muude kombetalitluste juures; tavalisi tööriistu üldreeglina ei ilustatud. Saaremaa materjalis ei saa erilisi sõjakirvetüüpe kuigi kindlalt eraldada, - sõjakirve tunnustega eksemplare on enamasti kõigi kirvetüüpide seas. Ka ilustatud ja ilustamata kirved on oma tüübilt taies- ti sarnased. Enamikku olemasolevaist kirveist on kasutatud põhiliselt kahte moodi: igapäevases elus tööriistana, vajaduse korral relvana. Milline kasutamiskiis oli olulisem, seda tuleb vaadelda iga kirverühma puhul eraldi.

1. K o l m n u r k s e   l a b a g a   k i r v e d.  
(tahv. V: <sup>3</sup> ~~10~~)

Kolmnurkse labaga kirveid on Saaremaalt leitud kokku 11, millest kolm on väikekirved.<sup>1</sup> Muhust neid pole seni teada. <sup>Käsiteldavaid kirveid.</sup> Neid iseloomustab suhteliselt õhuke kolmnurkne või sektorikujuline laba ja lai, veidi kaarjas tera. Kael on lühike; mõlemal pool kannal küljes on varre tugevdamiseks väikesed kolmnurksed varreaugu pikendused - silmalapid. Silma-auk on avaalse või kolmnurkse üldkujuga. See ei kulge teraga päris paralleelselt, vaid näitab, et vars on kinnitatud kirvetaha pisut teravnurga all. Niisuguste kirveste pikkus (kannal keskosast tera keskosani) ja laius ehk tera pikkus on mõlemad 15 - 20 cm.

---

<sup>1</sup> Peale selle on Oriküla kalmest (AI K 4:79) leitud katkend silmalappidega kirve kannast; see võib pärineda nii kolmnurkse labaga kui ka lõuaga kirvest.



Peterseni liigituse kohaselt kuuluvad kõnesolevad kirved tüübile, mille levikukeskuseks on olnud Norra.<sup>1</sup> Skandinaavia olid kolmnurkse labaga kirved kõige eelistatumad.<sup>2</sup> Sealt on nad levinud kuni Normandiani, Briti saartele ja Islandile, samuti ka Läänemere lõunaranniku piirkondadesse ja ida poole Baltimaadele ning Soome.<sup>3</sup> Eesti mandrilt on selliseid kirveid leitud kokku 16.<sup>4</sup> Vähesel määral esineb neid ka ida pool Peipsit Leningradi oblastis ja Laadoga järve ümbruskonnas.<sup>5</sup> Novgorodis käsitletav kirvetüüp seni puudub.

<sup>1</sup> Petersen, joon. 45, lk. 46 jj.; Paulsen, Axt u. Kreuz, lk. 19 jj.

<sup>2</sup> Montelius, joon. 484; Arne, Tuna, tahv. IV:16.

<sup>3</sup> RK, tahv. 22:22; RK 1930, tahv. 48:2; Engel, Führer, tahv. 14:9; Šturms, Liven, joon. 6; Nagevičiū, Prižmonti, tahv. IX:2; Latviešu kultūra senātnē, tahv. 79:13; Aspelīn, nr. 1334, 1462, 1523; Kivikoski EZF II, joon. 821.

<sup>4</sup> Näit. Haimre (AI 2727:217, 3245:3), Kadrina (AI 2560:6) ja Alatskivi (AI 1978:IV 3, 2053:28) kalmistuist ning mitmelt poolt juhuleidudena.

<sup>5</sup> MAP 20, tahv. XIX:20; MAP 29, tahv. XXVI:6; Norðmannan, Karelska, joon. 117; Правдоникас, tahv. IV:3, VII:11.

Kolmnurkse labaga kirveid kasutati kogu nende ulatuslikus levikupiirkonnas 10. sajandist peale kuni keskajani; kõige massilisemalt esines neid 11. sajandil. Nagu eelnevalt mainitud uurijad näitasid, oli varasematel kolmnurkse labaga kirvestel paksem kand, tõmbid silmalapid, suhteliselt peenike kael ja pesaegu sirge tera. Järkjärgult kand õheneb ja laieneb, silmalapid muutuvad teravaks, ning tera kaarjamaks. Ka varreauk kulgeb hilisematel eksemplaridel rohkem teravnurga all kui varasematel. Tüpoloogiliselt varasemaid kirveid, mis on dateeritud 10. - 11. sajandisse, leiti Saaremaalt kaks<sup>1</sup>, hilisemaid 12.-13. sajandisse kuuluvaid kirveid on kuus.<sup>2</sup> Täpsemaid dateerimisvõimalusi Saaremaa oma materjal ei paku, kuna kõik vastavad leiud on korjatud üksikult juhuslikul viisil.

Oma väga laia ja õhukese tera <sup>ning</sup> suhtelise kerguse tõttu sobisid kolmnurkse labaga kirved sõjariistadeks. Kirvest võis kasutada lähivõitluses loogirelvana, ta sobis jalamehe kuid ka ratsaniku relvaks. 12. sajandist pärineval Bayeux vaibal on kujutatud mees niisuguse sõjakirvega: kirvel on pikk varo ning seda hoitakse kahe kaega loogivalmilt pea kohal, kuna kilp ripub mehe seljal.<sup>3</sup> Naaberaladelt on leitud kasiteldava

---

<sup>1</sup> Paikula (M o o r a, Vorzeit, joon. 50:7) ja Rahu (Jum 44729, III sig. xp. 31/25a:10) kivikalmetest.

<sup>2</sup> Rahu (Jum 44729, III sig. xp. 31/25a:9), Kogula (AI K29:45), Paikula (AI K3:37), Kalmu (V i i r e s, Puutööndus, joon.3) ja Piila (AI K9:23) kivikalmet, ning juhteid teadmata kohast Saaremaalt (AI K84:40).

<sup>3</sup> P a u l s e n, Art u. Kreuz, joon. 3, vt. ka lk. 21.

kirvetüübi seas ka toredasti ilustatud eksemplare, mis võisid olla ainult rikaste ülikate relvad.<sup>1</sup> Mainitud Saaremaa kirvestel pole ilustus nähtav. Enamik neist leidis kahtlemata kasutamist ka tööriistadena. Nende abil võis langetada puid, eriti hästi kõlbasid nad oma õhukese tera tõttu palkide ja laudade tahumiseks, mistõttu neid võiks oletamisi arvata ka paadi- või laevaehitamise kirvesteks.

Valdav enamus mainitud kirvestest on valmistatud kõikjal koha peal. Sama võib oletada vähemalt osaliselt ka kõnesolevate Saaremaa leidude kohta. Otseseid tõendeid selle kohta küll ei ole, meid huvitavatel kirvestel puuduvad ka kohalikud eritunnused.

Suurte kirveste eeskujul on tehtud ka samasuguseid väikekirveid, mida Saaremaalt on teada kolm. Väikekirved on 8,7 - 11,5 cm pikad ja 5 - 7 cm laiad, silmalappidega, ovaalse või trapeetsja varreauguga. Kaks neist on väga õhukese labaga.<sup>2</sup> Kolmandal on paksem, kiilukujulise ristiläikega laba ja suhteliselt lai, mõlemalt poolt ristsoontega ilustatud kael (tahv. VII:4). Teisi soonilustusega väikekirveid pole Saaremaalt ega ka mandrilt seni leitud. Tapseid vasteid esineb mainitud kirvele Ojamaal, Upplandis ja Soomes, kus nad kuulu-

---

<sup>1</sup> P a u l s e n, Axt u. Kreuz, joon. 50, 51; S a l m o, Satakunta, joon. 356; K i v i k o s k i EZF II, joon. 1115:

<sup>2</sup> Uduvere kiviakalmest (AI K 15:216) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:37).

vad 11. sajandisse.<sup>1</sup> Samasse aega tuleks nende paralleelide põhjal asetada ka vastav Viltina leid. Teised õhukese labaga väikekirved on tõenäoselt hilisemad. Üks kolmnurkse labaga väikekirves on teada Põhja-Eestist.<sup>2</sup> Teistelt Baltimaadelt, eriti Kuramaalt, on väikekirved sagedaseks leiuks.<sup>3</sup> Saaremaal esineb neid üldiselt märksa rohkem kui Eesti mandriosas. Väikekirveid kasutati ilmselt mingi peenema puutöö juures. Kuna neid on kõige rohkem leitud saartelt ja rannikupiirkonnast, võib oletada, et selliseid kirveid olid vajalikud eeskätt veesõidukite ehitamisel. Sõjakirvesteks nad oma mõõdetelt ei sobi.

## 2. Lõuaga kirved.

Lõuaga kirved olid levinud kolmnurkse labaga kirvestega enamvähem sama-aegselt. Mõlema kirvetüübi levikupiirkonnad osaliselt kattuvad, kuid levikutihedus on neil oluliselt erinev: kolmnurkse labaga kirveid oli kõige rohkem Skandinaavias ja lääne pool, lõuaga kirved on aga iseloomulikumad eeskätt Baltimaadele; samuti esineb neid ka Novgorodimaal, kus

---

<sup>1</sup> P a u l s e n, Axt u. Kreuz, joon. 24:6, 25:1,9, lk. 55-66.

<sup>2</sup> S e l i r a n d, Kaberla, *joon.* 19:3.

<sup>3</sup> Pasileciemi (Ventspils raj.) Lielivande (Kuldīga raj.) Kazdanga (Aizpute raj.) kalmetest, Talsi linnusest ja Tāšist (Liepāja raj.) (RK 1930, tahv. 48:53);

kolmnurkse labaga kirveid peaaegu polnud; Lääne-Euroopas lõuaga kirved puuduvad. Eestis olid lõuaga kirved II aastatuhande algul kõige levinumaks kirvetüübiks. Nad moodustavad enamiku ka kõigist saarte kirveleidudest, 46-st saartelt leitud kirvest on nimelt 32 lõuaga. Algselt pärinevad lõuaga kirved vististi Skandinaaviast, kus neid esineb juba I aastatuhande keskpaiku (vt. lk. —). Arvatavasti Ojamaa ja Upplandi kaudu levis niisugune kirvekuju Baltimaadele ja muutus siin 11. sajandist peale valitsevaks. Kõige eelistatuma kirvetüübina püsis lõuaga kirves Baltimaadel kuni keskajani, mil sellest arenes mitu spetsiaalset töökirvest.<sup>1</sup>

Lõuaks nimetatakse teatavasti kaarjat lõuakujulise nukiga lõppevat laiendit kirvelaba varrepoolses osas. On arvatud, et seda nukki võidi kasutada konksuna, mistõttu niisuguse kirve abil võis tara või seina pidi üles ronida ja isegi laevale tungida.<sup>2</sup> Kuju järgi jagunevad lõuaga kirved järgmiselt: 1) sirge esiküljega kirved, 2) silmalappidega kirved, 3) silma- ja kannalappidega kirved, 4) laieneva kannaga kirved.

S i r g e e s i k ü l j e g a (tahv. VI:2) kirveid on Saaremaalt ainult kaks.<sup>3</sup> Suurema pikkus on 20 cm, laius

---

<sup>1</sup> V i i r e s, Puutoondus, lk. 27.

<sup>2</sup> P a u l s e n, Art u. Kreuz, lk. 23.

<sup>3</sup> Täpsemad leiuandmed puuduvad mõlemal (AI K 84:59, K 88:143).

10,6 cm, väiksema pikkus 15,6 cm ja laius 9,8 cm. Neid iseloomustab sirge esikülg, mis on kanna suhtes peaaegu täisnurga all ja üsna paks, ristilõikes kiilukujuline laba. Kand on kaunis lai ja paks, silmaauk ovaalne või trapetsikujuline, kanna varrepoolsele tagaküljel on iseloomulik kolmnurkne sisselõige ja silmalapid. Kael on pikk ja peenike, lägg silmapaistvalt esileulatuv. Väiksemal kirvel on tera peaaegu sirge, suuremal pisut kaarjas.

Sellised kirved kuuluvad Peterseni tüüpi C, mis ulatub Norras tagasi 5.-6. sajandisse.<sup>1</sup> Kaige rohkem esines C-tüüpi kirveid Ojamaal 9.-10 sajandil. Rootsi mandril ja Norras oli neid vähem, Taanis ainult üksikuid. Eestist on C-tüüpi kirveid leitud umbes kümnekond,<sup>2</sup> nende seas ka üks kolmnurkadega ilustatud eksemplar.<sup>3</sup> Soomest on neid veidi rohkem;<sup>4</sup> mõni on teada ka Lätist.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> P e t e r s e n, joon. 32, lk. 39.

<sup>2</sup> Pajusi (T a l l g r e n, ZAEH, joon. 165), Iila (S c h m i e d e h e l m, Iila, joon. 9) ja Püssi (AI 4130:6) kalmetest, juhuleidudena Irboska lähedalt Sennost (AI 2471:2), Kodaverest (AI 2516:10), Nissist (V i i r e s, Puutoondus, joon. 2) jm.

<sup>3</sup> Haljala Essu kivikalimest (P a u l s e n, Axt u. Kreuz, joon. <sup>34:2</sup> 27+2).

<sup>4</sup> H a o k m a n, H e i k e l, tahv. 77:1-3; K i v i - k o s k i EZF I, joon. 535; A s p e l i n, nr. 1706.

<sup>5</sup> Latviešu kultūra senātnē, tahv. 87:14.

Arvestades leidude vähesust, võib oletada, et mainitud kirved on Saaremaale toodud Ojamaalt; sealsete leidude järgi kuuluksid nad 9.-10 sajandisse. Teiste kirvestega võrreldes, on need raskemad; varreangu suuruse ja tera kaju järgi võib siiski oletada, et neid on kasutatud mitte üksi tööriistadena, vaid ka võitluses.

Lõua ja silmalappidega kirved (tahv. VI:1) VII:3 on saarte lõuaga kirveste seas kõige enam levinud variandiks. Saaremaalt ja Muhust leiti neid kokku 18. Sellised kirved on eelmistest kergemad ja pisut väiksemad, 13 - 19 cm pikad, 8 - 12 cm laiad. ummarovaalne või trapetsikujuline silmaauk asetseb kirve pikitelje suhtes pisut teravnurga all; sel on mõlemal pool väiksed kolmnurksed silmalapid. <sup>4</sup>and on kaunis lai ja paks, tera nõrgalt kaarjas; ristilõikes on kirves kiilukujuline. Niisuguseid tüpoloogiliselt kõige varasemaid kirveid leiti Saaremaalt neli.<sup>1</sup> Samasuguseid aga õhema laba, peenema kaela ja kitsama ning õhema kannaga kirveid on samuti neli (tahv.VII:3).<sup>2</sup> Oma väliskujult sarnanevad kõnesolevad kirved Peterseni D-tüüpi kirvestega, mida esines 10.-11. sajandil rohkesti Ojamaal ja Kesk-Rootsis.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Muhu Valla kaldest (AI 2712:54), juhuleidudena Pärnimaalt (AI 4006), Torgult (AI 2643:103) ja teadmata <sup>Saaremaalt</sup> kohast (AI K84:39).

<sup>2</sup> Viltina kaldest (AI 3884:1315, 1316), juhuleiduna Leisi lähedalt (Sa 4287) ja teadmata <sup>Saaremaalt</sup> kohast (AI K84:58).

<sup>3</sup> Petersen, joon. 31, 33.

Kirjeldatud kirvetüüpi esines kõikjal Laanemeremaal, samuti Karjalas ja Peipsi järvest ida pool vadja-slaavi alal.<sup>1</sup> Kesti mandrilt on selliseid kirveid leitud ligi kaks korda vähem kui Saaremaalt.<sup>2</sup> Kasiteldavate kirveste levik lubab oletada, et kirve kuju pärineb algselt Ojamaalt; Ojamaa esemete eeskujul hakati neid peagi valmistama kõikjal koha peal. Baltimaail ja Soomes on vanemad sellised kirved dateeritud 11. nooremad 12.-13. sajandisse. Samasse ajavahemikku tuleks asetada ka vastavad Saaremaa leiud.

Kaks väikekirvest sarnanevad oma kujult täiesti eelnevalt kirjeldatud suuremate kirvestega, mõõdetelt aga teiste varem märgitud väikekirvestega (tahv. VII:2)<sup>3</sup>. Ühel Viltina kalmest leitud väikekirvel (tahv. VII:1) puuduvad mõlemad silmalapid. Kahel teisel väikekirvel puuduvad esikülje silmalapid.<sup>4</sup> Selle poolest sarnanevad need kirved ida pool, mand-

---

<sup>1</sup> H a c k m a n, H e i k e l, tahv. 78:8, 11, 12; K i - v i k o s k i EZF II, joon. 822; MAP 20, tahv. XIX:18, 21; A s p e l i n, nr. 2089; P a v d o n i k a s, tahv. IV:2.

<sup>2</sup> Näit. Pajusi (AI 1999:22) ja Taadikvere (T a l l - g r e n, ZAEH, tahv. I:16) kalmistuist, Puhjalt (AI 2724:2), Haljalast (AI 2793:1), Koselt (AI 3451:1) jm.

<sup>3</sup> Piila (AI K9:67) ja Ilpla (AI K 1:230) kalmest.

<sup>4</sup> Randvere kalmest (K u s t i n, Randvere, tahv. XIV:7) ja teadmata kohast (AI K 84:38).



ri-Eestis, Soomes, Novgorodimaal ja mujal laialt levinud kirvetüübiga.<sup>1</sup> Saartelt pole selliseid suuremaid kirveid leitud.

Kuus lõua ja silmalappidega kirvest on ilustatud. Kolmel neist on ilustuseks lõua tipus olev väike laiend või <sup>(tahv. 24)</sup> nupp.<sup>2</sup> Teistega võrreldes on need kirved pisut kergemad ja väiksemad; pikkus on neil 12-17 cm, laius 8 - 11,5 cm. Kand on kõigil kaunis lai, aga õhuke; esikülje silmalapid on väga madalad või peaaegu puuduvad; ühel neist on labas väike ümarmargune auk. Peale selle on veel üks samasugune laba-auguga, aga ilma nuputa lõuaga kirves, millel varrepoolsed silmalapid puuduvad.<sup>3</sup> Kõige rohkem nupu, palmeti või kanksukujulise laiendiga ilustatud kirveid on leitud Ojamaalt. Sealt on mainitud ilustusviis levinud kõikjale Läänemere rannikualadele, Samuti Soome ja Karjalassegi<sup>4</sup>. Üksikuid samal kombel kaunistatud kirveid on teada ka Eesti mandrilt.<sup>5</sup> Saaremaa nupp-

<sup>1</sup> Näit. Kobratu (AI 3357:150) kalmest, Pada linnuselt (AM 95:1), Illukalt (AI 1554), Sangastelt (AI 1785); К о л ч и н, Металлургия, joon. 66; Н о р д м а н, Karelska, joon. 116; Р а в д о н и к а с, tahv. V:14. Krimuldast (AI 1161:13, 1924);

<sup>2</sup> Kaarma Loona (AI 507:5), ja Kihelkonna Paju (AI K 14:12) kalmest, ning juhuleid Poidelt (AI 2643:105).

<sup>3</sup> Teadmata kohast Saaremaalt (AI K89:35). Р а в д о н и к а с

<sup>4</sup> P a u l s e n, Axt u. Kreuz, lk. 60; K i v i k o s k i EZF II, joon. 826; A r n e, Tuna, tahv. XIII:1; Р а в д о н и к а с, tahv. VII:1.

<sup>5</sup> T a l l g r e n, ZAE, II, tahv. I:8; V. Maarja lähedalt Tammiku laibakalmistust (AI 4200:1) ja Simuna Laekvere kivi-kalmest (AI 3778:21).

ilustusega kirved näitavad kõige enam ühisjooni vastavate kurši ja preisi hõimude alalt saadud leidudega.<sup>1</sup> Nähtavasti on nad tehtud sealsete eeskujude järgi või koguni sealt sisse toodud. Ojamaal on nupuga kirved dateeritud 10. sajandi teise ja 11. sajandi esimesse poole; Baltimail ja Soomes, ilmselt samuti ka Saaremaal, - kuuluvad nad oma enamikus 11. sajandisse. Nii- suguste kirveste kaju, raskus, varreaug ja ilustamine kõneleb kõik selle poolt, et neid kasutati eeskätt võitlusvahendina. Labaauku esineb Baltimaade kirvestel rohkesti.<sup>2</sup> Samuti on laba- auguga kirveid teada ka Soomest, Karjalast ja muistse Vene alalt.<sup>3</sup> Paulseni oletuse kohaselt pärineb laba-auk algselt Lõuna-Vene vasarkirvestelt, mis on osaliselt vastavatest Baltimaade kirvestest vanemad.<sup>4</sup> Nagu näitavad mitmed kirveste küljest leitud riide tükikesed, kanti kirvest kotis.<sup>5</sup> Selle

---

<sup>1</sup> Vrd. P a u l s e n, Axt u. Kreuz, joon. 24:a,e.

<sup>2</sup> Näit. P. Jaagupi Lehtmetsa (AI 2516:6a), Kodavere Lahepera (AI 1984:109) ja Alatskivi (AI 1866:4) kalmest Eestis, Brenču (LVM 7259:24, Liepāja raj.) ja Liel-Rutuli (Skrīveri raj LVM 7111:2) Latis.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 820; P a v d o n i - k a c, tahv. VI:3; A л е ш к о в с к и й, joon. 1.

<sup>4</sup> P a u l s e n, Axt u. Kreuz, lk. 32.

<sup>5</sup> Näit. Krimulda kalmistus, Liepenes I rühm, 4. kaabas.

koti kinnitamiseks ilmselt tehtigi kirve labasse auk. M.H. Aleškovski on vene družinnikute kurgaanide materjali järgi kindlaks teinud, et kotikesed ja järelikult ka labaauk olid ainult sõjakirvestel.<sup>1</sup> Selle, samuti teiste tunnuste järgi tuleks sõjakirves arvata ka eelnevalt märgitud Saaremaa labaauguga eksemplar.

Piila kalmest leiti üks väike (pikkus 13,3, laius kuni 8 cm) väga tagasihoidliku lõua, kitsa kaela ja õhukese labaga kirves, mis on ilustatud mõlemalt poolt tembeldatud neli-nurkade reaga (tahv. IX:3). Tera kuju ja ilustuse järgi võiks seda pidada sõjakirveks, samuti sobis see väga hästi ka mingi peenema puusepa töö jaoks, ning võis olla kasutusel mõne piduliku või usulise toimingu puhul. Samasuguseid tembeldatud ornamendiga väikekirveid on leitud ka mujalt Eestist ja Kesk- ning Laane-Latist, üksikuid ka Soomest jm.<sup>2</sup> Vahemal määral esineb tembeldatud ilustust ka mitmesugustel suurematel kirvestel (vt. lk. —). Kirveste ilustamine tembeldatud ornamendiga oli tuntud Norras juba 7.-8. sajandil. Nagu näitab P. Paulsen, levis see ilustusviis alates 10. sajandist ka Baltimaade rannikualadele. Tembeldatud geomeetrilist ornamenti esineb Baltimaade 11.-12. sajandi kirvestel kõige rohkem. See on aga teostatud kohaliku maitse järgi ja on seetõttu igal pool pisut erinev.

---

<sup>1</sup> А л е ш к о в с к и й, lk. 77.

<sup>2</sup> P a u l s e n, Axt u. Kreuz, lk. <sup>85-99</sup> 67-79, joon. <sup>34</sup> 29+1-3.

Kaarma lähedalt Pärnilt leiti üks kaarja laieneva tera-  
ga kirves (tahv. IX:1), millel on ühel pool kannal lohukes-  
test ja väikestest tembeldatud nelinurkade ridadest risti-  
kujuline ornament. Lähemaid vasteid sellele kirvele pole  
teada. Oma laia tera kui ka raskuse poolest sobib see kõige  
paremini sõjakirveks. Ebatüüpilise kuju järgi tuleb ta arva-  
ta hiliste, - 13. või 14. sajandi esemete hulka.

S i l m a- ja k a n n a l a p p i d e g a kirveid  
(tahv.VIII) on Saaremaalt ja Muhust leitud kaheksa. Nende  
pikkus on 13,5 - 16,5 cm, laius 9,4 - 12,5 cm. Neid iseloo-  
mustab suhteliselt peenike kael, esileulatuv lõug, lai ja  
veidi kaarjas tera, ning õhuke laba. Varrepoolne või taga-  
külje silmalapp on esikülje omast üldreeglina pikem. Ümmar-  
gune või ümmarovaalne silma-auk kulgeb tera suhtes rohkem või  
vähem teravnurga all. Kand on kõigil kirvestel pealt pisut  
kumer ja varustatud keeletaoliste laiendite - kannalappidega,  
mis kulgevad mõlemale poole piki vart. Enamik niisugustest  
kirvestest on ilustatud, ilustamata eksemplare on ainult  
kolm.<sup>1</sup> Pooltel kõnesolevatest kirvestest on labas väike üm-  
margune auk.<sup>2</sup> Üks neist on laba mõlemalt küljelt ilustatud  
tembeldatud kolmnurkade reaga (tahv. IX:2). Täpseid vasteid  
esineb sellele kirvele Eesti mandril, Koiva-liivlastel ja

---

<sup>1</sup> Rahu (AI 1239:278) kalmest, juhuleid Kaarmalt (RK,  
nr.748) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K84:61).

<sup>2</sup> Ilpla (AI 3822:330) kalmest ja teadmata kohast (AI  
K84:60) (Saaremaalt), Koguva kalmest Muhus (AI K 41:3).

kurššidel.<sup>1</sup> Ühel Ilpla kalmest leitud kirvel on lõug ilustatud väikse nupuga, nagu eelnevalt kasiteldud silmalappidega kirvestelgi.<sup>2</sup> Samasuguseid kirveid on teada mandri-Eestist, Lätist, Soomest ja Leningradi oblastist.<sup>3</sup> Kohaliku variandina ~~ohd~~nupuga ilustatud kirved eriti levinud muistsete preislaste alal.<sup>4</sup>

Silma ja kannalappidega kirved <sup>leid</sup>on valitsevaks kirvetüübiks kõikjal Baltimaadel. Eesti mandriosast on neid leitud üle 30.<sup>5</sup> Rohkesti on neid ka Lätist ja Leedust, eriti koiva-liivlaste alalt, kust muuhulgas on <sup>teada</sup>leitud ka mitu sa-

---

<sup>1</sup> M o o r a, Vorzeit, joon. 50:6; P a u l s e n, Axt u. Kreuz, joon. <sup>31 6.-d</sup>~~27:2-4~~; T a l l g r e n, ZAB II, joon. 166.

<sup>2</sup> AI K 1:231.

<sup>3</sup> RK 1930, tahv. 48:6; H a c k m a n, H e i k e l, tahv. 77:18; MAP 20, tahv. XIX:6.

<sup>4</sup> P a u l s e n, Axt u. Kreuz, lk. 29 jj.

<sup>5</sup> Näit. Vaimela Raiste (AI 2254:12), Alatskivi (AI 1866:4, 1984:108-112), Helme Koorküla (AM 153:2) ja Põltsamaa Pajusi (AI 1999:23) kalmetest.

masugust hõbedaga ilustatud toreduskirvest.<sup>1</sup> Ida-Lätis, Poolas ja preislaste alal on silma- ja kannalappidega kirveid vähem.<sup>2</sup> Ojamaalt, samuti Laadoga ja Leningradi ümbrusest on leitud ainult üksikuid selliseid kirveid.<sup>3</sup>

Ida-Baltimaadel, samuti Ojamaal ja ka Laadoga ümbruses kuuluvad vanimad lõua ja silma- ning kannalappidega kirved 11. sajandi algusesse. Neid kasutati aga paralleelselt teiste kirvetüüpidega kuni 13.-14. sajandini. Nagu näitab tera kuju, auk labas ja ilustatud eksemplaride rohkus, on kõnesolevate kirveste osatähtsus sõjariistadena olnud ilmselt suurem kui teistel lõua ja kirvestel. Tõenäoselt kasutati mõningaid mainitud kirveid ka ühiskondlike või kultuslike toimingute puhul. Lihtsamad ja tugevamad kirved olid muidugi esmajoonelised tööriistad.

L a i e n e v a k a n n a g a kirveid (tahv.  $\bar{V}:\frac{2}{1}$ ) on Saaremaalt ainult kolm, millest üks on väikekirves. Suuremate kirveste pikkus on 13,7 - 14,8 cm, laius 8,5 - 10,1 cm.<sup>4</sup> Silma-auk on neil ümmarovaalne ja kulgeb kirve <sup>tera</sup>pehitelje suhtes teravnurga all. Kand on pealt pisut kumer, õhuke ja laieneb sümmeetriliselt varre suunas; silmalapid puuduvad; väikekirve kand on suurematega võrreldes suhteliselt kitsam.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> RK, tahv. 22:18, 21; P a u l s e n, Axt u. Kreuz, joon. 78, 79, 81; MAP 14, tahv. XV:5.

<sup>2</sup> Leidude loend on antud P a u l s e n, Axt u. Kreuz, lk. 29-35.

<sup>3</sup> M o n t e l i u s, joon. 483; MAP 18, tahv. XIII:7; R a v d o n i k a s, joon. 99.

<sup>4</sup> Valjala Rahu kivikaldest (TUM 44729, III org. nr. 31/25a: 8), juhuleid Kaarmalt (AI K 67:2).

<sup>5</sup> Juhuleid Pärnilt (AI 2501:19).

Sellised laieneva kannaga kirved olid peale silma- ja kannalappidega kirveste Baltimaadel kõige levinumad. Eesti mandrilt on neid leitud umbes paarkümmend.<sup>1</sup> Ka Kesk- ja Lääne-Lätis, ja Lääne-Leedus, Poolas ja muistse Preisi alal olid nad tavaliseks leiuks.<sup>2</sup> Vahemal määral on neid teada Ida-Lätist, ja vadjja-slaavi alalt.<sup>3</sup> Skandinaavias neile täpseid vasteid ei leidu. Soomes esineb küll sama tüüpi kirveid, mis aga torukujuliselt laienenud kanna tõttu Baltimaa- de kirvestest tunduvalt erinevad.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Näit. Taadikvere (AI 2255:110), Riuma (AI 1207:4), Kobratu (AI 2248:4), Kuti (AI 3992:29), ja Lootvina (AI 3976) jt. kalmetest ning Lohavere linnuselt (V i i r e s, Puu- tööndus, joon. 2).

<sup>2</sup> Latviešu kultūra senātnē, tahv. 109:11, 12; A s p e - l i n, nr. 2009, 2156; RK, tahv. 22:16; E n g e l, Führer, tahv. 11:9, 10, 13, 21; B o y, tahv. V:13, VII:XIX<sub>1</sub>, IX: XXV; Š t u r m s, Liven, joon. 6; Pirminē kultūra Lietuvoje, lk. 42.

<sup>3</sup> ~~MAP 20~~ <sup>MuA Nat.</sup> I, tahv. IX:12, 14, 15; RK 1930, tahv. <sup>48</sup> 48:4; MAP 20, tahv. XIX:9.

<sup>4</sup> K i v i k o s k i, <sup>F</sup> EZI II, joon. 1117.

Laieneva kannaga kirved on teistest pisut hilisemad. Lõhavere linnamäelt leitud kirves kuulub 13. sajandisse. Kuršidel esines neid veel 14. sajandil.<sup>1</sup> Hilistel keskaegsetel kirvestel laienes kand torukujuliseks,<sup>2</sup> mida Saaremaa kirvestel ei ole. Selle järgi tuleks kirjeldatud Saaremaa leiud dateerida ligikaudu 12.-13. sajandisse. Sellised lihtsa tagasihoidliku kujuga kirved olid kõigepealt tööriistad. Ilustatud eksemplare nende seas peaaegu ei esine.

### 3. K i t s a s k i r v e d.

Muhu linnusest leiti kaks kitsaskirvest.<sup>3</sup> Üks neist on säilinud tervena, teisest on alles ainult kannaos. Terve kirves on 28 cm pikk, tera laius on 8,4 cm, kannalaius 6,4 cm. Varre auk on ovaalne ja asetseb tera suhtes pisut teravnurga all. Laba on pikk ja kitsas, kiilukujulise ristlõikega. Tera on samuti kitsas ja peaaegu sirge.

Sellised kirved on iseloomulikud latgalitele; sageli on neid leitud ka semgalite alalt ja Novgorodimaalt;<sup>4</sup> Eesti mandrilt on teada ainult üksikuid.<sup>5</sup> Kitsaskirved võisid olla nii tööriistadeks kui ka relvaks. Muhu linnuse kirved on ilmselt latgali päritoluga importesemed. Võibolla toodi nad sinna mõne lätlase poolt, kes teatavasti koos liivlaste ja sakslastega piirasid ja alistasid Muhu linnuse 1227.a. talvel.

<sup>1</sup> Š t u r m s, Valgales Vēģu, tahv. II:1,6.

<sup>2</sup> V i i r e s, Puutoondus, joon. 4.

<sup>3</sup> K u s t i n, Linnused, foto 2:3; AI K 30:53.

<sup>4</sup> ММА Латв. I, tahv. IX:2-11; Latviešu kultūra senatnē, tahv. 57:4; К о л ч и н, Металлургия, joon. 66; МАР 14, tahv. XV:4.

<sup>5</sup> Hanila (AI 2537:1) ja Kadrina (AI 2560:7) kalmest.



### V i k a t i d (tahv. X:7,8).

Vikatid on seni ainsad kalmeleiud, mis seostuvad otseselt saarlaste põhielatusala - karjakasvatuse ja maaviljelusega. Saaremaa kivikalmetest on teada kokku 24 vikatit.<sup>1</sup> Laibakalmistuist neid pole leitud. Niivõrd kui kivikalmetes võis eraldada meeste matuseid, esines vikat nimelt mehe panusena. Ka kursside põletuskalmetes oli vikateid ainult meeste haudades. Põlemisjalgi Saaremaa vikateil üldreeglina ei esine, mis näitab, et vikat lisati surnu sällimetele alles matmisel. 8 vikatit on pea-aegu terved, 16 katkised, ilmselt meelega katki murtud, ka mitmel tervel vikatil on tipp tagasi pööratud, või on nad muidu rikunud. Kõik vikatid on pika teraga (pikkus 43 - 53 cm) ning pea-aegu taisnurga all kõrvale pööratud kannaga. Kanna abil kinnitati vikat varre külge risti. Niisugune pikk vikat oli eeskätt heinaniiduriist. Kuna aga Saaremaalt ja üldse Baltimaade lääneosadest pole leitud sirpe, peab arvama, et vikatit, varustatuna lühema varrega, võidi kasutada ka vilja lõikamiseks.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:225, 2645, 2825, 2897, 2899, 3171, 3312, 3318, 5191, 5491), Ilpla (AI K 1:27, 28), Kaarma Randvere (AI 3822:392), Käku (AI 3995:656), Piila (Berl. M. II 7262), Leedri (AI 3822:115) ja Paju (AI K 14:19, 20) kalmest; juhuleiud Poidelt Ardlast (AI K 22:7), Suure-Paltamalt (AI K 95:1) ja lähemalt teadmata kohast (Berl. M. II 7246).

<sup>2</sup> Vrd. D u m p e, lk. 17-30.

*pea aegu terved*  
*m. 7.*

tipust.<sup>1</sup> ~~Üldreeglina sirpe ei maetud; ka mandri-Eestis ja~~  
~~teistel naaberaladel esineb seda panuste seas väga harva.~~

Vikateid olid ~~seevastu~~ üsna levinud panuseks. Kõige sageda-  
mini on neid leitud madalatest piirkondadest, kus oli roh-  
kesti looduslikke niite ja rohumaid. Nii esines neid peale  
Saaremaa suhteliselt sageli Laane- ja Looke-Eestist, samuti  
Lielupe nõos ja Kuramaal.<sup>2</sup> Kesk- ja Ida-Eestist on vikateid  
leitud vähem.<sup>3</sup> Vikateid leidude sagedus kajastab ilmselt kar-  
jakasvatuse osatähtsust antud piirkonna muistsete elanike  
majandusel.

Enamik Saaremaa vikateid kuulub leiukoha järgi II aastatuhande  
algusse. Juhuleidude või pikka aega kasutusel olnud kalme-  
test pärinevate vikateite seas võib oletada ka vanemaid vika-  
teid, kuid kuna vikateid kuju sajandite vältel peaaegu üldse  
ei muutunud, siis ei saa varasemaid vikateid teistest eral-  
dada. Balti hõimude alalt, samuti Soomest, on pikateralisi  
vikateid teada juba meie ajaarvutuse 2.-3. sajandist.<sup>4</sup> Arva-  
tavasti samal ajal tulid nad kasutusele ka Eesti mandril ja  
Saaremaal.

<sup>1</sup> ~~Pilla kalmest (Berl. M. II 7262), teadmata kohast~~  
(Berl. M. II 7246).

<sup>2</sup> Näit. Haimre (AI 2727:231) ja Martna (AI 3980:31) kal-  
mes; RK, tahv. 23:11; Latviešu kultūra senātnē, tahv. 87:8;  
Š t u r m s, Liven, joon. 6; M o o r a, Pirmatnēja, joon. 75;  
89.

<sup>3</sup> M o o r a, Vorzeit, joon. 50:15; S o h m e e d e -  
he l m, Iila, joon. 8.

<sup>4</sup> M o o r a, EZL II, lk. 523; H. S a l m o, En handels-  
depå från romersk tid från Pernå. SM LX, lk. 5-9.

### L u i s u d (tahv. X:5,6)

Luiske on II aastatuhande kalmetest leitud kokku 16,<sup>1</sup> neist 10 on enamvähem terved, teised katkised. Luisud on piklikud, kaunis õhukesed, peeneteralisest liivakivist. Ühes otsas on neil auk kinnitusrõnga jaoks. Kujult sarnanevad nad täiesti varasemate I aastatuhande kalmetest leitud luiskudega (vt. lk. 56). Samasugused luisud olid levinud kõikjal Baltimaadel, ning mujal põhja- ja ida pool, kusjuures nad on <sup>kõikjal</sup> igal pool valmistatud kohalikest kiviliikidest.<sup>2</sup>

Luisk oli eeskätt mehe tarberist; naise haudadest neid pole leitud. Luisku kanti samuti kui tupenugagi, varrasaheliku abil vöö küljes. Niiviisi oli ta alati kaasas, ning nuga-  
de, vikatite ja muude terariistade teritamiseks kohe saada-  
val.

### T u l e r a u a d.

Tuleraudu on Saaremaalt loendatud 30, millest 6 on katkised, teised terved. Enamik neist, - nimelt 24, meenutavad oma kujult kringlit (tahv. XII:6-9); niisuguseid on seni lei-

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:2160, 2493, 4462, 4831, 4835, 5412), Kaarma Loona (LVM I 1399), Leedri (AI K 24:42) kivikalimest, Karja (AI 4115:76) laibakalmistust; juhuleitud Põidelt Tornimäelt (AI K8:3,4) ja teadmata kohast (AI K 85:104, 105; Sa 1401).

<sup>2</sup> S c h m i e d e h e l m, Iila, joon. 6:6,8; Rk, tahv. 2:32,37; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 948, 949; A r b -  
m a n, Birka, tahv. 188.

tud ainult kivikalmetest.<sup>1</sup> Ovaalse üldkujuga tuleraudu esines nii kivi- kui ka laibakalmistuis kokku kuus (tahv. XI: 7).<sup>2</sup> Saaremaa tulerauad sarnanevad kõikjal Põhja- ja Ida-Euroopas II aastatuhande algul kasutusel olnud tuleraudadega; mingeid kohalikke eritunnuseid neil ei ole. Kringlikujulised tulerauad olid kõige levinumad 9.-11. sajandil, vähesel määral esines neid ka varasemal ja hilisemal ajal.<sup>3</sup> Ovaalsed tulerauad püsisid kringlikujulisest kauem, - neid kasutati rohkesti veel keskajalgi. Sellega on hästi kooskõlas ka vastavate Saaremaa leidude levik.

Mitmel tuleraual on küljes rõngas, mille abil nad kinnitati nahkrihma või varrasahelikuga vöö külge. Tuleraudu on leitud ainult meeste haudadest. Selle järgi tuleb nad arvata samuti kui luisudki, meeste tarbeesemeks.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:811, 836, 1393, 2438, 2589, 2938, 3185, 3971, 3998, 4826, 4999), Ilpla (AI K 1:69), Karida (AI K 5:15), Oriküla (AI K 4:70, 71), Kihelkonna Loona (AI 3822:218), Leedri (AI 2601:10) kalmetest; juhuleitud Pidulast (AI 3822:425), Kärlast (AI K20:12), Põidelt Audlast (AI 3503) Põidelt (Sa 3997) ja teadmata kohast (AI K 89:119).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:1335, 3451, 3857) ja Sauvere (TUM 44729, III *orig.* *xp.* 31/28a:76) kivikalmes; Loona (AI 4129:751) ja Karja (K u s t i n, Karja, tahv. V:3) laibakalmistus.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, BZF II, joon. 940, 941, 942, 1182-1185; MAP 20, tahv. XVII:27; A r b m a n, Birka, tahv. 144:4-7; MAP 18, tahv. VIII:3, 14; G a e r t e, joon. 270c,e; Š t u r m s, Valgales Vegu, tahv. II:4, III:7, VI:7.

### K a m m i d.

Kamme leiti kiviakmetest kuus; mitmed neist on katki-  
sed või ainult väikeste katkenditena säilinud. Kaks kahe-  
poollega kammi on pronksist (tahv. X:4).<sup>1</sup> Samasuguste luust  
kammeide katkendeid leiti neli (tahv. XI:4), mis pärinevad  
vahemalt kahest kammist.<sup>2</sup> Üks luukamm oli ilustatud silma-  
keste, teine pikisuunaliste soontega. Samasuguseid luust  
kamme on leitud ka mandri-Kestist, Lätist ja teistelt naa-  
beraladelt.<sup>3</sup> Pronkskammeidele on teada täpseid vasteid Väina-  
ja Koiva-liivlaste alalt.<sup>4</sup> Üks väga väike katkend pärineb  
ühepoollega luust kammist.<sup>5</sup> Sellised kammid käisid kapsli  
sisse, mis oli varustatud rõnga ja varraslüliliga;<sup>6</sup> neid kanti  
või muude riietusesemete küljes kaasas. Ühepoollega luu-  
kamme on teada nii mandrilt, Soomest, Lätist, Skandinaaviast  
ja ida poolt.<sup>7</sup> Algselt peetakse neid Skandinaavia päritoluga  
esemeiks. Kammeide ühesugune kuju ja isegi ornament laial-  
alal näitab, et neid valmistati teatud keskustes ja levitati  
sealt.

Saaremaal kasutati kamme kahtlemata laialdasemalt kui  
olemasolevad leiud seda näitavad. Enamik kamme oli nähtavas-  
ti luust ja on tules täiesti hävinud.

<sup>1</sup> Viltinast (AI 3884:797, 803).

<sup>2</sup> Viltinast (AI 3884:1302, 2043, 2535, 3201).

<sup>3</sup> Otepää linnamäelt (AI 4036:II105, IV 104), Martna  
kaldest (AI 3980:44), Mustivere asulast (AI 3993:805).

<sup>4</sup> Reiki Pläteres (Latv. V.M. 6533).

<sup>5</sup> Käku kaldest (AI 3995:11).

<sup>6</sup> 1936 gadā izrakto, lk. 37, joon. 1.

<sup>7</sup> Leviku ja päritolu kohta vt. lähemalt S o h m i e -  
d e h e l m, Iila, lk. 641 jj.

## L u k u d   j a   v ö t m e d .

Lukke ja võtmeid esines ~~panuste~~<sup>te</sup> seas kivikalmes, laibakalmistust on leitud ainult üks vöti. Lukke on leitud ühtekokku 30, enamik neist on katkised, vaid mõni üksik on terve. Võtmed on suhteliselt terved, neid leiti 32.<sup>1</sup> Kõige rohkem, nimelt 22, on s i l i n d r i k u j u l i s i surulukke (tahv. XII:10)<sup>2</sup>. Neil on reljeefsete püst- ja pikijoonetega ilustatud kestad; ülaosas oleva sanga üks ots käib selleks tehtud vutlarisse kesta küljes, teine läheb üle sisemehhanismiks. Viimane koosneb paarist vetruvast raudlehest. Vastav vöti oli ümmarguse augulise keelega, see <sup>tavaliselt</sup> pisteti põhjast luku sisse nii, et vedrulehtede otsad läksid võtmekeele aukudesse ja suruti luku avamisel kokku.<sup>3</sup>

Silindrikujuliste lukkude võtmeid on seni leitud 23.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Kaks vötit, üks Viltina kalmest (AI 3884:845), teine Kaarmalt (RK nr. 745) on kaotsis.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:878, 967, 982, 994, 1035, 1122, 1305, 1416, 1760, <sup>(2781,</sup> 2794, 3182, 3337, 3340, 3344, 3363, 3684, 4863), Piila (Berl. M. II 7269), Paikula (AI K 3:33), Sauvere ( ГИМ 44729, III отд. xp., 31/26 :125).

<sup>3</sup> Vt. lähemalt Р и б а к о в, lk. 219 - 221, joon. 42; G a e r t e, lk. 338, joon. 272.

<sup>4</sup> Randvere (K u s t i n, Randvere, tahv. XIV:2), Viltina, (AI 3884:730, 945, 1020, 1076, 1392, 1511, 1642, 2207, 3457, 4762, 5062, 5574), Kaku (AI 3995:626), Sauvere ( ГИМ 44729, III отд. xp., 31/28 :100), Orikula (AI K4:68, 69, 225), Paikula (AI K 3:32) kalmetest, juhuleitud Põide Uuemõisast (AI K 22:1) ja Ardlast (AI 3126).

Need on kõik rauast, pikkusega 8,9 - 19,6 cm (tahv. XI:3). Võtmete vars on enamasti ilustatud kas ristsoonte ja ruut-ornamendiga, või mõnikord ka lameda pronkstraadiga mässitud. Varre otsas on auk varrasaheliku ühendusrõnga jaoks. Mõnel võtme küljes on säilinud ka varraslülisid (tahv. XII:1). Üks võti on erandlikult uurdelise keelega,<sup>1</sup> teisel on aasakujuline pea, ilustamata vars ning küljele pööratud leht (tahv. XII:4). Niisugused lukud ja võtmed olid 11. sajandist peale levinud kõikjal Baltimaadel, Soomes, ja mujal Kesk- ning Ida-Euroopas.<sup>2</sup> Eriti rohkesti on neid leitud Kiievist ja selle ümbrusest, mistõttu B.A. Rõbakov nimetab neid kiievi tüüpi lukkudeks.<sup>3</sup> T. Arne järgi pärineb kõnesolev lukutüüp algselt Idamaadelt.<sup>4</sup> Kuna Kiievis seda varasemat idamaa prototüüpi ei esine, oletab Rõbakov, et silinderlukkude areenun standardvorm on kujunenud Kiievi alal 11. sajandil.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> Sauvere kalmest (ГИМ 44729, III отд.хр., 31/28a:81).

<sup>2</sup> RK, tahv. 21:24, 26; H a r t m a n n, tahv. I:17; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 895, 899, 900, 1139.

<sup>3</sup> Р н б а к о в, , lk. 221.

<sup>4</sup> T. A r n e, La Suède et et l'Orient, lk. 200. Archives d'Etudes Orientales 8. Uppsala 1914.

<sup>5</sup> Р н б а к о в, , lk. 222.

Killevis ja mujal lõuna pool tehti sellised lukud tavaliselt va-  
sest või pronksist. Baltimaadel, Soomes ja üldse põhjapoolsetes  
piirkondades aga alati rauast. Nagu näitab erinev materjal, eri-  
ti aga võtmete erinev ilustusviis, on nad valdavas enamuses teh-  
tud kõikjal koha peal. Eesti alale levisid silindrikujulised lu-  
kud ilmselt ida poolt. Mandrilt on neid seni küll vähem leitud  
kui saartelt.<sup>1</sup> Nagu näitavad hiliste laibakalmistute leiud Ees-  
ti mandriosast, püsis kirjeldatud lukutüüp siin nagu Soomeski,  
kuni 16.-17. sajandini.<sup>2</sup> Skandinaavias silindrikujulisi suruluk-  
ke ei kasutatud.

K a n d i l i s i, neljatahulise tüvipüramiidi kujulisi  
ripplukke (tahv.XI:2) on neli.<sup>3</sup> Need on rauast, samasuguse sanga  
ja sisemehhanismiga nagu oli silindrikujulistel lukkudelgi. Lu-  
ku kest on ilustatud tavaliselt reljeefsete noorikujunditega.  
Ühel lukul on küljes pronksketike.<sup>4</sup> Niisugustele lukkudele vas-  
tavad nelinurkse augulise keelega võtmed (tahv. XII:2,3), mida  
on leitud samuti neli.<sup>5</sup> Need on kõik

---

<sup>1</sup> Näit. Madi (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. V:7), Haimre  
(AI 2727:179), Laukna (AI 3789:263, 305), Raasiku (AI 3748:126)  
kalmest, Otepää (AI 4036:I 1891, II 19), Lohavere (AI 3578:717,  
747), Irboska (AI 2580:7) linnusest, Mustivere (AI 3993:111,  
336, 1391) asulast.

<sup>2</sup> Valgi (AI 4209:110, 136, 137); K i v i k o s k i, EZF  
II, joon. 896.

<sup>3</sup> Viltina kalmest (AI 3884:1820, 3801) juhuleid Kaarmalt  
(K 67:46). Peale selle on Viltina ja Päälda kalmest leitud veel  
nelja luku osi, mis on sedavõrd väikesed, et luku kuju pole nende  
põhja määratav (AI 3884:1125, 4418, 4899); H o l z m a y e r,  
Osiliana III, lk. 36.

<sup>4</sup> A s p e l i n, nr. 1965.

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:2427) kivi kalmest, Muhu Viira (H o l z  
m a y e r, Osiliana III, tahv. I:17) laibakalmistust, juhuleid  
Poidelt (AI K 48:1).



rauast ja sarnanevad üldjoontes ümmarguse keelega võtmetele. Üks küljele pööratud keele ja pronksvarrega võti on võõra-pärase ornamendiga (tahv. XI:1). Sellele võtmele esineb täp-seid vasteid Birkas<sup>1</sup>, mistõttu seda võib arvata sealse pärit-oluga importesemeks.

Kandilised lukud ja vastavad võtmed olid enamvähem sa-ma-aegselt silindrikujuliste lukkudega kasutusel laial alal Põhja-Euroopas. Üksikuid on teada Eesti mandrilt,<sup>2</sup> samuti teistelt Baltimaadelt, Soomest, Karjalast vadjalaavi alalt ja Smolenski ümbrusest.<sup>3</sup> Algselt peetakse ka neid idamaa päritoluga esemeiks, mis hiljem muutusid eriti omaseks Skan-dinaavias.<sup>4</sup> Vene linnades neid, vastandina silindrikujulis-tele lukkudele, märkimisväärselt ei ole. Mainitud Saaremaa lukke võib nende vähesuse ja täpse<sup>te</sup> Rootsi paralleelide tõttu arvata sealse päritoluga importesemeiks.

Peale mainitud lukkudele vastavate võtmete leiti Saare-maalt veel kaks suuremat, tänapäeva võtme kujulist võtit

---

<sup>1</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 273:3.

<sup>2</sup> Nurmsi (AI 3323:21, 114) kivikaldest, Mustivere (AI 3993:1232) asulast.

<sup>3</sup> RK, tahv. 21:23; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 894; R a v d o n i k a s, joon. 40, 87; MAP 18, tahv. VIII:5; MAP 20, tahv. XVII:17; MAP 28, tahv. VI:17.

<sup>4</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 273, 274:2-6; R y g h, joon. 453.

(tahv. XII:5).<sup>1</sup> Neil on keel küljel, mis näitab, et avanise korral tuli võtit lukus pöörata. Sellised võtmed tunnistavad suuremate ja keerulisemate lukkude olemasolu, nagu neid on 12. - 13. sajandist teada ka mandrilt, Soomest, Rootsist ja mujalt.<sup>2</sup>

Nagu näitab Saaremaa ja mandri-Eesti materjal, ilmuvad lukud meile 11. sajandil, varasemaid lukke pole teada. Lukustamine vihjab üksikisikuile kuulunud varade olemasolule, mida tuli nähtavasti juba kaitsta. Silindrikujuliste ja kandi-  
liste lukkude suuruse järgi võib oletada, et neid pandi kirstudele, kastidele ja vakkadele.<sup>3</sup> Kas surnuile pandi kaasa terve kast, vakk või muu lukustatav ese, või maeti lukud ja võtmed ainult sellise varanduse sümbolina, seda olemasolevad leiud ei näita. Lukke ja võtmeid esines reeglipäraselt naiste põletusmatusest pärinevais leiukompleksides, samuti naiste haudades, mistõttu neid tuleb pidada kõigepealt naiste panuseks. Nagu mehed tulerauda ja luisku, nii kandsid naised võtit varrasaheliku abil vöö küljes. Leidude suhteliselt vähesel hulgal järgi võib lukke ja võtmeid arvata eeskätt jõukate naiste tunnuseks,

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:545) ja Sauvere (AI K 13:29) <sup>Salmest</sup> kaks väikest varre osa pärinevad võibolla sama tüüpi võtmetest, üks Kuressaarest (AI K 62), teine teadmata kohast (AI K 89:29).

<sup>2</sup> Otepäält (AM 3371:29); K i v i k o s k i EBF II, joon. 1140; A r b m a n, Birka, tahv. 274:7; G a e r t e, joon. 265 e, g.

<sup>3</sup> Lohavere linnamäelt leiti rauast hobusekammits (AI 3578:2227), mis oli suletud silindrikujulise lukuga; mujalt Eestist pole lukke koos lukustatava esemega leitud.

## K a a l u d   j a   v i h i d .

Kaalud ja vihid on Saaremaa kivi kalmetes üsna sagedaseks leiuks. Seni on leitud kümme kaalu katkendit ja 75 kaaluvihti. Ainsad terved kaalud koos kapsliga olid Muhu linnuse aardes.<sup>1</sup> Kaalud on kõik pronksist, ühte tüüpi (tahv. X:1). Nad koosnevad kahe- või kolmeosalisest neetidega ühendatud kaalukangist ja kahest kaalukaussist, mida ühendavad kangiotstega peenest pronks- traadist spiraal- või varraslülidega ketid. Kangi keskel on aas või varb, millest kaalumise ajal kinni hoiti. Kapsli sisse kokkupanduna kanti kaale kaasas. Kalmetest on seni leitud kokkupandult neli kaalukangi<sup>2</sup>, üks kaalukauss koos kettidega<sup>3</sup> ja kaks kapsli osa.<sup>4</sup> Peale selle on teada veel kümmekond väikes- test spiraallülidest keti katkendit, mis on ilmselt samuti pä- rit kaalukausside küljest.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, joon. 53.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:831, 3196), Rahu (AI K 18:4).

<sup>3</sup> Uduvere (AI K 15:206).

<sup>4</sup> Uduvere (AI K 15:207), Viltina (AI 3884:1528).

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:3894), Sauvere (rwm 44729, III отд. xp. 31/26a:49-51), Paju (AI K 57) kalmest, täpsemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:147-149).

Kaaluvihid on enamasti kõik kerakujulised, kahe lapiku vastasküljega, millele on tembeldatud silmakesed või täkked (tahv. X:2). Silmakeste hulk tähistab V. L. Janini järgi kaalu üksust.<sup>1</sup> Kerakujuliste vihtide määted on siige mitmekesised, kaal ulatub 6,26 - 144 g-i, läbimõõt 1,2 - 2,4 cm-i. Suurem osa kerakujulistest vihtidest nimelt 42, on pronksist,<sup>2</sup> 28 - rauast<sup>3</sup>, kuna kahele raudvihile on valatud pronkssüdamik.<sup>4</sup> Kolm väikest pronksvihti on tahulised, kusjuures ühel või mitmel tahul on üks või mitu silmakest (tahv. XI:10)<sup>5</sup>. Tahuliste vihtide kaal on 4,35 - 6,26 g.

Samasuguseid kaale ja vihte on leitud ka mandri-Eesti kalmetest, linnustest ja aardeleidudest.<sup>6</sup> Võrreldes Saaremaaga,

---

<sup>1</sup> В.Л. Я н и н, Денежно-весовые системы Русского средневековья. Москва 1956, lk. 173.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:344, 667, 809, 810, 928, 988, 1010, 1017, 1403, 1479, 1506, 3033, 3188, 3201, 3224, 3887, 4907), Kaku (AI 3995:310, 400), Uduvere (AI K 15:208, 209, 270), Paiküla (AI 2502:21), Sauvere (AI K 13:23), Kihelkonna Loona (AI 3822:257), Kurevere (H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 20), Karja (AI 4115:43) kalmest; juhuleid Kärlast (AI K 20:2, K 79:14, 15), Pidulast (AI K 70:4), Kihelkonnalt (AI 3822:470), Kaarmalt (AI K 67:27) ja teadmata kohast (AI K 84:56, K 88:50, K 89:143).

<sup>3</sup> Viltinast (AI 3884:624, 838, 998, 1000, 1504, 1507, 1978, 2565, 3008, 3027, 3201, 3245, 4022, 4611, 4903, 4922, 5478) juhuleid Kärlast (AI K 79:16).

<sup>4</sup> K u s t i n, Randvere, lk. 92, tahv. XI:3.

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:3190) ja Uduvere (AI K 15:210) kalmest; juhuleid Kärlast (AI K 20:3).

<sup>6</sup> RK tahv. 26:2; Madi (AI 2433:1-3), Laukna (AI 3789:211), Hanila (AM 261:39,40) kalmes, Otepaäl (AI 4036:I 1845) linna-mäel jm.

~~maxx~~ on neid mandrilt siiski seni teada umbes kaks korda vähem. Tahulisi kaaluvihete pole mandrilt leitud. Need olid kasutusel peamiselt Skandinaavias<sup>1</sup> ja on nähtavasti sealt Saaremaale sattunud. Kirjeldatud kaalud ja vihid olid 10.-14. sajandil eeskätt hõbeda kaaludena kasutusel kõikjal Põhja- ja Ida-Euroopas.<sup>2</sup> Eriti sagedasti on neid leitud Läänemere rannikualalt, - Lääne-Leedust, Kuramaalt, Lääne-Soomest, Kaliningradi oblastist ja Skandinaaviast.<sup>3</sup> Kaalude ja vihtide esinemissagedus tunnistab ilmselt elavast kaubitsemisest mainitud piirkonnas.

Saaremaa kalmetes, aga ka mujal, oli kaaluosi ja vihte ainult meeste panuste seas. Nad olid loomulikult kaubitsejate omanduseks ja maetud koos nendega. Sageli esines kaaluosi koos ülikonnale omaste relvade ja toredate hobuseriistadega. Muhu ja Lohavere linnamäelt leiti kaalud koos hõbeesemetega, mis samuti kuulusid rikastele pealikutele või ülikatele. Selle järgi tuleb arvata ka kaalud ülikonnale tüüpiliste esemete hulka. ~~ühelasi näitab see, et just rikas ülikond tegeles kaubitsemisega kõige enam~~

---

<sup>1</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 127:10-13.

<sup>2</sup> Kaalusüsteemi kohta vt. lähemalt J. S a c h s e n - d a h l, Sb. GEG 1903, lk. 34 jj.; (B. M. Я Н И Н, m.t.; R. S n o r e, Seno monētu atradumi Latvijā. Telojumi, lk. 39.

<sup>3</sup> RK, tahv. 26:7; Latviešu kultūra senatnē, tahv. 77; G a e r t e, joon. 269b; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 762; A r b m a n, Birka, tahv. 126, 127.

Üksikud töö- ja tarberiistad.

Mõningaid töö- ja tarberiistu leiti ainult paarist kivi-  
kaldest üksikult, tavaliste hauapanuste hulka need ei kuulu.  
Sellised üksikesemed on nimelt lambarauad (tahv.  
X:3). Neid on leitud neli, kusjuures kõik on rohkem või vä-  
hem katkised.<sup>1</sup> Niisugused algelised käärid või lambarauad  
tulid Baltimaadel kasutusele juba I aastatuhande keskpaiku  
või teisel poolel; väga väheste muutustega püsib mainitud  
esemetüüp kuni tänapäevani.

Kaks sirget orakujulist raudnaaskliit on  
olnud kasutusel eeskätt naha õmblemisel.<sup>2</sup>

Viltina kaldest leiti kolm peitliit (tahv. XI:5,  
6)<sup>3</sup>. Need on väiksed, tipu suunas veidi kitsenevad, ning so-  
bivad nikerdamiseks ja mitmesuguste muude peenemate puutööde  
 jaoks.

Muhu linnusest on pärit nn. tarutuur (tahv. X:  
9). See on laia, veidi kumera teraga riist, mis käis põlve-  
 kujulise varre otsa. Seda kasutati ilmselt puutööde õõnesta-  
 miseks. Teisi selliseid <sup>riistu</sup> pole Eestist teada, Novgorodis ja  
 mujal Ida-Euroopas esines neid aga sageli.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:1250) ja Leedri (AI 3822:110) kaldest  
juhuleitud lähemalt teadmata kohast (Sa 48, 49).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:671, 5465).

<sup>3</sup> AI 3884:1118, 1424, 3876.

<sup>4</sup> Колчин, Металлургия, <sup>Копии,</sup> joon. 73; Новгород, joon. 17.

Üsna suurü rauast *a n g e k o n k s e* on kaks (tahv. XI:8);<sup>1</sup> peale selle on rida raudkatkendeid, mis väiksid pärineda veel viiest *a n g e k o n k s u s t*.<sup>2</sup> Viltina kalmest on teada ka üks *a h i n g u* katkend<sup>3</sup> ja kaks raudeset, mida on kasutatud tõenäoselt *t u u r a d e n a*. Üks neist on piklik ja meenutab sahtera, kuid on saha jaoks liiga väike ja nõrk (tahv. XIII:9). Teine (tahv. XIII:8) on ruudukujulise ristilõikega teravik.

Viltina kalmest leiti ühes koos kobarikuna 28 *v ä r g u - k i v i* (tahv. LXXVIII:9). Need on tavalised 4-8 cm läbimõõduga lapikud paekivid, millesse on kahelt poolt puuritud auk. Kivid pärinevad värgu küljest, mis on kokku keeratuna mõnele surnule kaasa antud. Teistest Saaremaa kalmetest, ega ka lähemalt naaberladelalt pole värgusilmeid teada.

---

<sup>1</sup> Ilpla (AI K 1:192), Viltina (AI 3884:2797).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:2202, 3030, 3341, 3860) ja Kogula (AI K 29:18) kalmest.

<sup>3</sup> Praegu kaotsis.

### N e e d i d.

Rauast laeva- või paadimeedid on iseloomulikuks leiuks Saaremaa kivistkalmetest. Ohtekokku on neid seni leitud <sup>1490</sup> 1940. Suurem osa neist on terved, aga põlemisjalgedega, katki mur- tud neete on üle kuuesaja. Needid on kõik ühesugused, eba- korrapäraselt ümmarguse pea ja ruudu- või rombikujulise vas- tusega. Üle poole neetidest on suured, 4,1 - 8 cm pikkused (tahv. XIII:3), väiksemad (tahv. XIII:1,2) needid on 1,4 - 4 cm pikkused. Nähtavasti kasutati neid erineva paksusega laudade või plankude neetamiseks.

Üle tuhande needi leiti Viltina kalmest. Need pärinevad <sup>urkalt</sup> paatide või paadiosade küljest, milles mõned surnud olid põ- letatud (vt. lk. 78 jj.). Teistest kivistkalmetest on leitud neete väga vähe. Randvere kalmistust on neid nimelt 35, Kaku kalme seni läbi kaevatud osast ainult 8, muude kalmistute kohta täpsemad andmed puuduvad. Üksikuid neete esines sageli koos teiste panustega leiukompleksides. Neid on surnuile kaa- sa antud ilmselt paadi või laeva sümbolina, Randvere kalmis- tu materjali põhjal paistab, nagu oleks panusteks valitud just suuremaid neete.<sup>1</sup> Märkimisväärsemaid erinevusi üksiku- test kalmetest leitud neetide pikkuses siiski ei ole.

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere lk. 105.



## N a e l a d   j a   o b a d u s e d.

R a u d n a e l u   on kokku 525; enamik neist, nimelt 487, on leitud kivikalmetest. Need on tihti katkised ja põlemisjälgedega, mõnikord ka konksu pööratud (tahv. XIII:4). Naelte pikkus on 2,4 - 6,2 cm. Naelu esines mitmesuguses sügavuses enamasti kogu kalmistu ulatuses, sageli leiti neid koos neetidega. Sel juhul võib arvata, et naelad pärinevad samuti kui needidki paadi osadest.

Laibakalmistuist on leitud 38 naela. Need on kivikalmete omadest üldiselt suuremad. Sageli on nende küljes säilinud puujäänuseid (tahv. XIII:5), mis näitab, et nad pärinevad surnukirstudest.

R a u d o b a d u s i (tahv. XIII:6,7) esines ainult kivikalmetes, kust neid on seni teada 43. Need on enamasti lihtsad, kuid esines ka suuremaid klambritaolisi obadusi, mille otsad on ühendatud neediga. Obadused pärinevad samuti kui naeladki, puuesemete küljest, mis on koos surnuga põletatud ja maetud.

Nagu eelnevast käsitlesest nägime, kajastavad töö- ja tarberiistad vähesel määral tootmistegevust. Kirved vihjavad kõigepealt puutöötlemisele, laeva- ja paadi- ning igasugusele muule ehitustegevusele; noad, peitlid ja tarutuur olid vestmise, voolimise, nikerdamise, õõnestamise, üldse peenema puutöö jaoks. Nugaodega töödeldi ka luud, sarve, nahka ja muid materjale, enamasti kõik noad olid universaalsed riistad. Sagedased vikatite leiud näitavad karjakasvatuse, nimelt

laudakarjanduse olulist majanduslikku osatähtsust. Üksikud õnge- ja võrguosad kõnelevad kalapüügist; selle tähtsus oli tegelikus elus muidugi palju suurem kui seda vastavate leidude järgi võib oletada. Majandusega, nimelt kaubitsemisega on otseselt seoses rohkearvulised hõbedakaalude ja vihtide leiud Wende esinemine koos ülikonnale omaste esemetega näitab, et kaubitsemisega tegelesid nimelt rikkad ülikad. Üksikisikuile kuulunud varanduste olemasolu, seega siis ka varandusliku diferentseerumise väljendajaks on lukud ja võtmed.

Suurtes joontes samasugused töö- ja tarberiistad kui Saaremaal, olid II aastatuhande algul kasutusel laialdaselt; kohalikke eritunnuseid esineb kõnesolevail esemel vähe. Sellise kohaliku Saaremaa iseärasusena võiks vaid mainida nurkseljaga nugeade suuremat sagedust võrreldes mandriga, samuti on kolmnurkse labaga ja lõua ning silmalappidega kirved olnud saartel eelistatumad kui mandril.

Valdav enamus kirjeldatud nuge, kirveid, vikateid, neete, naelu ja teisi raudesemeid on tehtud kahtlemata koha peal. Otsesed andmed selle kohta küll puuduvad, kuna ~~sepatooriistade kalmetes ei esine~~. Siiski ei jäta olemasolevad esemed ise kahtlust, et sepatoõ oli Saaremaal II aastatuhande algul kõrgel tasemel. Samuti kui mujal Põhja- ja Ida-Euroopas, saadi nähtavasti ka siin rauda nn. soomaakidest. Mõned suuremad soomaagi leiukohad on kindlaks tehtud Saaremaa põhjaosas.<sup>1</sup> Soomaak sisaldab kergesti taandatavaid rauaühendeid ja oli

---

<sup>1</sup> TA Geoloogia Instituudi rakendusgeoloogia sektori juhataja geoloogiateaduste kandidaadi H. Palmre andmeil.

seega algelise metallurgia jaoks täiesti kohane. Kuna metalli analüüse pole veel jõutud teha, siis pole võimalik raudesemete valmistamise tehnoloogiat lähemalt määrata.

### K e r a a m i k a.

Keraamika moodustab suure osa kivikalmete leiumaterjalist; Saaremaa laibakalmistuis savinõusid ei esine.

Mitmete kivikalmete kaevamisel möödunud sajandil ja käesoleva sajandi algul ei poõratud savinõukildudele vajalikku tähelepanu. Neid koguti juhuslikult ja võrreldes metall-esemetega, väga vähe. Savinõukatkendite asendit kalmes ei jälgitud üldse. Kõik savinõukatkendid on korjatud ainult Randvere, Viltina, Kõku ja Rahu kivikalmetest. Nagu näitas savinõukatkendite asend mainitud kalmetes, pärinevad need enamasti nõudest, millega toodi kalmele toitu (vt. lk. 124). Vähesel määral esines savinõusid või nende katkendeid ka panuste seas, - eriti naistel. Säilinud katkendid on peaaegu kõik väga väiksed, ühtegi tervet nõu pole neist õnnestunud kokku liimida. Harva esines suuremaid serva-, külje- ja põhjaosi, mis näitavad nõude kuju.

Savinõukatkendeid on ühte kokku üle kümne tuhande. Enamik neist pärineb käsitsi valmistatud kõrgetest mahukatest nõudest; madalate pisemate liuakujuliste nõude osi on väga vähe. Selline ühetaoline vähe varieeruv nõude kuju sõltub osalt kindlasti kalmeleidude spetsiifikast; igapäevases elus kasutati kahtlemata palju mitmekesisemaid nõusid. Kuna nõude

kuju ja järelikult ka otstarve on vrdlemisi Uhtlane, siis on olemasolevate katkendite rühmitamisel võetud aluseks savi koostis ja nende valmistamisviis. Selle järgi võime eraldada kolm suuremat savinõude rühma: 1. kivi purdu sisaldava koostisega nõud, 2. liiva sisaldava koostisega nõud, 3. kedral tehtud nõud.<sup>1</sup>

1. K i v i p u r d u s i s a l d a v a k o o s t i -  
s e g a n o u d (tahv.XIV).

Savinõukatkendite koguhulgast moodustavad jämedama kivi-  
puruga segatud savist nõude killud ligemale poole. Neid on  
leitud kõigest seni uuritud kivikalmetest kokku üle 4100. Mai-  
nitud katkendid pärinevad kõik kaunis suurtest käsitsi vormi-  
tud ja hästi päletatud nõudest. Nõud on lameda põhjaga ja suh-  
teliselt paksude püstjate veidi välja poole kumerdatud seinte-  
ga (tahv. XIV:5,7). Varik on neil tavaliselt samuti pööratud  
veidi välja poole, alaosa on väga vahe rühutatud, pesaegu  
lame (tahv. XIV:2).

Värvilt on säilinud katkendid enamasti helepruunid või  
pruunikas-kollakas-hallid, mõnikord ka punakad, seest harva  
mustjad; korbekihti pole nende siseküljel märgata.

Nõude pinnad on pisut ebatasased. Neid on seest- ja  
väljastpoolt silutud sageli mingi esemega, millest on pool-

---

<sup>1</sup> Mainitud rühmadest on välja jäänud üle saja Viltina  
kaldest leitud katkendi, mis läksid aja ajal kaotsi.

pehmesse savisse jäänud mitmesuguse suunaga paralleelsooni. Tihti on nõusid tasandatud ka lihtsalt kätega, vastavalt sõrmede ebaühtlasele vajutusele jäi sel juhul pind veidi laineliseks. Mõnikord on savinõude pinnad pisut koredad või konarlikud ka üksikute väljaulatuvate kivipurruterakeste tõttu. Jämedamat 0,1 - 0,2 cm läbimõõduga kivipurdu on savimassis üldiselt hõredalt; mõnel nõul on seda rohkem, teistel vähem. Nõude põhi paistab olevat kivipurrulisem kui seinad. Võibolla oleneb see aga ka põhja välispinna kulumisest, mistõttu kivipurd seal paremini välja paistab.

Suurema kivipurru sisaldusega savist nõud on ka ise suuremad; nende põhja läbimõõt on säilinud katkendite järgi otsustades ca 20 cm, suuääreläbimõõt 20-22 cm, seinapaksus 1 cm ja põhjapaksus 1,4 cm.<sup>1</sup> Kõrgus pole lähemalt määratav, umbkaudu võib seda arvestada 25-30 cm. Seinad tõusevad sellistel nõudel suhteliselt püstjalt, umbes <sup>100°-120°</sup> ~~70-80°~~ kaldega. Võrriku ees on nõrgalt välja poole koolutatud ja lõpeb tavaliselt tõmbilt, alakumerus peaaegu puudub.<sup>2</sup>

Vähese kivipurru koostisega savist nõud on väiksemad; põhja läbimõõt on neil 11 - 17 cm, suuääreläbimõõt 17-20 cm; kõrgus umbkaudu kuni paarkümmend cm, seinapaksus 0,6 - 0,9 cm, põhjapaksus 0,9 - 1,2 cm.<sup>3</sup> Hoolikalt silendatud seinad

<sup>1</sup> Kaku (AI 3995:841).

<sup>2</sup> Näit. Kogula (AI 2780:42), Viltina (AI 3884:2891, 4467)

<sup>3</sup> Tõnja (AI 2446:1), Kaku (AI 3995:705), Randvere (AI 3895:127, 177, 195).

tõusevad uurdelt  $120^{\circ}$  -  $130^{\circ}$  kaldega; küljed on samuti kumeramad, moodustades mõhkja madala älaosaga nõu. Vörik on kõnesolevail nõudel pööratud tavaliselt välja poole ja lõpeb tõmbilt,<sup>1</sup> harva ohenevalt (tahv. XIV:1,2); mõnikord on suuäär pealt lamendatud,<sup>2</sup> üksikutel nõudel on kitsas ja tugevasti välja poole hoiduv vörik.<sup>3</sup> Ornamenti kivipurrulise koostisega savist nõudel tavaliselt ei esine.

Samalaadsed lihtsad, nõrgalt profileeritud vörikuga nõud olid Saaremaal juba varasematel aegadel laialt kasutusel. Nii-suguste nõude katkendid moodustavad valdava osa I aastatuhande algupoolde ja keskpaika kuuluvate kiviikalmete keraamikast.<sup>4</sup> Vastavad varasemad kivipurrulisest savist nõud olid erinevalt II aastatuhande alguse nõudest, ühtlaselt ilma äla kumeruseta trusvate püstjate seintega, kuna suu äärt ehk vörikuosa märkis neil vaid veidi välja poole pööratud ümmar volt.

---

<sup>1</sup> Näit. Piila (AI K 9:28), Kogula (AI K 29:11, 2780:55), Viltina (AI 3884:2858, 2655, 2657, 4217), Käku (AI 3995:705).

<sup>2</sup> Rahu (AI 4239:16).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:2861), Käku (AI 3995:788).

<sup>4</sup> Tansi-Jaani (AI 3897:2, 3899:18 jt.), Randvere (AI 3894:16, 17, 38 jt.).

Nagu näitavad Kogula, Piila ja Tõnja kalmistute leiud, domineerisid samasugused nõud Saaremaa keraamikas ka I aastatuhande teisel poolel. Viltina, Randvere, Kaku ja Rahu kivi-kalmete rohkearvuline leiumaterjal näitab, et kõnesolevad kivipurrulised savinõud püsisid õige laialdaselt kasutusel kuni 13. sajandini. Kõnesolevaid nõusid esines II aastatuhande algul ka mandri-Eestis, kuigi tunduvalt vähem kui Saaremaal.<sup>1</sup>

Käsiteldud savinõude katkendeid leiti kõige sagedamini suuremate kogudena ühes koos, mõnikord oli nende juures ka toidujäätmeid. Selle järgi võib oletada, et nimelt mainitud nõudega toodi kalmele toitu. Lihtsaid, aga mahukaid ja tugevaid paksuseinalisi nõusid kasutati peamiselt toidutagavara-de hoidmiseks ka igapäevases elus. Kuna vastavatel katkenditel puudus kõrbekiht, ega olnud nende seas ka välispinnalt suitsunud ja tahmaseid põhjaosi, siis paistab, et toitu mainitud nõudes ei keedetud.

## 2. Liiva sisaldava koostisega nõud.

Liiva sisaldava koostisega savinõude osi on leitud kõige rohkem. Neid esines samuti kui kivipurrulisi nõusidki kõikides seni lähemalt uuritud kivikalmetes, ühtekokku tõuseb nende arv üle 5300. Suurem osa liiva sisaldavast savist nõusid

---

<sup>1</sup> Näit. Mustivere asulas (AI 3993:434, 511, 651 jt.) ja Haimre kalmistus (AI 2727:220).

on kõrged, püstjasseinalised; vahesel määral esineb aga ka madalate liiakujuliste nõude kilde. Sageli on liivase koostisega savist nõusi ilustatud.

#### Püstjasseinalised kõrgemad nõud.

Püstjasseinaliste kõrgemate nõude katkendeid (tahv. XV) mille pinnal pole ilustust, on leitud üle 4200. Osa neist pärineb kindlasti ilustatud nõude alaosast, kus ornamendi ei olnud. Täpsemalt pole ilustatud nõude osi võimalik eraldada, kuna nende kuju ja koostis sarnaneb ilustamata nõudega.

Käsiteldavate nõude valmistamiseks kasutatud savi sisaldab väikesel hulgal peenemat, kuni 0,1 cm läbimõduga kivipurdu või liiva. Nõud on vormitud käsitsi ja hästi, ~~kiinnis keldes~~ põletatud. Värvilt on säilinud katkendid enamasti helepruunid või kollakas-punakas-hallid, peale selle esineb ka helehalle ja tumedaid mustjashalle katkendeid. Peenema koostisega savinõude üldkuju sarnaneb kivipurrulisest savist tehtud nõudega, ainult külgede kalle on neil suurem, vastavalt sellele on kumer alaosa esile küündivam, samuti on vörik tugevamini profileeritud. Tavaliselt on vörik pööratud välja poole ja lõpeb tõmbilt või õhenevalt (tahv. XV:2,3)<sup>1</sup>. Mõnikord on suu ääres väljaspool, ühel juhul ka seespool, väike madal völv või mõlgas<sup>2</sup>. Üks nõu on olnud mõhkjas, kitsa, rulli-

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:4484), Rahu (AI 4239:109, 248).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:608, 4484, 5217), Kõku (AI 3995:360).



taoliselt valja pööratud vörikuga (tahv. XV:1).<sup>1</sup> Nõude pinnad on nii pealt kui seest hoolikalt tasandatud, siledad, mõnikord pisut <sup>lainelind</sup> ~~komplikaad~~; tasandamisest tekkinud sooni nagu esines kivipurrulistel nõudel, pole märgata. Suuremad tükid on pärit nõudest, mille põhja läbimõõt on 18 cm, suuääre läbimõõt 19-20 cm.<sup>2</sup> Ühe nõu diameeter on olnud äla kohalt ligikaudu 22 cm (tahv. XV:4). Rohkesti katkendeid pärineb väiksematest nõudest, mille suuava läbimõõt oli 12-16 cm. Seina paksus ulatub kõnesolevatel nõudel 0,4 - 0,9 cm, kõige sagedamini on see 0,5 - 0,7 cm.

Nõude katkendeid, mille pinnal on ornament, on leitud ligemale 1000. Oma üldkuju, suuruse, värvuse ja põletuse poolest on ilustatud ja ilustamata nõud sarnased. Nagu näitavad suuremad säilinud katkendid, kulgeb ilustus vöriku all ümber nõude älaosa, ulatudes tihti umbes poole küljeni. Vörik ja nõu uurdelähedane osa on tavaliselt ilustamata. Vörik on ornamendi vööndist sageli eraldatud kahe-kolmekordsete horisontaalsoontega,<sup>3</sup> ühel juhul isegi madala mõikaga välisküljel (tahv. XVIII:2). Esineb ka nõude osi, millel ornament algab otse vöriku alt, ilma vahevööndita.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:4465, 4484, 4494).

<sup>2</sup> Kaku (AI 3995:85, 92).

<sup>3</sup> Kihelkonna Loona (AI 3822:264), Piila (AI 2635:1421), Karida (AI K 5:28), Viltina (AI 3884:899).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:720, 3111).

Ligemale pooltel ilustatud nõude katkendeist on kahe-, kolme-, harva ka neljakordsetest sirgetest üksteisega lõikuvatest paralleelsoontest moodustatud rombiline võrk- ehk v o r e ornament (tahv. XVI:2, XVII:1). Rombide keskele on vajutatud sageli rõngad ja väiksed lohukesed, või neljakaupa rühmitatud täkked (tahv. XVI:4, XVIII:1,2). Ornamendi sooned on veetud pehmesse savisse mingi peene esemega, näiteks luunõela või noa otsaga.

Rohkesti katkendeid pärineb nõudest, millel võreline, rombide reast või sik-sakjoontest koosnev ornament on paiknenud horisontaalsete v ö ö n d i t e n a (tahv. XVI:3, XVII:2,3). Võreornamendiga on ilustatud rige mitmesuguse suurusega nõusid. Üldiselt paistab, et ilustatud nõud olid ilustamata nõudest pisut väiksemad. Siiski esineb suuri võreornamendi, rõngaste ja lohukestega ilustatud küljeosi, mis pärinevad ligikaudu 20-22 cm läbimõeduga nõust. Mitmete ilustatud nõude läbimõõt on äraosast olnud aga ainult 12 cm. Üks servatükk on kuulunud väiksele õhukeseseinalisele, õheneva veidi välja poole pööratud varikuga peekrikujulisele nõule (tahv. XVIII:3), mille suu läbimõõt oli 7 - 7,5 cm. See meenutab Kehrast koos 10.-12. sajandi müntidega leitud nõu,<sup>1</sup> mis oli kiilapinnaline ja ilustatud samuti horisontaalsete sik-sakjoontega, nõu läbimõõt on suu äärest 6 cm ja kõrgus 12,8 cm.

---

<sup>1</sup> AI 3893:1.

Samasugust võre-, romb- ja siksakjoontest ornamenti kui esines kirjeldatud savinõudel, kohtame ka saarte pronks-ehetel, - nimelt kohalikku tüüpi laienevate otstega käevõrudel, kolmnurkse peaga rinnanõeltel, poolovaalsetel keekandjatel. Väljaspool Saaremaad esineb sellisel viisil kaunistatud keraamikat vähe; kõige rohkem on seda teada Lääne- ja Looe-Eestist (tahv. XVII:4-6), ning ka Kuramaalt ja Semgallias<sup>1</sup>. Kesk- ja Ida-Eestist on niisugusel viisil ilustatud savinõusid vähe.<sup>2</sup> Mõni samalaadse ornamendiga nõu on leitud Lääne-Soomest ja Ahvenamaalt; korvplettornamendiga savinõusid on teada Rootsi linnast Birkast.<sup>3</sup>

Ligikaudu üks kolmandik katkendeid pärineb nõudest, mis olid kaunistatud sirgete ja laineliste horisontaalsoonte rühmadega (tahv. XVI:1, XVIII:4-6, XIX:2,3). Selline ilustusvõond kulges reeglipäraselt ümber öla samuti kui võreornamendiga nõudelgi. Laiema võondi puhul on selle keskosas lai-

---

<sup>1</sup> Varbola (MEL, joon. 141:3), Iru (MEL, joon. 58) ja Rohumäe (AI 2559:1) linnustest, Vardi (F r i e d e n t h a l, <sup>Nardi</sup> joon. 3:32, 41, 51), Haimre (AI 2727:182, 197, 198 jt.), Laukna (AI 3789:154, 177, 191 jt.), Lümada (AI 3636:1-35), Ohklase (AI 3748:76), Moka (AI 3710:84) kaldest; Talsi ja Daugmale linnustest Lätis (1936 gada izrahto, lk. 25, joon. 1 lk. 37, joon. 2-4).

<sup>2</sup> Lohavere linnamäelt (MEL, joon. 119:2), Madi (AI 2590:83, 107, 119 jt.) ja Kõola (AI 4024:23) kaldest.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 964, 966; H a e k - m a n, H e i k e l, tahv. 85:3-5; A r b m a n, Birka, tahv. 242:4.

nelised, vahel üksteisega lõikuvad sooned, mida mõlemalt poolt piirab sirgete soonte rühm (tahv. XIX:5).<sup>1</sup> Selline ilustusviis meenutab kedrakeraamikale omast ornamenti,<sup>2</sup> kuid viimasele iseloomulikku ebaühtlase kaldega lainjoont olemasolevail kildudel ei esine; võriku profiili ja ebatasaste pindade järgi pärinevad mainitud katkendid kahtlemata käsitsi vormitud nõudest. Üksikud säilinud servaosad näitavad, et niisuguste nõude suu läbimõõt oli 15 ja 23 cm.

Mingeid eritunnuseid kõnesolev väga lihtne ornament ei näita. Mandri käsitsi tehtud nõudel esineb seda Saaremaaga võrreldes, väga vähe.<sup>3</sup> Mõningaid umbes samal viisil kaunistatud nõusid on teada Kuramaalt, Soomest ja Rootsist.<sup>4</sup>

Vähesel määral on leitud katkendeid nn. k o r v p l e t t o r n a m e n d i g a ilustatud nõudest.<sup>5</sup> Üks kumer alaosa on pärit tugevasti välja poole pööratud võrikuga nõust (tahv. XIX:4), mis oli ilustatud tihedate k u u s e o k s a k u j u l i s t e põiksoonte vöönditega. Ühel väiksel katkendil on sügavad pikergused põiki vajutatud l o h k u d e read.<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:9, 387), Rahu (AI 4239:58, 60, 97 jt.) Käku (AI 3995:407).

<sup>2</sup> MEL, joon. 119:1; MAL, joon. 7, 25:2.

<sup>3</sup> MAL, joon. 18:3.

<sup>4</sup> 1936. gadā izrakto, lk. 37, joon. 4; H a c k m a n, H e i k e l, tahv. 84:4; A r b m a n, Birka, tahv. 237:1,2.

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:73, 5160).

<sup>6</sup> Viltina (AI 3884:2200).

Madalad liiakujulised nõud.

Madalad liiakujulised nõud on esindatud ümmarguselt 130 katkendiga. Osa neist on arvatud kausikujuliste nõude hulka tinglikult, pinna ilustuse põhjal. Tegelikult võib liuataoliste nõude osi olla veelgi rohkem, mis aga pole teiste seast eraldatavad. Üldiselt on liiakujulisi nõusid kalmete leiumaterjalis väga vähe. Tavalises elus leidsid nad kahtlemata laialdasemat kasutamist kui seda olemasolev leiuväine näitab.

52 katkendit pärineb käsitsi vormitud vähese peene liivaga segatud savist tehtud nõudest, millel oli lamakumer põhi, mõhkjas kuju, õhukesed seinad ja kergelt välja poole pööratud vörik.<sup>1</sup> Pinnad on niisugustel nõudel hästi silendatud, ala-  
osast ilustatud sageli võreornamendiga. Värvilt on nad enamasti helepruunid ja kollakashallid. Mõne nõu kõrguseks võib arvata ligikaudu 7-10 cm;<sup>2</sup> seinapaksus on 0,3 - 0,6 cm. J.B. Holzmayer on Kurevere kalme leidude põhjal rekonstrueerinud ümmarguse madala nõu, mille kõrgus on 5 cm ja läbimõõt 26 cm (tahv. XIX:6).<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:720, 3174, 3469, 3490, 3500, 3501), Piila (AI 1397:10) kalmest, teadmata kohast Saaremaalt (Sa 154, 165).

<sup>2</sup> K u s t i n, Randvere, lk. 95, tahv. XV:10.

<sup>3</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 17 jj., tahv. I:10.

82 kildu on mustja tuhmit laikiva nn. kiila pinnaga.<sup>1</sup> Kuuel samasugusel katkendil on sik-sak ja lainelise soonornament<sup>2</sup> (tahv. XIX:5). Mainitud katkendid on pärit <sup>peene-</sup>teralisest savist tehtud nõudest, mille seina paksus oli 0,4-0,8 cm. Nõude kuju ega suurus pole säilinud pisikeste kildude põhjal lähemalt määratav. Liuataoliste nõude hulka on nad arvatud samasuguste mandrilt ja muudelt naaberaladelt leitud suuremate katkendite põhjal. Viimaseid saadi näiteks 10.-11. sajandisse dateeritud Kuusalu linnusest ja Iru linnuse hilisematest kihtidest.<sup>3</sup> Need kiilapinnalised katkendid näitavad madalat liuataolist nõu kuju, millel oli kergelt kumer põhi ja veidi sissepoole hoiduv vörik, vöriku all kulges soon- ja siksakornamendis ilustusvöönd.

Üksikuid kiilapinnalisi madalate, kuid enamasti terava nivendiga nõude osi esines Saaremaal ja mandril juba I aastatuhandel.<sup>4</sup> Vähesel määral püsis kiilapinnaline keraamika Eestis kuni II aastatuhande alguseni. Madal liuataoline nõukuju

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:3041, 3045, 3116, 3166, 3398, 3644, 3648, 4301, 4592, 4786, 5175, 5334), Käku (AI 3995:416, 417, 464), Rahu (AI 4239:134, 142, 183, 210, 212, 257).

<sup>2</sup> Käku (AI 3995:857, 870), Piila (LVM I 1406), Leedri (AI 3822:105), Rahu (AI 4239:1).

<sup>3</sup> MBL, joon. 82, 83; A r b m a n, Birka, tahv. 224.

<sup>4</sup> Tansi-Jaani kalmes (AI 3900:14, 41, 43). Ш м и х е - х е л ь м , joon. 10:14, 30:9, vt. ka lk. 172.

ulatub samuti tagasi I aastatuhande algusse ning see püsis vahetpidamata kuni II aastatuhande alguseni. Võrreldes kõrgete nõudega, oli nii Bestis kui ka teistel naaberaladel madalaid savinõusid palju vähem.<sup>1</sup> Kuju järgi võib arvata, et liuakujulisi nõusid kasutati eeskätt söömisel ja võibolla ka toidu valmistamiseks.

Saaremaal olid peenema, liiva sisaldava koostisega savinõud jämedama kivipurrulise koostisega nõude kõrval tuntud juba I aastatuhandel. Nende katkendeid on leitud samadest kalmetest kui kivipurrulisi nõusidki, viimastega võrreldes ainult palju vähem.<sup>2</sup> I aastatuhande lõpuks ja II aastatuhande alguseks oli peenema koostisega savinõude hulk tunduvalt suurenenud; kuigi kivipurrulisi nõusid kasutati endiselt edasi, polnud nende osatähtsus sel ajal enam nii suur kui varem. Mandri materjalis esineb sama nähtus: I aastatuhandele omane kore keraamika on aastatuhande lõpuks muutunud üldiselt peenemaks. Käsitsi tehtud peenemast savist nõud olid ka mandril II aastatuhande alguses veel üsna laialt kasutusel.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> MEL, joon. 29, 30, 67; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 962.

<sup>2</sup> Tansi-Jaani (AI 3898:33, 37, 38, 41-45, 3900:14, 3899:43, 47, 66).

<sup>3</sup> Näit. Laukna (AI 3789:124), Haimre (AI 2727:74, 77, 78, 80), Övi (AI 2790:21), Madi (AI 2590:71, 122, 130 jt.), Ira kalimest, Naanu linnamäelt (MAL, joon. 25:1).

Nõude ilustamine oli Saaremaal palju enam levinud kui mandril. Osaliselt tingis seda nähtavasti asjaolu, et saartel vormiti savinõud käsitsi. Käsitsi valmistamisel võis neid ilustada palju mitmekesisemalt kui seda võimaldas kedra tiirlemisel tekkinud nn. tehniline ornament, mis iseloomustab sama-aegset mandri keraamikat.

### 3. K e d r a l t e h t u d n õ u d.

Viltina kalmest leiti ligi 500 üsna väikest katkendit kedral tehtud nõudest. Peaaegu pooled neist on heledad, kollakaspruunid, vähesel määral jämedamat kivipurdu sisaldavast savist.<sup>1</sup> Säilinud külje- ja servaosad pärinevad mahukatest nõudest, mille suurim läbimõõt oli keskel ligikaudu 23-26 cm, suuäärest umbes 16-20 cm; seina paksus on neil 0,7 - 0,9 cm. Pinnalt olid sellised nõud ilustatud enamasti sirgetest ja sik-sak või lainelistest horisontaalseontest ornamendiga (tahv. XX:7). Soonilustus algab kohe vöriku alt ja katab nähtavasti kord tihenevalt, kord hõrenevalt, enamikku nõu pinnast. Soonte vahel, arvatavasti nõu kõige laiemas osas kulges samuti horisontaalne 1,5 cm laiune reljeefne volt või mõigas (tahv. XX:10), mis on pealt ilustatud sügavate kuuseoksakuju-

---

<sup>1</sup> AI 3884:4087, 4111, 4156, 4190, 4214, 4215, 4232, 4235, 4237, 4250, 4254, 4264, 4268, 4288, 4291, 4352, 4363, 4379, 4401, 4440, 4441, 4443, 4445, 4447, 4454, 4460, 4469, 4478, 4480, 4488, 4491, 4496, 4497, 4500, 4501, 4512, 4525, 4528, 4533, 4539, 4546, 4551, 4554, 4559, 4567, 4571, 4572, 4583, 4584, 4590, 4596, 4603, 4607, 4608, 4612, 4614, 4617, 4619, 4624, 4632, 4635, 4645, 4649, 4651, 4880, 5188, 5213, 5316, 5339.



liste põiksäikudega; võibolla oli ühel nõul selliseid mõikaid ka mitu. Vörik on lihtne, kitsas, veidi välja poole hoidus ja ilustamata.

Tsenaoliselt pärineb kirjeldatud nõudest ka üks ainulaadne põhjaosa (tahv. XX:9). Põhja läbimõõt on selle järgi olnud ligikaudu 15 cm, paksus 1,9 cm; värvilt on see pruunik kashall, ning tehtud vähesel määral kivipurdu sisaldavast savist. Uurdeosa näikse olnud kumer, sisepind on sile, osalt murenenud, välispinnal on reljeefne osaliselt kaarega piiratud ilustus. See on ilmselt pere- või meistrimark, nagu neid kedral tehtud savinõude põhjas esines. Teisi peremärgiga põhjatükke pole Saaremaalt seni leitud; lähemaid vasteid pole sellele põhjatükile teada ka mandrilt ega teistelt naaber-aladelt.

Kirjeldatud reljeefse ornamendiga kedrakeraamikat teistes Saaremaa kivistalmetes ei esine; seda pole leitud ka mandri-Eestist. Mandril, samuti kui liivlaste ja lätlaste alal, domineerisid slaavi tüüpi kedranõud, mis kirjeldatud Viltina katkendeist võriku profiili ja ilustuse poolest suuresti erinevad. Mõningaid kõnesolevale keraamikale väga lähedasi vasteid on teada Ojamaalt Siltest.<sup>1</sup> Seal leiti muu hulgas üks suur 49,5 cm kõrgune ja 17 - 17,5 cm põhja läbimõõduga munakujuline nõu. See on ilustatud samuti sirge horisontaalse, võibolla ka spiraalse, soonornamendiga ja ümber nõu keskosa

---

<sup>1</sup> A r b ma n, Karolingische Reich, tahv. 30, 31.

kulgeva mõikaga, millel on kolmekordsetest lainelistest soon-  
test kaunistus. Suu äärel on sel õnar kaane jaoks, muidu sar-  
naneb vörik täiesti Viltina<sup>1</sup> vöriku osadega nagu on kujutatud  
tahvilil<sup>x</sup>. Teine Siltest leitud nõu on väiksem, 26 cm kõrgu-  
ne, samasuure läbimõõduga, ning ilustatud pideva spiraalina  
ümber nõu kulgeva soonega. Mõigas asetseb sel kõrgemal vöri-  
ku all, ning seda kaunistavad kamtempli jäljendid, põhjas  
on reljeefne ringi sisse asetatud ristimotiiv. H. Arbmani  
järgi on kirjeldatud Ojamaa nõud tehtud vastavate lääne-euroo-  
pa reljeefornamendiga nõude eeskujul, mida toodi Haithabusse  
ja Birkasse Reinä äärest Kölni ümbrusest eriti 9. sajandil.<sup>1</sup>  
Kõnesolevad Ojamaa nõud on dateeritud 9.-10. sajandisse. Oja-  
maalt, võibolla ka otse Birkast toodud nõudest pärinevad ilm-  
selt ka vastavad Viltina katkendid.

Rida Viltina kalmest leitud savinõukilde on pärit tume-  
hallidest ja helepruunidest nõrgalt peenemat kivipurdu sisal-  
davaast savist kedranõudest (tahv. XXI).<sup>2</sup> Nõud on olnud üsna  
suured, mõhkjad, kumerate suu poole kitsenevate külgedega;  
suuääre läbimõõt oli säilinud servaosade järgi 17-20 cm, sei-  
na paksus 0,8 cm. Vörik on kitsas ja püstjas, või hoidub vei-  
di väljapoole; selle all, nõu ülalosas on laineline ja sirge  
horisontaalne soonornament. Ühel või paaril suurel nõul on  
olnud samasugune vörik, mida rõhutas välisküljel kulgev kolm-  
nurkne mõigas (tahv. XX:6,8), suuäär oli pealt ilustatud põik-

---

<sup>1</sup> A r b m a n, Karolingische Reich, lk. 111-115, vt. ka  
lk. 95.

<sup>2</sup> AI 3884: 263, 3112, 3114, 3118, 3127, 3133, 3137, 3138,  
3431, 3856, 4522, 4533, 5434, 5449.

soontega.<sup>1</sup> Mõned katkendid pärinevad veidi välja poole pööratud tugevasti profileeritud vörikust, mis oli ilustatud kitsa siksakilise soonega, samasugune soon on ka vöriku all olles osas (tahv. XX:5).<sup>2</sup>

Niisugused põiksoonte ja mõikaga ilustatud püstja vörikuga nõud leiavad endale väga lähedasi paralleele Birka keeraamikas.<sup>3</sup> Mõningad Birka nõud sarnanevad kirjeldatud Viltina nõudega ka oma üldkuju, suuruse, ilustuse ja isegi savi koostise poolest (niivõrd kui seda fotopildi põhjal otsustada võib). Selle järgi tuleb arvata, et kõnesolevad nõud ongi sealt sisse toodud.

Randvere ja Viltina kalmetest leiti veel 18 pisikest katkendit ohemaseinalistest vööraparase ornamendiga savinõudest (tahv. XX:1,2).<sup>4</sup> Need on tumehallid, peenest savist väga hea põletusega kedral tehtud nõude killud. Välispind on neil enamasti kiilas ja ilustatud ~~kambulise ratta abil~~ tembeldatud kolmnurkade ja nelinurkade ridade ning sirgete horisontaalsoontega. Mujalt Saaremaalt ega ka mandri-Eestist pole

---

<sup>1</sup> AI 3884:923, 2778, 3307, 3309-3311, 3315, 3316, 3318, 3320, 3321, 3323-3325, 3328, 3332, 3334, 3548, 3553, 3560, 4625, 4971.

<sup>2</sup> AI 3884: 53, 56, 77, 97, 222, 2668, 2671, 2672, 2674-2676, 2678, 3223, 3987, 4015, 4017, 4018, 4026, 4028, 4252, 4604.

<sup>3</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 230:1-3, 231, 232.

<sup>4</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. XV:1, 2 ; AI 3884:1083, 3251.

niisuguste nõude katkendeid leitud. Täpseid vasteid esineb neile lääne pool - Birkas ja Haithabus.<sup>1</sup> Sealsed nõud on mõhkja ümmarguse või munakujulise kehaga, võrdlemisi kitsa suuga, ilustatud tavaliselt samuti rattaga tembeldatud ornamendis, esineb ka lainelist ja siksakilustust. Haithabus on mainitud nõud dateeritud 9. sajandi algusse, Birkas 10. sajandi algusse. Selliseid nõusid valmistati Reini ümbruses, ja kasutati seal eeskätt veini hoidmiseks ja transportimiseks. Veininõudena levisid nad Haithabusse ja Birkasse, Birkast omakorda edasi põhja ja ida poole.<sup>2</sup> Kas otse või Ojamaa kaudu on mõni niisugune nõu jõudnud nähtavasti ka Saaremaale. Oletamisi võiks veininõudeks arvata ka teisi eelnevalt kirjeldatud mahukaid, kitsa suuavaga ning hästi suletavaid nõusid, mis on tehtud vastavate Kesk- ja Lääne-Euroopa nõude eeskujul Ojamaal ja Rootsi mandril, ning sealt veini või mõne muu kaubaga Saaremaale toodud.

Seega on käsiteldavad savinõukatkendid üheks tõendiks saarlaste sidepidamisest tolleaegsete tahtsamate kaubanduskeskuste Ojamaa ja Birkaga. Ühtlasi võiks mainitud kildude põhjal oletada, et vein polnud muistsetele saarlastele mitte

---

<sup>1</sup> H. J a n k u h n, Haithabu, Eine germanische Stadt der Frühzeit. Zweite erweiterte Auflage. Neumünster /1938/, lk. 145 jj., joon. 148<sub>z</sub>, 199; H. J a n k u h n, Zur Datierung der Kugeltopfkeramik in Haithabu. Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. Hildesheim /1939/, lk. 99 jj., tahv. XVII-XVIII; A r b m a n, Karolingische Reich, lk. 99 jj., tahv. 19:5, 20:1, 3, 21.

<sup>2</sup> Veinikaubanduse kohta vt. lähemalt H. J a n k u h n, Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit. Neumünster /1956/ lk. 160 jj.

tundmatu; arvatavasti tunti seda kui naudinguainet, - niisugust sakraalset tähendust kui oli veinil ristiusulises Lääne-Euroopas, paganlikud saarlased talle kindlasti ei omistanud. Oletada võib, et vein oli saarlastel ka üheks kauba-artiklik, mida nad edasi ida poole toimetasid.

Viltina ja Randvere kalmetesse on importkeraamika sattunud kahtlemata samal viisil kui kõik muudki savinõukatkendid, s.o. panustega, ohvriandide või peiede säilmetena. Käsiteldud keraamika tunnistab maetud ülikaist, need olid peamisteks kaubaretkede korraldajaks ja ainult nende omandiks võisid mainitud savinõud olla. Mis puutub importkeraamika vanusesse, siis on see maetud mitte varem kui 10. sajandi lõpul ja 11. sajandil, - varasemaid matuseid nimetatud kalmistud üldse ei sisalda. Nähtavasti oli üksikutel lääne-euroopa päritoluga seal 9. sajandisse dateeritud nõudel samasugune pikk ringlemisaeg nagu müntidelgi, mis mõnikord ringlesid sadu aastaid enne kui nad maeti. Enamiku otse Ojamaalt või Birkast pärinevate nõude puhul olulist vanusevahet meie kalmistute muu inventariga ei teki.

Viltina ja Rahu kalmetest leiti ligi kümme-kond väga väikest tumehalli peeneteralisest savist nõu servaosa (tahv. XX:3,4).<sup>1</sup> Need pärinevad esilekõundiva öla ning välja poole pööratud tugevasti profileeritud võrikuga kedranõudest. Nii-sugused nõud olid väga sagedased mandri-Eestis, eriti selle

---

<sup>1</sup> AI 3884:4242, 5075, 5538, 5541, 5567, 5572, 4239:65, 67.

idaosas, kust mõni neist on nähtavasti sattunud ka Saaremaale.

Lõpuks tuleb märkida veel mõningaid katkendeid, mis on sedavõrd väiksed, et vastavate nõude valmistamisviis ja päritolu jääb lahtiseks. Randvere kalmest leiti selliseid katkendeid umbes kümmekond (tahv. XIX:7). Nad pärinevad kahest kiilapinnalisest nõust; nõud on tehtud vähese kivipuruga segatud savist, tugevasti profileeritud võrikuga, ning põhja poole kitsenevate seintega. Olg paistab neil olegat kumeralt esileküündiv, seda ilustab laineline soon, ning selle all kulgev võreornament, või siksakjoonte vöönd. Ühe niisuguse nõu suuava läbimõõt on ligikaudu 12 cm; seina paksus - 0,4 - 0,7 cm. Kaks Viltina kalmest saadud katkendit on pärit ühest samasugusest ainult tuhmi välispinnaga nõust (tahv. XIX:8).<sup>1</sup> Kõige lähemaid, aga mitte päris täpseid vasteid esineb kirjeldatud nõudele Birkas;<sup>2</sup> selle järgi võiks neid tinglikult arvata sealsete importesemete hulka. Võriku profiili ja kedranõudele iseloomulike laineliste soonte järgi võib oletada, et kirjeldatud nõud on tehtud kedral, ebatasane sisepind aga sarnaneb rohkem käsitsi tehtud nõude omaga. Käsitsi valmistamise, aga samuti kohalikele nõudele iseloomuliku võreornamendi tõttu võiks kõnealuseid nõusid pidada

---

<sup>1</sup> AI 3884: 3347, 3348.

<sup>2</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 253:4-9.

ka kohaliku pottsepise tooteks.

Nagu eelnevast käsitlest nägime, esines Saaremaa kalmetes keerakeraamikat väga vähe ning olemasolevadki kedranõud on toodud valjast. Kohalik pottsepis jäi veel 12.-13. sajandil käsitsi tootmise tasemele. Mandri-Eestis ilmus kedrakeraamika käsitsi tehtud nõude kõrvale juba 11. sajandil, seega paistab, nagu oleks pottsepise areng Saaremaal Eesti mandriosast mõnevõrra maha jäänud. Ainult Läänemaal tehti samuti kui Saaremaalgi, II aastatuhande alguses valdav enamik savinõusid käsitsi.

Kesk- ja Ida-Eestis on suure tõenäosusega oletatud 13. sajandil spetsialiseerunud pottseppade olemasolu, kes oma tooteid valmistasid peamiselt müügiks ja neid teatud ringkonnas levitasid.<sup>1</sup> Meie materjal niisuguste pottsepatöö keskuste olemasolu Saaremaal ja Muhus ei näita. Siinkohal tuleb märkida, et mandri asulatest ja linnustest on kogutud rohkesti keraamikat, saartelt see praegu alles puudub, mistõttu saarte keraamika pole veel mandri omaga lähemalt võrreldav. Ka Lätist vastav võrdlusmaterjal praegu samahästi kui puudub.

Olemasolevate lünklike kalmeleidude alusel ei saa ka Saaremaa eriosade keraamikas mingeid eritunnuseid kindlaks määrata, - ühesuguseid kivipurrulisi, ning liivase koostisega, samuti enamvähem ühte viisi ilustatud nõusid esines, nagu nägime, kõikides kalmetes, millest on savinõukatkendeid korjatud.

---

<sup>1</sup> H. M o o r a, O. S a a d r e, Lõhavere linnamägi. MEL, lk. 169.

Lõpuks olgu tähendatud, et igapäevases elus kasutasid saarlased savinõude kõrval kahtlemata laialdaselt ka puunõusid, millest muidugi meieni mingeid otseseid jalgi pole säilinud.



### B. R e l v a d.

Relvad olid tavaliseks panuseks kivikalmetes, neid esines pannaegu kõigis meeste matustes. Nagu näitavad põlemisjäljed, põletati relvad tuleriidal koos surnuga, seetõttu on neist säilinud ainult metallosad, nagu odaotsad, mõõgaterad ja pideme osad, mõõgatupeotsikud ja vähesel määral muude relvade katkendeid. Üksikutes matustes esines relvi ebaühtlaselt, mõningates rohkem ja toredamaid, teistest leiti ainult lihtne koha peal sepistatud odaots. Niiviisi on kivikalmete relvaleid üheks oluliseks varandusliku ebavõrdsuse peegeldajaks. Saaremaa laibakalmistuis relvi üldreeglinana ei esine.

### O d a o t s a d.

Relvaleidudest moodustavad odaotsad valdava enamuse. Neid on muuseumides kokku 287 tervet või pisut katkist eksemplari, peale selle ligi sadakond katkendit.<sup>1</sup> Enamik odaotsi pärineb kivikalmetest, üksikud on saadud maalinnadest. Suur hulk juhuleidudena muuseumidesse toodud odaotstest peaks enamasti pärinema lõhutud kivikalmeist. Odaotste rohkus, aga samuti ka kirjalikud allikad tõendavad, et oda oli kõige laial-

---

<sup>1</sup> Need on odaotsa tüübi määramiseks liiga väikesed ja seetõttu käsitlestest kõrval jätetud.

dasemalt kasutatav relv, see pidi tingimata olema igal sõjamehel. Oda <sup>asuti</sup> kasutati nii jalgsi- kui ka ratsavõitluses. Suuremad odad olid lähivõitluses pisterelvaks, väiksemaid heideti vaenlase pihta eemalt. Oda kasutati mitte üksi võitluses, vaid ka küttimisel. Saarte tingimustes võiks arvesse tulla kõige enam hülgepüük, kuna suuremaid ulukeid siin ei leidu. Brižlisi jahi- ega hülgeodasid pole antud materjalis küll võimalik eraldada. Kirjalikest allikatest on teada, et oda kui surmavat "väge" omavat eset kasutati ka mitmete tähtsate ühiskondlike toimingute juures nagu kohtupidamisel, sõja ja rahu sõlmimisel ja isegi suhtlemises jumalatega.<sup>1</sup>

Suuremate, peamiselt pisterelvana kasutusel olnud odade otsi on saartelt seni teada 115. Need on kõik varustatud õõnega, mille sisse käis punst vars. Nagu näitavad vastavad augud, kinnitati vars õõne suu juurest ühe või kahe väikse naelaga; väiksemate odaotsa (kinnitamiseks) varde polnud naela tihti vajagi. Lohavere linnuse kaevust on leitud kadaka- ja tammepuust hoolikalt voolitud odavarte osi;<sup>2</sup> tammepuust vars on terapeolsest otsast kergelt jämenev. Samasuguseid jämenevaid odavarsi on teada ka Soomest.<sup>3</sup> Tõenäoliselt olid samalaadsed varred ka Saaremaal leitud odaotstelt. Odade vajaliku hoo andmiseks pidi selle raskuspunkt asetsema kohal, kust oda käega kinni hoiti. Vastavalt sellele olenes varre pikkus odaotsa raskusest ja oli tavaliselt 2-2,5 m.

<sup>1</sup> L ä t i H e n r i k, I:10, II:5, XII:6.

<sup>2</sup> NAL, tahv. XIII:2-4.

<sup>3</sup> S a l m o, waffen, lk. 253-257.

Suletud leidude puudumise ja üldise puudulike leiusehete tõttu on olemasolevate odaotste vanust ja päritolu võimalik määrata ainult suurtes joontes väliskuju ja mõnikord ka ornamendi järgi. Suuremad pisteodaotsad jagunevad oma kujult nelja üksteisest selgesti erinevasse tüüpi: 1) pajulehekujulised odaotsad, 2) pika lehe ja lühikese õonega odaotsad, 3) rombiline lehega odaotsad, 4) täkkjad odaotsad.

1. P a j u l e h e k u j u l i s e d o d a -  
o t s a d (tahv. XXIV:1,3,4).

Pajulehekujulisteks on tinglikult nimetatud kitsa lehega sihvakaid odaotsi, mille leht läheb pikkamisi ilma astanguta üle õoneks. J. Peterseni liigituse kohaselt vastavad mainitud odaotsad E-tüübile.<sup>1</sup> Lehe ja õone vahekoht on neil tavaliselt kuuekandiliseks fasseteeritud. Niisuguste odaotste kogupikkus on 30 - 51,3 cm, sellest õone pikkus 6,3 - 8 cm, lehe maksimaalne laius 2,7 - 3,5 cm. Saaremaalt on neid leitud kokku 10,<sup>2</sup> Mõnust nad seni puuduvad. Kolmel sama tüüpi odaotsal on õõs ilustatud lehekujulise uurisornamendiga (tahv. XXIV:1).<sup>3</sup> Mainitud odaotste erinev pikkus ja kaal näitab, et neid kasutati nii lähikui ka kaugvõitlustes.

<sup>1</sup> P e t e r s e n, joon. 12-13, lk. 26-28.

<sup>2</sup> Käku kalmest (AI 2643:80), juhuleid Ridalast (AI 2712:49).

<sup>3</sup> Paju kalmest (AI K 12:10), juhuleid Kaarmalt (AI K67:31), ning teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:37).

Kirjeldatud odaotsad olid levinud Eesti mandril<sup>1</sup> ja kõikjal Baltimaadel,<sup>2</sup> samuti Skandinaavias, Soomes, Karjalas ja Laadoga lõunarannikul.<sup>3</sup> Kõikjal on mainitud odaotsad väga ühtlased, isegi õõne ornament on igal pool sama. Kohalike eritunnuste puudumine näitab, et neid valmistati ja levitati teatud kindlatest keskustest. Norras on E-tüüpi odaotsad dateeritud 8.-9. sajandisse, 10. sajandil neid seal enam ei ole. Soomes ja Baltimaadel on kõnesolevate odaotste kasutamisajaks 9.-11. sajand. Sellest on järeldatud, et pajulehekujulised odaotsad on algselt Norra päritoluga, kusjuures

---

<sup>1</sup> Näit. Kadrina (AI 2712:4,8), Räägu (T a l l g r e n ZAE II, joon. 161), Adila (AI 3727:2), Väike-Maarja (AI 4131) kalmistust; Soontaga (AM 248) ja Rõuge (AI 4040:1765) linnusest.

<sup>2</sup> Š t u r m s, Liven, joon. 5:1; Latviešu kultūra se-  
natnē, tahv. 87:2; B o y, tahv. II:II 1,2, V:12; N a g e -  
v i ö i u s, Prižmonti, tahv. IX:7,8; G a e r t e, tahv.  
XVII:2.

<sup>3</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 8:1-3; A r n e, Tuna, tahv.  
VIII:2, joon. 15; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 794, 796;  
A s p e l i n, nr. 1295, 1367, 1369; N o r d m a n, Karelska,  
joon. 75.

hiljem on niisuguste odaotste valmistamiskeskused nihkunud ida poole.<sup>1</sup>

Vanim Eestist Kunilepalt leitud pajulehekujulise odaots kuulub 8. sajandi lõppu,<sup>2</sup> hiliseim Iila kalmest pärinev samasugune odaots on mündi järgi dateeritud 11. sajandi lõppu.<sup>3</sup> Uurisornamendiga ilustatud õõnega odaotsi peetakse teistest hilisemateks.<sup>4</sup> Ajavahemikku 9.-11. sajandini kuuluvad mainitud paralleelide põhjal ka kõik vastavad Saaremaa odaotsad. Neist neli ilma ornamendita eksemplari, mis on leitud I aastatuhandel rajatud kivist kalmetest, on oletamisi dateeritud 9.-10. sajandisse (vt. lk. 55).

Uhel Kaarmalt juhuleiuna saadud pajulehekujulisel odaotsal on õõnel rombiline ornamendiga hõbetauseering (tahv. XXIV:3). Osaliselt jätkub see ka õõne ja tera fasseteeritud vahelkohal. Samal viisil on ilustatud ka kaks Saaremaalt leitud mõõga käepide (vt. lk. 264 j.). Kirjeldatud odaotsale esineb rohkesti vasteid Rootsis, kus rombiline ornament oli juba 10. sajandist peale laialt levinud.<sup>5</sup> Ornamenti järgi tuleb mainitud odaots samuti kui vastav mõõk, arvata Rootsi päritoluga importesemeks. Üks samasugune Kuramaa liivlaste alalt

---

<sup>1</sup> S a l m o, Waffen, lk. 250; K i v i k o s k i, Auralflussgebiet, lk. 215.

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 12.

<sup>3</sup> S c h m i e d e h e l m, Iila, lk. 649.

<sup>4</sup> S a l m o, Waffen, lk. 251.

<sup>5</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 114, vt. ka lk. 116, 120; A r n e, Tuna, tahv. IV:1.

leitnud eksemplar on ka Rootsiist pärit.<sup>1</sup> Sel viisil ilustatud relvad on oma enamuses dateeritud 11. sajandisse.

## 2. P i k a l e h e j a l ü h i k e s e

õ õ n e g a o d a o t s a d .

(tahv. XXV; XXVI:1-3, 7).

Vaadeldavaid odaotsi iseloomustab pikk õhuke harjaga leht, mis on kõige laiem õõne juures; õõs on suhteliselt lühike, moodustades ühe neljandiku kuni ühe viiendiku kogupikkusest. J. Peterseni liigituse järgi kuuluvad niisugused odaotsad C-tüüpi.<sup>2</sup> Saaremaalt on neid leitud kokku 23, millest enamik on terved, mõningatel on osa lehest või õõs murdunud.

Käsiteldavad odaotsad sobivad oma kujult kõige paremini lühivõitluses kasutatavaiks pisterelvadeks; õhuke lai tera tekitab kehasse tungides suuri haavu. Paljud kõnesolevaist odaotstest on väga hoolikalt valmistatud. Sageli pikeneb õõs kolmnurkselt lehe harjale. Mõnikord märgitseb õõne ja lehe vahekohta madal vool, või on see koht fasseteeritud.

Enamikul pika lehega odaotstest laieneb leht õõne juures järsult, nurgeliselt (tahv. XXV:2, XXVI:3). Selliseid

---

<sup>1</sup> Täpsem leiukoht teadmata (LVM, eksponeeritud).

<sup>2</sup> P e t e r s e n , joon. 17, 18, lk. 29 jj.

nurgelise lehega odaotsi on kokku 22<sup>1</sup>. Nende kogupikkus on tavaliselt 35-45 cm, üksikuil ulatub see kuni 54,5 cm, õõne pikkus on 6-13 cm, õõne suu läbimõõt 2,5 - 3,1 cm, lehe maksimaalne laius 3,2 - 6,4 cm. Mitmel niisugusel eksemplaril on leht damastseeritud (tahv.XXXI:1,3).<sup>2</sup>

Odaotsi, mille leht laieneb õõne juurest enamvähem kaarjalt, on üksteist (tahv.XXV:1, 3, 4, XXVI:1, 2).<sup>3</sup> Need on eelmistest üldiselt väiksemad, 25 - 35 cm pikad, kuna lehe laius on 2,4 - 4,6 cm. Kahel neist on leht damastseeritud (tahv.XXXII:1).<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:1537, 2367), Rahu (AI 4213), Kaarma Loona (AI 507:4), Piila (Berl. M. II 7268), Karida (AI K5:1, 2), Tagavere (AM 824:5b), Pärni (AI K 16:1, K 87:1), kalmest, juhuleiud Põidelt Orinõmmest (AI 2635:66), Rõõsalt (AI 3589:1), Torgust (AI 2712:12), Kaarmalt (AI K 67:29, 30), Mihelkonnalt (Berl. M. II 7297), teadmata kohast Saaremaalt (K 88:191, Sa 190, 199, 204).

<sup>2</sup> Kaku (AI 3995:853), juhuleid Veerikult (AI 4237).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:800, 2466), Rahu (AI 4239:180, 204, 268), Piila (AI 2501:14) kalmest, juhuleiud teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:36, K 88:192, 3375:6).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:3208), Randvere (AI 3895:162).

Pika lehe ja lühikese õõnega odaotste levik on enamvähem sama kui eelnevalt kirjeldatud pajulehekujulistel odaotstelgi. Rohkesti on neid nimelt Soomes ja Skandinaavias,<sup>1</sup> aga ka kõikjal Baltimaadel, vadja-slaavi alal ja Karjalas.<sup>2</sup> Üsna täpseid vasteid esineb neile ka Eesti mandri materjalis, kuigi Saaremaaaga võrreldes, on neid mandril tunduvalt vähem.<sup>3</sup> Käsiteldav tüüp on kogu oma laial levikualal võrdlemisi ühtlane. Võrreldes teiste vastavate leidudega, on Saaremaa odaotstel küll teatud erinevusi õõne töötluses ja lehe nurkade mõnevõrra varieeruvus kaldes, kuid märkimisväärsed kohalike tunnuseid need ei väljenda. Seetõttu on raske kindlaks määrata ka Saaremaa leidude päritolu. Damastseeritud lehega odaotsad on kindlasti toodud kaubitsejate poolt kas otse Kesk- või Lääne-Euroopast, kus selliseid relvi valmistati, või Skandinaavia kaudu. Lihtsa teraga, ilma fassetteeringu, voldi, või muu viimistluseta eksemplare võib vähemalt osaliselt pidada kohalike relvaseppade tooteks, mis on valmistatud algselt väljastpoolt saadud eeskujudel.

---

<sup>1</sup> Hackman, Heikel, tahv. 70:18, 20, 73:7,10; Kivikoski, EZF II, joon. 799, 800; Aspelin, nr. 1541, 1544, 1674; Kivikoski, Auralflussgebiet, tahv. XL:1; Arne, Tuna, tahv. VI:13.

<sup>2</sup> RK, tahv. 47:7; Aspelin, nr. 2043; Hoffman, tahv. I f; Engel, Führer, tahv. 11:11; MAP 20, tahv. XVIII:24, 25, 29; Nordmann, Karelska, joon. 114.

<sup>3</sup> Lahepera (AI 1984:131, 132), Taadikvere (AI 2255:2) kalmest, juhuleiud Nissilt (AI 2569:3), Põlulast (AI 2789:5) Pärnu-Jaagupist (AI 2516:16), teadmata kohast (AI 2602:3).



Dateerimiseks Saaremaa leiud kindlaid pidepunkte ei anna. Skandinaavias kuuluvad G-tüüpi odaotsad ajavahemikku 950 - 1050, Soomes peamiselt 11. sajandisse, kuid osalt ka 12. sajandisse.<sup>1</sup> Enamus liivi, balti ja mandri-Eesti hõimude alalt saadud vastavaid leide kuulub samuti 11. - 12. sajandisse. Kõige varem 10. sajandi lõpust, peamiselt aga 11. - 12. sajandist on pärit Viltina ja Randvere kalmetest leitud odaotsad, niivõrd kui mainitud kalmed on muu inventari põhjal dateeritavad.

Seitsmel pika lehe ja lühikese sõnega odaotsal on õõs hõbetauseeringus nielloornamendiga illustatud. Mitmed ilustatud odaotstest on tules olnud või kulunud, mistõttu nende ilustus pole täpsemalt jälgitav.<sup>2</sup> Üks lihtsa ja üks damastseeritud teraga odaots on ilustatud kaheksakujuliste silmustega loomaornamendis.<sup>3</sup> Kahel odaotsal on põimitud spiraalmotiividega paelornament;<sup>4</sup> teine neist on damastseeritud lehega.<sup>5</sup> Ühel Randvere kaldest leitud väikesel kaarja lehega odaotsal on osa kaheksakujuliste silmustega loomaornamendist ja ristimotiiv kullatud (tahv. XXVI:7).

---

<sup>1</sup> K i v i k o s k i, Aaraflussgebiet, lk. 218; S a l - m o, Satakunta, lk. 388.

<sup>2</sup> Viltina kaldest (AI 3884:1537), juhuleid Mätja külast Saaremaalt (praegu kaotsis).

<sup>3</sup> Mõlemal täpsem leiukoht teadmata (N e r m a n, Verbindungen, joon. 107; AI K 85:117).

<sup>4</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 108.

<sup>5</sup> Tadmata kohast Saaremaalt (AI K85:119).

Kuldamist ja ristimotiivi teistel Saaremaa odaotstel ei esine. Kuldkauistikust on küll mõnel Koiva-liivlaste alalt pärineval hõbetailseeringus ilustatud odaotsa sõnel.<sup>1</sup> Ristimotiivile pole täpseid vasteid teada, kui mitte arvestada Ojamaalt ja Soomest leitud odaotsi, millel on lehe ja sõne vahel kohal figuurne ristikuju.<sup>2</sup>

Samalaadseid hõbetailseeringus ilustatud odaotsi on leitud alates Inglismaast ja Prantsusmaast läanes kuni Baltimaadeni idas. Kõige sagedamaks leiuks on nad Läänemere piirkonnas, nimelt Koiva liivlaste alal, Ojamaal, Ida-Rootsis, ja Lääne-Soomes.<sup>3</sup> Eesti mandrilt on hõbedaga ilustatud odaotsi seni leitud ligi kaks korda vähem kui Saaremaalt.<sup>4</sup> M. Ebert juhtis esimesena tähelepanu Baltimaade hõbedaga ilustatud odaotstele ja Rootsi ruunikividel esineva ornamendi identsusele.<sup>5</sup> Selle põhjal väitis ta, et niisuguse pael- ja loomaornamendiga ilustatud odaotsad on tehtud Ojamaal, ja

---

<sup>1</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 101.

<sup>2</sup> P a u l s e n, wikingewaffen, joon. 6; S a l m o, Satakunta, joon. 344.

<sup>3</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 108 jj.; K i v i k o s k i, BZF II, joon. 800-803; A s p e l i n, nr. 1543.

<sup>4</sup> Rohu (AM 107:2), Lõmunda (AI 2555:1), Lahepera (AI 1984:130) kalmest, juhuleiud Igaverest (AI 2516:1), Kiviõli lähedalt Kalmeistri külast (AI 4183), Tallinna juurest (AI 2840).

<sup>5</sup> E b e r t, Beziehungen, lk. 126-139.

levinud sealt Saaremaale ning mujale. Sama seisukohta arendas edasi B. Nerman; Tema näitas, et kõnesolevad odaotsad ei tarvitse pärineda mitte Üksi Ojamaalt, vaid ka mujalt Rootsist, samuti ei eita ta võimalust, et mõningad taolised odaotsad on tehtud Baltimaadel koha peal.<sup>1</sup> Nende Nermani väidetega tuleb üldiselt nõustuda, kuna teisi järeldusi antud materjal ei võimalda.

Skandinaaviapärase ruunikiviornamendiga odaotsad on dateeritud 11. sajandisse.<sup>2</sup> Kõige hilisem on neist Randvere kuldamisega kaunistatud odaots, millel koos loomakujundiga esineb ka ristimotiiv. Viimast hakati laiemalt kasutama alles 11. sajandi keskpaiku. Mainitud odaots kuuluks selle järgi 11. sajandi lõppu või 12. sajandisse.

### 3. R o m b i l i s e l e h e g a o d a o t s a d (tahv. XXVI:5,6, XXVIII).

Rombikujulise lehega odaotsi on Saaremaalt leitud kokku 21, millest mõnel on lehe tipp murdunud, enamik on terved.<sup>3</sup> Muidugi neid pole seni teada. Kõnealuseid odaotsi iseloomustab

---

<sup>1</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 120.

<sup>2</sup> N o r d m a n, Ornamentik, lk. 197.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:1030, 2795, 2801), Randvere (K u s t i n Randvere, tahv. XIII:1), Kaku (AI 3995:324), Ilpla (AI K 1:52) kalmest, juhuleiud Põidelt (AI 2712:14), Kaarmalt? (AI 3375:1, 4), Valjalast (AI 3822:482), teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:4,5,7, K 88:188, K 89:1,2).

lai, õhuke, nurgeline rombi kuju meenutav harjaga leht. Õõs moodustab kogupikkusest ligikaudu ühe kolmandiku; õõne ja lehe vahekohta märgitseb real eksemplaridel fasseteering või volt, mõnikord ka kaks kaarjat astangut (tahv. XVIII:1-3); harva pikeneb õõs lehe harjale. Kirjeldatud odaotste pikkus on 36-47,5 cm, lehe maksimaalne laius 3-6,4 cm, õõne pikkus 10,2 - 15 cm, õõne suu läbimõõt 2,3 - 3 cm. Oma kujult sarnanevad nad üldjoontes Peterseni M-tüübile.<sup>1</sup> Võrreldes vastavate Skandinaavia leidudega on Saaremaa odaotstel õõne ja lehe vahekoht sageli märksa lihtsustatum. Selle järgi võib oletada, et mitmed mainitud odaotstest on valmistatud koha peal. Paar voldiga ja osaliselt fasseteeritud õõnega odaotsa (tahv. XXVIII:2), mis vastavad Skandinaavia M-tüüpi odaotstele ka kõigis detailides, on kahtlemata sealt pärinevad importesemed.<sup>2</sup> Kahel niisugusel odaotsal on leht damastseeritud (tahv. XXXI:2);<sup>3</sup> kahtlemata on need sattunud Saaremaale ostu teel või sõjasaagina.

Neljal rombiline lehega odaotsal on õõs i l l u s t a t u d hobetauseeringiga. Kahel Viltina kalmest leitud odaotsal on ilustuseks põimitud pael- ja spiraalmotiivid (tahv. XXVI:5,

---

<sup>1</sup> P e t e r s e n, joon. 25, lk. 34.

<sup>2</sup> Täpsem leiukoht teadmata (AI K 85:5).

<sup>3</sup> Juhuleid Kaarmalt Randverest (AI 3822:393).

6, <sup>XXVII</sup>~~XXII~~).<sup>1</sup> Mõlemad on omavahel väga sarnased, kuigi mitte päris identsed; teisel neist on leht <sup>(tahv. XXX:3)</sup>damastseeritud.<sup>2</sup> Neile on leitud täpseid vasteid Valsgärde kalmistust Upplandis.<sup>3</sup> Paju kalmest pärineval odaotsal esineb kaheksa-kujuline motiiv, kuna õõne fasseteeritud osal on geomeetriline ornament.<sup>4</sup> Täpseid vasteid sellele pole teada. Muhu saarelt leitud eksemplaril pole ornament jälgitav.<sup>5</sup> Mainitud hõbe-tauseeringuga odaotsad on samuti kui vastavad G-tüüpi otsikudki, Ojamaa või Ida-Rootsi päritoluga, ning kuuluvad ornamendi järgi 11. sajandi teise poole.

Rombikujulise lehega ilma ornamendita odaotsad olid Läänemere piirkonnas laialt levinud. Peale Skandinaaviamaade on neid leitud mitmelt poolt Soomest, Peipsi järvest ida pool olevalt vadja<sup>6</sup>slaavi seaga-alalt, Laadoga lõunarannikult ja Karjalast.<sup>6</sup> Eesti mandrilt on mainitud odaotsi teada üle paarikümne, mille seas on rohkesti Saaremaa leidudele väga

---

<sup>1</sup> AI 3884:1671.

<sup>2</sup> AI 3884:3905.

<sup>3</sup> Fil. dr. A. Christianssoni andmeil.

<sup>4</sup> A s p e l i n, nr. 1954.

<sup>5</sup> AI K 43:3.

<sup>6</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 8:9; H a o k m a n, H e i-  
k e l, tahv. 73:8,9,11; K i v i k o s k i, EZF II, joon.807-  
809, 1104, 1105; MAP 20, tahv. 22, 24; MAP 18, tahv. XI:7;  
N o r d m a n, Karelska, joon. 163.

lähedasi paralleelele.<sup>1</sup> Põhiliselt sama tüüp on sageli esindatud ka balti hõimude alal.<sup>2</sup> Igal pool esineb käsitledava tüübi hulgas oma kohalike erijoontega eksemplare; Skandinaavia vastavatele odaotstele on kõige lähemad Lääne-Soome leiud, Baltimaadelt leitud odaotsad seisavad neist pisut kaugemal. Kohalikud erinevused näitavad, et enamuse rombitaolise lehega odaotsi on valmistatud kõikjal koha peal. Kuna aga vastava tüübi tunnused on siiski selgelt eraldatavad, siis pole mõeldav, et M-tüüpi odaotsad oleksid tekkinud korraga laial alal, vaid nad levisid nähtavasti algselt ühest keskusest, - Skandinaaviast, kus selliseid odaotsi esineb kõige varem. Peterseni järgi kuuluvad M-tüüpi odaotsad ajavahemikku 1000-1050. Eestis, Soomes ja teistel naaberaladel püsivad nad märksa kauem, kuni 12. sajandini. Seda näitavad Alatakivi leiud mandrilt, samuti mitmed Soome ja Baltimaade leiud.<sup>3</sup> 11. - 12. sajandisse tuleb mainitud paralleelide põhjal dateerida ka vastavad S<sub>a</sub>aremaa odaotsad. Neist on kõige vanem Skandinaaviast imporditud odaots, mis vastavalt Peterseni määrangule kuulus 11. sajandi esimesse poole; koha peal valmistatud lihtsamad eksemplarid on ilmselt hilisemad.

---

<sup>1</sup> T a l l g r e n, ZAE II, tahv. I:4.

<sup>2</sup> H o f f m a n n, tahv. I f; SuM.1936 II, joon. 4,5, lk. 76.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 807-809; S a l m o, Satakunta, lk. 392.

4. T ä ä k j a d o d a o t s a d (tahv. XXIX).

Täakjaid odaotsi iseloomustab pikk, kitsas, õõne juurest rombiline, tipust aga peaaegu ruudukujulise ristilõikega leht. Lehe kuju meenutab tääki, see <sup>Viltina sõnaga oda</sup> sobib kõige paremini torkerel- vaks lähivõitluses. Mainitud odaotste pikkus on 29,4 - 48 cm, lehe suurim laius 2,6 - 4,5 cm, õõne suu läbimõõt 2,2 - 2,8 cm; õõs on lehest alati lühem. Selliseid odaotsi on Saaremaalt leitud kõige rohkem, - kokku 47, Muhust on saadud ainult üks. Suurem osa on säilinud tervena, kuulateistkümnest odaotsast on selles ainult lehest pärinevad katkendid.<sup>1</sup>

Täakjate odaotste leht laieneb õõne juurest enam või vähem järsult. Neli odaotsa on suhteliselt pikkamisi, laugjalt laieneva lehega (tahv. XXIX:1,2).<sup>2</sup> Ühel neist on õõne ja lehe vahel kohal nõrk volt, kuna õõne ülaosa on fasseteeritud, kaheksakandilise ristilõikega.<sup>3</sup>

Viiel, fasseteeritud õõnega eksemplaril laieneb leht õõne juurest pisut nõgusa kaarega (tahv. XXIX:5);<sup>4</sup> mõnel

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:703, 2262, 2267, 2586, 2718, 2890, 3803, 4091, 4823, 4982, 5485), Randvere (AI 3895:384, 468), Kogula (AI K 29:23, 4780:75) kalmest, juhuleid teadmata kohast (AI K 89:45).

<sup>2</sup> Upa kalmest (AI K 60:5), juhuleid Kuressaare lähedalt (AI 3375:2), Valjalast (AI 3822:483).

<sup>3</sup> Tundmata leiukohast Saaremaalt (AI K 88:189).

<sup>4</sup> Ilpla kalmest (AI K 1:57), juhuleid Valjalast (AI 3822:478), teadmata kohast (AI K 85:1,8).

on mõnel veel ka nark volt; Üks neist on damastseeritud teraga (tahv.XXX:4). Sellised odaotsad sarnanevad oma kujult Peterse-  
ni K-tuubile,<sup>1</sup> mida esines Skandinaavias, aga ka Soomes ja Lää-  
doga launarannikul.<sup>2</sup> Üksikuid K-tuubile lähedasi odaotsi on  
teada ka Eesti mandrilt.<sup>3</sup> Balti hõimudele oli see tüüp üldiselt  
võõram. Kuna mainitud Saaremaa eksemplaridel on K-tuubi tunnu-  
sed küllalt selged, võib neid, eriti damastseeritud teradega  
odaotsi, lugeda Skandinaavia või Lääne-Euroopa importesemeiks.  
Seal on nad dateeritud 10.-11. sajandisse, Soomes 11.-12. sa-  
jandisse.<sup>4</sup> Vastavad Saaremaa odaotsad on kõik juhuleiud, ja  
seetõttu tapsemalt dateerimatud.

Järsuvalt laieneva kitsa tsükla lehega odaotsi on 13,<sup>5</sup>  
mõnel neist pikeneb ras lehe harjale (tahv.XXIX:3,4), mõnel

---

<sup>1</sup> P e t e r s e n, joon. 21, 22, lk. 32 jj.

<sup>2</sup> H a c k m a n, H e i k e l, tahv. 72:3; K i v i k o s-  
k i, EZF II, joon. 1106; MAP 18, tahv. XI:8.

<sup>3</sup> Adila kalmest (AI 3727:1), juhuleid Viru-Nigulast  
(AI 3761).

<sup>4</sup> S a l m o, Satakunta, lk. 392.

<sup>5</sup> Kantsi (H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 25), Vil-  
tina (AI 3884:3542, 5484), juhuleiud Mustlast (AI 2712:38),  
Kõigustest (AI K 47), Rõõsalt (AI 3589:2), Kaalist (AI 2643:  
48), Tahulaast (AI K 66:2), Kingissepa lähedalt (AI 3375:5),  
teadmata kohast (AI K 85:118, K 88:190).



on tera damastseeritud,<sup>1</sup> üheksal odaotsal on peaaegu täisnurga all laienev leht.<sup>2</sup> Teistega võrreldes on neil pisut madalam hari ja õhem leht.

Järsult laieneva kitsa lehega odaotsi esines kõige enam Läänemere rannikupiirkonnas, nimelt liivi, kursi ja preisi hõimude alal, ning Lääne-Soomes.<sup>3</sup> Üksikuid samalaadseid eksemplare on teada ka vadja-slaavi alalt.<sup>4</sup> Eesti mandrilt on kõnesolevaid odaotsi leitud vähe.<sup>5</sup> Igal pool on mainitud odaotsad üksteisest pisut erinevad; päris ühtsete eksemplaride puudumine näitab selgesti nende kohalikku valmistamist. Täskjad odaotsad pole kindlamalt seostatavad ühegi lähtetüübiga. Vastavalt levikutihedusele võib arvata, et nad on balti päritoluga, ja siit nähtavasti ka Soome levinud.

Suurem osa Saaremaalt leitud täskjaid odaotsi on tehtud kindlasti koha peal. Nagu näitab üksikute odaotste võrdlus, on nende kuju siin isegi edasi arenenud.<sup>6</sup> Sellele, samuti ka leiutiheduse suhtes mandri-Eestiga, - on käsitletud odaotsad Saaremaale omaseks erinähtuseks.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:4834), Kalma (AI 3822:198).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:216, 2521, 2935, 3304, 3415), Randvere (K u s t i n, Randvere, tahv. XIII:2,3) kalmest, juhuleitud Poidalt (AI K 46:1), teadmata kohast (AI K 85:6).

<sup>3</sup> E n g e l, Führer, tahv. 11:11, H o f f m a n n, tahv. I c; N a g e v i č i u s, Stoffliche Kultur, joon. 31; Š t u r m s, Liven, joon. 6; G a e r t e, joon. 275 o; K i - v i k o s k i, EZF II, joon. 1106.

<sup>4</sup> MAP 20, tahv. XVIII:21, 26.

<sup>5</sup> Martna (AI 3980:77) ja ligikaudne vaste Vardi ( F r i e d e n t h a l, <sup>Vardi</sup> joon. 3:68, 4 k) kalmest.

<sup>6</sup> K u s t i n, Randvere, lk. 83jj.

Balti ja liivi hõimudel kuuluvad järsult laieneva tää- ja lehega odaotsad 11. sajandi lõppu ja 12-sse, osalt 13. sajandisse.<sup>1</sup> Soomes on nad dateeritud samuti 11. sajandi teise poole ja 12. sajandisse<sup>2</sup>, vadja-slaavi alal 11. - 13. sajandisse.<sup>3</sup> Saaremaa vastavad eksemplarid on saadud osalt 11.-12. sajandi kalmetest, suur hulk aga juhuleidudena. Vastavalt mainitud paralleelidele võib arvata, et kõnesolevaid odaotsi tehti siin samuti 11. sajandi lõpupoolest kuni 13. sajandini.

#### H e i t e o d a o t s a d .

Heiteodaotsad on pisteodaotstest väiksemad, kergemad, pikema õone ja kitsama ning lühema lehega. Saaremaalt ja Muhust on neid leitud kokku 182. Enamik neist, nimelt 117, on õ õ n e g a; need pisteti punst varre otsa samuti kui suuremadki odaotsad. Heiteodaotste kuju on mitmekesine, ebatüüpilisi üleminekuvorme esineb nende seas rohkesti. Suurtes joontes jagunevad õõnega heiteodaotsad lehe kuju järgi kolme rühma: 1) kitsa lehe ja pika õõnega, 2) nurgelise või rombiline lehega, 3) kaarjalt laieneva lehega.

---

<sup>1</sup> H o f f m a n n, lk. 199 jj.; S t u r m s, Liven, lk. 41.

<sup>2</sup> K i v i k o s k i, EZF II, lk. 40.

<sup>3</sup> MAP 20, lk. 34.

1) K i t s a l e h e j a p i k a õ õ n e g a heiteodaotsi on leitud 31. Neid iseloomustab kitsas harjaga, ristkülikelt lamerombiline leht, mis läheb pikkamisi üle õõneks. Õõs moodustab kogupikkusest ühe kolmandiku kuni poole. Õõne ja lehe vahekoht on sageli fasseteeritud, - mõnikord märgitseb seda kaks kaarjat astangut. Niisuguste odaotste pikkus on 15-30 cm, lehe maksimaalne laius 1,8 - 2,7 cm. 19 niisugust odaotsa on pajulehekujulise kitsa lehega, mis läheb pikkamisi, ilma terapoolse astanguta üle õõneks (tahv. XXIV:2,5).<sup>1</sup> Kaheistkümnel eksemplaril on leht pisut nurgeline (tahv. XXXIII:1,2).<sup>2</sup>

Kitsa lehe ja pika õõnega heiteodaotsad olid levinud kõikjal Baltimaandel, samuti Soomes, vähesel määral on neid teada ka Skandinaaviast, samuti Laadoga lõunarannikult ja

---

<sup>1</sup> Ilpla (AI K 1:60), Kaku (AI 2643:97, 3995:287, 882), Kogula (AI K 29:43), Leedri (AI 3822:117), Paju (AI K 12:1) kivi-kalmest, juhuleiud Suure Rahulast (AI 2712:31), Audlast (Sa 4792), Purtsalt (AI 2501:3), Rõõsalt (AI 3589:3), Kaarmalt (AI K 67:32, 3375:3), teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:11, 13, 38, K 88:193, K 89:7, 12).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:3237), Ilpla (AI K 1:56), Kaarma Loona (LVM I 1384), Sauvere ( ГММ 44729, III отх.р. 31/28 :108), Kogula (AI K 29:44), Leedri (AI 3822:118, 119) kalmest, juhuleiud Põidelt (AI K 46:2, 2643:67), Leisist (AI 2643:51), teadmata kohast (AI K 89:10, 11).

vadja-slaavi alalt.<sup>1</sup> Eesti mandrilt on kõnesolevaid odaotsi teada märksa vähem kui Saaremaalt.<sup>2</sup> Eri piirkondadest leitud odaotste omavahelised väiksed erinevused lubavad oletada, et enamik neist on tehtud kõikjal koha peal. Soomes on mainitud odaotsad dateeritud enamasti 9.-10. sajandisse.<sup>3</sup> Vanim sama-laadne Kunilepalt leitud odaots kuulub 8. sajandi lõppu, hilisem Iila kalmest pärinev eksemplar on dateeritud 11. sajandi lõppu.<sup>4</sup> Kunilepa odaotsast on vastavad Saaremaa heiteodaotsikud üldiselt hilisemad; seda näitab nende harjas leht ja kaarjad astangud lehe ja õone vahel, mida Kunilepalt leitud odaotsal ei ole. Vastavalt mandri-Eesti ja Iila leidudele tuleb kõnesolevad Saaremaa odaotsad dateerida 9.-11. sajandisse.

---

<sup>1</sup> P e t e r s e n, joon. 26; RK, tahv. 23:3; Š t u r m s, Liven, joon. 1 B; H o f f m a n n, tahv. 1a,e; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 797; N o r d m a n, Karelska, joon. 80; MAP 18, tahv. XI:1,5; MAP 20, tahv. XVIII:13.

<sup>2</sup> Taadikvere (AI 2255:10, 92, 94), Hummuli (AI 1979:V 1, 64), Ilmatsalu (AI 1671, 1983:28) jt.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, lk. 17.

<sup>4</sup> T a l l g r e n, ZAE II, joon. 38, esimene vasakult; S c h m i e d e h e l m, Iila, joon. 7:2, lk. 649.

2) R o m b i l i s e l e h e g a heiteodaotsi on Saaremaalt teada 13 (tahv. XXXIII:3-6).<sup>1</sup> Neil on suhteliselt lühike ja lai, madala harjaga rombikuju meenutav leht, mis laieneb õone juurest järsumalt kui tipust. Õone pikkus moodustab kogupikkusest ühe kolmandiku kuni poole. Õone ja lehe vahel on sageli madal volt, ühel otsikul on see koht profileeritud (tahv. XXXIII:3), tihti on osa õonest fasseteeritud. Kirjeldataud odaotste pikkus on 14-21,5 cm, lehe maksimaalne laius 2-4,5 cm, õone suu läbimõõt 2,1-2,5 cm. Mõned mainitud odaotstest meenutavad Peterseni M- ja G-tüüpi suuremaid odaotsi, enamus aga pole täpsemalt võrreldav ühegi eelnevalt käsitletud suuremate odaotste tüübiga. Ligikaudu samalaadseid rombitaolise lehega odaotsi on leitud Eesti mandrilt ja teistelt naaberaladelt.<sup>2</sup> Kindlalt dateeritavad leiud nende seas seni puuduvad. Ka vastavad Saaremaa otsikud pärinevad pikka aega kasutusel olnud kalmetest, välja arvatud üks eksemplar Viltinast, mis kuulub ilmselt 11.-12. sajandisse. Kahte Uduvere kalmest leitud heiteodaotsa võiks nende sarnasuse tõttu M-tüübiga dateerida 11. sajandisse. Mõned fasseteeritud õonega odaotsad kuuluksid

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:2786), Piila (AI K 9:3, 65), Uduvere (AI K 15:220, 222), Oriküla (AI K 4:3) kalmest, juhuleiud Tornimäelt (AI 2643:53), Salukülalt (AI 3597), Põidelt (AI K 50:7), Loonelt (AI 2643:49), Valjalast (AI 3822:480), teadmata kohast (AI K 85:16, 17).

<sup>2</sup> Näit. Parnu-Jaagupi Mäekülalt (AI 2516:22); MAP 18, tahv. XI:6.

vastavate Soome paralleelide järgi 11. sajandi lõpupoolele ja 12. sajandisse.<sup>1</sup>

3) Kaarjalt laieneva lehega odaotsad moodustavad õõnega heiteodaotstest enamuse. Seni on neid Saaremaalt ja Muhust teada kokku 60 tervet ja 13 katkist eksemplari.<sup>2</sup> Neid iseloomustab õõne lähedal kaarjalt laienev, tavaliselt harjaga, ristkülikelt rombikujuline leht (tahv. XXXV.:7-11); õõs moodustab kogupikkusest ühe kolmandiku kuni poole. Mõningatel odaotstel pikeneb õõs kolmnurkselt lehe harjale, üksikutel on õõne ja lehe vahekoht fasseteeritud. Esineb ka odaotsi, millel on madala harjaga suletaolise üldkujuga leht (tahv. <sup>XXXIV</sup>XXXI:3). Kaarjalt laieneva lehega odaotste pikkus on 14 - 24 cm, lehe suurim laius 1,3 - 3 cm; õõne suu läbimõõt 1,9 - 21 cm.

<sup>1</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1107.

<sup>2</sup> Kantsi (H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 25), Viltina (AI 3884:945, 1529, 2577, 2423, 3014, 3029, 3338, 5389, 5427, 5592), Saluküla (AI 3597), Leina (AI 2643:255), Ilpla (AI K 1:54, 55, 58, 61), Haeska (AI 2479:1), Upa (AI K 60:8), Pärni (AI K 16:5, 7, 8, 103, K 87:3), Kaku (AI 3995:424), Uduvere (AI K 15:218, 219, 223), Kogula (AI K 29:21, 22), Oriküla (AI K 4:1), Sauvere (FMM 44729, III oht. xp. 31/27:3, 31/28a:64), Karida (K 5:3-6), Paiküla (AI 2502:22a, 23), Kihelkonna Loona (AI 3822:214), Kalmu (AI 3822:205), Leedri (AI 3822:111), Paju (AI K 12:2,9, K 14:13) kalmest; juhuleiud Kaalist (AI 2643:52), Lilbist (AI K 96:1), Paadlast (AI K 80:1), Rõõsalt (AI 3589:4), Põidelt (AI 2712:37), Valjalast (AI 3822:479), Kaarmalt (AI 2712:9, K 23:32, K 67:33,34), Kihelkonnalt (Berl. M. II 7298), teadmata kohast (AI K 85:9, 12, 14, 15, 18, 114, K 88:197, K 89:9, 13; Sa 186, 189, 198).

✓ Samasuguseid odaotsi on leitud sageli Eesti mandrilt (tahv. XXXV:9) ja Lätist.<sup>1</sup> Soomes, Skandinaavias ja idapoolsetel aladel neile lähemaid vasteid ei leidu. Otsustades lihtsa valmistamisviisi ja leidude rohkuse järgi on neid Saaremaal ja mujal eesti ning balti hõimude alal tehtud koha peal osalt nähtavasti vastavate suuremate odaotste eeskujul. Madala harjaga sulgja lehega heiteodaotsad, mis sarnanevad mitme-<sup>suuremate/</sup>ti/pajulehekujuliste odaotstega, peaksid selle järgi olema teistest varasemad, kuuludes osaliselt 9.-10. sajandisse. Enamik käsiteldavaid heiteodaotsi pärineb aga nii Saaremaal kui ka mandril 11.-13. sajandi kalmistuist.

R o o t s u g a heiteodaotsad olid kasutusel kõikjal Baltimaadel ja teistel naaberaladel. Saaremaalt ja Muhust on neid leitud kokku 65, - üldiselt vähem kui mandri-Eestist. Rootsuga odaots löödi varre otsa, ning sageli mässiti veel noõri või traadiga üle. Lehe ja rootsu kuju järgi jagunevad mainitud heiteodaotsad järgmiselt: 1) jämeneva rootsuga odaotsad, 2) lihtsa rootsuga odaotsad, 3) kiskudega lehega odaotsad, 4) noakujulise tera ja kisuga odaotsad.

1) J ä m e n e v a r o o t s u g a heiteodaotsi (<sup>XXXIV</sup>tahv. <sup>XXXV</sup>XXXI:1, XXXII:1,4) iseloomustab suhteliselt väike leht ja pikk roots, mis ulatub poole kuni kahe kolmandikuni kogu-

✓  
✓<sup>1</sup> M o o r a, Vorzeit, joon. 50:3; Š t u r m s, Valgales Vegu, tahv. VII:1.

✓ Ühel sellisel odaotal on leht damastseeritud (tahv. XXX:1).

pikkusest; leht on enamasti kitsas, vähemal määral esineb laiemat madala harjaga sulgjat lehte. Roots on keskosas jäme-  
nev, ümmarguse ristilõikega, otsa poole see kitseneb ja oman-  
dab ristkülikulise ristilõike. Roots pisteti varre otsa tehtu-  
lõhesse, kusjuures rootsu keskosas olev paksend pidi ilmselt  
takistama otsiku eraldumist varrest. Niisuguste odaotste pik-  
kus on 15-32 cm, lehe laius 1,2 - 3 cm. Saaremaalt on neid  
leitud 16,<sup>1</sup> millest kuuel on laiem sulgjas või pajulehekuju-  
line leht.<sup>2</sup> ✓ Muidugi niisugused odaotsad seni puuduvad. Umbes  
pooltel eksemplaridel on rootsu ots pööratud täisnurga all  
kõrvale. Need kinnitati varde küljelt nii, et konks jäi varre  
suhtes risti, - see takistas tera eraldumist ja küljele kal-  
dumist.

Samasuguseid odaotsi esineb sageli mandril (tahv. XXXV;  
2) Lätis ja Soomes;<sup>3</sup> Üksikuid on leitud ka vadja-slaavi alalt  
ja isegi Ojamaalt, kuhu need on ilmselt Baltimaadelt toodud.  
Kirjeldatud odaotstest on vanimad sulgja lehega odaotsad, mis

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:4144, 5382), Ilpla (AI K 1:51, 59),  
Oriküla (AI K 4:2,5), Kalmu (AI 3822:196) kalmest, juhuleiud  
teadmata kohast (AI K 85:20, 21; Sa 2485).

<sup>2</sup> Upa (AI K 60:6), Pärni (AI K 87:2), Leedri (AI 3822:  
116) ja Paju (AI K 14:14, 15) kalmest, juhuleid Kaarmalt ("La-  
hinguväli" AI 2625:2).

<sup>3</sup> T a l l g r e n, ZAB II, tahv. I:5, joon. 160; M o o -  
r a, Vorzeit, joon. 32:7; A s p e l i n, nr. 1994, 1651; Lat-  
viešu kultūra senātnē, tahv. 67:1, 99:4; RK, tahv. 23:12, 15;  
MAR 14, tahv. XIV:11; S a l m o, waffen, tahv. XXXII:5, XXXVI:  
6.

<sup>4</sup> MAR 20, tahv. XVIII:3.



on oma kuju saanud vastavatelt õnega odaotstelt (vrdl. tahv. XXIII). Selle järgi kuuluksid need 8.-9. sajandisse. Samasse aega on dateeritud niisugused odaotsad ka Soomes ja Lätis.<sup>1</sup> Enamik kõnesolevatest odaotstest, millel on kitsas või tääkjane leht, kuuluvad selle järgi 11.-13. sajandisse. Seda kinnitavad ka vastavad Viltina leiud, mis ei saa olla 11. sajandist vanemad.

2) L i h t s a r o o t s u g a heiteodaotsi on leitud 12 tervet ja 3 katkist eksemplari.<sup>2</sup> Enamikul neist on õhuke ebakorrapärane madala harjaga või ilma harjata leht (tahv. <sup>XXXIV</sup>XXII:2, <sup>XXXV</sup>XXII:3,5). Ühel Ilpla kalmest leitud otsikul on leht paksem, tägikujuline (tahv. <sup>XXXV</sup>XXII:6). Rootsu pikkus moodustab mainitud odaotstel umbes ühe kuni kaks kolmandikku kogupikkusest; mõnikord on rootsu ots pööratud kõrvale konksu. Kirjeldataud otsikute pikkus on 13 - 26 cm, lehe suurim laius 1,8 - 3,1 cm. Nagu näitab mitmekesine ja ebakorrapärane lehe kuju ja üldiselt hooletu valmistamisviis, on nad tehtud kahtlemata koha peal. Võrreldes mandri-Eesti ja eriti

---

<sup>1</sup> S a l m o, waffen, lk. 241 jj.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:3020, 3984, 4467), Ilpla (AI K 1:53, 3822:310), Kaku (AI 3995:283, 284), Piila (Berl. M. II 7267), Kogula (AI K 29:25), Oriküla (AI K 4:4), Kalmu (AI 3822:195) kalmest; juhuleiud Kaarmalt ("Lahinguväli" AI 2625:3), Valjalast (AI 3822:481), ja teadmata kohast (AI K 89:8).

Läti ja Novgorodimaaga,<sup>1</sup> kasutati Saaremaal selliseid heiteodaotsi vähe. Enamik neist kuulub II aastatuhande algusse, mõned varem rajatud kivikalmetest leitud otsikud võivad olla ka varasemad.

3) K i s k u d e g a heiteodaotsi on seni Saaremaalt teada ainult kolm, kusjuures üks, millel rootsuosa puudub, võib olla pärit ka õõnega otsikust;<sup>2</sup> päris tervena on neist säilinud ainult Rahu kivi-kalmest leitud odaots (tahv. <sup>XXXIV</sup> ~~XXXI~~:4). See on <sup>26</sup>34 cm pikk, millest roots moodustab ligi kaks kolmandikku; leht on kitsas, nõrgalt harjas ja varustatud väikeste kahepoolsete kiskudega. Teised kiskudega odaotsad on sellega sarnased.<sup>3</sup> Karja kalmistust leitud odaots kuulub 13. sajandisse, teised võivad olla ka varasemad. Vähesel määral olid niisugused odaotsad levinud Eesti mandril ja ida- ning lõunapoolsematel naaberaladel.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Näit. Lõhavere linnusest (AI 3578:1250); Š t u r m s, Valgales Vegu, tahv. III:1; B o x, tahv. VI:5; M e d z e d z e z, joon. 4:9.

<sup>2</sup> Uduvere kalmest (AI K 15:221).

<sup>3</sup> K u s t i n, Karja, tahv. V:5.

<sup>4</sup> Lõhavere linnusest (AI 4133:1855).

4) Noakujulise <sup>XXXVI</sup>tera ja kisuga heiteodaotsi (tahv. ~~XXXII~~4-7)<sup>1</sup> on rootsuga odaotste seas kõige rohkem. Saaremaalt ja Muhust on neid seni leitud kokku 31, millest 10 on katkised, teised terved.<sup>2</sup> Neid iseloomustab ühepoolne, kisuga varustatud tera. (tahv. ~~XXII~~4-7). Paremaks varde kinnitamiseks on rootsu ülaosa sageli tordeeritud, tipp aga konksu pööratud. Selliste odaotste pikkus on 17-28,7 cm, kusjuures tera on stabiilselt 7-8 cm pikkune. Ornamenti kirjeldatud odaotstel üldreeglina ei esine, välja arvatud üks Orikulast leitud otsik, millel piki tera selga kulgeb täkkeline soon;<sup>3</sup> samasugune ilustus oli teatavasti ka nugadel (vt. lk. 163.). Üldse sarnaneb käsitletavate odaotste tera täiesti nugadega, ainult kisk on neil spetsiaalne heiteodaotsa tunnus. Vaenlast tabades jäi niisugune oda kisku pidi kinni ja takistas võitlemist.

---

<sup>1</sup> Mainitud riistu peavad mitmed nõukogude arheoloogid ahingiteks (näit. К о н у х н, Нероноз, joon. 64:6, lk. 77), kuna nad aga esinevad kalmetes järjekindlalt koos relvadega, kusjuures muud tööriistad ja kalapüügivahendid puuduvad, siis on neid õigem samuti relvadeks arvata. Oma kujult sobivad nad heiteodaotsaks vähemalt niisama hästi kui ahinguotsaks. Rohkesti on mainitud odaotsi leitud ka linnustest, kus muid kalapüügivahendeid üldse ei esine.

<sup>2</sup> Muhu linnusest (AI K 30:50); Viltina (AI 3884:223, 546, 793, 1146, 1163, 1178, 2408, 2702, 2819, 2877, 4148, 4304, 4370, 4975, 5145, 5194, 5443), Ilpla (AI K 1:63), Kaarma Loo-na (AI K 17:116) kalmest, juhuleitud Saaremaalt teadmata kohast (AI K 88:110-115).

<sup>3</sup> AI K 4:6.

Noakujulise tera ja kisuga heiteodaotsikud olid Balti-  
maadele omaseks nähtuseks. Eriti rohkesti on neid leitud Ees-  
ti mandrilt ja Lätist, vähemal määral Leedust,<sup>1</sup> samuti on  
neid teada ka Soomest, vadjja-slaavi alalt ja Novgorodist.<sup>2</sup>  
Mainitud odaotste kasutusele tuleku algus pole Saaremaa lei-  
dude põhjal määratav. Soomes ja Lätis on vanimad niisugused  
odaotsad dateeritud 10.-11. sajandisse.<sup>3</sup> Enamik Saaremaa oda-  
otstest kuulub 11.-12. sajandisse; nagu näitab Muhu linnusest  
leitud otsik, kasutati neid saartel samuti kui mandrilgi,  
veel ka 13. sajandil.

Peale noakujulise teraga otsikute järgib teiste käsitel-  
dud heiteodaotste kuju üldiselt suuremaid odaotsi. Viimaste-  
ga võrreldes on heiteodaotsad sageli ebakorrapärasema lehe-  
ga ja üldse hooletumalt valmistatud; ilustatud eksemplare  
nende seas ei leidu. Valdav enamus heiteodaotstest on koha-  
lik töö, - importesemeid pole nende hulgast võimalik eralda-  
da. Kõige rohkem oli teatavasti suhteliselt paksu, kaarjalt  
laieneva lehega, samuti kitsa lehe ja pika õõnega, ning noa-

---

<sup>1</sup> MAL, joon. 24:9; MEL, joon. 114:6; B o y, tahv. VII:  
XIX3; MAP, 14, tahv. XIV:6; RK, tahv. 23:4; RK 1930, tahv.  
47:5.

<sup>2</sup> H a c k m a n, H e i k e l, tahv. 64:18, 19; K i v i -  
k o s k i, EZF II, joon. 931, 1177; MAP 20, tahv. XVIII:11.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, lk. 27, 43.

kujulise teraga heiteodaotsi. Need kõik esindavad samal ajal mandril ja teistel Baltimaadel levinud odaotsa tüüpe, - markimisvaarseid kohalikke eritunnuseid neil ei esine.

Heiteodaotste rühkus lubab oletada, et heiteoda kuulus enamvähem iga sõjamehe relvastuse juurde. <sup>ja Koiva-lülvaste alalt,</sup> Soomest/on teada leide, mis näitavad, et ühel jalgsi võitleval sõjamehel oli kaks oda, üks suurem lahivõitluse jaoks ja teine väiksem viskerelvaks.<sup>1</sup> Sama võib olla kehtiv ka Saaremaa kohta, kuna nii odaotsatüübid, kui ka relvastuse tase üldse oli II aastatuhande alguses Soomes ja Baltimaadel võrdlemisi ühtlane. Odad olid ka peamiseks relvaks ratsavõitluses.

Suurematest lahivõitluses kasutatud odaotstest olid Saaremaale kõige iseloomulikumad kitsa paksu lehega nn. taskjad odaotsad. Need algselt arvatavasti balti päritoluga relvad on oma valdavas enamuses tehtud kohalike relvaseppade poolt. Teised suuremad, nimelt kitsad, pajulehekujulised (E-tüüpi), pika lehe ja lühikese äärega (G-tüüpi), ning rombikujulise lehega (M-tüüpi) odaotsad liituvad oma kujult kõikjal Läänemere piirkonnas, - Soomes, Skandinaavias ja Baltimaadel, levinud odaotstega. Osa neist, eriti G-tüüpi odaotstest, oli tehtud tänaoselt koha peal. Rohkesti esines mainitud tüüpide seas relvi, mis olid tehtud mujal ja omandatud kas ostu teel või saajasina. Viimastest tuleb eriti esile tähta hõbedaga ilustatud äärega ja damastseritud teradega odaotsi.

Hõbetsüüseringis skandinaaviapärase ornamendiga ilustatud odaotsi on Saaremaalt leitud kokku 13, see on umbes kaks korda

---

<sup>1</sup> S a l m o, waffen, lk. 251. E. Tõnnovi andmisel ole sõjamähe kaudu Krimulda Läänepoolse kalmistuse ühest hauda ja teine väike odaots.

rohkem kui Eesti mandrilt,<sup>1</sup> ja tugevasti rohkem kui praegu on teada üheilki teiselt vastava suurusega alalt Baltimaadel. Võr- raparase ornamendi tõttu ei saa neid kohalikuks tooteks pidada, ehkki on tõenäoline, et Saaremaal nagu ka mujal kestis, tauses- rimistehnikat tunti. Niisuguseid odaotsi tehti Ojamaal ja Ida- Rootsis (tõenäoselt ka mõnel pool mujal) eeskätt väljaveoks Baltimaadele ja Soome. Saaremaa Ülikonna poolt olid mainitud odad eriti nõutud ja hinnatud toredusrelvaks.

Damastseeritud teraga odaotsi on Saaremaalt seni teada seitse. Need on valmistatud kuski Lääne-Euroopas, kust nad kau- oavahetuse korras on jõudnud ka Saaremaale. Damastseeritud te- radega relvad olid Euroopas kõige levinumad 9.-11. sajandil. 13. sajandil neid enam kusagil ei esine.<sup>2</sup> Niisugused terad olid painduvad, tavalistest teradest umbes 2,5 - 3 korda tugevamad ja erilise helgiga, seetõttu omistati neile samuti kui looma- ornamendis ilustatud odadelegi, maagilist jõudu. Keerulise val- mistamisviisi ja kaugel asetsevate valmistamiskeskuste tõttu olid damastseeritud teradega odad väga hinnalised relvad; neid suutsid omandada ainult pealikud ja rikkad Ülikad. Mainitud leidude rohkus Saaremaal näitab arvuka ja ühe Ülikonna olemas- olnu ja selle tihedaid kaubanduslikke sidemeid Ulemeremaadega.

---

<sup>1</sup> Mandri leiud on: Rohu (T a l l g r e n, ZAE, lk. 127), Lümada (AI 2551:1), Lahepera (AI 1984:130) kaldest, juhuleid Kalmeistri kllast Kiviäli lähedalt (AI 4183).

<sup>2</sup> <sup>Bd</sup> K L (II, "Damaskering."

Kõige rohkem odaotsi on saadud muistse Sakala kalmetest, kokku 35 odaotsa. Rohkem on neid ka Läänemaa kalmete hauapanuste hulgas, kust on leitud kokku 25 odaotsa. Teistes maakondades on odaotsi kalmeleidude hulgas vähem, kuid komme odaotsi hauda kaasa panna oli ilmselt levinud üle kogu Eesti mandri. Kaasa pandi neid nii jõukamaile kui ka tavalistele ühiskonna liikmetele. Jõukatele kuuluvaiks tuleb pidada esijoones hõbedaga ilustatud odaotsi.

Suurt osa odaotste valmistamisel etendasid nähtavasti Skandinaavia eeskujud. Nii võib kahtlemata sealtpoolseks, esijoones Ojamaa päritoluga toomakaubaks pidada ilustatud putkega pajulehtjaid torkeodade otsikuid, samuti aga ka Peterseni G- ja M-tüüpi odaotsi, mille õõsikud on ilustatud hõbedaga.

Kuršipoolse päritoluga võib olla osa damastseeritud lehega odaotstest. Nagu on näidanud A. Antein, valmistati damastseeritud lehega odaotsi kurši alal asulates Vilkomuiža järve ääres, Pasielciemsis, Baltinava ja Plunge ümbruses jm.<sup>1</sup> Selliseid damastseeritud lehega odaotsi esineb Peterseni G- ja M-tüübi, samuti kumerate lehenurkadega odaotste hulgas.

Latgalipoolse päritoluga võivad olla rombiline lehe ja jäme-neva rootsuga odaotsad, nagu sellele osutab ka nende levik ainult Lõuna-Eesti aladel.

Suur osa odaotstest on aga kahtlemata valmistatud kohapealsete meistrite poolt. Sellele osutab asjolu, et igas kirjeldatud rühmas on arvukalt odaotsi, mis näitavad teatud erinevusi ja millele paralleelid puuduvad.

---

<sup>1</sup> Антейн, Наконечники копий в древней Прибалтике, Ик. I 78.

### Möögad.

Muistsete eestlaste relvastuses olid II aastatuhande alguses tähtsal kohal möögad, mis olid üheks lähivõitluse relvaks. Nagu selgub Läti Henriku kroonikast, loodi lahingu alguses võitlusinnu õhutamiseks möökadega vastu kilpe; pärast odade heitmist haarati möögad ja astuti lähivõitlusse.<sup>1</sup> Möök oli esijoones ratsaniku relvaks. Peale selle oli möökadel oma osa ka mitmesuguste kombetalituste täitmisel. Nii kinnitati möökade abil vastastikuseid lepinguid, ühtlasi on teada, et neid saadeti üksteisele ka vaenlastele vastupanu õhutamise eesmärgil.<sup>2</sup>

Eesti mandri kalmetest on mööku odaotstega võrreldes leitud ümmarguselt kolm korda vähem. Kuna möök oli hinnaliseks relvaks, mis oli kättesaadav esijoones jõukatele, siis seletub sellega nähtavasti osalt möökade harvem hauda kaasaandmine. Pealegi piirduti hauda kaasaandmisel peaaesjalikult möögapideme osadega, kuna teramikke pandi hauda kaasa harukordadel. Nii mõnelgi korral esineb hauapanustena ka möögatupe otsikuid ja möögavööde osi, mis nähtavasti pidid asendama mööka ennast.

Varasematest uurijatest on Eesti alalt leitud mööku kokkuvõtlikult käsitlenud A.M. Tallgren.<sup>3</sup> Uurija pidas enamust möökadest skandinaaviapäraseks ja sealt impordituiks, osa mööku võis aga tema arvates olla valmistatud ka kohapeal. Järg-

---

<sup>1</sup> LH, XXVIII, 5; XV, 3.

<sup>2</sup> Samas, XVI, 3; XXVI, 7.

<sup>3</sup> Tallgren, ZAE II, lk. 118-123.



gad, 2) kumera kaitserauaga mõõgad 3) pika sirge kaitserauaga mõõgad, 4) kursipärase ornamendiga pronksist mõõgapidemed.

1. Lühikese sirge kaitserauaga  
mõõgad. (tahv. ~~XXXIV~~, ~~XXXV:1,2~~)

Lühikese sirge kaitserauaga mõõku on viis, neist kolmel puudub tera tipuosa, kuna kahest on alles ainult pidemenupp. Selliseid mõõku iseloomustab lai kahepoolne lameda verisoonega tera ja sirged, suhteliselt lühikesed ja paksud käepideme kaitseraud; ülemine kaitseraud kinnitati pidemenupu külge neetidega; nupp on kolmnurgakujuline või poolümmar.

Ühel mainitud mõõkadest (tahv. <sup>XXXVII</sup>~~XXXIV~~) on pidemeosad ilustatud vastavatesse soonekestesse taotud vertikaalsete hõbe- traatidega. Ühel üksikul mõõganupul on samasugune hõbe-, teisel vasktraadist ilustus.<sup>1</sup> Kahel mõõgal (tahv. <sup>XXXVIII</sup>~~XXXV:1,2~~) on pidemeosad ilustatud hõbeauseeringus vertikaalse rombormamendiga. Ühel neist on pideme keskosa pronksist, ning kaunistatud sissepressitud paelja põimornamendiga. Teise mõõga teral on kiri "Hlfberht", - ilmselt meistri nimi.

Samasuguseid hõbe-, vask- ja messingtraadiga ilustatud pidemetega mõõku on leitud Eesti mandrilt,<sup>2</sup> Lätist ja Soomest<sup>3</sup>; eriti rohkesti on neid teada aga Rootsist ja Norrast,

<sup>1</sup> Mõlemad on juhuleiud lähemalt teadmata kohast (AI K 85: 34, 35). *Lauremaalt*

<sup>2</sup> Essu kivikalimest (И м и д е х е л м , lk. 159), Kunilepa peiteleiuust (N e r m a n, Verbindungen, joon. 50), juhu- leid Läänemaalt (ilma nr-ta).

<sup>3</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 65; K i v i k o s k i, Auraflusgebiet, tahv. XXXVII:1, XXXIX:3; Salmo, waffen, joon. 38.

kus nad olid kõige eelistatumaks mõõgatüübiks. Peterseni liigituse järgi kuuluvad mainitud mõõgad H-I tüüpi, mis oli Skandinaavias kõige levinum 8.-10. sajandi keskpaigani.<sup>1</sup> Pideme kuju ja ornamendi järgi tuleb arvata, et hõbetaadiga ilustatud mõõgapidemed on valmistatud Skandinaavias, kust niisuguseid mõõku levitati nii Baltimaadele kui ka Soome.<sup>2</sup> Kunilepa peiteleiust pärinev samalaadne vasktraadiga ilustatud mõõk kuulub 9. sajandi algusse. Selle, samuti Skandinaavia paralleelide põhjal tuleks kõnesolevad hõbetaadiga ilustatud mõõgad dateerida 9.-10. sajandisse, - seega oleksid need Saaremaa mõõkadest vanimad.

Hõbetauseeringus rombilustust Eestis ega mujal Baltimaadel ei tuntud, seevastu esines seda 9.-10. sajandil sageli Ojamaalt ja Rootsist leitud mõõgapidemeil ja odaotstel.<sup>3</sup> Samal viisil oli ilustatud ka üks Saaremaalt leitud E-tüüpi odaots. Nagu see odaots, nii on ka mainitud mõõgad Ojamaa või Rootsi päritoluga importesemed. "Ulfberht" - pealkirjaga mõõgateri valmistati Frangimaal 10. sajandi esimesel poolel, hinnalise väljaveokaubana levitati neid sealt kaugele Põhja- ja Ida-Euroopasse. Skandinaavias varustati niisugune tera käepidemega, ning sealt on kõnesolev mõõk kaubavahetuse korras Saaremaale toodud. Rootsi paralleelide järgi kuuluvad Saaremaalt leitud

---

<sup>1</sup> P e t e r s e n, lk. 89-105.

<sup>2</sup> K i v i k o s k i, Auraflossgebiet, lk. 204-206.

<sup>3</sup> A r n e, Tuna, tahv. IV:1; A r b m a n, Birka, tahv. 1:2, 2:4.

rombilise ornamendiga mõõgad 10. sajandisse.

## 2. K u m e r a k a i t s e r a u a g a m õ õ g a d .

Kumera kaitserauaga mõõku on leitud ligikaudu 30, see on umbes sama palju kui kõiki teisi mõõku kokku. Kaks niisugust mõõka on säilinud tervena, kahel puudub tera tipuosa, teistest on alles kokku 36 pideme katkendit. Kõnesolevate mõõkade tera oli alati kahepoolne, madala vaevumärgatava nõoga keskel. Pideme ornamendi järgi jagunevad nad kahte põhitüüpi: skandinaaviapärase ja lohkornamendiga mõõgad; peale selle on veel määramata ilustusega ja ilustamata mõõgapidemeid.

XXXIX S k a n d i n a a v i a p ä r a s e l t ilustatud (tahv. ~~XXXIX~~:1) mõõgapideme katkendeid on leitud kokku 21, nende seas on 12 kaitserauda,<sup>1</sup> kuus pidemenuppu<sup>2</sup> ja kolm pideme vahe.<sup>3</sup> Arvatavasti pärinevad mainitud katkendid kuni 18 mõõgast; terveid mõõku ei ole.

Kõnesolevate mõõgapidemete kaitserauad on väga nõrga kumerusega; ülemiste pikkus on 5,3 - 6,2 cm, alumised on 7 - 10 cm pikkused. Pidemenupud on kolmeosalised, ning varustatud auguga pidemekeele kinnitamiseks. Paljudel pidemeosadel on

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:751, 3194, 4049), Randvere (K u s t i n, Randvere, *jaanr.* 10:6), Ilpla (AI K 1:66, 67), Uduvere (N e r m a n, Verbindungen, joon. 67) kalmest, juhuleiud Tahulast (N e r m a n, m.t., joon. 68) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:33).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:755, 1638, 2180, 4039) ja Uduvere (vt. eelmine viide) kalmest.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:1651) ja Kalmu (AI 3822:202) kalmest, juhuleid teadmata kohast (AI K 85:124).

ilustus tules suurelt osalt hävinud. "agu näitavad paremini säilinud eksemplarid, on mõlemad kaitserauad ja nupp ilustatud samasuguse hõbetanšeringus kaheksakujuliste silmustega loomaornamendiga nagu esines vastavate odaotste õõnel. Nupu alumine äär ja astangute vahed on sageli kaunistatud nöörikuju-  
liste põiksoontega. Pidemekeel oli tavaliselt mässitud naha või mingi muu orgaanilise ainega. Mõnikord ümbritses seda või pronksist/ rauast/vaheosa. Selle keskel on madal volt, pinnal pikisoon-  
test spiraalmotiividega hõbeilustus (tahv. <sup>XXXVIII</sup> ~~XXXV~~:3, <sup>XLI</sup> ~~XXXVII~~:1). Ühel mõõgapidemel oli nupu ja ülemise kaitseraua vahel peen-  
test ühekordsetest lülidest hõbekett,<sup>1</sup> pidemekeel oli mäs-  
situd samasuguse keti ja osalt hõbetaadiga, traat oli ka nupu  
astangute vahel.

Kirjeldatud mõõkade levik vastab enamvähem samal viisil ilustatud odaotste levikule, mõõku esines ainult üldiselt vä-  
hem. Eesti mandriosast on seni teada vaid üks loomaornamendiga  
kaunistatud terve mõõk<sup>2</sup> ja paar samasugust mõõgapideme katken-  
dit.<sup>3</sup> Lätist, iseäranis Kuramaa liivlaste alalt, samuti Soo-  
mest on neid leitud rohkem.<sup>4</sup> Siiski nii suurel arvul kui Saa-

---

<sup>1</sup> Juhuleid Liiva-Putla küla Kalmupõllult (Sa 6048).

<sup>2</sup> Juhuleid Peningilt (AI 3904).

<sup>3</sup> Karuse (AM 134:64) ja Pärnurne (AI 2635:1536) kalmest.

<sup>4</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 76; K i v i k o s k i, Auraflossgebiet, lk. 206, joon. 33, tahv. XXXIX:1; K i v i -  
k o s k i, EZF II, joon. 784-787.

remaal, mõõgaosi seni teadaolevail andmeil mujal Läänemere piirkonnas ei esine. Skandinaaviapärase loomaornamendiga ilustatud mõõgapidemete valmistamiskeskuseks peab enamik uurijaid Ojamaad. Kuna aga sealt ja mujalt Rootsist on selliseid mõõku vähe, siis oletab Nerman, et neid tehti ka Baltimaail.<sup>1</sup> Ka Nordmani, Kivikoski ja Salmo arvates võidi mainitud mõõgapidemeid valmistada Skandinaavia esemete eeskujul või rootsi meistrite poolt kohalike ülikate tellimusel Soomes ja Baltimaadel.<sup>2</sup> Nende oletustega ei saa nõustuda, kuna muid loomaornamendis ilustatud esemeid, mida Ojamaal ja Rootsis esines rohkesti,<sup>3</sup> pole Baltimaadelt ega Soomest üldse leitud, - eesti, balti ja soome hõimudele jäi see Skandinaaviamaadele iseloomulik ornament täiesti võõraks. Seetõttu tuleb Saaremaalt leitud loomaornamendiga mõõku pidada siiski Rootsi ja Ojamaa peritoluga importesemeks; mingeid viiteid nende kohaliku valmistamise kohta ei ole. Ornamendi järgi on mainitud mõõgad samuti kui vastavad odaotsad, dateeratud 11.-12. sajandisse.

---

<sup>1</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 81.

<sup>2</sup> N o r d m a n, <sup>Nordisk</sup> <sup>o</sup> Nordisk Ornamentik, lk. 197 jj.; K i v i k o s k i, Auraflyssgebiet, lk. 208 jj.; S a l m o, Satakunta, lk. 382.

<sup>3</sup> P a u l s e n, Wikingerwaffen, lk. 151.

L o h k o r n a m e n d i g a hõbetauseeringus ilustatud pidemetega mõõku on kaheksa. Üks neist on säilinud tervena (tahv. ~~XXXVII~~<sup>XL</sup>), ühel on tera tipp murdunud,<sup>1</sup> teistest on alles käepide (~~tahv. XXXVI:2~~) ja pidemeosi (~~tahv. XXXVI:5,6~~).<sup>2</sup> Tervena leitud mõõk on 97 cm pikk; alumise kaitseraua pikkus on niisugustel mõõkadel 8,6 - 13,7 cm. Valja arvatud mõned eksemplarid, on kaitseraudade kumerus väga väike, sageli vaevu märgatav. Kumeramad kaitseraudad on üldiselt kitsamad, pikemad, sirgemad aga laiemad ja lühemad. Pidemenupp on kolmeosaline. Käepide on ilustatud hõbetauseeringu ja väikeste madalate, enamasti ebakorrapäraselt paiknevate lohkudega, mida tavaliselt ümbritsevad sõõrikesed. Nupu astangute vahed ja alumine aar, samuti kaitseraudade aared on piiratud kuuseoksa või nõõrikujuliste põiksoonte ribadega. Randvere kalmest leitud niisuguse käepidemega mõõga tera kannab pealkirja "Ulfberht", mis näitab tema Lääne-Euroopa päritolu.

Täpseid vasteid on kirjeldatud mõõgapidemeile teada ainult Kuramaa liivlaste hõimude alalt.<sup>3</sup> Teistelt naaberaladelt

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. ~~XL~~<sup>XII</sup>:2.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:780, 2925), Rahu (AI 4239:179) ja Uduvere (AI 2643:93, K 15:14) kalmest.

<sup>3</sup> Normuiza (Talsi raj., LVM V 9348), Uzava (Ventspils raj., LVM V 9136:31), Kazdanga (Aizpute raj., LVM KPM 1665), Matkule (Tukumsi raj., LVM V 930:1), Rudbārzu (Aizpute raj., LVM 8514:1) kalmest, juhuleid Silute lähedalt Lääne-Leedust (Silute M., ilma nr-ta).

pole niisuguse lohkornamendiga mägapidemeid seni leitud. Kesti mandrilt on teada küll neli lohku ilustatud, aga teistsuguse kujuga pidemeosa (tahv. XXXIX:4)<sup>1</sup>; lohud on neil vaiksemad, ilma sörpita, ning paiknevad kindla korra kohaselt, või rühmiti. Mainitud mägapidemed on ilmselt Skandinaavia paritoluga esemed.<sup>2</sup> Nad esindavad Peterseni E-tüüpi, mis oli 9.-10. sajandil sporaadiliselt levinud ka Kuramaal, Soomes ja Karjalas. Arvata võib, et kirjeldatud E-tüüpi mägapidemed on olnud lahtevormiks hilisemale Laanemere idarannikul levinud hõbetauõeringus lohkornamendiga kaepidemetele. Selliseid pidemeid valmistati kindlasti liivi-kurši alal, kust nad levisid ka Saaremaale. Võibolla tehti mainitud mägapidemeid ka kohalike relvaseppade poolt, mis küll praegu pole tõestatav.

Kasitletud lohkornamendiga mägapidemest on vanimad laiade peasegu sirgete kaitseraudadega pidemed, millel on suhteliselt vaiksed ja sügavad lohud (tahv. XXXIX:5,6, XL). Need sarnanevad oma kujult täiesti Peterseni T-tüübiga ja kuuluvad selle järgi 11. sajandisse.<sup>4</sup> Teised kitsama ja kumerama kaitserauaga pidemeosad pärinevad 11. - 12. sajandist, hilisem

---

<sup>1</sup> Püssi kaldest (AI 4130:5), juhuleitud Paide Embrusest (Pd. 714) ja teadmata kohast (AI 3031).

<sup>2</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 66, 69.

<sup>3</sup> P e t e r s e n, lk. 75-80; N e r m a n, Verbindungen, joon. 61; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 766; N o r d m a n, Karelska, joon. 77.

<sup>4</sup> P e t e r s e n, joon. 119.

Valjala linnusest leitud määgapide (tahv. XXXIX:2) võib olla pärit 13. sajandi algupoolest.

Viiel hõbedaga ilustatud käepidemega määgal on pideme ornament tules hävinud ja seetõttu määratu. Üks niisugune määk on säilinud tervena, teine poolikult, muudest on alles vaid üksikuid pidemeosi.

Tervena säilinud määk<sup>1</sup> on 79,5 cm pikk, alumise kaitseraua pikkus on otsejoones 9,7 cm, see on võrdlemisi kitsas ja tugevasti kumer; määganupp on läätsekujuline, - ülemine kaitseraud niisuguste nuppude juures puudub. Määga teral on pealkiri "Ulfberht". Tapseid vasteid pole kirjeldatud määgale Bestist leitud. Kaige lähem paralleel on teada Soomest, kus see esines samuti üksikleiuana.<sup>2</sup> Nupu ja kaitseraua kumeruse järgi kuulub mainitud määk 12. sajandisse.

Poolikul määgal (tahv. <sup>XLII</sup>XXXIX:2) on alumise kaitseraua pikkus otsejoones 11,4 cm. Kaitseraua kuju ning kaks vastastikust paigsoont sellel, samuti vääesaline pidemenupp lähendavad kõnesoleva määgapideme Peterseni Z-tüüpi määkadele.<sup>3</sup>

Neljast üksikust (~~tahv. XXXIX:8~~) hõbetäuseeringus kaunistatud määgapideme kaitserauast kuuluvad kaks ühele määgale<sup>4</sup>, teised on kumbki pärit eri määga küljest.<sup>5</sup> Oma kujult sarnane-

---

<sup>1</sup> E b e r t, Schwert, joon. 9,10.

<sup>2</sup> K i v i k o s k i, BZF II, joon. 771.

<sup>3</sup> P e t e r s e n, lk. 175-177.

<sup>4</sup> <sup>Lõheleonna</sup> Loona kalmest (AI 3822:215, 216).

<sup>5</sup> Rahu kalmest (AI 4239:82).



vad nad hilisemate lohkudega ilustatud ja Z-tüüpi mägapidemega, ning kuulusid selle järgi 11.-12. sajandisse.

Ilustamata mägapidemeosi on leitud ainult neli, millest kaks on kuulunud ühele mägale.<sup>1</sup> Selle alumine kaitseraud on otsejoones 10,5 cm pikk, pisut laienevate otstega, ning väikse laiendi ja kahe iseloomuliku paiksoonega keskosas, mägagrupp on viiesaline. Niisugune kuju vastab täiesti Z-tüüpi mägapidemeile. Kaks üksikut kaitserauda pärinevad kahest eri mägast.<sup>2</sup> Teisel neist on pinnal peened ristsooned (tahv. XLII:6), mistõttu selle pind meenutab riidet; võibolla oli konesolev mägapide algselt ilustatud hobedaga, millest aga midagi pole säilinud.

Mainitud Z-tüüpi mägapidemeid, millel tüübi tunnused on väga selged, võib arvata laanepoolse paritoluga importesemete hulka. Niisugused mägad olid 11.-13. sajandil levinud kõikjal Baltimaadel ja Soomes, samuti on neid teada ka Laadoga launarannikult ja vadja-slaavi alalt.<sup>3</sup> Mitmeid kumera kaitserauaga mägku ja mäggaosi on leitud ka Eesti mandrilt<sup>4</sup>, hobedaga ilustatud eksemplare on aga nende seas, võrreldes Saaremaa leidudega, väga vähe.

---

<sup>1</sup> Rahu kalmest (AI K 18:18, 19).

<sup>2</sup> Viltina kalmest (AI 3884:751).

<sup>3</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 80; RK, tahv. 23:1, 24:1; B a h r, tahv. XVIII:1; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 781; MAP 18, tahv. XI:3; MAP 20, tahv. XIX:10, 11.

<sup>4</sup> Övi (AI 3790:1), Karuse (AI 134:63, 563:2) kalmest, juhu-  
leiud Suure-Jaanist (AI 2643:109) ja teadmata kohast (AI 3138).

### 3. P i k a, s i r g e k a i t s e r a u a g a m õ õ g a d.

Kumera kaitserauaga määkade järel olid pika, sirge kaitserauaga kaheteralised määgad Saaremaal kõige levinumad. Tervena on neist säilinud ainult üks määk, teine on poolik;<sup>1</sup> üksikuid kaitseraudu on leitud 16<sup>2</sup>, pidemenuppe neli,<sup>3</sup> - määkade koguarv oli seega ligikaudu paarkümmend.

Selliseid määku iseloomustab pikk, sirge ja kitsas, enamasti ruudukujulise ristilõikega alumine kaitseraud (tahv. XLII:8). Pidemenupp on kolmeosaline, läätsekujuline, segmendikujuline (tahv. XLIV:2), või kettataoline. Kaitseraua pikkus on 9,4 - 19,6 cm; hõbeilustust ega ornamenti enamikul olemasolevaist pidemeosadest ei esine.

Terve määk (tahv. XXXIX:3) leiti kahekorra kokku paigutatult Viltina kalmest. See on 93 cm pikk; nupp ja ülemine kaitseraud on ilustatud hõbetauseeringus lohkonamendiga, ka alumine kaitseraud on olnud ilustatud hõbedaga, mis aga on tules ära sulanud.

Üks üksik kaitseraud on ilustatud hõbetauseeringus spiraalornamendiga (tahv. XLI:5). Niisugune ornament oli eri-

---

<sup>1</sup> Juhuleid täpsemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:30).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:219, 220, 1979, 2344, 2421, 3156, 3203, 4307, 4344, 4849, 5000, 5395, 5424), Kalmu (AI 3822:182) ja Parni (AI K 16:12) kalmest.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:68, 5233) ja Rahu (AI 4239:185, 243) kalmest.

ti levinud kurši määkadel.<sup>1</sup> Ligikaudu samasugust ilustust kohtame ka mõnel mandrilt leitud määgapidemel.<sup>2</sup> Ornamendi järgi tuleb arvata, et mainitud määgapide on valmistatud kuršside poolt.

Pika, sirge kaitserauaga ühe kae määgad olid levinud Baltimaadel ja kogu Euroopas. Besti mandrilt on teada üheksa niisugust tervet ja üks poolik määk,<sup>3</sup> üksikuid pidemeosi on ligikaudu samapalju kui Saaremaalt. Rohkesti on selliseid määku leitud ka Latist ja Soomest, mõningaid on teada Novgorodist.<sup>4</sup> Skandinaavias ja Kesk- ning Lääne-Euroopas on nad dateeritud 10.-12. sajandisse.<sup>5</sup> 13. sajandil muutus niisugune määk massiivseks kahekae määgaks ja püsis sellisena kuni tulirelvade kasutusele tulekuni.<sup>6</sup> Soomes ja Baltimaadel, järelikult ka Saaremaal kasutati kõnesolevaid kergemaid ühekae määku veel ka 13. sajandil. Mainitud Saaremaa leidudest on osa kahtlemata läänepoolse paritoluga importesemed, mõningad sellised lihtsad ilustamata määgapidemed võiksid olla ka kohalik töö.

---

<sup>1</sup> S t u r m s, Zoben, joon. 4a.

<sup>2</sup> Juhuleiud Harju-Jaanist (AI 2538:1) ja teadmata kohast (AI 1312).

<sup>3</sup> Kadrina (T a l l g r e n, ZAB II, tahv. IX:1) ja Kohtla (AI 4243:1) kalmest, juhuleiud Simunast (AM 108), Kirnast (Pd. 714), Väike-Maarjast (AI 2643:89), teadmata kohast (N e r - m a n, Verbindungen, joon. 73; AI 3133, 3134).

<sup>4</sup> RK, tahv. 24:5-7; K i v i k o s k i, EZP II, joon. 1086, 1088, 1089, 1091; М е д в е д е в, joon. 1:8-10.

<sup>5</sup> P e t e r s e n, lk. 160 jj.

<sup>6</sup> H. M u l l e r, Historische Waffen, Berlin 1957, lk.36 jj.

4. K u r s i p ä r a s e o r n a m e n d i g a  
p r o n k s i s t m õ õ g a p i d e m e d.

Pronksist mõõgapidemete katkendeid on 12; nende seas on kolm pideme nuppu ja üheksa kaitserauda. Mainitud katkendid pärinevad ilmselt kümnest mõõgast. Alumiste kaitseraudade pikkus on 6,9 - 10,8 cm. Kahel kaitseraual lõpevad otsad laienevalt, stiliseeritud linnupeakujulistena (tahv. XLII: 4,5). Üks neist on ilustatud graveeritud silmakestega, sellele vastab viieosaline nupp, mis on ilustatud samal viisil ja pärineb sama mõõga küljest. Teisel kaitseraual on silmakeste asemel reljeefne sik-sak ornament, kuna otste laiend on läbitud auguga. Kaks kaitserauda on ilustatud spiraalse uurisornamendiga (tahv.XLI:2)<sup>1</sup>, ühel on geomeetriline valades kujundatud ilustus (tahv. XLI:3). Ühel kaitseraual ornament puudub,<sup>2</sup> kuna teine on ilustatud ainult mõningate reljeefsete rist- ja pikijoontega.<sup>3</sup> Üks õõnes ja kumer alumine kaitseraud on olnud kaunistatud hõbeplaadikeste ja samasuguste soontega kui oli hõbetauseeringus lohkornamendiga mõõgapidemeil.<sup>4</sup> Teisel õõnsa kaitseraua katkendil on spiraalne taimornament (tahv. \_\_\_\_\_)

---

<sup>1</sup> Viltina kalmest (AI 3884:1094).

<sup>2</sup> Rahu kalmest (AI K 18:15).

<sup>3</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. joon. 10:4.

<sup>4</sup> A s p e l i n, nr. 1956.

<sup>XLIV</sup>  
S:3). Kirjeldatud kaitseraudade juurde kuulusi viiesosalised  
vahevoltidega pidemenupud (tahv. <sup>XLV</sup>~~XLVIII~~:4), mida on leitud  
kaks.<sup>1</sup>

Pronksist pidemetega mõõgad olid iseloomulikud balti  
hõimudele, eriti kurssidele. Kursi alal esineb täpseid vasteid  
enamikule kirjeldatud pidemeosadest.<sup>2</sup> Nii on kursi mõõkadele  
omane spiraalne ja geomeetriline uurisornament, samuti reljeef-  
sed pikijooned, silmakesed ja linnupeakujulised laiendid. Vii-  
mast esineb balti ja liivi hõimudel sageli ka muude esemete  
kaunistusena. Niisuguse ornamendiga mõõgapidemed on valmista-  
tud kahtlemata kursside poolt ja sealt kaubavahetuse korras  
Saaremaale toodud. Muidugi võidi kursi eeskujude järgi mõnin-  
gaid selliseid lihtsaid mõõgapidemeid valmistada ka Saaremaal.  
Ühes taimornamendiga eksemplar on ilmselt lõunapoolse pärit-  
oluga importese. Üks täpne vaste on sellele leitud Väina liiv-  
laste alalt.<sup>3</sup> Kursipärase ornamendiga mõõku esineb sageli ka  
Kuramaa- ja Väina- ning Koiva-liivlastel.<sup>4</sup> Samuti on pronks-  
pidemega mõõku leitud ka Eesti mandrilt, kuigi Saaremaaga võr-  
reldes, oli nende levik mandril piiratum.<sup>5</sup> Augemalt põhja ega  
ida poolt pole kursi mõõku seni leitud.

<sup>1</sup> Orikula kalmest (AI K 4:25).

<sup>2</sup> S t u r m s, Zobenl, joon. 3-5.

<sup>3</sup> Martinsala kalmistust Salaspilsi lähedal (LVM, ilma nr-  
ta).

<sup>4</sup> HK, tahv. 24:2; T a l l g r e n, ZAB II, joon. 154, 157.

<sup>5</sup> Karuse (T a l l g r e n, ZAB II, joon. 155), Haimre  
(AI 2727:51), Raasiku (AI 3748:81), Vana-Võidu (VIJ.51:25) kal-  
mest, Lohavere linnamäelt (AI 3578:1926, 4133:1527), juhuleiud  
Koongalt (AI 3570) ja Kalmeistri külast (AI 2824:1).

Hoffmann ja Nerman ühendavad mainitud mõõgad Peterseni Q-tüüpi mõõkadega,<sup>1</sup> - kuju poolest võiks neid samahästi ühendada ka W-tüübiga.<sup>2</sup> Tegelikult on nad aga lokaalne kursi hõimude alal tekkinud vorm, mis ühegi Peterseni tüübiga kindlalt ei seostu. Tüüpilised kursi mõõgad on E. Sturmsi poolt dateeritud 11.-12. sajandisse, vähemal määral kasutati neid ka 13. sajandil.<sup>3</sup>

#### 5. Üksikud erilised mõõgad ja mõõgatera katkendid.

Leedri kalmest leiti mõõga käepide, mida on üksikasjalikult käsitletud M. Ebert. Käepide on pronksist ja toredasti ilustatud skandinaaviapärase loomaornamendiga. Selle ornamendi analüüsi põhjal näitas Ebert,<sup>4</sup> et mainitud käepide on tehtud Ida-Rootsis või Ojamaal 11. sajandi esimesel poolel. Alumine kaitseraud, millel on auguga läbitud otsalaiendid, sarnaneb nende poolest ja ka oma üldkujult mitmete samalaadsete kursi mõõgapidemetega,<sup>5</sup> Skandinaaviast pole sellele täpseid vasteid

---

<sup>1</sup> Hoffmann, lk. 23 jj.; Nerman, Verbindungen, lk. 74.

<sup>2</sup> Vrdl. Sturms, Zoben, joon. 1,2; Petersen, joon. 123.

<sup>3</sup> Sturms, Zoben, lk. 113.

<sup>4</sup> Ebert, Beziehungen, lk. 117-120.

<sup>5</sup> Sturms, Zoben, joon. 6a, 7e-g.

teada. Selle järgi, üksikuid ornamendi elemente arvestamata, võib Leedri määgapidet arvata kursi paritoluga esemeks. Pealegi esineb kohalike iseärasustega skandinaavia ornamendi ka mitmetel kursi relvadel. Kursi paralleelide järgi tuleks Leedri määgapide dateerida 12. sajandisse.

Teisest Leedri kaldest leitud määgast on säilinud tera nelja katkendina ja alumine kaitseraud. Viimane on rauast, peaaegu sirge ning sarnaneb Peterseni S-F tüüpi pidemetega,<sup>1</sup> selle pinnal olnud hõbeilustus on peaaegu täiesti hävinud. Määgatera on ilustatud mõlemalt küljelt vasktraadist tauseeringuga. Sel viisil on kujutatud ristiusulisi motive nagu ingel, lohe, ruutel ja muud. Ruutli relvastuse ja teiste üksikasjade põhjal näitab Ebert, et määgatera on tehtud Lääne-Euroopas, Reini ümbruses või Põhja-Prantsusmaal 11.-12. sajandil.<sup>2</sup> Käepide on valmistatud ilmselt Skandinaavias, kust kaudu kõnesolev määk ka Saaremaale toodi. Teisi tauseeritud määgateri pole Eestist leitud, küll on <sup>neid</sup> teada mitmelt poolt Põhja ja Ida-Euroopast, muu seas ka Soomest.<sup>3</sup>

Ühel ühe teraga määgal (tahv. ~~XXXIX~~<sup>XLII</sup>:1) on rauast käepide. See koosneb peaaegu rombikujulisest nupust ja tugevasti kumerast laienevate otstega kaitserauast. Samasuguseid määku on

---

<sup>1</sup> P e t e r s e n. joon. 115, 119.

<sup>2</sup> E b e r t, Schwert, lk. 147-156.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, BZF II, joon. 786.



teada ka Soomest, Skandinaaviast ja Koiva- ning Kuramaa liivlaste alalt.<sup>1</sup> Baltimaadel ja Soomes on nad dateeritud 12.-13. sajandisse.

Läpi külast leiti kahepoolse teraga 85,5 cm pikkune terve mõrk<sup>2</sup>, selle käepideme moodustab tera ülaosa, mis on poora- tud rulli. Mainitud mõrgale pole teada ühtegi vastet, mistõttu seda ei saa ka lähemalt dateerida.

Mõrgaterade katkendeid on leitud kaheksa. Enamik neist on laia, kahepoolse teraga.<sup>3</sup> Üks poolik mõrgatera on ühepoolne<sup>4</sup>, teistest kitsam ja kiilukujulise ristilõikega. Kindlate käepidemetega pole mainitud mõrgateri võimalik ühendada,

#### M õ r g a t u p e o t s i k u d.

Mõrku kanti tuppedes, mis kinnitati rihmade abil vöö külge vasakule poole puusa kohale. Tüped tehti puust, nahast, tohust või muust orgaanilisest aineist. Peale metallist otsanaaste- de pole neist midagi säilinud. Otsanaaste on leitud kokku 23 - see on umbes kaks korda vähem kui mõrku. See suhteli- nelt väike hulk näitab, et suurem osa tuppelist oli ilma me-

---

<sup>1</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 783; P e t e r s e n, joon. 138; RK, tahv. 24:4.

<sup>2</sup> AI 3139.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:4760), Randvere (AI 3895:403), Kogula (AI K 89:12) ja Ilpla (AI K 1:64-65) kalmest, juhuleiud teadma- ta kohast (AI K 85:29, 122).

<sup>4</sup> Kaku kalmest (AI 2501:20).



tallnaastuõeta. Pronksist valatud otsikutega tupid olid arvavasti ainult valjast poolt toodud mõõkadel.

Põhja- ja Ida-Euroopa mõõgatupe otsikuid on käsitlenud P. Paulsen. Tema liigitus kehtib suurtes joontes ka Saaremaalt leitud mõõgatupeotsikute kohta, kuna need liituvad oma kuju ja ornamendi poolest kõikjal Põhja-Euroopas levinud tüüpidega. Olemasolevate mõõgatupeotsikute seas esineb õige mitmesuguseid tüüpe, mida järgnevalt käsitletakse üksikult.

<sup>XLIII</sup> A u g u l i n e l i n n u m o t i i v i g a (tahv. ~~XX~~:1) mõõgatupe otsik leiti Tõnja kalmistust. Sellel on suu ääres stiliseeritud linnupea, ning külgedel on lahtiste tiibadega linnu kuju. Endise Ida-Preisi alalt leiti kaks samasugust otsikut, mis sarnanevad Tõnja eksemplariga kõigi detailide poolest; ilmselt on need kõik valmistatud ühe ja sama valamisvormi abil.<sup>1</sup> Niisugune valamisvorm on leitud Birkast; selle järgi pole kahtlust, et, nagu Nerman ja Paulsen väitsid, on kõik mainitud mõõgatupeotsikud Birkas valmistatud.<sup>2</sup> Kõrgesolev algselt Skandinaavia päritoluga esemetüüp oli levinud ka Lääne-Soomes, Poolas, Vladimiri- ja Tšer<sup>n</sup>igovimaal ning Vana-Laadogas.<sup>3</sup> Eesti mandrilt ega teistelt Baltimaadelt pole niisuguseid mõõgatupe otsikuid seni teada. Nerman ja Paulsen

---

<sup>1</sup> P a u l s e n, Schwertortbänder<sup>n</sup>, joon. 27, 28, lk. 31jj.

<sup>2</sup> Samas, lk. 33; N e r m a n, Verbindungen, lk. 96.

<sup>3</sup> К о р з у х и н а, Оружия, tahv. I:7-14.

dateerisid nad 10. sajandi teise poole. Korzuhhina arvates kuuluvad tugevasti skematiseeritud linnukujutusega otsikud 11. sajandi algusse.<sup>1</sup>

Põimornamendiga möögateupe otsik leiti Viltina kiviakaldest (tahv. <sup>XLIII</sup>XL:7). See on pisut katkine ja tules olnud. Külgedel on reljeefne, valades kujundatud põimornament, mis lõpeb suupoolses osas palmetimotiiviga. Mandri-Eestist ega mujalt pole selliseid otsikuid leitud. Täpseid paralleele esines sellele ainult kursi ja kursi-liivi kalmistuis.<sup>2</sup> Ilmselt on Viltina otsik valmistatud kurside poolt ja sealt koos mõne kursi möögaga Saaremaale toodud. Suu äärelõike ja palmetimotiivi järgi kuuluksid nimetatud otsikud 11. sajandi lõpupoole või 12. sajandisse.

Kaheliinnukujutusega (tahv. <sup>XLIV</sup>XL:1) möögateupe otsikul on kolmnurkselt pikendatud küljed, millega ulatub peaaegu ühele joonele palmetikujuline laiend. Mõlemad küljepinnad on ilustatud ühesuguse soonornamendiga, mis kujutab kahte lindu vastamisi profiilis. Samasugune, aga pikemate küljekeeltega möögateupeotsik on leitud Otepäält.<sup>3</sup> Sageli esines neid kursi ja kursi-liivi ning preisi hõimude alal, üksikuid on teada ka Ojamaalt ja Olandilt,<sup>4</sup> palmeti asemel <sup>on mõnikord</sup> looma-

<sup>1</sup> Корзухина, Оружия, lk.65.

<sup>2</sup> Märgitud Paulsen, Schwertortbänder, lk. 71; peale selle Ginteliškė kalmistust Lääne-Leedus (Kauno M. 1703:223).

<sup>3</sup> ГИМ 44729, III отд. xp.31/30a.

<sup>4</sup> Paulsen, Schwertortbänder, joon. 128-131; Kruse, tahv. 40:4.

peakujuline laiend. Kirjeldatud linnu- samuti kui palmeti motiivgi pärineb algselt ida poolt, Kiievi ümbrusest.<sup>1</sup> Koos muude ida mõjudega levisid mainitud motiivid Baltimaadele ja Skandinaaviasse. Eestist leitud kahelinnu motiiviga möögatupe-otsikud pärinevad balti, tõenäoselt kursi hõimudelt. Palmeti ja küljelaiendite pikkuse järgi dateeritakse nad 11. sajandisse.

P a l m e t i   j a   r i s t i m o t i i v i g a   o t s i -  
kuid on Saaremaalt leitud neli (tahv. <sup>XLIII</sup> K:5).<sup>2</sup> Neil on suu ääres samasugune palmetikujuline laiend kui kahe linnu kujutusega otsikuilgi, küljelaiendid või küljekeeled on aga pisut pikemad. Küljepindu katab uurisornament, mille keskosas on ristimotiiv, selle all kaks kannusetaolist kujundit. Üks nii-  
sugune otsik leiti Kogula kalmest koos kursipärase möögapide-  
me osadega.<sup>3</sup> Eesti mandrilt on kõnesolevaid otsikuid leitud  
sama palju kui Saaremaalt,<sup>4</sup> eriti sagedaseks leiuks on nad  
aga Väina- ja Koiva-liivi ning kursi, samuti preisi hõimude

---

<sup>1</sup> К о р з у х и н а, Оружия , lk. 66; P a u l s e n, m.t., lk. 101.

<sup>2</sup> Kalmu (AI 3822:184),<sup>kalmest</sup> teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:44),

<sup>3</sup> AI K 29:13-15.

<sup>4</sup> Otepää linnusest (MAL, joon. 26:8), juhuleiud Suure-  
Jaanist (AI 2643:367), Obrikult (AI 2712:133) ja Viljandi  
lähedalt (Vilj. 56:1).

alal.<sup>1</sup> Oksikuid samalaadseid mägatupe otsikuid on teada Poolast, Kiievi Umbrusest, Soomest ja Norrast. Nagu näitab levikutihedus, on konesolevate mägatupeotsikute tekke- ja levikukeskuseks olnud kursori ja preisi haimude piirkond. Saaremaal ja tõenäoselt ka Eesti mandrile on mainitud esemeid toodud koos vastavate märkadega kursori või kursori-liivi alalt. Vanemad, lühemate küljekeeltega otsikud on dateeritud 11. sajandisse, pikkade küljekeelte ja lihtsustatud ornamendiga eksemplare esines kursoridel veel 13. sajandil. Mainitud tunnuste järgi kuuluksid Saaremaalt leitud ristimotiividega mägatupeotsikud 11.-12. sajandisse.

Ruunikiviornamendiga mägatupeotsikuid on kaks (tahv. XLIII:4), teisest on saalinud ainult katkend.<sup>2</sup> Tervena leitud otsikut iseloomustab vaike, stiliseeritud loomapeakujuline laiend suuärel, ning reljeefne valades kujundatud spiraalmotiividega palmornament. Samalaadne ornament esineb ka Saaremaalt leitud hõbedaga ilustatud odaotstel (vt. lk. 241, 244). Eriti iseloomulik oli niisugune ornament Ojamaale, kus seda kasutati laialdaselt nii mägatupeotsikute, kui ka ruunikivide, naastude, pannalde ja teiste vaiksemate esemete ilustamiseks. Selliseid nn. ruunikivistilis ilustatud mägatupeotsikuid on Ojamaalt leitud kõige rohkem, mõi on teada ka Kuramaalt, Üks Skanest, kuna Üks on leitud Biljarist Kesk-

---

<sup>1</sup> Leidude loend on antud Paulsen, Schwertortbänder, lk. 116-123, tahv. XII, XV.

<sup>2</sup> Nerman, Verbindungen, joon. 92.

Volgal.<sup>1</sup> Vastavad Saaremaa leiud on kahtlemata Ojamaa päritoluga importesemed. Ojamaal kuuluvad nad kõik 11. sajandisse.

M a d a l a i d möögatupeotsikuid on Saaremaalt leitud kõige rohkem, nimelt Ühekssa. Ühel neist on ~~kaunistatud~~ suu ääres palmetikujuline augukestega eraldatud laiend (tahv. <sup>XLIII</sup> ~~X~~:6), teisel on palmetimotiiv pinna ornamendis.<sup>2</sup> Neile on teada lähedasi vasteid mitmelt poolt Läänemere ranniku aladelt<sup>3</sup>. Turaidast leiti üks samalaadne otsik koos hõbedaga illustatud odaotsa ja teiste relvadega, mis kuuluvad 11. sajandi teise poolde. 11. sajandisse on dateeritud ka vastavad Ojamaa ja Olandi leiud. Nende paralleelide põhjal tuleks samasse aega asetada ka mainitud Saaremaa möögatupe otsikud.

Kolm samasugust otsikut leiti Kaarma Loona, Randvere ja Kantsi kalmest.<sup>4</sup> Teistest erinevalt on neil palmeti asemel ristikujuline laiend, lihtne pinnailustus koosneb kahest vastamisi asetatud ja ristkriipsukestega ühendatud spiraalikujulisest soonekesest. Üks niisugune otsik leiti ka Läänemaaalt Hani la kalmistust,<sup>5</sup> eriti rohkesti esines neid Ojamaal, kus nad on dateeritud 11. sajandi lõppu ja 12. sajandisse.<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> P a u l s e n, Schwertortbänder, lk. 127-129, tahv. XI.

<sup>2</sup> Viltina kalmest (AI 3884:2907.

<sup>3</sup> P a u l s e n, Schwertortbänder, lk. 131 jj.

<sup>4</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 96; K u s t i n, Randvere, joon. 10:2; LVM I 1385.

<sup>5</sup> AM 261:46.

<sup>6</sup> P a u l s e n, Schwertortbänder, lk. 132-137.

Kahel otsikul on risti asemel lihtsalt kolmnurkne laiend ja äärtel napp soonilustus (tahv. <sup>XLII</sup> ~~XLIX~~:3)<sup>1</sup>. Ühel samalaadsel, aga sügavamal otsikul on küljed läbistatud kolme kolmnurkse auguga (tahv. <sup>XLIII</sup> ~~XL~~:3). Paris täpseid vasteid <sup>mainitud</sup> kirjeldatud mõõgatupe otsikutele pole teada. Nähtavasti on neid valmistatud Ojamaal, Kuramaal ja mitmel pool mujal Läänemere rannikualadel. Sellised lihtsad napi ornamendiga või hoopis ilustamata eksemplarid on teistest hilisemad, kuuludes enamasti 12.-13. sajandisse.

Kirjeldatud madalate mõõgatupe otsikute peamiseks valmistamiskeskuseks peetaksegi Ojamaad, kuna seilt on leitud kõige rohkem ja kõige paremini töödeldud eksemplare.<sup>2</sup> Ojamaale ilmusid mainitud otsikud 11. sajandil saksa kaupmeeste vahendusel Lääne-Euroopast. Selle kuju võtsid ojamaalased üle, ilustasid aga omal viisil, - palmeti ja spiraalimotiividega. Ojamaa kaudu levis mainitud tüüp ka Baltimaadele ning Lääne-Soome.

Üks omapärane väga madal rauast otsik leiti Viltina kalmest (tahv. <sup>XLIII</sup> ~~XL~~:2). See on pärit Saksamaalt, või mujalt Lääne-Euroopast, kus sellised otsikud olid laialt kasutusel. Üks niisugune mõõgatupp on kujutatud rüütlipildil Müncheni "Taa-veti laulus", mis kuulub 13. sajandisse.<sup>3</sup> Mujalt Baltimaadelt neid pole seni teada.

<sup>1</sup> Oriküla kalmest, joon. pildist.: P a u l s e n, m.t. joon. 199.

<sup>2</sup> P a u l s e n, Schwertortbänder, lk. 138 jj.

<sup>3</sup> P a u l s e n, m.t., joon. 208.

P r o n k s p l e k i s t määgatupeotsikuid on neli. Ühel neist on suu ääres kaks kolmnurkset auku,<sup>1</sup> mille poolest see sarnaneb ühe madala määgatupeotsikuga. Teised on lihtsalt plekist kokku paenutatud ja neetidega kinnitatud (<sup>outlarid</sup> tahv. <sup>XLIV</sup> XL:4-6).<sup>2</sup>

Mainitud otsikuile esines täpseid vasteid kurssidel ja kursi-liivi sega-alal.<sup>3</sup> Selle järgi võib arvata, et nad on sealt sisse toodud. Kirjeldatud otsikute varieeruva kuju, samuti äärmiselt lihtsa valmistamisviisi järgi võib oletada, et neid võidi vastavate kursi esemete eeskujul valmistada ka koha peal. Eesti mandrilt pole selliseid otsikuid teada. Kurssidel on mainitud otsikud dateeritud 12.-13. sajandisse; ilmselt samasse aega kuuluvad ka vastavad Saaremaa leiud.

Nagu eelnevast käsitlemest nägime, on samahästi kui kõik Saaremaalt leitud määgad ja määgatupeotsikud importesemed. Määgatera pidi olema hoolikalt karastatud, kova ja ühtlasi paenduv. Selle valmistamine nõudis erilisi oskusi nagu <sup>raua- ja terasvaskte</sup> keevitamis-<sup>kokkujootmist</sup> ehk damastseerimist ja muid menetlusi, mida saarlased kindlasti ei tundnud. Niisugused oskused ja kogemused olid tekkinud ja arenenud pika aja vältel vanades maagirikastes metallitootlemise keskustes. Üheks selliseks keskuseks oli

<sup>1</sup> Paju kalmest (LVM 20A 130).

<sup>2</sup> Piila kalmest (AI 2625:1).

<sup>3</sup> H a g e v i o i u s, Stoffliche Kultur, lk. 111, joon. 11; Banko Kapenicki kalmistus Kuldiga raj. (LVM 7626:38). 7626+38).

Kesk-Reini piirkond. I aastatuhande lõpul tehti seal mõõgateri peaaesjalikult väljaveoks Kesk- ja Põhja-Euroopasse ja isegi kaugele Idamaadesse.<sup>1</sup> Reini piirkonnast on pärit ka Saaremaalt leitud ilustatud ja "Ulfberht"-pealkirjaga mõõgaterad; tõenäoselt ka mõned lihtsamal viisil valmistatud terad. Mõõgaterade levitamisel ida suunas oli kõige tähtsamaks vahepeatuseks Skandinaavia. Skandinaaviamaades oli arenenud ulatuslik relvakaubandus, samuti ka kohalik, juba omaette käsitööharuks spetsialiseerunud relvasepis. Nagu näitavad arvukad Saaremaalt leitud skandinaaviapärase ornamendiga mõõgapidemed, varustati Lääne-Euroopast toodud mõõgaterad seal käepidemete ja tuppedega, ning saadeti siis edasi ida poole.

Teine põhiline mõõgaterade levikutee kulges maad mööda läbi Kesk-Euroopa Läänemere kagurannikule preisi ja kurši hõimude alale. Kurssidel oli eriti arenenud pronksivalamine, aga samuti ka relvasepis. Seal kujunesid välja omapärase kohaliku ornamendiga mõõgapidemed, millega varustati nii väljast toodud kui ka koha peal sepistatud terad.<sup>2</sup> Peale Ojamaa ja Rootsi (võibolla ka Taani), oli kurši hõimude piirkond peamiseks relvakaubanduse keskuseks, kust saarlased oma mõõku ostsid.

Mõningate pidemeosade järgi võib Saaremaa mõõkade seas oletada ka lõuna- ja kagupoolse päritoluga esemeid, mis olid tulnud ilmselt kaubanduse kaudu vene linnadega. Pole võimatu, et ilma ornamendita, pika sirge kaitserauaga, võibolla ka hõbe

---

<sup>1</sup> A r b m a n, Karolingische Reich, lk. 230 jj-d.

<sup>2</sup> A н т е й н, ✓



tauseeringus lohkornamendiga mägapidemeid võisid valiseeskuju-  
de järgi valmistada Saaremaa enda relvasepad; praeguse mater-  
jali alusel pole see oletus küll tätestatav.

Mägad tulid Saaremaal põhiliselt kasutusele alles II  
aastatuhande algul, varasemas materjalis neid ei ole. 11.-  
13. sajandist on mägaleide aga saartelt palju rohkem kui  
Besti mandrilt, samuti rohkem kui vastava suurusega alalt  
Soomest või teistelt naaberaladelt. Mägaleidude rohkuselt  
ületab Saaremaa manevarra ainult kuršside piirkond.

Mägad olid hinnaliseks kaubaks, seda näitab nende suhte-  
line vähesus varreldes muude relvadega, samuti asjaolu, et  
terveid määku esines kalmetes harva, tavaliselt maeti mäga  
tahenduses vaid käepideme osi. Pole kahtlust, et määku võisid  
endale osta ja kanda ainult ülikad. Nii oli määk nagu habedaga  
ilustatud või damastseeritud teraga odagi, ülika tunnuseks.

Määka kasutati samuti kui odasid ja sõjakirveid, mitte  
üksi võitluses, vaid ka mitmesuguste kombetalitluste juures.  
Nagu kõigile relvadele, nii omistati ka määkadele ülliloomulik-  
ke omadusi, mis pidid ka tema omanikule mõju avaldama. Määgaga  
seotud kombed ja uskumused levisid muidugi koos määkadega ja  
olid seetõttu suurtes joontes Euroopas kõikjal ühesugused.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Vt. lähemalt P a u l s e n, wikingewaffen, lk.

## N o o l e o t s a d .

Vibu ja nooled olid tähtsaks relvaks kaugvõitluses, peamiselt linnuste kaitsel ja piiramisel. Peale selle etendasid nad olulist osa ka küttimisel. Vibusid ega nende osi pole Saaremaalt leitud, ka nooleotsi on ainult kümme.<sup>1</sup> Tavaliste panuste hulka nähtavasti vibu ja nooled ei kuulunud.

Nooleotsad on kõik rauast, 5-11 cm pikkused, rootsuga, mis torgati puust varde, ja ovaalse, või rombikujulise lehega (tahv. ~~XXXIII~~<sup>XXXVI</sup>:1,2). Samalaadseid nooleotsi esines 11.-13. sajandil mitmel pool mandril, samuti Soomes ja Skandinaavias.<sup>2</sup> Teatud ühtsest kujust hoolimata võib neid arvata kõikjal kohalikuks tooteks.

Maalinnadest leiti 14 ammunooletsa, mis on sinna lastud sakslaste poolt linnuste piiramisel. Need on raskemad ja lähemad kui käsivibu nooleotsad. Kuus ammunooletsa on terav-ovaalsed, rombiline ristiläikega,<sup>3</sup> kaheksa püramiidjad, ruu-

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:1687, 1698, 1703, 2377, 3790, 3935, 5351) ja Ilpla (AI K 1:62) kalmest, juhuleitud Mustjalalt (AI 1581) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:137).

<sup>2</sup> Lohavere (AI 3578:1817), Otepäält (AI 4036:L 10) ja Alt-Laari (AI 2630:1) linnustelt, Toila (AI 3952:261), Kodavere (AI 1978:1, 2, 5, 1978a:4) ja Kuude (Vx1j. 69:13) kalmest; K i v i k o s k i , EZF II, joon. 812-814; A r b m a n , Birka, tahv. 10:7-12.

<sup>3</sup> Muhu linnusest (AI K 30:42, 43, 46); Põide linnuse juurest (Sa 3994-3996).

dukujulise ristiläikega (tahv.XXXVI:3).<sup>1</sup> Amb toodi Ida-Baltimaile saksa vallutajate poolt;<sup>2</sup> ammunoleotsi on leitud kaigist Eesti ja Lati linnustest, mida sakslastel tuli 13. sajandi algul alistada.<sup>3</sup> Kui suurel määral saarlased ambu kasutasid, seda meie materjal ei näita.

#### K i l b i o s a d.

Kaitserelvadest oli kaige tähtsam kilp, mis kuulus enam-vähem iga sõjamehe varustuse hulka, V-iti luses hoiti seda vasakus käes. Liivimaa kroonikast kuuleme, et saarlased lähenenud vaenlasele suure karaga, tagudes vastu kilpi.<sup>4</sup> Ühtegi tervet kilpi pole leitud, neist on säilinud ainult väikseid katkendeid, mis pärinevad kahest kilbikübarast, ja arvatavasti ka kilbiraud.<sup>5</sup> Mõlemad kilbikübarad on raudplekist. Kilp ise tehti puust ja pealistati nahaga; kilbi kuplaid valmistati ka kõvast puust või puupahast.<sup>6</sup> Raudkupaldega kilpe on leitud Põhja-Euroopast väga vähe,<sup>7</sup> seetõttu paistab,

<sup>1</sup> Valjala (FHM 44729, III otd.xp.31/24a:4) ja Muhu (AI K 30:44, 45, 47; FHM 44729, III otd.xp.31/10δ:1, 14; Berl. M. II 7350) linnusest, juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:139).

<sup>2</sup> Vt. lähemalt MEL, lk. 166 jj.

<sup>3</sup> MEL, joon. 114:2-4, 140:2; 1936 gadā izrakto, lk. 38, joon. 1,2,4.

<sup>4</sup> L a t i H e n r i k, AXIII:9.

<sup>5</sup> Viltina kalimest (AI 3884:2642, 2848); juhuleid Kaarmaalt ("Lahinguvali" AI K 23:45).

<sup>6</sup> Su M 1937 IV, joon. 4,5, lk. 96.

<sup>7</sup> K i v i k o s k i, BZF II, joon. 792; A r b m a n, Birka, tahv. 16, 17; Л.А. Урбан, древние щиты на территории Латвийской ССР. СА 1961, 3 I, lk.216-224.

et neid rohkem kasutati kindlasti nahaga kaetud puukilpe, mis on aga meieni säilinud vaid üksikutel erandjuhtudel.

#### R õ n g a s s ä r g i k a t k e n d.

Vähesel määral kasutasid muistsed saarlased ka kaitserüü. Seda <sup>b</sup>lubatakse oletada väike rõngassargi katkend, mis saadi juhu leiuna Kaarmalt (tahv. <sup>XIV</sup>XLII:1). Rõngassargid olid 12.-13. sajandil levinud eeskätt Vene aladel ja Ida-Lätis; sealt toodud rõngasrüüst pärineb kahtlemata ka mainitud katkend.

Üldiselt oli saarlaste relvastus II aastatuhande algul samal tasemel kui teistelgi naaberhõimudel. Võrreldes varasema ajaajärguga, kasvas II aastatuhande algul relvaleidude hulk mitmekümnekordselt. Varasemast ajast püsisid edasi oda ja sõjanoad, arvatavasti ka kirved. Mõök ilmus põhiliselt I - II aastatuhande vahetusel. Oda, mõök, kirves ja vähesel määral ka sõjanuga olidki peamiseks relvadeks lähivõitluses; kaitserelvaks oli kilp. Kaugvõitluses merel, eriti aga linnuste kaitsmisel ja piiramisel, kasutati heiteodasid, vibu ja nooli, endastmõista ka kive ja muud viskematerjali. 13. sajandil hakkas uue relvana levima sakslastelt üle võetud amb, samuti soomusrüü kasutamise oskus. Läti Henrik märgib, et Muhu linnuse kaitsmisel ehitasid saarlased erilisi viskeseadiseid, paterjelle.<sup>1</sup> Saarlaste näpunäidetel kasutasid neid ka mandrieestlased Tartu kaitsmisel.

<sup>1</sup> Läti Henrik, XXVIII:3, XXX:4.

II aastatuhande algusest pärinevate relvadeidude, eriti väljast toodud toredusrelvade rohkuselt ületab Saaremaa kaugelt mandri-Eesti ja sarnaneb kõige enam Koiva- ja Kuramaa liivlaste ning kuršside alaga. Kurššidel esines relvi veel hilistes 14. sajandi kalmistuis, kuna Saaremaal põletamata maetud surnuile neid enam kaasa ei pandud. Relvade seas on rohkem kui üheski teises esemeliigis, importesemeid. See on arusaadav, kuna relvad olid ühiskonna jõukama ladviku peamiseks ostuobjektiks. Relvadega kaubitsemist märgivad korduvalt kirjalikud allikad. Näiteks paavsti kirjas 1229. aastast kõneldakse Ojamaa kaupmeeste suhteist paganatega Soome lahe aares (ilmselt lahe idasopi ümbruskonnas), kellele müüdi relvi, hobuseid, laevu ja toiduaineid.<sup>1</sup> Nagu leiumaterjal näitab, kehtib relvade ja ilmselt ka hobustega kaubitsemine kindlasti ka saarlaste kohta. Relvadeidude, eriti toredusrelvade rohkus Saaremaal, võrreldes Eesti mandriosaga, lubab oletada, et saarlased tegelesid märksa laialdasemalt ülemerekaubandusega kui mandri-eestlased.

---

<sup>1</sup> H. N. Y r w i n g, Gotlands under äldre medeltid. Studier i baltisk-hanseatisk historia. Lund 1940, lk. 26.

### C. Ratsutamisega seotud esemed.

Hobuseriistade ja ratsaniku varustuse osad on iseloomulikeks panusteks Saaremaa kivistkalmetes. Peaasjalikult leiti neid koos relvade ja kaaluosade ning -vihtidega meeste matustest; vahel harva aga esines neid ka naiste matustes. Hobuseriistad ja muud ratsutamisega seotud esemed põletati ja maeti koos surnuga. Peale põletamist on neist säilinud peamiselt valjaste osi, nimelt suitseid, valjanaaste ja raudkuljuseid. Sadulaosadest esines vähesel määral jalusraudu; peale selle on leitud veel kümnekond kannust. Ühtekokku on ratsutamisega seotud esemete katkendeid üle kolmesaja, see on ligikaudu paar korda rohkem kui mandri-Eestist. Saaremaa laibakalmistuis ratsutamisega seotud esemeid ei ole.

### S u i t s e d .

Suitseid esines peaaegu kõigis seni uuritud kivistkalmetes, kokku on neid leitud 144, millest tervetena on säilinud 64, ülejäänud on katkised.

Enamik suitseid, nimelt 43, on k a h e l ü l i l i - s e d. Lülid on tavaliselt aasotstega pulga kujulised (tahv. <sup>XLV</sup> ~~XLII~~:4), ühel juhul koguni punktikestega ilustatud.<sup>1</sup> Vähesel

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. <sup>XI</sup> ~~XI~~:5, 6; Viltina (AI 3884:905, 2265, 2289, 3493, 5000, 5039, 5366, 5468), Ilpla (AI K 1:19, 20, 22), Rahu (AI 4239:145), Kaku (AI 3995:871), Piila (Berl. M. II 7266), Pärni (AI 3822:397), Kogula (AI K 29:19, 46), Oriküla (AI K 4:60), Paju (AI K 14:22), Leedri (AI 3822:123) kaldest, juhuleiud Kaarmalt (AI K 67:53), Valjalast (AI 54:9), Muhust (AI K 44:1), teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:117, K 89:41-43, 148).

määralt on uurdelisi<sup>1</sup> ja jämedast raudtraadist keeratud<sup>2</sup>, samuti keskelt tordeeritud<sup>3</sup> ja kaheksakujuliste<sup>4</sup> lülidega suitseid (tahv. <sup>XLV</sup>XLII:2,3,5, <sup>XLVI</sup>XLIII:2). Suitserõngaste läbimõõt ulatub 4,2 - 8,5 cm. Need on tavaliselt ristkülikukujulised, harvemini ümmarguse või nelinurkse ristilõikega; ühed suitserõngad olid püstja siseäärega (tahv. <sup>XLVI</sup>XLIII:3). Rõngaste küljes on mõnikord alles ka lihtsaid piklikke või kolmnurgakujulisi rihmakandu. Eraldi tuleks märkida Rahu kaldest leitud suitseid (tahv. <sup>XLVI</sup>XLIII:1), mille lülidel on väikesed rõngad ja otstes pikad ristpulgad. Mujalt Eestist pole selliseid leitud, küll on neid teada Skandinaaviast ja preisi hõimude alalt.<sup>5</sup> Selle järgi tuleb Rahu eksemplari arvata lääne- või edelapoolse päritoluga importesemeks.

---

<sup>1</sup> Kaku (AI 2449:3), Oriküla (AI K 4:58), Sauvere (FMM 44729, III отд. xp. 31/26a:58-60, 28 6:106), Kalmu (AI 3822:20) kaldest.

<sup>2</sup> Leedri (AI 3822:120) ja Kalmu (AI 3822:185) kaldest.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:2165) ja Rahu (AI 4239:189, 263) kaldest.

<sup>4</sup> Karida kaldest (AI K 5:16).

<sup>5</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 26:1; G a e r t e, joon. 279 c.

K o l m e l ü l l i s i suitseid leiti 29<sup>1</sup> (tahv. <sup>XLVII</sup>XLIV). Keskmise lüli on neil üldreeglina teistest lühem ja S-tähekujuline, teised lülid sarnanevad eelmistega. Ühe Ori-küla kaldest leitud eksemplari küljes on säilinud omapärane ristikujuline rihmajagaja (tahv. <sup>XLVII</sup>XLIV:2). Sellele esineb vas-teid Lääne-Soomes, Põhja-Taanis, ning Edela- ja Kesk-Rootsis. Nagu sealsed leiud näitavad, pärines niisuguste valjaste kül-jest ka kahe augu ja ristikujuliste laienditega rihmajagaja (tahv. <sup>XLIX</sup>XLVI:5). Paulsen nimetab kõnesolevaid valjaid soome-balti erivormiks, mis on algselt lähtunud Upplandist.<sup>2</sup> Maini-tud valjaosad on dateeritud 11. sajandi teise poole. Saare-maale on nad sattunud kahtlemata lääne- või edelapoolse kau-banduse kaudu.

Viltina kaldest leiti ühed nelja<sup>3</sup> ja ühed ühe ainsa lüli-ga suitset (tahv. <sup>XLVIII</sup>XLV:2). Pähkla külast saadi juhuleiuna suit-sed, millel oli viis hambulist, omavahel neetidega ühendatud lüli (tahv. <sup>XLVIII</sup>XLV:1). Ebatavalise kuju järgi võib seda arvata

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:750, 830, 1050, 1201, 2228, 2636, 2785, 3507, 3457, 3892), Rahu (AI 4239:43, 68), Ilpla (AI K 1:24), Kaarma Loona (AI K 17:155, 507:3), Piila (Berl. M. II 7265), Uduvere (AI K 15:76, 215), Leedri (AI 3822:121), Kantsi (A s p e l i n, nr. 1948) kaldest, juhuleiud Kaarmalt (AI K 67:54) Tornimäelt (AI K 8:5) ja teadmata kohast (AI K 88:118, 119, K 89:44).

<sup>2</sup> P a u l s e n, Zaunzeugbeschläge, lk. 488-498.

<sup>3</sup> AI 3884:2763.



võõra päritoluga importesemeks. Ülejäänud suitsete osad pärinevad tavalistest, kahe- või enama lülide arvuga suitsetest. Peale selle on veel rohkesti üksikuid suitserõngaid ja 17 rihmakanda. Viimased sarnanevad täiesti suitsete küljes olevate rihmakandadega, mistõttu neid võib samuti arvata väljaste otsa-aasadeks.

Samasugused suitsed kui Saaremaal olid II aastatuhande alguses levinud ka mandri-Eestis ja kõikjal Põhja- ning Ida-Euroopas.<sup>1</sup> Mandriga võrreldes on Saaremaalt suitseleide vähemalt kaks korda rohkem. Baltimaadel tulid suitsed kasutusele juba I aastatuhande algupoolel. I aastatuhandest võivad pärineda ka mõningad Saaremaa pikka aega kasutusel olnud kalmetest leitud suitsed, valdav enamik neist kuulub küll 11.-12. sajandisse. Väliseid erinevusi varasemate ja hilisemate suitsete vahel ei ole. Nagu nägime, esines nende seas ka importesemeid. Leidude rohkuse ja lihtsa valmistamisviisi järgi võib arvata, et enamik neist on siiski kohalik töö. ~~Mandri-Eestiga võrreldes on Saaremaalt suitseleide vähemalt kaks korda rohkem.~~

---

<sup>1</sup> RK, tahv. 28:18; T a l l g r e n, ZAE II, tahv. I:7, IX:6; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 901-903, 1142<sup>2</sup>-1144; Latviešu kultūra senātnē, tahv. 79:16; G a e r t e, joon. 279, tahv. XVII:9; A r b m a n, Birka, tahv. 22, 24, 25.

### V a l j a n a a s t u d .

Valjanaastude all tunneme mitmesuguseid naaste, mis kinnitati neetidega valjarihmadele või rihmade ristumiskohale; viimasel juhul võib neid nimetada ka rihmajagajaiks. Ühtekokku leiti 113 valjanaastu, millest 76 on enamvähem terved.

Kõige rohkem, kokku 47, - esines ristikuju<sup>XLVIII</sup>lisesi valjanaaste või rihmajagajaid (tahv. <sup>XLVIII</sup>XLV:6). Enamik neist on rauast,<sup>1</sup> mõned pronksist.<sup>2</sup> Need kinnitati rihmade ristumiskohale, - täpselt sinna, kus üle hobuse lauba kulgev rihm ristus kaela ja suitsete juurest tulevate rihmadega. Kuul niisugusel valjanaastul on üks haru pikem, moodustades rihmakanna<sup>3</sup> (tahv. <sup>XLVII</sup>XLIV:1, <sup>XLVIII</sup>XLV:5). Mandrilt on ristikujulisi rihmakandu ja -jagajaid leitud väga vähe, sagedaseks leiuks on nad aga Soomes ja eriti Skandinaavias.<sup>4</sup> Teistelt Baltimaadelt neile täpseid vasteid pole teada. Ilmselt on need lihtsad, ilma ornamendita naastud tehtud kohalike meistrite poolt vastavate Skandinaavia esemete eeskujul. Esinemistiheduse järgi võib neid pidada Saaremaal iseloomulikuks nähtuseks.

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, *jaan. 10:7* ); Viltina (AI 3884: 688, 721, 903, 1085, 2174, 2169, 2193, 2203, 2522, 2884, 2985, 2987, 3167, 3199, 3204, 3212, 4883, 4889), Karida (AI K 5:21), Sauvere (IWM 44729, III otd. xp. 31/266:110-112), Orikula (AI K 4:67), Paju (AI 3822:288) kalmest, juhuleid teadmata kohast (AI K 89:56).

<sup>2</sup> Viltina kalmest (AI 3884:2428, 2522).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:1820), Ilpla (AI K 1:25, 198), Piila (Berl. M. II 7251, 7264) kalmest, juhuleid teadmata kohast (AI K 89:147). *Saaremaal*

<sup>4</sup> Raasiku kivi kalmest (AI 3748:50); T a l l g r e n, ZAB II, joon. 170; RK, tahv. 28:18; Fornvånnen 25, lk. 221, joon. 80

Kümme väikest p i k l i k k u raudnaastu (tahv. <sup>XLVIII</sup>XLV:3, 4, <sup>I</sup>XLVII:3) sarnanevad pooliku ristikujulise naastuga.<sup>1</sup> Ka neile ei ole mujalt vasteid teada, mistõttu neid võib samuti arvata Saaremaale omaste esemete hulka.

Viltina kalmest leiti kümme ne l i n u r k s e t õhukest raudplekist<sup>2</sup> ja pronksist<sup>3</sup> valjanaastu (tahv. <sup>XLIX</sup>XLVI:8). Neil on keskel sageli kummitud kõhm, ning äärtel tembeldatud sõõrikestest ilustus. Ühe niisuguse naastu küljes oli säilinud ka kolmnurkne rihmapealistis (tahv. <sup>I</sup>XLVII:2). Sellised naastud olid kõige levinumad Rootsis, kus neid sageli ilustati hobedaga.<sup>4</sup> Saaremaa eksemplaride hõbeilustus on võibolla tules hävinud. Üksikuid samasuguseid valjanaaste on teada ka Lääne-Leedust ja Soomest.<sup>5</sup> Läänemaalt leiti üks samalaadne sõõrjas kolmnurkse rihmapealistusega naast.<sup>6</sup> See nagu ka mainitud Saaremaa leiud, on ilmselt Rootsi või Ojamaa paritoluga importesemed.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:677, 1646, 2601, 2782, 2880, 3201), Rahu (AI 4239:307), Ilpla (AI K 1:169), Leona (AI 3822:226) kalmest, juhuleid teadmata kohast (AI K 89:55).

<sup>2</sup> AI 3884:1821, 1845, 2002, 2005, 2812, 3827.

<sup>3</sup> AI 3884:2303, 2739, 3454, 4778.

<sup>4</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 25.

<sup>5</sup> N a v i o k a i t e, joon. 2 h; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 872.

<sup>6</sup> Haimre kalmistust (AI 2727:190).

Sõõrikujulisi kummitud kühmuga rihmajagajaid leiti 12, neist on üheksa rauast, teised pronksist. Raudnaastude küljes on sämbuliste servadega rihmapealistused (tahv. XLVIII:7).<sup>1</sup> Need on olnud ilustatud hõbedaga, lohk- ja põim-ornamendis. Pronksist rihmajagajatel<sup>2</sup> on kolmnurksed rihmakannad (tahv. L:1), mida kaunistavad tembeldatud silmakesed ja tähtjooned.

Neli katkendit pärinevad valjanaastudest, nagu on kujutatud tahvilil XLVIII:8.<sup>3</sup> Ühel sellisel katkendil on säilinud nõrku jalgi hõbeilustusest (tahv. L:4). Naastude juurde kuulusid pikad astanguliste või tembeldatud äartega rihmapealistused (tahv. XLIX:6,7), mida on leitud 14. Kuus sellist pealistust on pronksist,<sup>4</sup> ülejäänud rauast.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:531, 784, 4081), Rahu (AI 2696:2), Kogula (AI 2780:47, K 29:16, 17) kalmest, juhuleiud teadmata kohast (AI K 89:31, 34).

<sup>2</sup> Paiküla (AI K 7:21) ja Kalmu (AI 3822:153) kalmest, juhuleid teadmata kohast (AI K 89:116).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:3674) ja Karida (AI K 5:24) kalmest, juhuleiud teadmata kohast (AI K 89:30, 32).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:460, 4599) ja Oriküla (AI K 4:222) kalmest ning teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:59, 62; Sa 1529).

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:4037, 4240, 4351, 4527, 5107, 5170, 5433) kalmest ja juhuleid Kärlast (AI K 20:6).

Kirjeldatud valjanaastud olid tüüpiliseks leiuks kursi meeste haudadest.<sup>1</sup> Eesti mandrilt on neid leitud vähe,<sup>2</sup> teistelt naaberaladelt nad seni puuduvad. Vastavad Saaremaa leiud on ilmselt pärit kurssidelt, võibolla on mõned neist tehtud väliseeskujudel ka kohalike seppade poolt. Mainitud naastude täpsem asukoht valjaste küljes jääb selgusetuks. Kuna sõrjast keskosast lähtus kolm rihma, siis võisid nad olla kas suitsete juurest, või hobuse kõrvade lähedal olevate rihmade vahelülis.

K ü h m n a a s t e (tahv. <sup>XLIX</sup> ~~XLVI~~:4) leiti 23. Need on sageli ilustatud äärela tembeldatud punktikeste reaga. Vastavatest vöönaastudest on nad üldiselt suuremad ja tehtud rauast. Ümmargusi 2,4 - 3 cm läbimõõduga kümnaaste leiti ainult Viltina kalmest kaheksa.<sup>3</sup> Nelinurkseid, keskest kergelt kummitud naaste on 15.<sup>4</sup> Vähesel määral on rauast kümnaaste teada ka mandri-Eestist ja teistelt naaberaladelt.<sup>5</sup> Nagu näitavad

---

<sup>1</sup> S t u r m s, Viikumuiza, joon. 8.

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VIII:12, 13.

<sup>3</sup> AI 3884:1843, 1891, 1919, 1922, 1999, 2039, 2041.

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:2762, 3158, 3398, 3399, 3405, 3889, 4869) ja Randvere (AI 3895:438) kalmest.

<sup>5</sup> F r i e d e n t h a l, <sup>Nardi,</sup> joon. 3:35, 42, 80; T a l l g r e n, ZAE II, tahv. XI; K i v i k o s k i, BZF II, joon. 870, 871.

naaberalade leiud, neediti niisugused naastud valjarihmadele. Leedust Versvai kalmistust leitud hobusematutes olid kühmnaastud võrgutaoliselt asetatud rihmade ristumiskohal.<sup>1</sup> Sama laadseid valjaid on teada ka Birkast.<sup>2</sup> Arvestades kühmnaastude vähesust Saaremaal, võib niiviisi ilustatud valjaid arvata sisse toodud esemeteks.

Tõenäoselt olid valjarihmade kaunistamiseks ka kaks p i k l i k k u sakiliste servadega raudnaastu<sup>3</sup> (tahv. <sup>I</sup> ~~ALVII~~: 5).

Kirjeldatud valjanaastud, samuti kui suitsed ja muud kivikalmetest leitud hobuseriistade osad, kuuluvad nende kalmete üldiseloomu ja naaberalade paralleelide järgi 11.-13. sajandisse. Lähemalt dateeritavaid leide nende seas ei ole. Erinevalt suitsetest, mis olid laial alal võrdlemisi ühtlased, peegeldavad valjanaastud kohalikke iseärasusi paremini. Nii olid Saaremaal eriti levinud algselt Skandinaavia päritoluga ristikujulised valjanaastud või rihmajagajad. Rida Saaremaalt leitud valjanaaste näitas, et vastavad valjad on valmistatud lääne pool, Ojamaal või Rootsis. Veelgi rohkem esines kurssidelt toodud valjaid; need märkimisväärselt kohalikku edasiarendamist ei leidnud. Eesti mandril olid kõnesolevad valjanaastud väga nõrgalt esindatud. Niiviisi moodustavad nad kohaliku omapäraga leiduderühma, mis suurelt osalt liitub Vastavate/ esemetüüpidega teistel Läänemere rannikualadel.

<sup>1</sup> N a v i o k a i t e, joon. 1.

<sup>2</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 20, 21.

<sup>3</sup> Rahu (AI 4239:164) ja Karida (AI K 5:22) kalmest.

### K u l j u s e d.

Raudkuljuseid esines kivikalmetes üksikult, aga ka koos suitsete ja valjanaastudega. Seni on leitud kokku 61 kuljust, millest enamvähem tervena on säilinud 45.<sup>1</sup> Erinevalt rinna-keede küljes kantud pronkskuljustest, on raudkuljused kõik nelja lehga, ilustamata ja varustatud lühema või pikema rihmakannaga (tahv. <sup>XLIX</sup> XLVI:1-3). Nad kinnitati valjaste külge tõenäoselt mingil maagilisel otstarbel.

Kuljustega valjad olid kasutusel kõikjal Baltimaadel, samuti Soomes ja Skandinaavias. Mandri-Eestist on raudkuljuseid, nagu kõiki hobuseriistu, leitud mitu korda vähem kui Saaremaalt.

### P a n d l a d.

Valjaste kinnitamiseks kasutati kindlasti raudpandlaid. Need sarnanevad vööpannaldega ja jäävad seni eraldamata, kuni neid vahetult koos <sup>maade</sup> valjaosadega pole leitud.

---

<sup>1</sup> Viitina (AI 3884:325, 668, 681, 694, 704, 944, 1033, 1111, 1118, 1209, 1404, 1429, 1487, 1494, 1623, 2179, 2331, 2543, 2583, 2616, 2758, 2824, 2835, 2896, 3197, 3372, 3389, 3414, 3418, 3653, 3826, 2865, 3896, 4010, 4888), Rahu (AI 4239:181, 282), Piila (AI 2643:1413, K 9:66; T a l l g r e n, ZAE II, joon. 172), Sauvere (FHM 44729, III oTД. xp. 31/26a: 41), Oriküla (AI K 4:181, 182), Kogula (AI K 29:32), Paju (FHM 44729, III oTД. xp. 31/29a:6,7), Leedri (AI 3822:67), Loona (AI 3822:249) kalmest, juhuleitud Arukülast (A s p e - l i n, nr. 1966), teadmata kohast (AI K 85:23; Sa 102, 1533, 2404).

## S a d u l a   j a l u s r a u a d.

Sadula osadest on säilinud kaks tervet rõngakujulist jalusrauda ja 11 katkendit, mis pärinevad vähemalt kolmest samasuguste jaluste paarist. Ühe terve jaluse küljes on varasaheliku katkend, mille abil see nähtavasti oli ühendatud sadulaga; talla-aluse osa moodustavad sel kolm lihtsat raudriba.<sup>1</sup> Teise jaluse ülaosa on ilustatud reljeefse spiraalornamendiga (tahv. ~~XLVIII~~<sup>LI</sup>:1). Ka katkenditena säilinud jalusraud on olnud ilustatud kas ristsoonte või pikisoonte ja <sup>(tahv. XI:9)</sup> sälkudega.<sup>2</sup> Rõngakujulisi jaluseid on leitud Eesti mandriilt umbes samapalju kui Saaremaalt.<sup>3</sup> 10.-13. sajandil olid nad levinud kõikjal Põhja- ja Ida-Euroopas.

Kolmnurkse üldkujuga jaluseid leiti kolm (tahv. ~~XLVIII~~<sup>LI</sup>:2).<sup>4</sup> Neist üks on peaaegu terve, teised katkised. Selliste jalusraudade kandeosa moodustab ülaosas aas, talla-aluse osa on laiem, plaaditaoline. Niisugused jalused olid eriti levinud Skandinaavias 10.-12. sajandil; üks selline jalusraud on leitud ka mandri-Eestist, üks Soomest, vähesel määral on neid

---

<sup>1</sup> Juhuleid Tõre külast (AI 2501:1).

<sup>2</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. XIII:6; Viltina (AI 3884:2476, 2571, 2640, 2644).

<sup>3</sup> Kadrina (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. IX:4,5), Lahepera (AI 1984:95), Rahu (AM 107:7), <sup>0</sup>aidla (AI 1586:82) ja Essu (AM 86:238-240) kalmest.

<sup>4</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. XIII:9.



teada ka teistelt Baltimaadelt.<sup>1</sup>

Saaremaalt leitud jalusrauad pärinevad kõik väljastpoolt, tõenäoselt Ojamaalt või Rootsist, võibolla ka edela poolt sisse toodud sadulate küljest. Niisugused rauast enamasti ilustatud jalustega sadulad kuulusid samuti kui toredad hobedaga ilustatud valjadki, rikka ülika või pealiku sõjaratsu varustuse juurde. Tavalised lihtkogukondlased kasutasid kindlasti kohalikke odavaid puust jaluseid.<sup>2</sup>

#### K a n n u s e d.

Kannuseid leiti kokku 11, millest kaks on terved, teised katkised. Need on kõik rauast, poolovaalsed, laiänevate otstega, milles on avad kinnitusrihmade jaoks. Enamikul on päramiidjas<sup>3</sup>, kahel kannusel aga pikk ja sirge nupp<sup>4</sup>, kuna ühel on olnud nupu asemel auguga laiend (tahv. LI:3,4). Kirjeldatud kannused leiavad endale täpseid vasteid nii mandril

---

<sup>1</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 35-37; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 914; G a e r t e, joon. 278b, d, tahv. XVII:8; N a v i c k a i t e, joon. 3; Raasiku õhklase (AI 3784:62) kalmest Eesti mandriosast.

<sup>2</sup> A. V i i r e s, Ratsutamine - vana rahvapärane liiklusviis. ERM Ar I (XV), lk. 46.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:509, 4845?), Oriküla (AI K 4:57), Sauvere (FMM 44729, III ort.xp. 31/26 :113), Karida (AI K 5:19, 20) kalmest, juhuleid Nõmmekülalt (AI 2501:12).

<sup>4</sup> Tansi-Jaani (AI 3899:52) ja Kihelkonna Loona (AI 3822:217) kalmest.

kui ka kõigil teistel naaberaladel.<sup>1</sup> Kannused ja jalused levisid stepirahvastelt kiiresti väga laiale alale, mistõttu ka nende kuju on kõikjal enamvähem ühtne. Baltimaadel tulid nad kasutusele I aastatuhande esimesel poolel. Saaremaa kannustes kuulub I aastatuhandesse üks Tansi-Jaani kalmistust leitud kannus, kuna hilisemaid leide mainitud kalme ei sisalda. Enamik kannuseid ja jaluseid pärineb II aastatuhande algusest. Vastavalt leidude vähesusele tuleb ka neid arvata võõra päritoluga importkaubaks.

Hobuseriistu ja ratsaniku varustust pandi surnuile kaasa teatavasti "pars pro toto" põhimõttel, mille järgi mainitud esemed pidid esindama surnule kuulunud ratsut. Nagu vastavate leidude käsitus näitas, oli nende seas rohkesti importesemeid, nagu hõbedaga ilustatud raud- ja pronksnaastudega valjaid, ornamendiga suitseid, rauast sadulajaluseid ja kannuseid. Selline toretsev varustus võis olla ainult jõuka ülika või pealiku ratsul. Teatavat jõukuseastet kajastavad ka kõik teised lihtsamad ratsutamiseks seoses olevad esemed; neid pandi kaasa ainult jõukamatele meestele, kellel olid oma hobused.

Hilisema etnograafilise ainese, aga ka 13. sajandi kirjalike allikate järgi võib näha, et hobune oli II aastatuhande algul kasutusel eeskätt ratsaloomana, põldu hariti peamiselt

---

<sup>1</sup> Otepää (AI 4036:I 168, 613, II 661), Lohavere (AI 4133:1759) ja Rohumäe (AI 2559:1) linnustes, Lahepera (AI 1984:102) ja Hanila (AI 2643:270) kalmes; RK, tahv. 14:14; G a e r t e, joon. 277, 283 e.

kult hārgadega. Ratsahobuse tähtsus oli eriti suur võitluses. Jõukamatest kogukondlastest või väikeülrikaist koosnev ratsavāgi moodustas sõjavāe tuumiku. Vaesemad lihtkogukondlased võitlesid jalgsi, nende kiirus ja löögivōime oli muidugi mārksa vāiksem kui ratsavōitlejailē. Ratsutamine oli maismaal peamine liiklusviis, - ratsa liikusid kaubitsejad, samuti vanemad vājā kaskjalad, kes organiseerisid sõja- ja kaubaretki või muid ühiskondlikke üritusi.

Ilmselt oli hobustel teatud tähtsus ka kaubitsemisobjektina. Seda võib arvata meretaguse päritoluga hobuseriistade ja sadulate järgi, mida ülikad ostsid loomulikult koos hobustega. Ka mujale Baltimaadesse on rikka ülikonna tarbeks teodud lääne poolt paremat tõugu hobuseid. Riia linna võlaraamat 13. sajandi lõpust mārgitakse neid ühe tähtsama ja kallima importkaubana.<sup>1</sup>

Ratsutamisega seoses olevate esemete, eriti suitsete ja valjanaastude rohkuselt ületab Saaremaa õige tugevasti mandri-Eesti. See asjaolu võib oleneda teatud erinevustest matmiskommetes, mille kohaselt valjaste matmine hobuse tähenduses polnud mandril nii levinud kui saartel. Samuti paistab selle järgi, et jõukaid mehi või väikeülrikaid oli Saaremaal mārksa rohkem kui mandril.

---

<sup>1</sup> H. H i l d e b r a n d, Das Rigische Schuldbuch (1286-1352). St. Petersburg 1872, lk. XVI, nr. 216, 950, 954, 1038, 1347, 1541.

#### D. R i i e t u s e o s a d.

Meeste ja naiste riietusest on väga vähe andmeid. Kivikalmetes on säilinud ainult vöö metalloosi, vööd ise, samuti kui igasugune muu orgaaniline aine, on tules täiesti hävinud. Pisut paremini on riiete osi säilinud maa-alustes laibahaudades, mille materjal on aga seni veel väga väike. Kuna vööosad on seotud osalt relvade, samuti mõningate töö- ja tarberiistadega, ning on oma rühvas enamuses laibakalmistuis säilinud riietuse osadest vanemad, siis tuleks nad võtta esmajoones vaatluse alla.

#### V ö ö o s a d.

I aastatuhande teisest poolest oli Saaremaalt teada kõigest kümnekond vööosa. Need olid eranditult kõik valjast toodud esemed, mis kohalikku edasiarendamist ei leidnud. Tavaliseks nähtuseks muutusid metalloosadega vööd alles II aastatuhande algul. Sellest ajast on leitud üle 1500 vööosa. Tervete vööde hulka ei saa nende põhjal määrata, kuna naastude ja muude metalloosade arv oli eri vöödel väga kõikum. Ka ei ole kivikalmete segi puistatud leiuväinest jargi võimalik üksikuid vööosi ühendada tervikuks ning neid eriotstarbe jargi käsitleda. Üsikutest vööosadest esindatud on pandlad, rihmajagajad, varrasahelikud, vöönaastud, ning rihmakannad ja -keeled.

#### 1. P a n d l a d.

Kõige tähtsamaks vööosaks olid pandlad. Saaremaa ja Muhu kivi- ning laibakalmistuis on neid seni leitud kokku 187, millest enamik on peaaegu terved. Rohkem kui pooled leitud pannaldest, - 112 on tehtud pronksist, ülejäänud 83

aga rauast. Oma kujult jagunevad pandlad järgmiselt: ojamaa-  
balti tüüpi pronkspandlad, pirnitaolise kontuuriga pandlad,  
pika päraga pronkspandlad, rõngakujulised pronkspandlad,  
lihtsad raud- ja pronkspandlad.

O j a m a a - b a l t i pronkspandlad (tahv. <sup>LII</sup>KLIX:3-8)  
moodustavad pannalde koguarvust ligi kolmandiku. Seni on neid  
leitud ainult kivikalmetest. Neid iseloomustab pisut õõnes  
valades kujundatud kühmukeste või põiksoontega ilustatud  
raam. Raami esiosas on väike laiend, millele mõnikord on an-  
tud looma- (resp. linnu-) pea või palmeti kuju (tahv. <sup>LIV</sup>LI:11,  
12).<sup>1</sup> Tilguti on tihti rauast, mõnikord ka pronkstraadist.  
Raami küljes on sageli säilinud vöörihma kand või naast. See  
on enamasti piklik ja ilustatud liistude, silmakeste või au-  
kudega.<sup>2</sup> Sageli esineb ka loomapeakujuliselt lõppevat rihma-  
kanda<sup>3</sup>, mis mõnikord on pikenenud tilgutiks (tahv. <sup>LIV</sup>LI:8).<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Käku (AI 3995:100), Viltina (AI 3884:802, 897, 2522),  
Ilpla (AI K 1:174) kaldest, juhuleid Kaarmalt (AI K 67:40).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:914, 1010, 1099, 1211, 1402, 2230,  
2231, 2362, 2522, 2898, 2939, 3080, 3147, 3824, 4776, 4824,  
4864, 4877, 5110, 5279), Rahu (AI 4239:171), Ilpla (AI K 1:  
175-178), Kaarma Loona (A s p e l i n, nr. 1971), Piila (Berl  
M. II 7282), Oriküla (AI K 4:186, 187, 227), Karida (AI K 5:  
58, 59), Kogula (AI K 29:39), Paju ( ГИМ 44729, III отд. xp.  
31/29a:24) kaldest, juhuleid Muhust (Latv. VxM, I 2977),  
teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:34, 36, 64, 67, K88:184,  
K 89:110).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:4866, 5272), Ilpla (AI K 1:173, 174,  
3822:324), Käku (AI 3995:410) kaldest.

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:5194), Rahu (AI 4239:264), Oriküla  
(M o o r a, Vorzeit, joon. 50:12), Sauvere ( ГИМ 44729, III  
отд. xp. 31/27<sup>с</sup>:37, 28a:75) kaldest, juhuleid teadmata ko-  
hast (AI K89:114).

✓ Ühel sama tüüpi pandlal on pikk/<sup>azuurse/</sup>põimitud loomaornamendiga ilustatud päraosa (tahv. <sup>LII</sup>KLIX:9).

Kirjeldatud pandlad olid II aastatuhande algul kasutusel kogu Ida-Euroopas; algselt peetakse neid idapoolse päritoluga esemeiks, mis levisid viikingikaubanduse kaudu.<sup>1</sup> Läänemere ümbruses levinud variant on kujunenud välja Ojamaal 11. sajandil<sup>2</sup>. Seda näitab nii levikutihedus kui ka tolleaaja Ojamaa esemeile omane ilustusviis. Ojamaalt levisid siisugused pandlad Saaremaale ja mujale Baltimaadele. Läänemere rannikupiirkonnas muutusid nad peagi kõige eelistatumaks pandlatüübiks.<sup>3</sup> Eesti mandrilt on neid leitud vähem kui Saaremaalt.<sup>4</sup>

✓ Saaremaalt leitud loomapea ja palmetikujulise laiendiga pandlad on ilmselt Ojamaalt toodud importesemed. Põimitud loom<sup>ca</sup>ornamendiga pandlale esines täpseid vasteid Koivalliivlaste alal,<sup>5</sup> arvatavasti on ka see importese. Enamikku käsitletud pannaldest, millel loomailustus on asendatud lihtsa laiendiga, tuleb pidada koha peal valmistatud esemeiks.

<sup>1</sup> N. C l e v e, Jüngereisenzeitliche Funde von der Insel Berezan. ESA IV, lk. 254-261.

<sup>2</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 124.

✓ ✓ ✓ <sup>3</sup> A s p e l i n, nr. 2018, 2019; 1936 gadā izrakto, lk. 27, joon. 13-15, <sup>lk. 36,</sup>joon. 16; H o f f m a n n, tahv. IV h, 1; N a g e v i č i u s, Stoffliche Kultur, lk. 111, joon. 16; N e r m a n, Handel Gotlands, joon. 3, 4; G a e r t e, joon. 267:a.

<sup>4</sup> T a l l g r e n, ZAE I, tahv. VIII:7,8.

<sup>5</sup> Krimulda Liepenes, käbas I:4.

Naaberalade laibakalmistuis esinesid ojamaa-balti tüüpi pandlad eeskätt meeste haudades, sageli naastudega ilustatud vööde küljes, mõnikord kees on neid leitud isegi mõõgavöödelt (tahv. <sup>LII</sup> ~~LI~~:7).<sup>1</sup> Viltina kalmest leiti üks niisugune pannal koos kümnaastude ja fasseteeritud nuppudega hoburaudsõlega.<sup>2</sup> Nagu näitab leidude rohkus, kasutati ojamaa-balti tüüpi pandlaid muidugi mitte üksi mõõga- vaid ka muudel vöödel. Tõenäoliselt olid niisuguste pannaldega vööd ka naistel. Baltimail püsisid käsitletud pandlad veel 13. sajandi alguses; hilisemaist 13.-14. sajandi laibakalmistuis neid pole seni leitud.

Pirnitaoalise kontuuriga raudpandlad (tahv. <sup>LII</sup> ~~LI~~:14) on leitud ainult kivikalmetest kokku 35;<sup>3</sup> raudpannalde seas on nad oma hulga poolest esikohal. Pandla raamil on pirnitaoliselt laienev esiosa; vahepross tavaliselt puudub. See esines ainult ühel samalaadsel pandlal, mis oli erandlikult tehtud pronksist (tahv. <sup>LII</sup> ~~LI~~:13).<sup>4</sup> Pandla küljes

<sup>1</sup> B e x, tahv. VI:XVI 4; *Tervete linnamüürid* (LVM *Terv* 444-446, 1957.a.).

<sup>2</sup> AI 3884:2228, 2230, 2231, 2233.

<sup>3</sup> K u s t i n, Randvere, joon. 10:1; Viltina (AI 3884:482, 1038, 1392, 1404, 1697, 2789, 2832, 2873, 2994, 3189, 3197, 3201, 4137, 4573, 4816), Ilpla (AI K 1:29, 139), Piila ("Lahinguväli" AI K 23:31), Sauvere (AI K 13:26-28; *FM* 44729, III org. xp. 31/26a:39,40, 26<sup>6</sup>:126, 28<sup>6</sup>:89) kalmest, juhuleid Kihelkonnalt (AI 3822:468).

<sup>4</sup> Samasuguste pronkspannalde osi leiti veel Viltina (AI 3884:3799) ja Piila (AI 1397:4,5) kalmest ning teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:62).

✓ on tavaliselt rihmakanna ümber käiv, nähtavasti vööotsa kinnitamiseks (laieneva esiküljega raudaas (tahv. <sup>LIV</sup> LI:7)).

✓  
✓  
✓ Kirjeldatud pandlad on Saaremaale ja teistele Läänemere rannikualadele iseloomulikud. Saartega võrreldes esineb neid mandri-Eestis väga vähe.<sup>1</sup> Seevastu on neid rohkesti teada Ojamaalt ja kursi ning kursi-liivi, samuti semgali ja Koiva-liivi hõimude alal.<sup>2</sup> Mõningaid pirnitaolisi pandlaid on teada ka Soomest, vadja-slaavi alalt, Smolenski ümbrusest ja Birkast.<sup>3</sup> Liivi ja balti hõimudel on mainitud pandlad tehtud pronksist, mujal enamasti rauast.\*<sup>4</sup> Nerman on näidanud, pärineb käsitletav pandlatüüp algselt Ojamaalt.<sup>4</sup> Saaremaa pandlad on naaber-alade omadest siiski veidi erinevad, mis laseb oletada nende kohalikku valmistamist. Vast ainult üksikud samalaadsed pronkspandlad võivad olla toodud lõuna poolt. Ojamaal on kõnesolevad pandlad dateeritud 11. sajandi esimesse poole,

---

<sup>1</sup> Raadi (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VIII:10), Tarbja (Pd. II:26), Riuma (AI 1207:22), Taadikvere (AI 2255:83,84), Övi (AI 3790:22) kalmest; juhuleitud Raasikult (AI 3442:15) ja Maidlast (AI 2643:238).

✓  
✓  
✓<sup>2</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 123; Latviesu kultūra senātne, tahv. 53:6; N a g e v i ģ i u s, Stoffliche Kultur, joon. 16, lk. 115, tahv. VI:8, 14; H o f f m a n n, tahv. IV: c, d, g, l.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 828-830; MAP 20, tahv. XVI:26; MAP 28, tahv. XIII:14; A r b m a n, Birka, tahv. 29:4, 86:12.

<sup>4</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 124.



kurššidel ja mujal Ida-Baltis 11.-12. sajandisse. Samasse aega tuleks asetada ka vastavad Saaremaa leiud.

Niivõrd kui Saaremaa kivistkalmetes võis eraldada meeste ja naiste matuseid, esines pirnikujulise kontuuriga pandlaid ainult meeste panuste seas. Ka Ojamaal ja kurššidel olid niisuguste pannaldega kinnitatud meeste vööd.<sup>1</sup> Kurššidel on pirnikujulisi pandlaid leitud mөөkade juures ja arvatud seetõttu mөөgavöö kinnitajaiks.<sup>2</sup> Sama võib taie tõenäosusega oletada ka Saaremaa pannalde kohta. Vahetult koos mөөkadega pole neid siit seni küll leitud, siiski esinevad nad alati kalmetes, kust on saadud ka mөөku; laibakalmistuist, kus mөөgad puuduvad, pole teada ka ühtegi niisugust pannalt.

P i k a p ä r a g a pronkspandlaid (tahv. LII:11, LIV: 9) on leitud üheksa.<sup>3</sup> Neil on rõngakujuline esiosa ja pikk plaaditaoline pära, selles on auk tilguti jaoks, ühtlasi moodustab see ka vöörihma naastu. Teistest pannaldest on nad üldiselt väiksemad, võibolla kasutati neid naiste vöödel.

---

<sup>1</sup> A. G e i j e r, H. A r b m a n, En detalj i den Gotländska Mansdräkten under vikingatiden. Fornvännen 1940, lk. 146, joon. 1.

<sup>2</sup> H o f f m a n n, lk. 38.

<sup>3</sup> Sepa (AI 3807:5), Rahu (AI 4239:90), Oriküla (T a l l - g r e n, ZAE II, joon. 137:3), Kalmu (AI 3822:149), Paju LVM 20A 121) kivistkalmet, juhuleiud Kaarmalt (K 67:39,81) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:185).

Kaks pannalt on rauast (tahv. LII:12), samuti pika, kuid keeletaoliselt kitseneva paraga. üks neist sobib oma mõõdetelt vööpandlaks, teine võis olla mingi kitsa paela või rihmakese kinnitajaks.<sup>1</sup> Mainitud raudpannaldele pole vasteid teada. Samasuguseid pronkspandlaid esines kursside 11.-14. sajandi paletuskalmetes, vahesel määral kandsid neid ka sengalid.

Oldkaju ja tilguti kinnitusviisi poolest sarnanevad kasiteldavad pandlad loomaornamendis ilustatud pika paraga pannaldega, mis parinesid Ojamaalt. Nende eeskujul on ilmselt kurssi alal tekkinud kõnesolev pandlatüüp, mis sealt levis ka Saaremaal. Kuna Saaremaa laibakalmistuis pika paraga pandlad puuduvad, siis paistab, et peale 13. sajandit neid siin enam ei kasutatud.

---

<sup>1</sup> T a l l g r e n, ZAE II, joon. 137:1.

<sup>2</sup> E. B u t ē n i e n ē, Siraičių X - XII a. senkapis. Is Lietuvių kultūros istorijos II, Vilnius 1959, joon. 5:1; Sturms, Vilkuviža, joon. 13:18; Š t u r m s, Valgaies Vėgū, tahv. IX:2,3; Tērvete linnamāelt (LVM Tēr. 1957.a.?).

<sup>3</sup> Titemāe kivikalmeist (AI 3710:1).

Rõngakujulisi pronkspandlaid (tahv. <sup>LIV</sup> II:13) leiti nii kivi- kui ka laibakalmistuist kokku 13.<sup>1</sup> Neid iseloomustab rõngakujuline esiosa, vahepross ja nurgeline päraosa. Viimase küljes on pikad kolmnurksed pronksplekist liistudega ääristatud rihmaotsanaastud. Pealt on nii pandlad ise kui ka naastud ilustatud reljeefse siksak- või täkitud põikjoontest ornamendiga. Selliseid pandlaid oli üks või kummaski otsas; neid hoidis vastamisi koos raudkonksuke, millest pandlal on vahel säilinud veidi roostet. Vahel ühendati mõlemad pandlapooled traadiga, või seoti ka nõoriga. Sellised pandlad olid iseloomulikud mandri-Eestile,<sup>2</sup> mandrilt on nad levinud nii lääne poole Saaremaale, kui ka ida poole vadjaslaavi alale.<sup>3</sup> Mandril kuuluvad rõngakujulised pandlad pea-

---

<sup>1</sup> Piila (Berl. M. II 7283), Oriküla (AI K 4:185), Paiküla (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 137:7), Sakle (AI K 19:2), Odalätsi (AI 3822:302) kivikalmetest, Viira (AI K 36:4, 2635:1434, 1435) ja Karja (K u s t i n, Karja kalmistu, tahv III:1) laibakalmistust, juhuleid Uuemõisast (Sa 6083) ning teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:35).

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, joon. 137:6; MAL, joon. 6:2.

<sup>3</sup> Näit. Tsarskoje Seloo (ГММ 35322, III отд. xp. 40/27<sup>6</sup>).

miselt 12.-13. sajandisse. Nagu näitavad Karja ja Muhu Viira leiud, kanti neid veel ka 14. sajandil. Senised leiud pärinevad alati naiste, ühel juhul ka lapse hauast, mistõttu kõnesolevad pandlad tuleb arvata naiste vöö juurde.

Lihtsaid raudpandlaid on kokku 35. Enamik neist on ilma vaheprossita ruudu- või ristkülikukujulise raamiga (tahv. LII:10, 15, LIII:5).<sup>1</sup> Kümnekond pannalt on poolovaalse (tahv. LIII:2,3)<sup>2</sup>, kuus ligikaudu ringakujulise raamiga (tahv. LIII:4).<sup>3</sup> Suurus on neil üsna mitmekesine, ilustus puudub, välja arvatud mõni üksik ristsoonte või punktikesega ilustatud eksemplar.

Mainitud lihtsate koha peal se pistatud pannalde juurest pole leitud vöönaaste ega isegi mitte toredamaid pronksist rihmakandu. Ilmselt kasutati selliseid pandlaid igapäevaste ilustamata vööde kinnitamiseks,

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:885, 1102, 1116, 1724, 2833, 2875, 3021, 3629, 3875, 3906, 4467, 4493, 5012), Randvere (AI 3895:158, 236) ja Orikula (AI K 4:184) kivikaldest, Karja (AI 4115:2,14) laibakalmistust ja teadmata kohast Saaremaal (AI K 89:57).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:1471, 3779, 3850, 3869), Sauvere (44729, III xp. 31/26 :130), Loona (AI 3822:231) ja Volla (AI 2712:73) kivikaldest, Karja (AI 4115:52) laibakalmistust.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:865, 1471, 3437, 2428) ja Rahu (AI K 18:3) kivikaldest, Loona laibakalmistust (AI 4236:10).

Samasuguseid pandlaid on leitud igalt poolt mandrilt ja teistelt naaberaladelt.<sup>1</sup> Mõnikord esinesid nad koos valjastega ja pärinevad järelikult valjaste küljest. Lihtsaid raudpandlaid kasutati valjaste kinnitamiseks kahtlemata ka Saaremaal. Neid ei saa aga vööpannaldest eraldada, kuna vastavad leiukompleksid puuduvad ja valjapandlad vöö omadest kujult ei erine. Lihtsaid raudpandlaid leiti nii kivi- kui laibakalmistuist. Selle järgi paistab, et neid kasutati 11.-12. sajandil paralleelselt ojamaa-balti tüüpi ja pirnitaoliste pannaldegaga. 13.-14. sajandil, kui muud pandlad kadusid, jäid lihtsad raudpandlad püsima. Nagu näitab mandri 16.-17. sajandi külakalmistute materjal, olid nad laialt levinud keskajalgi.

Samasuguseid p r o n k s p a n d l a i d on kivi- ja laibakalmistuist leitud kokku 16. Neist viis on enamvähem nelinurkse profileeritud raamiga (tahv. <sup>LIV</sup> LK:10)<sup>2</sup> Rõngakujulise ja poolovaalse raamiga pandlaid on kümme.<sup>4</sup> Peale selle

<sup>1</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 109, 1118, 1119; S t u r m s, Valgales Vegu, tahv. II:8, IX:4.

<sup>2</sup> Koikküla (Va <sup>187:1</sup> A 11:8, 113), Välgi (AI 4209:39, 55).

<sup>3</sup> Uduvere (AI K 15:233) ja Upa (AI K 60:3) kivi- ning Leona laibakalmistust (AI <sup>4236:14</sup> 4129:759).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:2738, 5571), Randvere (AI 3895:216), Piila (AI K 9:31) ja Leedri (AI 3822:95) kalmest, Valjala linnusest (FNM 44729, III отд. xp. 31/24a:13), juhuleid Kaarmalt (AI K 67:24).

leiti Ilpla kalmest veel üks sämbuliste servadega pandlaraam, mis meenutab kursipärast rööngassõlge.<sup>1</sup> Upa kalmest on pärit laieneva ülaosaga pandlaraam, mis oli läbitud kolme auguga.<sup>2</sup> See meenutab mõningaid Saaremaa eritüüpi kolmnurksepeaga rinnanõelu (vt. tahv. <sup>1-3</sup> LXXII), tüpseid vasteid talle pole teada. Üldiselt on mainitud pronkspandlad vastavatest raudpannaldest väiksemad, hoolikamalt valmistatud ja sagedamini ilustatud. Nad on kõik kahtlemata kohalik töö. Pronkspandlaid on kasutatud eeskätt naiste vöö ja ka muude riiete kinnitamiseks. Võrreldes raudpannaldega esines mandril pronkspandlaid vähem.<sup>3</sup> Ajaliselt ühtivad nad täiesti samalaadsete raudpannaldega.

## 2. R i h m a j a g a j a d.

Vahelülide ehk rihmajagajate abil kanti vöö küljes relvi ja mõningaid tarbeesemeid. Nagu näitavad vastavad naaberalade leiud, esines rihmajagajaid peamiselt vaid naastudega vöödel. Rihmajagajad olid iseloomulikuks leiuks kiviakmetest, kust neid seni on teada kokku 93, see on ligikaudu neli korda rohkem kui Eesti mandrilt. Enamik rihmajagajaid on ratta- või rööngakujulised, vähesel määral esines ka pandlakujulisi rihmajagajaid. Valdav enamus neist on tehtud pronksist.

---

<sup>1</sup> AI K 1:138.

<sup>2</sup> AI K 60:3

<sup>3</sup> Näit. Kuude (Välj. 9) kalmest.

K o l m e k o d a r a g a rattakujulisi rihmajagajaid (tahv. <sup>LV</sup> LII:6,7) leiti 30. Neil on keskosa äärtest kõrgem, kuns kodaraid ilustab uurisornament, ilustamata eksemplare on ainult neli.<sup>1</sup> Enam kui poolte rihmajagajate küljes on säilinud loomapeakujujulise lõppevad ja lihtsad pronksplekist rihmakannad,<sup>2</sup> ühel ka varrasaheliku osa (tahv. <sup>LVI</sup> LIV:5). Kolmel reljeefse ilustusega rihmajagajal on keskosas plaadike;<sup>3</sup> ühel on keskosa rõngakujuline ning seda ühendavad äärerõngaga bal-tipäraselt stiliseeritud loomapeakujujulised kodarad (tahv. <sup>LV</sup> LII:13).

Kuus rihmajagajat on eelmistest õhemad, lamedamad ja laiemate kodaratega (tahv. <sup>LVI</sup> LIV:3).<sup>4</sup> Need on lihtsa soonornamendiga või üldse ilustamata; rihmakandadel on tembeldatud hundihammas- ja täkkjoontest kaunistus; loomapeakujujulise lõppevaid rihmakandu sellistel jagajatel pole.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:4210), Leedri (3822:98), Sauvere (GM 44729, III otd. xp. 31/27<sup>6</sup>:17) kalmest, juhuleid teadmata kohast (AI K 84:45).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:877, 2903, 3140, 3293, 5194), Ilpla (AI K 1:137, 228), Piila (Berl. M. II 7254), <sup>Kihelkonna</sup> Loona (AI 3822:247), Kurevere (H o l z m a y e r, Osiliana III, tahv. I:9) kalmest, juhuleid lähemalt teadmata kohast (AI K 84:41, 63, K 89:113).

<sup>3</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 136; T a l l g r e n ZAE II, joon. 139:3,5).

<sup>4</sup> Oriküla (AI K 4:190), Kalmu (AI 3822:152), Paju (GM 44729, III otd. xp. 31/29a:25) kalmest; juhuleid Kärlast (AI K20:5) ja teadmata kohast (AI K84:44,47).

Kolmekodaraga rihmajagajad olid sagedaseks leiuks liivi, semgali ja kursi hõimude alal, samuti esines neid rohkesti Ojamaal, Soomes, Karjas<sup>la</sup> ja vadja-slaavi piirkonnas.<sup>1</sup> Eesti mandrilt on neid seni leitud ainult kuus.<sup>2</sup> Mainitud rihmajagajate ornamendi põhjal näitas Nerman, et nad pärinevad algselt Ojamaalt.<sup>3</sup> Vastavatest Saaremaa leidudest tuleb arvata Ojamaa importesemeiks keskse plaadikese ning uurisornamendi ja loomapeakujuliste rihmakandadega eksemplare. Ojamaa paralleelide järgi on dateeritud nad 11. sajandi esimesse poole. Hiljem hakkasid niisuguseid rihmajagajaid valmistama ka balti hõimud, nimelt kursid. Ohemad, lamedad soonornamendi ning lihtsate rihmakandadega vahelülid olid reeglipäraseks leiuks kursi kalmistuist.<sup>4</sup> Kursidelt on pärit ka sama sugused Saaremaalt leitud rihmajagajad; mujalt neid pole teada. Loomapeakujuliste kodaratega rihmajagaja on samuti kursi päritoluga importese. Sellele on muide leitud täpne vaste Aizkrauklest.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Latviešu kultūra senatnē, tahv. 75:3; Tallgren, ZAE II, joon. 140; Šturms, Liven, joon. 6; Gaerte, joon. 380d; Montelius, joon. 516; Kivikoski, EZF II, joon. 834; Nordman, Karelska, joon. 109; MAP 20, tahv. VIII:8, XIV:29, XV:12, XVI:25.

<sup>2</sup> Friedenthal<sup>Vardi</sup>, joon. 3:95; Nerman, Verbindungen, joon. 135; Haimre (AI 2727:152), Pikavere (AI 4120:73), Kuude (Välj. 43:10), Pada (P. 1848b).

<sup>3</sup> Nerman, Verbindungen, lk. 129.

<sup>4</sup> Nagelvičius, Stoffliche Kultur, joon. 18, lk. 115.

<sup>5</sup> <sup>LNM</sup> Latv.-V.M. I 568.



Kolmekodaraga rihmajagajad kuuluvad kõikjal Baltimaadel 11.-12. sajandisse, lamedad kursipärased eksemplarid ka 13. sajandisse. Neid kasutati esmajoones naastudega ilustatud mõõgavöödel. Masku Humikkala laibakalmistu leidude põhjal Lääne-Soomest rekonstrueeris S. Pälsi mõõgatupe kanderihmade asetuse, mis kirjeldatud rihmajagajate abil kinnitati vöö külge.<sup>1</sup> Naaberalade paralleelide järgi võib arvata, et vähemalt osa käsitletud Saaremaa rihmajagajaist pärineb samuti mõõgavöödelt. Seda kinnitab ka saarte kivikalmete materjal, seal esines mainitud rihmajagajaid alati ainult meeste põletusmatustes ja mõnikord ka mõõgatupe otsiku või pidemeosade lähedal; vastavad kindlad leiukompleksid küll puuduvad. Mainitud rihmajagajate se<sup>o</sup>st mõõkadega kinnitab ka asjaolu, et enamik neist on samuti kui mõõgapidemed ja mõõgatupeotsikudki, Ojamaa ja kursi päritoluga.

P a n d l a k u j u l i s i rihmajagajaid on ainult kolm.<sup>2</sup> Ühel neist on küljes loomapeakujuline rihmakand, teistel lihtsamad liistudega kannad. Viltina kalmest leiti üks niisugune vahetüüpi koos Ojamaa-balti tüüpi loomaornamendis ilustatud pandla ja kolmekodaraga rattakujulise rihmajagajaga (tahv. <sup>LV</sup> LII:7,12). Kahtlemata on need kõik ühe läänepoolt toodud mõõgavöö osad: Rihmakandade ja ornamendi järgi sarnanevad pandlakujulised vahetüüpid kolmekodaraga rihmajagajatega, viimastega ühtivad nad ka ajaliliselt, samuti päritolu ja otstarbe poolest. Võrreldes teiste rihmajagajatega, oli nende

<sup>1</sup> S. P ä l s i, Puhvetoaineksia Maskeen Humikkalan kalmistosta. SM XXIV, joon. 6, lk. 79.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:2904, 5194) ja Leedri (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 139:1) kalmest.

levik õige piiratud. Nii on Eesti mandrilt, samuti kursi ja vadja-slaavi alalt ainult mõni üksik pandlakujuline rihmajagaja.<sup>1</sup>

N e l j a k o d a r a g a ratta kujulisi rihmajagajaid on samuti kolm. Neist üks on ilustatud külmukeste (tahv. LVI:4), teine silmakestega (tahv. LVII:6). Need on toodud ilmselt kurai alalt, kust samasuguseid rihmajagajaid on rohkesti teada. Viltina kalmest leiti rihmajagaja katkend (tahv. LV:10), millele esines täpne vaste Tšerniigovimaal.<sup>2</sup> Ilmselt pärineb ka mainitud Viltina leid kagu poolt.

K a h e o s a l i s i rihmajagajaid leiti 11. Kaks neist on rõngakujulised, napi uurisornamendiga (tahv. LV:5).<sup>3</sup> Teised on õhemad, pisut ovaalsed, lihtsate pronksplekist rihmakandadega.<sup>4</sup> Sellised rihmajagajad olid iseloomulikud Koiva- ja Vaina, samuti Kuramaa liivlastele ja kurssidele.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> Kuude (VIj. 24:6) kalmest, Viikumuizast (LVM 1362), endisest Peterburi kubermangust (ГММ 35322, IIIотд. xp. 40/416).

<sup>2</sup> Endine Surože maakond Vlassovitši küla (ГММ 32844, IIIотд. 8. saal, eksponeeritud).

<sup>3</sup> Ilpla (AI K 1:144) ja Kaarma Loona (AI K 17:93) kalmest.

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:527, 2878, 2882), Ilpla (AI K 1:136, 144), Oriküla (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 139:6), Kogula (AI 2780:147), Kaarma Loona (AI K 17:93), Leedri (AI 3822:445) kalmest, juhuleitud teadmata kohast (AI K 84:43, K 89:115).

<sup>5</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 128; LVM Medze 37.

Kõige enam esines neid sämbuliste naastudega vöödel (tahv. <sup>LIII</sup> I:7) koos rängakujulise või kolmeosalise rihmajagajaga. Mitu korda on selliseid rihmajagajaid leitud koos mõõkadega ja alati meeste haudadest, mistõttu neid võib pidada üheks mõõgavöö osaks. Arvatavasti mõõgakaubanduse kaudu on mõni niisugune vöö sattunud läunapoolsetelt naaberaladelt ka Saaremaale. Kaheosalised rihmajagajad kuuluvad samuti kui sämbuliste servadega vöönaastudki 12.-13. sajandisse.

R ä n g a k u j u l i s i rihmajagajaid on leitud kõige rohkem, kokku 44. Rõngad on enamasti ilustamata, mõnikord vaid risti nergalt soonitud. Viieteistkümne rängakujulise vahelüli küljes on loomapeakujulised rihmakannad.<sup>1</sup> Enamik selliseid rihmakandu on siiski tugevasti lamedad, stiliseeritud reljeefse ornamendiga (tahv. <sup>LVI</sup> LIII:6, <sup>LVII</sup> LIV:9). Samasuguseid on leitud teistelt Baltimaadelt<sup>2</sup>; Ojamaal ja Skandinaavias need punduvad. Seetõttu võib arvata, et sellised rihmajagajad on valmistatud kas kohalike meistrite poolt, või toodud balti ja liivi hõimudelt. Paar väga väikest vahelüli, mille küljes olevad rihmakannad on hoopis ilma ornamendita (tahv. <sup>LVI</sup> LIII:5), on kindlasti kohalik töö. Vasteid neile pole mujalt teada.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:4509, 4777), Ilpla (AI K 1:173), Oriküla (BK, tahv. 29:19; AI K 4:189, 191, 192), Rahu (AI 4239:265, 269, 302, 304, 323), Kalmu (AI 3822:193) kalmest, juhuleiud teadmata kohast (AI K 84:66, K 88:67, K 89:120).

<sup>2</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 130.

25 rängakujulist rihmajagajat on lihtsate pronksplekist rihmakandadega (tahv. LVII:2,7,8). Viimased on tihti illustatud augukeste, silmakeste ja liistudega, ning sarnanevad ojaäärbalti pannaide küljes olevate rihmaotsa-aasadega. Üks selline rängakujuline jagaja leiti erandlikult Loona laibakalmistust koos rauast varrasaheliku osadega,<sup>1</sup> teised on kõik kivikalmetest.<sup>2</sup> Suurem osa neist on arvatavasti kohalik töö.

Neli rauast rängast on arvatud küljesolevate rihmakandadest jargi samuti vöö vahelülideks (tahv. LVII:10).<sup>3</sup>

Rängakujulisi rihmajagajaid esines rohkesti kõikjal Baltimaades, Soomes ja kaugemal ida ning Läänepool.<sup>4</sup> Loomapaiskujuliste rihmakandadega vahelülisid leiti eeskätt meeste matustest. Lihtsate rihmakandadega jagajad olid nii meeste kui naiste vöödel. Nagu näitab Loona laibakalmistu leid, püüsid rängakujulised rihmajagajad keegi kauem - neid kasutati veel 13. - 14. sajandil.

---

<sup>1</sup> AI 4236:12

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:2228, 2346, 2440, 2564, 2633, 2926, 4828, 5304), Piila (AI K 9:6, 32; Berl. M. 7281, LVM I 1375), Kaku (AI 3995:236, 437, 742, 743), Orikula (AI K 4:55), Kari (AI K 5:55) Sauvere (*Ann* 44729, III 079. xp. 31/275:18, 28a:67) kalmest, teadmata kohast (AI K 88:54, 55).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:276), Orikula (AI K 4:113), Piila (AI K 9:22), Rahu (AI 4239:177) kalmest.

<sup>4</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 124, 125; A s p e l i nr. 1988, 2146; 1936 gadā izrakto, lk. 36, joon. 17; N o r d m a n, Karelska, joon. 142.

### 3. V a r r a s a h e l i k u d.

Rihmajagajate külge olid ühe- või mitmekaupa kinnitatud varrasahelikud. Nende abil kanti vool mitmeid tarbeesemeid, nagu tupenuga, tulerauda, võtmeid ja luisku. Iga sel viisil voo küljes kaasas kantava tarbeeseme jaoks oli oma ahelik. Varrasahelike katkendeid on leitud kõigist seni uuritud kalmistuist kokku üle viiesaja. Terveid varrasahelikke on ainult mõni üksik, ka suuremaid, kahest-kolmest lülist koosnevaid katkendeid on väga vähe. Valmistamisviisilt jagunevad olemasolevad varrasahelikud põhiliselt kahte suurde rühma: traadiga mässitud ja traadist keeratud lülidega ahelikud.

M ä s s i t u d varrasahelike katkendeid on 332. Need koosnevad pikkadest vardataolistest lülidest. Lüli tuumikuks on õhukesed 5-7 cm pikkused aasotstega raudpulgad, mis on tihedasti mässitud lameda, harva ka ümmarguse pronkstraadiga (tahv. LVIII:1). Mõned varraslülid olid mässitud hõbetraadiga,<sup>1</sup> kuna ühe lüli tuumikut ümbritses pronkstraatidest punutis.<sup>2</sup> Üksikuid lülisid ühendasid vaherõngad. Mõnikord on suurtel vaherõngastel kõrvuti 2-4 varraslüli (tahv. LVIII:2,4). Nagu näitab Kaarma leid, olid need ka rinnakee lülideks. Teisi rinnakee lülisid ei saa voo küljes kantud varraslülidest eraldada, kuna kuju ja suurus on mõlemal ühesugune, samuti

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:4671, 4763, 4802).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:5419).

esines mõlemaid nii meeste kui naiste panustena.

Massitud varrasahelike osi on leitud ka mandri-Eestist, eriti Läänemaalt.<sup>1</sup> Üksikuid on teada Peipsi tagant vadjaslaavi alalt,<sup>2</sup> - sinna on nad sattunud Saaremaalt kas otse, või läbi mandri-Eesti. Massitud varraslülidest rinnakeed olid iseloomulikud semgalitele ja Koiva-liivlastele,<sup>3</sup> nähtavasti sealt on need levinud ka Saaremaale (vt. lk. 428). Saaremaal ei kasutatud massitud varraslülisid mitte üksi rinnakeena, vaid neid hakati kandma ka ahelikuna vöö küljes. Mainitud ahelikud said siin kõige laiemal leviku osaliseks, muutudes tüüpiliselt kohalikuks nähtuseks. Vastavalt kõige tihedama esinemise järgi kivikalmetes, kasutati neid kõige enam 11.-12. sajandil, vähemal määral ka 13. sajandil.

Jämedamast raudtraadist k e e r a t u d varrasahelike katkendeid leiti 86. Neist 60 pärineb kahekordselt, ülejäänud kolmekordselt kokkukeeratud aasotsistest lülidest (tahv. LVI: 7). Paju kalmest leiti kaheosaline rihmajagaja<sup>4</sup>, mille küljes oli kaks tervet keeratud lülidest varrasahelikku. Pikem ahe-

---

<sup>1</sup> Näit. Karuse (AI 587:18), Varbola 3748:35,36) ja Lohavere (AI 3578:1847) linnamäelt, Haimre (AI 2727:20, 21 jt.) ja Vardi (AI 3338:75) kalmistust.

<sup>2</sup> MAP 29, tahv. XXIII:1.

<sup>3</sup> 1936 gadā izrakto, lk. 23, joon. 5; B o y, tahv. II: IV 5); Ikškile (LVM 7913:13).

<sup>4</sup> ГИМ 44729, III отг.хр. 31/29a:9.

lik oli kolmelüliline, kogupikkusega 28 cm, lühem kahelüliline. Raudtraadist varrasahelikke esines ainult meeste haudades, mistõttu neid võib arvata meeste vöö juurde.

Kolmekordsest pronkstraadist keeratud varraslülisid (tahv. <sup>LVIII</sup> BW:3) leiti ainult viis.<sup>1</sup> Raudtraadist lülidest on need veidi peenemad ja lühemad. Naaberaladel esines neid nii meeste kui naiste haudades.

Keeratud varrasahelikud olid üsna sagedaseks leiuks mandri-Eestist ja teistelt naaberaladelt. Nii sugust Saaremaal le tüüpilist nähtust kui massitud ahelikud, nad endast ei kujuta. Mandrilt leiti keeratud ahelikke koos tuleraua, võtme ja meeste noatupega.<sup>2</sup> Ühe pronkstraadist aheliku küljes oli nõelakoda.<sup>3</sup> Peenemad pronkstraadist ahelikud olid eriti levinud liivi ja balti hõimudel. Seal kasutati neid ripatsite kuljuste, vahel ka võtmete riputamiseks rinnakese külge.<sup>4</sup> Arvatavasti pärinevad liivlastelt ka üksikud Saaremaalt leitud pronksist varraslülid. Kas neid kanti siin aga vöö või rinna

---

<sup>1</sup> Viitina (AI 3884:2322, 2335, 4648) kaldest, teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:157).

✓ <sup>2</sup> RK, tahv. 28:12; F r i e d e n t h a l, <sup>Nardi,</sup> joon. 4 m.

✓ <sup>3</sup> RK, tahv. 28:7.

✓ <sup>4</sup> 1936 gadā izrakto, lk. 30, joon. 5, lk. 36, joon. 8; B o y, tahv. VIII:XXIV 6,7, IX:XXVI d, i; RK tahv. 18:18, 29, 26:16; B ä h r, tahv. XII:20; K r u s e, tahv. 16, 21:10.

kee küljes, selle kohta puuduvad andmed. Vahesel määral on pronkstraadist varrasahelikke teada ka Soomest ja vadja-slaavi alalt.<sup>1</sup>

Nagu näitavad laibakalmistute leiud, püsisid keeratud varrasahelikud veel 13.-14. sajandil, seega massitud ahelikest märksa kauem.

Viltina kalmest leiti väike pronksist pulgataoline ristsoontega ilustatud varraslülil.<sup>2</sup> Sellele esineb tapseid vasteid liivlaste alal, kust ta ilmselt pärinebki.

Kogula kalmistust saadi kaks massiivset rauast kaheksakujuliste lülidega aheliku osa (tahv. LVIII:5,6). Samasugune ahelik, mille otsas rippus tuleraud, leiti Neeruti peitleiust.<sup>3</sup> Selle järgi võib arvata, et vastavad Kogula ahelikud on parit meeste vöödelt ja kuuluvad 13. sajandisse.

Paiküla kivi kalmest leiti mitu spiraaltorukestest aheliku katkendit (tahv. LXII:5).<sup>4</sup> Torukesed on seesolevate nahkrihmakeste abil ühendatud pikkadeks lülideks, mille vahel on tünnikesekujulised pronkshelmed. Pikavere kalmistust leiti samalaadne spiraaltorukestest ahelik koos mandri-eesti naistele iseloomuliku noatupega (tahv. LXII:8). Selle järgi võib arvata, et ka vastavat Paiküla ahelikku kasutati noa-

---

<sup>1</sup> K i v i k o s k i, EZL II, joon. 705; MAP 20, tahv. VI:4,5, VII:21,22.

<sup>2</sup> AI 3884:3985.

<sup>3</sup> T a l l g r e n, ZAE II, tahv. IX:3.

<sup>4</sup> AI K 3:27, K 34:9.



tupe või muude esemete kinnitamiseks vöö külge. Sellistest varrasahelikest on ilmselt pärit ka üksikud samasugused pronks-helmed (tahv. LXXVII3), mida leiti kivikalmetest kokku 82;<sup>1</sup> lai-bakalmistuis nad puuduvad. Vähesel määral on mainitud helmeid leitud ka Lääne-Eestist, kurši-liivi-sengali alalt, ning Soome- ja Rootsist.<sup>2</sup> Piiratud leviku ja leiutiheduse järgi võib neid arvata Saaremaale iseloomulike kohaliku päritoluga eseme-te hulka.

Üksikuid jämedamaid 0,8 - 1,2 cm läbimõelduga spiraalitoru-sid leiti kivikalmetest kokku 85.<sup>3</sup> Nagu näitavad arvukad liiv-

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:345, 493, 566, 741, 908, 946, 2348, 2375, 2380, 2457, 2556, 2590, 2664, 2665, 2714, 2730, 2731, 3489, 3513, 3526, 3569, 3878, 4633, 4695, 4721, 4729, 4817, 4823, 4832, 4964, 5312, 5352, 5358, 5360, 5464), Ilpla (AI KI: 180-182, 185-187, 369-371), Rahu (AI K 18:10, 4239:288), Tõnja (AI 2479:11), Kaarma Loona (AI K 17:64; Latv. VxM, 1394), Käku (AI 3995:460, 495, 607), Uduvere (AI K 15:244), Kogula (AI K 29:3), Karida (AI K 5:64-66), Paikula (AI 2502:20, K 3:55), Oriküla (AI K 4:171-174), Paju (Latv. VxM, 20A, 127; 44729, III oig. xp. 31/29a:31), Kihelkonna Loona (AI 3822:228) juhuleiud Muhust (AI K 33:4), Karlast (AI K 79:13) ja teadmata kohast (AI K 85:92, K89:142, 144; Sa 117).

<sup>2</sup> Vatla (AI 134:26, 587:25), Hanila (AM 261:29,30) ja Krimulda (Latv. VxM, I 1028) kalmest; S a l m o, Satakunna, joon. 266; A r b m a n, Birka, tahv. 117:17, 18.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:906, 2184, 3756, 4285, 5586), Püha Maali (AI 3510:8), Ilpla (K 1:124, 224), Käku (AI 3995:150, 458, 534, 623, 666, 877), Kogula (2780:1250), Kihelkonna Loona (AI 3822:241) kivikalmetest, juhuleiud Kaarmalt (K67:60-63) ja Saaremaalt (K 88:99, 156).

laste ja balti hõimude alalt teada olevad paralleelid, kandsid mehed selliseid torusid vöö küljes;<sup>1</sup> Krimuldast leiti niisugune pikk toru koguni mööga juurest.<sup>2</sup> Sagedasti lekiti spiraaltorusid ka teiste ehete, eriti kaelavõrude peale.<sup>3</sup> Üksikuid samalaadseid kandesaheliku või ehtena kasutusel olnud torukesi on teada ka mandrilt, Soomest ja vadja-slaavi alalt.<sup>4</sup>

#### 4. Vöönaastud.

Ühtegi tervet naastudega ilustatud vööd, ega ka mitte suuremat vööosa pole Saaremaa materjalis säilinud. Üksikuid vöönaaste leiti aga peaaegu kõigist seni uuritud kivikalmetest kokku 678. Neid esines peamiselt meeste, väga harva naistematustes. Kõige sagedamini on neid leitud koos oja-

---

<sup>1</sup> Nagelvičius, Priamonti, tahv. VIII:1,2;

<sup>2</sup> ~~Latvia Viki~~ Krimulda, Līdānes, I riikm, kāabas nr. 4.

<sup>3</sup> Aspelin, nr. 2028, 2029; RK, tahv. 11:7, 13, 14:8, 15:11.

<sup>4</sup> Friedenthal, <sup>Vardi</sup> joon. 5g, h; Kivikoski, EZF II, joon. 1198; MAP 29, tahv. XXIII:16.

✓ maa-balti ja pürnikujulise kontuuriga. Kuju ja ornamendi järgi jagunevad olemasolevad vöönaastud järgmiselt: ristimotiiviga, skandinaaviapärase ornamendiga, saehambulised, ristkülikulised, sämbulised ja kümnaastud.

Nelinurkseid, reljeefse ristimotiiviga ilustatud vöönaaste (tahv. <sup>LIV</sup> LI:2) leiti Saaremaa kiviakmetest kokku 116. Ühte sellist naastu on kantud ripatsina,<sup>1</sup> teistel kõigil on keskel väike neet, mille abil nad kinnitati üksteise kõrvale vöö külge. Mandrilt on selliseid naaste teada napilt kümnekond, millest üks on leitud põhjarannikult teised Lääne- ja Loodes-Eestist.<sup>2</sup> Lõuna- ja Lääne-Soomest on neid üle paarikümne.<sup>3</sup> Osna sageli, kuigi mitte nii rohkesti kui Saaremaal, esines ristimotiiviga naaste Kuramaal, Koivallivlastel ja semgalitel;<sup>4</sup> <sup>übnituid</sup> on teada ka ida poolt vadja-slaavi sega-alalt.<sup>5</sup> Niisuguste naastude päritolu pole selge. Nende hoolikas tootlus ja lai levik laseb oletada, et mainitud naaste valmistati ühes kindlas keskuses ja levitati seal

---

<sup>1</sup> Muhu linnusest (AI K 30:13).

✓ <sup>Vardi</sup>  
<sup>2</sup> F r i e d e n t h a i, joon. 3:16.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, BZF II, joon. 862.

✓ <sup>4</sup> A s p e l i n, nr. 2117; 1936 gadā izrakto, lk. 27, joon. 4; Talsi (~~Latv.~~ V<sub>xM</sub>, Talsi 232:11), Jaunpiebalga (~~Latv.~~ V<sub>xM</sub>, 1085).

<sup>5</sup> MAP 20, tahv. XVI:24.

S k a n d i n a a v i a p ä r a s e ornamendiga vöö-  
naaste on leitud 106. Neist neli/<sup>LIV</sup>naastu on ilustatud reljeef-  
se põimornamendiga (tahv. <sup>LIV</sup>LI:6).<sup>1</sup> Need pärinevad kindlasti  
kõik ühe vöö küljest. Täpseid vasteid on neile teada Ojamaal  
ja Rootsi mandrilt, mõni ka Soomest.<sup>2</sup> Kolm naastu on kaunis-  
tatud kahe vastamisi asetatud spiraalikujuundiga.<sup>3</sup> 17 ühe-  
sugust, ilmselt ühe vöö naastu on läbitud T-tähekujulise au-  
guga (tahv. <sup>LIV</sup>LI:3)<sup>4</sup> ja varustatud kahe neediga. Viisnurkseid  
reljeefse ornamendiga naaste (tahv. <sup>LIV</sup>LI:1) leiti 42.<sup>5</sup> Peale  
selle on veel üheksa samalaadset kannaga naastu (tahv. <sup>LIV</sup>LI:4)<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:844, 850, 853).

<sup>2</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 863; A r b m a n, Birka, tahv. 88:2.

<sup>3</sup> Oriküla kalmest (AI K 4:218-220).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:4752, 4775, 4780, 4791, 4800, 4804, 4807, 4809, 4812, 4815).

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:4153, 4155, 4164, 4190, 4194, 4198, 4211, 4227, 4232, 4235, 4238, 4253), Oriküla (AI K 4:206-207, 221, 242-253), Paju (AI K 14:6; FM 44729, III otg. xp. 31/29a:26, 27) kalmest, juhuleid teadmata kohast (Sa A 130).

<sup>6</sup> Oriküla (AI K 4:194, 254-261).

Samasuguseid kannaga vöönaaste on teada mõnest Birka hauast, kuid ka seal pole kanna otstarve päris selge; tõenäoselt oli need mingite ühendusrõngaste või paelte jaoks. Öönsaid vöönaaste (tahv. <sup>LIV</sup> LX:5) mis lukiti üksteise kõrvale nahkrihmale on üheksa.<sup>2</sup> Enamik neist leiti ühes koos ja pärineb ühelt vöölt. Piklikke spiraalmotiividega kala kuju meenutavaid vöönaaste (tahv. <sup>LIV</sup> LII:3) leiti 12;<sup>3</sup> need kinnitati vöö külge pikkupidi kahe needikesega. Samasuguse uurisornamendiga südamekujulisi naaste on kaheksa,<sup>4</sup> neist kolm on hõbedast.<sup>5</sup> Vöönaastudena on olnud kasutusel kaks piklikku reljeefse põimornamendiga naastu,<sup>6</sup> teisele neist esines vasteid vadja-alavi alal.<sup>7</sup>

---

<sup>1</sup> A r b m a n, Birka, tahv. 89.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:54460), Randvere (AI 3895:321).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:198, 666, 723, 2879, 2887, 5203), Ilpla (AI K 1:141, 142) kalmest, juhuleid teadmata kohast (Sa A 120).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:859, 3207).

<sup>5</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. IX:11.

<sup>6</sup> Kaarma Loona kalmest (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 137:5), juhuleid teadmata kohast (AI K 89:137).

<sup>7</sup> MAP 20, tahv. XVI:23.

Kirjeldatud naastudega võõd olid 11.-12. sajandil levinud laial alal Põhja- ja Ida-Euroopas. Kõige sagedamini on neid leitud Skandinaaviast ja Ojamaalt, vähemal määral Soomest; Baltimaadelt, Laadoga lõunarannikult ja vadja-slaavi alalt; üksikuid on teada ka Smolenski piirkonnast ja isegi Okaa ja Kaama basseini<sup>1</sup>. Eesti mandrilt on seni teada ainult kaks kalakujulist võõnaastu,<sup>2</sup> kõiki teisi eelnevalt mainitud naaste pole mandrilt leitud. Niisuguste naastude lai esinemisulatus näitab, et vastavaid võõd levitati ilmselt ühest või mitmest valmistamiskeskkusest. Läänemere piirkonnale oli selliseks keskkuseks kahtlemata Ojamaa. Ojamaa vahetusnaabrusest on tingitud ka kõnesolevate leidude rohkus Saaremaal, võrreldes mandri-Eesti või teiste Baltimaadega. Niisuguste naastudega/<sup>võid/</sup>toodi kindlasti koos mõõkadega; seda kinnitab ka Ojamaa päritoluga pannalde, rihmajagajate ja mõõgatupeot-sikute rohkus Saaremaal.

S a e h a m b u l i s i võõnaaste on leitud 54, milles 46 on pronksist, ülejäänud rauast. Sellised naastud kinnitavad võõle pikkupidi, hambuliste servadega alla poole.<sup>3</sup> Pealt oli pronksnaastud enamasti tinutatud; mõnikord ka täkkjoonte, punktikeste või sõõrikestega ilustatud (tahv. <sup>LV</sup>LII:2); üksi-

<sup>1</sup> T. J. A r n e, La Suède et l'Orient, ~~Archives d'Etudes Orientales~~ 8. Uppsala 1914, joon. 199-202, 267; K i v i k o s k i, EZF II, <sup>joon.</sup> 851, 852, 860-863, 868; A r b m a n, Birka, tahv. 96:17, 19, 20; 1936 gadā izrakto, lk. 27, joon. 2 MAP 14, tahv. X:14; MAP 18, tahv. VI:29; MAP 28, tahv. III:342; MAP 20, tahv. XVI:13, 14.

<sup>2</sup> Moka (AI 3710:8) ja Kuude (Vilj. 10:11()) kaldest.

<sup>3</sup> Sb. GEG 1899, lk. 139 jj.

kutel on säilinud ka hõbeda jälgi. Rauast saehambulisi naaste on ainult kaheksa (tahv. <sup>LIII</sup> Z:1);<sup>1</sup> neil on olnud samuti hõbe ilustus ja vahel ka sik-sakjoontest ornament.

Saehambulised naastud olid peale Saaremaa eriti levinud Riia lahe ümbruses elunevail liivlastel ja kurssidel.<sup>2</sup> Samuti esines neid ka Ojamaa ja Rootsi mandril, ning vähesel määral mandri-Eestis, peamiselt selle lääneosas.<sup>3</sup> Kurssid ilustsid saehambuliste naastudega meeste mõõgavõid, ning noa-, eriti sõjanoatuppi.<sup>4</sup> Rauast saehambuliste naastudega kaunistati vahel ka hobuserakmeid. Saaremaal esinesid saehambulised naastud reeglipäraselt meeste panuste seas, mistõttu võib arvata, et nendega ilustati meeste võid.

Kõige rohkem esines Saaremaa kivilalmes pronksplekisaristikulilisi vöönaaste, mida on seni leitud 174. Mainitud naastud kinnitati vööle pikkupidi üksteise kõrvale (tahv. <sup>LV</sup> H:1). Arvatavasti olid need, nagu saehambulised naastudki, hõbetatud või tinutatud. Vastavaid jälgi on säilinud küll vaid mõnel üksikul naastul. Mandril selliseid vöönaaste peaaegu ei esine; küll oli neid aga rohkesti kurssidel ja Väina- ning Koiva-liivlastel.<sup>5</sup> Nagu sealsed leiud näit

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:2719, 2720, 2725, 4038, 4353), Kogula (AI 2780:54) kalmest, teadmata kohast (AI K 89:36).

<sup>2</sup> B ä h r, tahv. XIV:2; A s p e l i n, nr. 2116.

<sup>3</sup> T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VIII:14; F r i e d e n t h a n d, joon. 3:44

<sup>4</sup> Lukneš (Kauno M. Lukneš 58:4); Veopielga (Latv. VxM, I 1753 b, d).

<sup>5</sup> A s p e l i n, nr. 2146.

tavad, olid ristkülikuliste naastudega vöödel ojamaa-balti tüüpi või pirnitaolise kontuuriga pandlad. Mainitud naastude rohkus Saaremaal viitab saarlaste tihedatele sidemetele liivlaste ja kuršsidega.

S ä m b u l i s t e äärtega naaste leiti 36. Pooled neist on pikergused, need kinnitati vööle pikkupidi.<sup>1</sup> Kuusteist sãmbuliste äärtega naastu on enamvähem ruudukujulised (tahv. LIII:6),<sup>2</sup> neist kaks on läbitud aukudega.<sup>3</sup> Pealt olid kõnesolevad naastud ilustatud tina või hõbedaga. Sãmbuliste servadega vöönaastud olid iseloomulikud liivi, semgali ja kurši hõimudele.<sup>4</sup> Eesti mandrilt on leitud suurem niisuguste naastudega ilustatud vööosa ja üks üksik tinutamisjälgedega naast,<sup>5</sup> ruudukujulisi ega augulisi naaste ei ole mandril teada. Kuršidel ja liivlastel esines sãmbulisi naaste koos ojamaa-balti tüüpi pannaldega meeste mõõgavöödel. Saaremaale toodi selliseid võid ilmselt koos kurši pronkspidemega mõõkadega, mis kuulusid 12.-13. sajandisse.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:2515, 2720, 5145), Rahu (AI 4239:127, 152, 159, 228, 237), Kaarma Loona (AI K 17:83-85), Kogula (AI 2780:92), Sauvere (IMM 44729, III otd. xp 31/27 :29) kaldest.

<sup>2</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. IX:13; Viltina (AI 3884:2518, 2522, 2529, 2540, 2542, 2576, 2628), Rahu (AI 4239:238), Leedri (AI 3822:81), Kaarma Loona (LVM I 1397) kaldest, Muhu linnusest (Berl. M. II 7322).

<sup>3</sup> Rahu kaldest (AI 4239:160, 285).

<sup>4</sup> RK, tahv. 8:8; N a g e v i š i u s, Stoffliche Kultur. lk. 63; Latviešu kultūra senatnē, tahv. 83:5;

<sup>5</sup> Vaimastvere (Sb. GEG 1899, lk. 139 jj.); Karuse kalme (AI 587:23).



Liivi või balti hõimudelt pärineb ka viis nelinurkset soonitud ja kummitud naastu (tahv. <sup>IV</sup>LI:4).<sup>1</sup> Sellised kinnitati vööle tavaliselt kahes reas. Teistest vöönaastudest on nad väiksemad ja hapramad, mistõttu võib oletada, et nendega ilustati ka riideid.

K ü h m n a a s t e on seni leitud 157, neist 71 on ilustatud ümber ääre kulgeva kummitud kühmukeste reaga (tahv. <sup>LV</sup>LI:8). Kümnaastud olid laialt levinud nii Baltimaadel kui ka Soomes, Ojamaal ja idapoolsetel naaberaladel. Neid esines sageli ojamaa-balti, aga ka teist tüüpi pannaaltega vöödel. Tavaliselt oli vöö ilustatud ühe, harva kuni nelja naastude reaga. Peale kiviakalmete esines mõningaid kümnaaste ka Karja laibakalmistus.<sup>2</sup> See näitab, et mainitud naaste kasutati teistest vöönaastudest märksa kauem, - kuni 14. sajandini.

Nelinurkseid keskelt kummitud naaste leiti 26, millest enamik on ilustamata. Kuuol naastul on tembeldatud silmakestest ja täkkjoontest ornament (tahv. <sup>LV</sup>LI:9). Need leiti kõik Viltina kalmest ja pärinevad kindlasti ühe vöö küljest.<sup>3</sup> Vas- teid mainitud naastudele ei esine; ilmselt on nad valmistatud koha peal.

---

<sup>1</sup> B ä h r, tahv. XVIII:1; MAP 14, tahv. XII:8, XIII:3.

<sup>2</sup> AI 4026:12.

<sup>3</sup> AI 3884:4855, 5199, 5239, 5250, 5254, 5506.

Hõbedast naaste või vööpealistisi leiti 4.<sup>1</sup> Ohel neist esines ka kuldamist.<sup>2</sup> Kõik hõbenaastud on erinevalt kaunistatud ja pärinevad nähtavasti väljast toodud toredusvööde küljest.

#### 5. Rihmakannad ja -keeled.

Loomapeakujuiliselt ilustatud rihmakandu esines rihmajagajate ja ojamaa-balti tüüpi pannalde küljes. Sealt pärinevad ka 27 samasugust kanda, mis leiti üksikult kiviakmetest.<sup>3</sup> Nagu näitas Nerman loomaornamendi alusel, on niisugused rihmakannad tekkinud Ojamaal 11. sajandi alguses.<sup>4</sup> Sealt levisid nad Saaremaale, ja teistele Baltimaadele, kus neid peagi hakati valmistama kohalike meistrite poolt (vt. lk. 322). Hilised ohemad ja lamedamad lihtsustatud ornamendiga kohalikud eksemplarid kuuluvad 12.-13. sajandisse.

<sup>1</sup> Karida (AI K 5:57) ja Viltina (AI 3884:857) kalmest, juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AI K 89:130).

<sup>2</sup> Juhuleid Valjalast (AI K 54:5).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:160, 395, 721, 3474, 3480, 4830, 4861), Oriküla (AI K 4:193), Karida (AI K 5:60, 61), Sauvere (TMM 44729, III otd. xp. 31/26, 28a:65, 66, 72), Ilpla (AI 3822:323), Loona (AI 3822:248), Leedri (AI 3822:96, 443), Paju (AI 3822:282), Kurevere (AI 200:3); juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:49, K 88:58, 109).

<sup>4</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 127; vt. ka N o r d - m a n, Nordisk Ornamantik, lk. 199; S a l m o, Satakunnan historia, lk. 374 jj; K i v i k o s k i, Auralusgebiet, lk. 189.

17 Üksikut lihtsamat rihmakanda (tahv. <sup>LVI</sup> LIV:40<sup>1</sup> leiab endale täpseid vasteid kursi ja liivi alal; mõningaid on teada ka Eesti mandrilt<sup>2</sup>. Kas nad pärinevad väljast toodud esemetelt, või on tehtud koha peal, seda olemasolevad leiud ei näita.

R i h m a k e e l i on Saaremaa kivilalmetest leitud kokku 22. Enamik neist sarnaneb tahvilil <sup>LVI</sup> LIV:1,2 kujutatud rihmakeeltega<sup>3</sup>. Mainitud esemeid on Saaremaalt teada juba I aastatuhande teisest poolest (vt. lk. <sup>56</sup>56). Nende lähtetüübiks on olnud Nermani arvates Ojamaal 5. sajandil kasutusel olnud rihmakeeled.<sup>4</sup> Baltimaail ja Soomes on kõnesolev esemetüüp püsinud nähtavasti siige kaua. Eesti mandril ja Väina- ning Koi-va-liivlastel esines rihmakeeli nimelt 11.-12. sajandi linnustes ja kalmetes, Lääne-Soomes on nad dateeritud 11. sajandisse.<sup>5</sup> Samasse aega kuuluvad ka mainitud Saaremaa leiud.

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:1472, 2231, 2430, 3850, 4878), Ilp-la (AI K 1:146, 147), Sauvere (FMM 44729, III otd. xp. 31/288:30, 31, 97), Kõku (AI 3995:312, 672), Uduvere (AI K 15:232), Karida (AI K 5:51).

<sup>2</sup> Moka (AI 3710:9), Alatskivi (AI 2053:7,8), Krimulda (AI 1161:121), Jaunais Tīrgus (Latv. V.M. 8317:7), Ginteliskā (Kauno M. 1703:232) kalmest.

<sup>3</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. XIV:1; Viltina (AI 3884:356, 2750, 3091, 3142, 3144, 3368, 4667), Piila (RK. tahv. 29:24) kalmest, juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:65).

<sup>4</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 28 jj.

<sup>5</sup> Karuse (AM 134:59), Ōvi (AI 3790:5,28), Taadikvere (AI 2255:75), Madi (AI 2590:50); Madliena Verene (AI 1164:50; Daugmale (Latv. V.M. 3065), Turaida (Latv. V.M. I 471d), Lauka-kela (Latv. V.M. 8949:10); K i v i k o s k i, Auraflossgebiet, joon. 32, lk.193.

Kolmel rihmakeelel on otsas väike kaksikkooniline kuulike (tahv. LV:11),<sup>1</sup> neljal püramiidjas nelinurkse alusega nupp (tahv. LVII:1).<sup>2</sup> Neile esines täpseid vasteid Koiva-liivlaste alal, Sengallias, Kuramaal ja Lääne-Soomes, kus nad kuuluvad enamasti 11. sajandisse.<sup>3</sup> Mõni kaugem paralleel on teada ka Eesti mandrilt.<sup>4</sup> Algselt pärinevad nupuga lõppevad rihmakeeled Klaipeda piirkonnast, kus nad on dateeritud 9.-10. sajandisse.

Kaks 3-tähe kujulist rihmakeelt on ilustatud linnu-pea-motiiviga (tahv. LVI:3).<sup>5</sup> Üks samasugune on teada Lääne-Eestist, iseloomulikuks leiuks on nad aga liivi ja balti hõimude alal<sup>6</sup>, kust neid nähtavasti ka Saaremaale toodi. Linnupeamotiiviga ripatseid ja rihmakeeli kanti kuni 13. sajandini, seega oleksid nad teiste rihmakeelte seas kõige hilisemad.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:2810) ja Leedri (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 139:9) kaldest.

<sup>2</sup> Juhuleitud Kaarmalt (AI K 67:37, 38) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:50, 51).

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 843, 844; G a e r t e, joon. 266 e, g; Daugmale (LVM 3980), Kampi Priekulū (LVM 2804), Tiltini Aizviku (LVM 30546).

<sup>4</sup> Essu (AM 86:118), Kuude (Vlj. 34:46).

<sup>5</sup> Sauvere kaldest ( RHM 44729, III отг.хр.31/276:25), juhuleid Saaremaalt (AI K 85:66).

<sup>6</sup> Haimre kaldest (AI 2727:176); Daugmale linnusest (L V M 5978) jm.

Rihmakeelte kasutamiseviis pole selge, kuna vastavaid leide on üldse vähe, ning ühtegi neist pole saadud algasendis. Tallgren oletab, et rihmakeel oli võorihma otsas, ning moodustas seal pandlaraamist läbipistetuna kinnise.<sup>1</sup> Nermani arvates võidi neid, eriti suuremaid, kasutada ka hobuserakmete küljes.<sup>2</sup> Gaerte oletab, et rihmakeeli kanti riietus-esemetel ripatsitena.<sup>3</sup> Seda näikse kinnitavat Sabile leid Kuramaalt,<sup>4</sup> kus väiksed nupuga rihmakeeled rippusid spiraalitorukeste otsas. Sellised torukesed olid aga sagedasti ka vöö küljes (vt. lk. 329). Viltinast leitud rihmakannaga ja Daugmalest leitud varraslüliliga rihmakeel<sup>5</sup> lubavad neid samuti seostada vööga.

Üldiselt peegeldavad Saaremaalt leitud vööosad oma arvukusest hoolimata, kohaliku kultuuri omapära kasinalt. Koha peal valmistatud esemetena võis eraldada ainult lihtsamaid pronks- ja raudpandlaid, mõningaid vöövahelülisid, rihmakannu ja -naaste. Ka rihmakeeled olid, nagu võib arvata leiutsageduse järgi, vähemalt osaliselt kohalik töö. Kõige ise-

---

<sup>1</sup> Tallgren, ZAE II, lk. 112.

<sup>2</sup> Nerman, Verbindungen, lk. 34.

<sup>3</sup> Gaerte, lk. 334.

<sup>4</sup> Aspelin, nr. 2100.

<sup>5</sup> <sup>LVM</sup>  
~~Latv.~~ V.M. 3065.

loomulikum paistab Saaremaale olevat varrasahelike rohkus. Eriti palju leiti mässitud varraslülisid, mida saarte meistrid valmistasid nii ahelike kui ka rinnakeede jaoks. Tõenäoselt oli kirjeldatud vööosade seas kohalikke esemeid rohkem kui neid kuju järgi eraldada võis. Kõik olemasolevad vööosad on aga väga lähedased vastavaile väliseeskujudele; ~~kohalike vööde eritüüpe Saaremaal ei tekkunud.~~

Importesemeid oli käsitle<sup>itud</sup> materjali seas rohkesti. Nagu üksikute pannalde, rihmajagajate ja -naastude kirjeldus näitas, pärinesid need põhiliselt kahest suunast, nimelt lääne poolt Ojamaalt ja Skandinaaviast, ning edela poolt liivi ja kurši haimude alalt; mõni üksik ese oli toodud ka kagu poolt. Mainitud piirkondadest olid teatavasti pärit ka Saaremaale toodud relvad. See asjaolu lubab oletada, et vastavaid võid toodi koos relvadega. Seda kinnitavad ka mõned naaber-aladelt saadud leiud. Need näitavad, et relvavöödel olid kõige sagedamini ojamaa-balti või pirnikujulise kontuuriga pandlad, kolmeosalised ja rõngakujulised vöö vahelülid ja looma-peakujuliselt lõppevad rihmakannad, tavaliselt olid nad ilustatud naastudega. Vöö küljes kanti mõõgatuppe, sõjanuga ja tõenäoselt ka kirvest.

Kõiki eelnevalt mainitud vööosi esines Saaremaal palju rohkem kui Eesti mandriosas. Samuti oli neid rohkesti Riia lahe ümbruses. Lääne-Lätis ja Lääne-Leedus, ning ka Lääne- ja Lõuna-Soomes. Kõik mainitud alad on rikkad ka importrelvade poolest. Seevastu esines mandri-Eestis, latgalite alal ja Ida-Leedus importrelvi vähe, ning ka vastavad vööosad on seal nõrgalt esindatud. Latgalitel kujunes välja oma kohalik

rõngastega toredusvöö; väljastpoolt toodud võid ega ka importrelvi näiteks ulatusliku Nukša kalmistu materjalis üldse ei ole.<sup>1</sup>

Saaremaale sisse toodud ja nende eeskujul tehtud kohalikud keerukad naastude ja rihmajagajatega vööd kujutasid endast tähelepanuväärseid toredusesemeid. Need olid samuti kui mõõgad, sõjanoad ja -kirved ning toretsev ratsahobuse varustus, - jõuka ülikonna tunnuseks. Nagu kõik ülikatele omased esemed, olid ka mainitud vööd laial alal võrdlemisi sarnased ja kajastavad seetõttu kohalikku käsitööd õige nõrgalt.

#### V ö ö k e t i d.

Omaparaseks, saartele iseloomulikuks esemeks olid vööketid. Need koosnevad suurematest 2,8 - 3,5 cm läbimõõduga pronksrõngastest, mida ühendavad väiksemad rõngad, paari- kolmekeermelised spiraalid, või kuudisekujulised, silmakestega ilustatud vahelülid (<sup>LXXXIV: 4, 5</sup> ~~tahv. LXXXIV: 4, 5~~). Mõnikord on vööketi lülidele lükitud ka toruspiraale. Kivikalmetes on vööketid säilinud väikeste katkendite või üksikute lülidena.<sup>2</sup> Terve kett, mis leiti Viira laibakalmistust, on 78,5 cm pikkune.<sup>3</sup> Karja

<sup>1</sup> *Нукшанский могильник.*  
*Нукшинский могильник.* ММА Латв. I. Рига 1957.

<sup>2</sup> Võlla (AI 2712:76), Viltina (AI 3884:3082, 3529, 5455, 5463), Randvere (AI 3895:59), Ilpla (AI K 1:214, 221), Piila (Latv. V.S. I 1387; Berl: M. II, 7261a, 7292a), Kaarma Loona (AI K 17:1,2), Paiküla (AI K 3:53,54, K 34:8), Kogula (AI K29:1), Sauvere (AI K 13:19; FM 44729, III ord. xp. 31/27:26) Kurevere (H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 19).

<sup>3</sup> AI 2635:1432.

kalmistus oli niisugune kett lapse hauas, kus ta asetses mitmekordselt kokku panduna ees vöö kohalt kuni vasaku puusani (<sup>om. 7</sup> tahv. ). Seniste andmete järgi võib oletada, et vöökette kandsid naised ja lapsed. Lülide suuruse järgi on mõeldav, et neid kanti ka vööna, kindlasti aga vöö küljes. Vööketid on tekkinud Saaremaal; neis väljendub kõigile kohalikele ehetele omane toretsev, massiivsust taotlev <sup>d</sup> tentents. Peale Saaremaa ja Muhu on paar vööketti teada ainult Hiiumaa ja Läänemaalt.<sup>1</sup> Nagi kivi- ja laibakalmistute materjal näitab, kuuluvad nad 12.-13. sajandisse.

#### R o i v a o s a d.

Meeste ja naiste riistest on säilinud ainult spiraal-  
torukestest ilustuste osi ja väga väikseid pronksloksüüdiga  
läbi imbunud riidetükikesi. Ilustuste asendi järgi luustike  
suhtes laibahaudades saab mõningaid riistusesemeid ligikaudu  
määrata. Kivikalmetes pole suuremaid pronkstraadist ilustus-  
te osi säilinud; üksikuid torukesti esines seal aga kokku ligi  
3600, millest enamik on katkised ja põlemisjälgedega. Toru-  
keste pikkuse tingis ilustuse motiiv; kõige rohkem on 1,2 -  
1,5 cm pikkuseid torukesti ja lühikesi torukesti, mille pikkus  
võrdub läbimõõduga. Enamiku torukeste läbimõõt on 0,5-0,6 cm,  
0,3 cm läbimõõduga torukesti on vähem. Oma mõõtmetelt sarnane-

---

<sup>1</sup> A s p e l i n, nr. 1944; Laukna (AI 3789:241), Karuse  
(AI 2771:1,2) ja Moka (AI 3710:6,7) kalmest.



vad kivikalmetest leitud spiraaltorukesed täiesti laibakalmistute omadele.

Torukesed on tehtud peenest ümmarguse ristilõikega traadist. Lamekumerast traadist spiraaltorukesi esines kivikalmetes ainult 40, laibakalmistuis nad puudusid. Spiraaltorukeste valmistamiseks keriti traat vastavale metallpulgale või poolile.<sup>1</sup>

Nagu näitavad laibakalmistute leiud, ühendati üksikud torukesed tavaliselt kahe-kolme-keermeliste villase (harva ka linase või kanepise) lõnga abil suuremaks kaunistuseks. See kas õmmeldi riidele või kinnitati rõngakeste abil riide äärde; mõnikord kooti spiraaltorukesed ka otse riide sisse.<sup>2</sup>

Kõige rohkem esines spiraalilustusi naiste, harvemini laste haudades. Nii oli neid Karja kalmistu kümnest lahti kaevatud naise hauast kaheksas ja kaheksast lapse hauast kolmes.<sup>3</sup> Loona kalmistus oli rikkalikke spiraalkaunistusi kõigis naiste haudades. Meeste rõivaid ilustati spiraalidega vähe, nende haudadest on leitud ainult üksikuid torukesi.

Suuremate spiraalilustuskatkendite seas esines kõige rohkem nn. m a l e l a u a m o t i i v i.<sup>4</sup> See on moodustatud

---

1. Vt. lähemalt J. L e p p ä a h o, Räsälän Hovinsaaren Tontinmäen paja, sen langanvetovälineet ja langanvedosta (vanutuksesta) yleensäkin. SM 1949, lk. 44-93.

2. Vt. lähemalt V a h t e r, Pronssikierukkakeristelu.

3 K u s t i n, Karja kalmistu leidude tabel.

4 Viltina (AI 3884:759, 3879), Loona (AI 4236:55).

lühikestest üksteise suhtes risti pandud spiraalitorukestest (tahv. <sup>LIX</sup> LVI:4,5).<sup>1</sup> Niisugust ilustust piirab tavaliselt veel pikemate, sageli ka jämedamate otsakuti liidetud spiraalitorukeste rida. Kirjeldatud ilustuse katkendeid leiti üksteise pealt, ilma et nende vahel oleks olnud mingeid riidejäänuseid. See näitab, et spiraalid on pistetud koe- ja lõimelõngadele juba kudumise ajal. Malelauataolise ilustuse osi leiti luustike rinnalt, vaagnaluude vahelt ja alt, samuti vöölt ja olavarreluude alt (tahv. <sup>LXIV</sup> LXII:2,3). Mõnikord oli selle juures säilinud ka toimse ja labase koega villase riide tükikesi. Mainitud ilustuskatkendite asendi, samuti äärespiraalide jämeduse järgi võib oletada, et niiviisi kaunistati sõba otsi ja tõenäoselt ka põlve alläärt. Sõba oli pandud ümber surnu õlgade enne kirstu asetamist.

Malelauakujulist motiivi esines sageli ka suuremate spiraalilustuste osana. Karja kalmistust 6-7 aastase lapse hauast leiti nimelt 6 cm laiune spiraalilustus, mis koosneb sik-sakiliselt ja malelauakujuliselt asetatud torukestest (tahv. <sup>joon. 7</sup> LVI:1). Seda piirab alläärest tihedalt üksteise kõrvale jämedale ümmargusele punutud nõõrile lükitud pronksrõngakeste rida. Spiraalilustuse all oli säilinud väga väikseid villase riide tükikesi. Nähtavasti oli kõnesolev kaunistus varem valmis tehtud ja siis riidele peale õmmeldud või tikitud. Nagu näitab põlveluude ümber kulgev rõngaääris, pärineb mainitud ilustus umbkune alläärest. Antropoloogiliselt pole lapse luustik määratav. Kuna

---

<sup>1</sup> Vt. K u s t i n, Karja kalmistu lk. 51-53.

hilisemal ajal kandsid põlvini ulatuvaid kuubi ainult mehed, siis võiks arvata, et mainitud luustik kuulub poisikesele. Üldiselt aga ~~kasutati~~ meeste rõivaste ilustamisel spiraalitorukesi ei kasutatud. Müntide järgi kuulub kirjeldatud haud 13. sajandi lõppu.

Täpselt sama motiiviga spiraalilustust kui Karja kalmistu lapse hauas, leiti ka Loona kalmistust 14.-16. aastase tütarlapse hauast (tahv. LVIII:1, <sup>LXIII</sup> LXI). See kulges üsna labajala lähedal risti ümber sääreluude ja pärineb järelikult seeliku või ümbriku alläärest. Täpseid vasteid kirjeldatud laiadele spiraalkaunistustele pole mujalt teada. Ka teisi nii rikkalikult kaunistatud lapserrõivaid pole mandri-Eestist ega muudelt naaberaladelt leitud. Lihtsat malelauakujulist motiivi kasutati aga kõikjal, kus riiete kaunistamist spiraalidega üldse tunti. Mandri-Eestis esines seda muu seas puusapõlle otsa kaunistusena.<sup>1</sup> Koiva-liivlaste ja semgalite alal leidis sama motiivi säbade ja pärgade kaunistuses.<sup>2</sup> Sõba ja põlle ääreilustusena esines seda ka vadjaslaavi alal, ning Lääne-Soomes.<sup>3</sup> Karjala kalmistuist leitud toredad põlleilustused on tehtud samuti malelauakujuliselt asetatud spiraalidest.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Otepää 14.-15. sajandi kalmistus (AI 2676:22,23, 4127:58).

<sup>2</sup> A s p e l i n, nr. 2033, 2183.

<sup>3</sup> V a h t e r, Späteisenzeitliche Mantel, lk. 283-292, joon. 3a; A p p e l g r e n-K i v a l o, tahv. XII:1,2; V a h t e r, Pronssikierukkakoristelu, joon. 1.

<sup>4</sup> H e i k e l, joon. 80-82; S o h w i n d t, joon. 350, 351, 353, 355.

Kõige omapärasemaks motiiviks Saaremaa spiraalilustuste hulgas on peentest spiraaltorukestest s i l m u s e t a o -  
l i s t e n u r k a d e g a kujundid (tahv. <sup>LIX</sup> LVI:1). Neid on seni leitud ainult Karja kalmistust luustike pea ja kaela lähedalt rinnalt. Mõnikord oli niisuguste ilustuste all saalinud ka peenemat labast ja paksemat tolmset villast riiet. See pärineb nähtavasti kuuest, mille kaelusele ja rinnaesisele kirjeldatud kujundid tikiti.

Mõne silmusnurkadega kujundi küljest lähtuvad jämedamad rõngataoliselt kokku pööratud spiraaltorukestest lülid, mida ühendavad suuremad rõngad või ühe-kahe-keermelised spiraalid. Niisugust r õ n g a s l ü l i l i s t ilustust leiti ka üksikult, - enamasti luustike pea ja kaela lähedalt.<sup>1</sup> Ühel juhul esines seda kaela ümber koos helmeste ja kaurikarpidega.<sup>2</sup> Läänemaaalt Haimre kalmistust leiti rõngaslülilist ilustust otse kolju juurest.<sup>3</sup> Ilmselt pärineb see liniku või peakatte küljest. Samal viisil võidi ilustada aga ka kuue kaelust. Mu-  
jalt pole rõngaslülilist ilustust seni teada, kui mitte arvestada Karjala põllesid, kus see esines narmaste ja spiraalkaunistuse vahel.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Karja (AI 4115:15b, 34b), Loona (AI 4129:761, 762), Viltina (AI 3884:4396) kalmistust.

<sup>2</sup> Loona kalmistus (AI 4129:756).<sup>4236:13</sup>

<sup>3</sup> AI 3988:45.

<sup>4</sup> *vt. nide 4 selmisel leheküljel.*  
~~H e i k e l, joon. 80-82; S e h w i n d t, joon. 350, 351, 353, 355.~~

Ühes Karja kalmistu hauas reieluude vahel esines p i k k u p i d i üksteise kõrvale asetatud spiraalitorukestest ääristust (tahv. <sup>LIX</sup>LVII:2). Selline lihtne motiiv paistab olevat levinum mandril: Küti kalmistust leiti seda sõba äärest,<sup>1</sup> Tamiku kalmistu leiust oli niiviisi kaunistatud kuue alumine äär,<sup>2</sup> Pikaveres umbkuue kaelus (tahv. <sup>LXII</sup>LX:6).<sup>3</sup> Peamiselt sõbade servavallustusena esines pikkupidi liidetud spiraale ka Koiva- ja Väina-liivlastel, latgalitel ja Lääne-Soomes.<sup>4</sup> Laadoga põhjarannikul ja vadja-slaavi alal oli samasugust kaunistust põlve allääres.<sup>5</sup> Arvatavasti pärineb sõba servast ka vastav Karja katkend.

Viltina kalmest leiti paar spiraalilustuse katkendit, mis koosnevad kahest torukeste reast.<sup>6</sup> Torukesed on pandud üksteise kõrvale nii, et ühe äär ulatub teise keskpaigani (tahv. <sup>LXI</sup>LIX:1). Nagu näitab ühenduslõnga asend, on selline

---

<sup>1</sup> AI 2731:13-15, vt. ka N o c k s, lk. 44-46.

<sup>2</sup> AI 4200:49.

<sup>3</sup> Vt. ka Eesti rahvarõivaid, joon. 7a.

<sup>4</sup> RK, tahv. 25:6; A s p e l i n, nr. 2120, 2122; A p - p e l g r e n - K i v a l o, tahv. IV:11; K i v i k o s k i, BZF II, joon. 1194.

<sup>5</sup> S o h w i n d t, joon. 364, 365; MAP 20, tahv. XVI:15.

<sup>6</sup> AI 3884:3097, 5587.

ilustus varem valmis tehtud ja siis riidele peale õmmeldud. Teiste spiraalkaunistustega võrreldes on see kitsas ja peen kaunistus mõeldud nähtavasti õhemate riietusesemete, võibolla sargi jaoks. Täpseid vasteid kirjeldatud motiivile pole teada.

Mitmetest Saaremaa haudadest leiti jämedamaid spiraal- torukesti, mis üksteise o t s a lükituna kulgesid enamvähem sirgelt luustiku pikisuunas vaagna- ja reieluude kõrval (tahv. <sup>LIX</sup> LVI:3-5). Otsakuti liidetud torukestega palistati sageli ka mälalauakujulist või muud peenemat spiraalilustust. Selnevalt märgitud tütarlapse hauas Loona kalmistus asetses selline kitsam spiraaltorudega piiratud ja kinnitusrõngakestega varustatud ilustusriba kahel pool reie- ja sääreluid, ulatudes kuni seeliku allääre kaunistuseni (tahv. <sup>LXIII</sup> LVIII:2, LXX). Viimasega see kitsam ilustus aga ei ühine, vaid pärineb teisest riietus- esemest, - nähtavasti põlle äärest. Põlle või sõba ääristeks võib arvata ka enamikku teisi otsakuti ühendatud spiraale. Tavaliselt sõba, vähemal määral põlle ja seeliku allääre kau- nistusena esines neid sageli ka Lätis ja Soomes.<sup>1</sup>

Väike spiraalilustuse katkend koosneb torukestest, mille sees on pronkstraadid, torust väljudes moodustavad need oma- korda spiraalid (tahv. <sup>LXI</sup> LIX:2). Oletamisi võib arvata, et nii- sugune ilustus pärineb peapaela või liniku küljest; lähemaid vasteid sellele pole mujalt teada.

---

<sup>1</sup> K r u s e, tahv. 3A; H a c k m a n, H e i k e l, tahv. 59:14; A p p e l g r e n - K i v a l o, tahv. IV:1, VIII:4, 7; H e i k e l, joon. 77,80; S c h w i n d t, joon. 357-360.

Viira kalmistust leiti neli väikest villase riide tüki-kest.<sup>1</sup> Üks neist oli osalt palistatud ja varustatud pronksrõngakestega (tahv. LXII:4). Kahel katkendil oli säilinud peale õmmeldud spiraalkaunistust (tahv. LXII:3).<sup>2</sup> See on tehtud peenest erineva pikkusega torukestest, mida ühendavad jõhvid. Kõik riidetükikesed on ühesuguse toimse koega ja pärinevad kahtlemata ühest rõivast, - sõbast. Teisi jõhvi abil valmistatud spiraalilustusi pole Eestist seni teada, vga laialdaselt kasutati seda aga Karjalas,<sup>3</sup> vähemal määral ka Koiva-liivlaste alal. Seal esines jõhvi muu seas spiraaltorukeste ja helmeste sees peapaelal (tahv. LXII:10).

Omapärane spiraalkaunistus leiti Loona kalmistust (tahv. LXIV:1). See koosneb pikkadest (11 cm) torukestest, mis asetsevad kolme rühmana kolju ümber, igas rühmas oli neli torukest rööbiti. Torukeste vahelt paremalt poolt kolju alt leiti ilustuse laiem osa (tahv. LXI:4). Kuna kolju ise oli pööratud paremale ja paremale oli nihkunud ka lõua all olnud sõlg, siis paistab, et mainitud laiem osa oli algselt lauba kohal, kust ta hiljem kõdunemise tõttu paremale vajus. Kolju all kukla taga asetses pikkade torukestega paralleelselt rängasääril, mis

---

<sup>1</sup> AI 2635:1450, 1451; Berl. M. II 7334-7336.

<sup>2</sup> A s p e l i n, nr. 1945.

<sup>3</sup> V a h t e r, Pronssikierukkakoristelu, lk. 63.

ulatus mõlemal pool kuni põsesarnadeni. Rõngasäärise vahel  
(tahv. LXXVII:10),  
kukla taga oli suurem pronksrõngas ja merevaikhelmes, samast  
lähetus neli rida üksteise otsa lükitud spiraalitorukesi, kus-  
juures pikim rida ulatus vasaku õlavarreluu keskpaigani. Kol-  
ju juures oli säilinud ka villase tolmse koega riide tükikesi.  
Need samuti kui spiraalilustuski, on pärit naise linikust või  
tanutaolisest peakattest. Rõngasäärise asendi järgi võib ole-  
tada, et see hoidis kukla tagant ja kahelt poolt küljelt pea-  
katte või liniku ääri laiali. Oma valmistamisviisilt ja läbi-  
mõõdult sarnaneb see rõngasäärise täiesti seeliku ja umbkuue  
alläärest leitud äärisega. Samasuguse rõngasäärise katkendeid  
esines veel mitmetes Karja kalmistu haudades öla ja reieluude  
lähedal. Ilmselt pärinevad need samuti peakatte ja seeliku,  
võibolla ka sõba äärest.

Kirjeldatud Loona naise peakattele esines kõige lähemaid  
vasteid Lääne-Soomes.<sup>1</sup> Soome naiste tanudel oli Loona omaga  
täpselt sarnane rõngasilustus, mis pidi tanu ääri laiali hoid-  
ma; ümber kolju ulatuvad ja kuklas rippuvad spiraaliread aga  
puundusid. Salmo oletuse kohaselt oli rõngasäärisega tanu abi-  
elus naiste tunnuseks, Soome oli niisugune peakate levinud  
Baltimaadelt.<sup>2</sup> Ida pool Karjalas ega Peipsi taga, selliseid  
peakatteid ei tuntud. Ka Eesti mandrilt ega liivlaste ja lät-  
laste alalt pole niisugust spiraalilustust ja rõngasäärist

---

<sup>1</sup> A p p e l g r e n - K i v a l o, tahv. IV:1; K i v i -  
k o s k i, EZF II, joon. 1196.

<sup>2</sup> S a l m o, Satakun<sup>t</sup>na, lk. 360 jj.-d.



seni leitud. Väikseid pronksrõngaid kasutati Baltimaadel riie-  
te ilustamiseks üldiselt rohkesti. Eriti paistavad selle poo-  
lest silma semgalid. Võrreldes Saaremaa rõngasaristega, on  
aga sealsed rõngad väiksemad ja ei asetse mitte üksteise kõr-  
val nooril, vaid on kuuseoksataoliste päikridadena, sageli koos  
helmestega riidele tikitud.<sup>1</sup>

Loona kalmistu tütarlapse hauast (tahv. LXIII) leiti kukla  
alt malelauakujulise ilustuse katkend (tahv. LXI:3), millest  
lähtusid otsakuti pandud pikkade spiraalitorukeste read (tahv.  
LXII:7). Need kulgesid koljust vasakule ja lõppesid nelinurkse  
kujundiga; algselt on nad nähtavasti kukla tagant alla rippu-  
nud. Kolju peal olnud peenematest spiraalidest ilustus on hävi-  
nud. Kolju all oli paksu pruuni toimse koega ja rhema labase  
koega villase riide tükikesi (tahv. LXII:1,2); ühegi riietusesse-  
me ega ka spiraalilustustega pole neid võimalik kindlalt seosta-  
da. Spiraalilustuse säilinud osad pärinevad tõenäoselt pärja-  
või peapaelataolisest ehtest. Võibolla olid peakatte kannistu-  
seks ka mõned Saaremaa kivi kalmetest kogutud spiraalitorukesed,  
mille mõned sarnanevad täiesti kolju ümbert leitud torukeste  
mõõdetega.<sup>2</sup> Teisi arvatavaid peapaelte osi pole Eestist lei-

---

<sup>1</sup> K i w u l l, tahv. III:25-27.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:757), Kaku (AI 3995:626), Paiküla  
(AI K 3:41, 2502:19), Sauvere (TMM 44729, III отг.хр. 31/26a:  
45), Päälda (H o l z m a y e r, Osiliana III, joon. 32), juhu-  
leid Hakkjalalt (AI 2645:6).

tud. Neid kanti küll Lääne-Soomes, kust on teada ka mõni Loona leiuga võrreldav eksemplar.<sup>1</sup> Väga levinud olid spiraaltorudest pärjad läti haimudel, vähemal määral kandsid neid ka liivlased.<sup>2</sup> Mingeid ühistunnused liivi-läti pärgadel vastavate Saaremaa leidudega ei ole.

Spiraalilustuste ja väikeste riidetükikeste näol on naiste ja laste haudades jälgi kõigist tähtsamatest kehakatteosadest: ihu peal kanti särki, mis oli tehtud ohemast linasest või villasest labaselt kootud riidest. Naabermaade paralleelide ja hilisema etnograafilise materjali põhjal arvatakse, et särk oli varrukatega.<sup>3</sup> Särgi peal kanti ümbrikut või seelikut, see ulatus peanegu pahkluuni ja oli alläärdest rikkalikult ilustatud. Seelikul asetses põll, millel ilustati peamiselt alläärt, vähem ka külgi. Pealisriideks oli umbkuub, sellel kaunistati eeskätt kaelus ja rinnaesine. Väga levinud pealisriideks oli sõba; see kujutab endast ristkülikulist riidetükki, mida kanti õlgade ümber. Sõbasid ilustati rohkem kui teisi riietusesemeid; ilustus kulgeb neil piki servi, kõige rohkem on seda otstes. Karja kalmistust leiti sõba otstest ka narmaid. Sõba, kuub, põll ja seelik tehti kõik paksemast, sagedasti tolmsest villasest riidest.

Riiete, eriti seeliku, särgi ja põlle kõige olulisemaks kinnitusvahendiks oli vöö. Peale selle kasutati riiete kinnitamisel nööri, paelu ja nõöpe. Karja kalmistust leiti muuseas

---

<sup>1</sup> K i v i k o s k i, BZF II, joon. 1197.

<sup>2</sup> RK 1930, tahv. 53:3; joon. 6.

<sup>3</sup> Eesti rahvasõivaid, lk. 14 jj.-d.

väga peent villast kalasabalisel pütnud paela.<sup>1</sup> Käku kivikal-  
mest leiti kivist tõmbi koonuse taoline nõõp<sup>2</sup>; kahtlemata teh-  
ti nõõpe ka puust, luust ja sarvest. Kõige tavalisemaks särgi  
ja kuue kinnitajaiks lõua alt ja rinnalt olid hoburaudsõled  
ja rinnangelad. Tänaõselt kinnitati nende abil vahel ka sõba.

Naisted kandsid peas linikut või tanutaolist peakatet.  
Need tehti niihästi labasest kui ka tolmsest villasest ja li-  
nasest riidest. Neidude peahteks oli pärg või peapael. Suhte-  
liselt väheste leidude järgi võib arvata, et tavalisi peakat-  
teid, -rätte ja mütsi, spiraalide ja rõngakestega ei ilusta-  
tud.

Jalatsite leitud praegu puuduvad. Naaberaladelt on neid  
mitmelt poolt siiski teada.<sup>3</sup> Selle järgi ei tohiks olla kaht-  
lust, et ka Saaremaal kanti nahast ja puukoorest jalatseid.

Meeste riietusest pole peale vööosade ja paari väga väik-  
se tolmse koega riidetükikese midagi säilinud. Hilisemate and-  
mete järgi võib oletada, et mehed kandsid linast särki, pükse  
ja villast põlvini ulatuvat kuube. ~~Nagu näitas Karja kalmistu~~  
~~arvatav poisikese katus, oli niisugase kuue alläär vahel väga~~  
~~tõredasti kaunistatud.~~

Laste rõivad sarnanesid täiskasvanute omadega. Spiraal-  
ilustust esines laste haudades vähem kui naiste, kuid märksa  
rohkem kui meeste haudades.

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Karja kalmistu, tahv. IV:4.

<sup>2</sup> AI 3995:282.

<sup>3</sup> T. P ä v e l e, Pärskats par arheologiskiem israkumiem  
Rīgā 1957. gadā. Rīga 1959, joon. 10, 11. Krimuldas (Latv. V. M.)

Kõik kõnesolevad laibakalmistuist leitud riietuseosad kuuluvad 12.-14. sajandisse. Kivikalmetest leitud üksikud spiraaltorukesed pärinevad 11.-13. sajandist.

Põhilised kehakatteosad nagu särk, kuub, põll, püksid ja sõba, samuti linikutaolised peakatted, olid Baltimaadel ja Soomes kõikjal üldjoontes sarnased. Üksikute riietusesemete vahel, veelgi enam aga riiete ilustamises on aga olulisi erinevusi. Saarlastele, samuti mandri-estlastele, soomlastele ja Peipsi järvest ida pool elavaile läänemeresoome hõimudele oli II aastatuhande algul iseloomulik riiete ilustamine spiraaltorukeste ja rõngakestega. Skandinaavias ja slaavi aladel seda ei tuntud. Ka balti hõimudel esines spiraalkaunistust vähem; nemad kaunistasid riideid rohkem metallklambrikestega.<sup>1</sup> Saarlaste muistne riietus sarnaneb kõige rohkem mandri-Eesti ja Lääne-Soomega. Mandrilt on aga seni suuremaid spiraalilustuse osi väga vähe, mistõttu saarte ja mandri rõivastuse üksikasjalikum võrdlemine pole võimalik.

Spiraalilustuste motiivide ja ka valmistamistehnika erinevused näitavad, et neid tehti kõikjal koha peal. Saaremaa spiraalilustuste seas oli terve rida omapäraseid, ainult seal esinevaid motiive, mis ei jäta kahtlust nende kohaliku päritolu kohta. Kõnesolevad ilustused ise näitavad käsitöö kõrget taset. Võib arvata, et pronkstraati ja torukest valmistasid selleks erilise oskuse omandanud meistrid, hilisemate nn.

---

<sup>1</sup> Vt. lähemalt Зарина, lk. 510-522.

pistemaakrite eelkäijad.<sup>1</sup> Spiraalilustuste tegemine kui keeruline ja aeganõudev töö muutis vastavad riided kahtlemata küllalt hinnalisteks. Need olid omamoodi toredusesemed, mida võisid kanda ainult ühiskonna jõukamad naised. Seda näitab ka asjaolu, et samadest haudadest, kus oli palju spiraalilustusi, leiti rohkesti ka teisi ehteid, mis viitavad maetu jõukusele. Naised, kelle hauas spiraalkaunistused puudusid, olid vaesemad. Niiviisi väljendab riietus <sup>selgusti</sup> ühiskonna teravat varanduslikku diferentseerumist.

---

<sup>1</sup> Pistemaakrid olid keskajal linnades töötavad meistrid, kes valmistasid talurahva tarbeks ka vasest ja pronksist ehteid. Vt. lähemalt A. P l a e s t e r e r, Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker. Beitr. Estl. XIII, lk. 42.

E. E H T E D.

Ehted kui kõige tavalisem panusteliik moodustavad esemelisest materjalist suurima osa. Ehteid pandi kaasa rohkem naistele kui meestele. Kuna nad laibakalmistuis meeste haudades samahästi kui puuduvad, siis on meeste ja naiste ehteid sageli ainult ligikaudu võimalik eraldada. Nii meestel kui naistel kuulusid ehted riietuse juurde: sõled ja rinnanõelad olid kõigepealt riiete kinnitusvahendiks. Rinnakeesid, rinnalehti, helmekeesid, kaela- ja käevõrusid ning sõrmuseid kanti toredusesemena piduliku riietuse juures, ühtlasi olid nad ka kaitsevahendiks nõiduse ja kurjade vaimude vastu. Kivikalmetesse matmisel on ehted nagu muudki panused, põletatud koos surnuga ja mõnikord ka katki murtud. Valdav enamik leitud ehteist on pronksist, väike osa hõbedast.

H o b u r a u d s õ l e d.

Hoburaudsõled olid kõige iseloomulikumaks esemeks Baltimaadel 8.-12. sajandil. Siin esines neid kõige rohkem ja kõige mitmekesisemate tüüpidenä; teisi sõlgi kanti hoburaudsõlgede kõrval väga vähe, seetõttu tuleb Baltimaid pidada hoburaudsõlgede peamiseks levikualaks. Siit levisid nad põhja poole Soome ja muutusid seal nagu ka Laadoga piirkonnas ja Peipsi järvest ida pool elavail läänemeresoomlastel, peaaegu ainuvalitsevaks sõleliigiks. Lääne suunas haaras hoburaudsõlgede levikuala Ojamaa, vähesel määral esines neid veel Rootsi mandril ja Norras, kus nad aga teiste kohalike sõlgede kõrval jai vääraks. Väljaspool nimetatud piirkonda esines hoburaudsõlgi

ainult juhuslikult.

Saaremaal olid hoburaudsõled kõige arvukamaks ehteliigiks. Kõikidest seni uuritud kalmetest ja juhuleidudena on neid kogutud 274 tervet eksemplari. Peale selle on veel üle saja hoburaudsõle katkendi; pooled neist on väga väikesed ega võimalda mingeid järeldusi, seetõttu on nad edasisest käsitlest välja jaetud.

Nagu näitab laibakalmistute materjal, kandsid sõlgi kõige enam naised ja lapsed.<sup>1</sup> Neid kasutati rõivaste, särgi, kuue ja sõõra kinnitamiseks. Ehetena kanti sõlgi rinnakeede kinnitamiseks ühe kaupa kummalgi õlal. Saaremaa haudades asetsesid hoburaudsõled alati nuppudega üles poole, s.o. lõua või õlgade suunas. Besti mandril ega mujal selles suhtes kindlat tava ei olnud.<sup>2</sup> Mandril on sõlgi leitud isegi lähestikku asuvaist haudadest kord nuppudega kolju, kord jälle jalutsi poole.<sup>3</sup> Mehed kasutasid sõlgi nähtavasti ainult riiete kinnitamiseks. Seda lubab oletada vastav leid Loona kalmistust,<sup>4</sup> samuti Soom Lāti ja teiste naaberalade leiud. Üldiselt esines kõikjal meeste haudadest sõlgi palju vähem kui naistel.

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Karja kalmistu, lk. 49, 54.

<sup>2</sup> A p p e l g r e n - K i v a l o, joonised lk. 39 ja 44

<sup>3</sup> Vt. E. Ariste Kūti kalmistu kaevamisaruannet 1948.a.

AI-s.

<sup>4</sup> AI 4236:15.

Oma kujult on hoburaudsõled õige mitmekesised. Eri tüüpide määramisel on aluseks võetud H. Salmo vastav Soome sõlgedele liigitus,<sup>1</sup> kuna Soomes esines peaaegu kõiki samu sõletüüpe mis Saaremaalgi. Sellekohaselt on Saaremaa materjalis esindatud rullotstega, lehtritaoliste, moonikujuliste, kandi-  
liste ja plaatnuppudega hoburaudsõled, samuti põiki soonitud kaarega ja loomapeakujuliste nuppudega, ning <sup>pahaga</sup> paksõled.

### 1. R u l l o t s t e g a h o b u r a u d s õ l e d.

Õhemaks taotud ja üles poole rulli pööratud kaare otstega sõlgi on Saaremaalt ja Muhust leitud kokku 42, neist 31 tervelt ja 11 katkenditena. Kõik need sõled on tehtud pronksist, ainult üks on hõbedast. Kaare ristlõike järgi võib rullotstega sõlgede seas eraldada rea variante. Kõige rohkem esines ristlõikelt ümmarguse kaarega sõlgi, mida on kokku leitud 15 tervet ja 8 katkist eksemplari. Neid iseloomustab ühtlase jämedusega kaar ja pikkuselt kaare laiuslele vastavad, või pisut pikemad otsarullid. Sõlgede läbimõõt vaheldub 2-6 cm-1, tavaliselt on see aga 3-4 cm. Tilguti kand on enamasti kitsas,<sup>2</sup> ainult mõnel sõlkel laienev.<sup>3</sup> Ühel laieneva kannaga

---

<sup>1</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:952, 1012, 1640, 2348, 3336, 3500, 3853), Kaku (AI 3995:16, 741, 856), Uduvere (AI K 15:181), Karida (AI K 5:46) kivikaldest, juhuleitud Põide Kabelimäelt (AI 2271:2), Ratlast (AI 2782), Valjalast (AI K 54:2,3), Saaremaalt täpsemalt teadmata kohast (AI K 83:9, K 89:67).

<sup>3</sup> <sup>Kuistin, Randvere, talu K.3</sup> Põide Randvere (AI-3895:16) ja Karida (AI 3822:451) kaldest.



sõlel on kaare ümber avar spiraal.<sup>1</sup> Sõrmuste ja jämedate spiraalide asetamine sõlgedele oli Saaremaal märksa levinum nähtus kui mandri-Eestis.

Ristilõikelt o v a a l s e kaarega sõlgi on leitud viis.<sup>2</sup> Ühel on tilguti pronkstraadist,<sup>2</sup> teistel kõigil kitsa kannaga.<sup>3</sup> Mõlemale mainitud sõlgede variandile esines vasteid niihästi mandril kui ka igal pool mujal hoburaudsõlgede levi-kualal.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Oriküla kiviakalmest (AI K 4:90).

<sup>2</sup> Karja laibakalmistust (AI 4115:105).

<sup>3</sup> Ilpla (AI 3822:360), Uduvere (AI K 15:3) ja Sauvere (FMM 44729, III OTD xp. 31/265:131) kiviakalmest, Viira (AI 2635:1443) laibakalmistust.

<sup>4</sup> Näiteks Kunilepa peiteleius (AI 2483:5,8), Tarvastu (AI 1874:1), Laukna (AI 3788:4) ja Pikavere (AI 4120:127) kalmes Eesti mandril; teiste kohta vt. S a l m o, Hufeisen-fibeln, lk. 25 jj.; A r b m a n, Birka, tahv. 50, 51; S t e b e r g e r, Schatzfunde II, joon. 115; MAP 20, tahv. IX:11; MAP 14, tahv. IV:1, VI:6, XI:1; MAP 28, tahv. I:18, XIII:4; G a e r t e, joon. 264a; B o y, tahv. III:2a; N a g e v i c i u s, Stoffliche Kultur, lk. 65.

Sõlgi, millel on k u u e k a n d i l i n e kaare ristlõige, on neli.<sup>1</sup> Neil on samuti kui eelmistelgi, kaar igalt poolt ühe jämedune, ja otsarullide pikkus ei ületa kaare laiust. Eelmistega võrreldes on nad suuremad, 5 - 7,7 cm läbimõõduga. Tilguti kand on kõigil kitsas. Kaks neist on ornamendiga: Ühel kulgeb kaare keskel punktikeste rida, otste lähedal tihedad ristigooned.<sup>2</sup> Teine on ilustatud tembeldatud sõlgukestega (tahv. <sup>LXV</sup> ~~LXIII~~:5). Mandrilt on neile täpseid vasteid teada ainult Kunilepa peitsleiust.<sup>3</sup> Üldiselt esines kuuskandilise kaarega sõlgi umbes samal ajal kui ümmarguse ja ovaalse kaarega sõlgigi, aga märksa vähem.<sup>4</sup>

Üks r o m b i l i s e ristlõikega kaarega sõlgi leiti Kurevere kaldest.<sup>5</sup> Sel on lai täkkjoontega ilustatud tilguti kand. Vastavatel mandrilt leitud sõlgedel on otsarullid pikemad.<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> Leedri (AI K 24:34) kaldest, Põide Tornimäelt (AI K 8:8).

<sup>2</sup> Juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AI K 83:7).

<sup>3</sup> AI 2483:9-12.

<sup>4</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 23; MAP 14, tahv. VI:2; MAP 18, tahv. II:12.

<sup>5</sup> AI 2000:2.

<sup>6</sup> Savastverest (AI 1893:13), Otepäält (AI 2652:1; 2677:5) ja Jõuga käbaskalmistust (AI 4008:59, 60, 64).

Kolm sõlge on rist<sup>1</sup>lõikelt k o l m n u r k s e kaarega. Kahel neist on ühtlase laiusega kaar, lühikesed otsarullid ja kitsa kannaga tilguti.<sup>1</sup> Samasuguste sõlgede katkendeid leiti neli.<sup>2</sup> Kolmas selline terve sõlg on hõbedast.<sup>3</sup> Sellel on õhem, ühtlane kaar, laiakannaline, täkkjoontega ilustatud tilguti, kuna otsarullide pikkus ületab kaare laiuse; kaarel asetseb spiraalne, laia keskkeermega pronkssõrmus. <sup>Ristlõikelt</sup> Kolmnurkse kaarega sõlgi on teada ka mandrilt,<sup>4</sup> nende seas ~~on ka~~ üks hõbedast eksemplar.<sup>5</sup>

Ühel sõlkel meenutab kaare rist<sup>LXV</sup>lõike nõgusate pikikülgedega r i s t k ü l i k u t (tahv. LXIII:6). Täpseid vasteid sellele ei ole teada, ehkki mandril ristkülikulise kaarega sõlgi esines.<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:996) ja Leedri (AI 3822:51) kaldest.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:1728, 2320, 3151) ja Randvere (AI 3895:429) kaldest.

<sup>3</sup> Viltina kaldest (AI 3884:3854).

<sup>4</sup> Alatskivi (AI 2515:7), Palamuse (AI 758:2,3), Moisa-küla (P<sub>x</sub> 357) kaldest, juhuleid Kuusalust (AI 2826).

<sup>5</sup> Raiste kivi kaldest (AI 2254:7).

<sup>6</sup> Näit. Otepää linnamaal (AI 4036:I593), Kuude (Vilj. 30:7) ja Hummuli (AI 1979:68) kaldest.

Peale paari haualeiu Karja kalmistust rullotstega sõlgi suletud leidudena ei esine. Seetõttu saab neid dateerida ainult kuju<sup>ja</sup>/paralleelide põhjal. Kõige vanemad on käsitledava sõletüübi ja üldse Saaremaa hoburaudsõlgede hulgas need ristlõikelt ümmarguse, ovaalse ja kuuekandilise kaarega sõled, millele esines täpseid vasteid Kunilepa peitõleius. Viimane on dateeritud 8. sajandi lõpu.<sup>1</sup> Samasse aega peaksid järelikult kuuluma ka mõned Saaremaalt leitud sõled, mis oma suuruse ja ornamendi poolest sarnanevad täpselt vastavaile Kunilepa leidudele.<sup>2</sup> 8. sajandisse on dateeritud ka vanimad samalaadsed sõled Soomes ja Lätis.<sup>3</sup> Hilisemad sama variandi sõled on varasematega võrreldes väiksemad, ilustamata, otsarullid on neil õhemad ja kaare laiusest pikemad, kaar ise muutub otste pool kitsamaks. Enamik ümmarguse ja ovaalse kaarega väikseid, lihtsaid kitsa tilgutikannaga sõlgi kuulub nende tunnuste põhjal 10.-11. sajandisse. Kuna lai tilguti kand muutus domineerivaks 11. sajandi keskpaigast peale, siis võiks selle järgi vastavaid ristlõikelt ümmarguse kaarega sõlgi dateerida 11.-12. sajandisse.<sup>4</sup> Laia tilgutikannaga rööbiti püsis aga ka kitsas kand. Seda näitavad kitsakannalise tilgutiga sõled Viira ja Karja kalmistust, mis kaaside leidude järgi kuuluvad 13.-14. sajandisse.<sup>5</sup> Sama kinnitavad

---

<sup>1</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 10 jj.

<sup>2</sup> Uduvere kalmest (AI K 15:181), juhuleiud Tõllustest (AI 3822:430), Valjast (AI K 54:2) ja Saaremaalt (AI K 83:7).

<sup>3</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 23; RK 1930, tahv.33:5.

<sup>4</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 59.

<sup>5</sup> AI 2635:1443, 4115:105.

ka mitmed leiud mandri-Eestist, kus ümmarguse kaare ja kitsa-  
kannalise tilgutiga sõlgi esines veel <sup>14. - 16. sajandi</sup> ~~keskajal~~ külakalmis-  
tuis.<sup>1</sup>

Rist~~l~~õikelt rombilise ja kolmnurkse kaarega sõlgi leiti  
ainult kivikalmetest; selle põhjal kuuluvad need peamiselt  
11.-12. sajandisse. Čukese kolmnurkse rist~~l~~õikega kaare,  
pikkade otsarullide ja laia tilgutikannaga sõled on teistest  
hilisemad. Mandri-Eesti ja Soome paralleelide põhjal kuuluvad  
nad 11.-13. sajandisse.<sup>2</sup>

Tahvilil LXIII:b kujutatud sõlg on suhteliselt hiline,  
kuuludes 13.-14. sajandisse. Seda näitab nii tilguti lai kand,  
ebakorrapärane ornament ja üldse hooletu valmistamisviis, mis  
iseloomustab kõiki hiliseid sõlgi.

Teist tüüpi hoburaudsõlgedega võrreldes, tulid rullots-  
tega sõled kasutusele kõige varem ja püsisid Saaremaal kuni  
14. sajandini. Eesti mandril kanti neid veelgi kauem, - kuni  
hoburaudsõlgede kadumiseni 15. - 16. sajandil. Tõenäoselt  
kandsid neid <sup>samal</sup> ~~keskajal~~ ka saarlased, täpsemad andmed selle  
kohta praegu puuduvad. Rist~~l~~õikelt ümmarguse ja ovaalse kaa-  
rega rullotsised sõled olid kasutusel kogu mainitud ajavahe-  
miku vältel. Teiste variantide levimisaeg on piiratum. Senis-  
te andmete järgi paistab, et kuuekandilise rist~~l~~õikega sõlgi  
kanti põhiliselt 9.-10. sajandil, võibolla ka 11. sajandil,  
<sup>Rist~~l~~õikelt</sup> kolmnurkse kaarega sõled ilmusid 11. sajandi teisel poolel  
ja püsisid vähemalt 13. sajandi lõpuni.

<sup>1</sup> Näit. Kõrgepalu kalmistust (AI 4119:237).

<sup>2</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 649, vt. ka lk. 4.

Rullotstega sõlgi esines arvukalt kõikjal hoburaudsõlgedes levikualal. Nii ajalisel kui ka leviku laiuselt on nad kõige ulatuslikumaks hoburaudsõlgetüübiks. Mingeid kohalikke erinevusi aga üksikute eksemplaride võrdlemine ei näita, - ühed ja samad variandid olid levinud igal pool enamvähem samal ajal. Niisuguse levikuühtsuse tõttu oletab H. Salmo, et rullotstega sõled ei tekkinud mitmel pool korraga, vaid levisid ühest kindlast keskusest. Selleks keskuseks, võisid Salmo arvates olla endised Rooma provintsid Euroopa idaosas.<sup>1</sup> Nimelt on Jugoslaaviast, Hertsegoviinast, Ungarist ja Saksamaalt leitud mõningaid samasuguseid rullotstega hoburaudsõlgi, mis ulatuvad tagasi esimese aastatuhande esimesse poole. Baltimaade vanimad sõled kuulusid teatavasti alles 8. sajandisse. Nende seos sama tüübi lõunapoolsete esindajatega pole seetõttu praeguste andmete põhjal veel tõestatav.

2. M a s s i i v s e d f a s s e t e e r i t u d  
j a l e h t r i t a o l i s e l t l a i e n e v a t e  
n u p p u d e g a s õ l e d.

Fasseteeritud ja lehtrikujuliselt laienevate nuppudega sõlgi esines ainult kivikalmetes ja juhuleidude seas. Seni on neid leitud kokku 19, millest neli on säilinud katkenditena.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> S a l m o , Hufeisenfibeln, lk. 26, 95; J. H a m p e l Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I, Braunschweig 1905, jnm. 696-698.

<sup>2</sup> Kolm kaare katkendit Uduvere (AI K 15:79), Ilpla (AI K 1:205) ja Sauvere (IVIM 44729, III OTD. xp. 31/28:84) kalmest võivad pärineda nii lehtrikujulistest kui ka fasseteeritud nuppudega sõlgedest.

Mainitud sõled on suured ja rasked, mõnikord on neid leitud meeste haudadest ja peetakse seetõttu meeste rõivaste kinnitusvahendeiks.<sup>1</sup> Nende läbimõõt on tavaliselt 8 - 9 cm ja rohkemgi. Kaar on nuppude suunas pisut kitsenev ja reeglipäraselt ka kuuekandilise ristküliku; tilguti kand on alati kitsas.

Fasseteeritud nuppudega<sup>sõlgi</sup> leiti viis; neist üks Tiirimetsa aardeleiuust pärinev sõlg on hõbedast ja rühmiti paiknevate tembeldatud ringikeste ridadega ilustatud (tahv. <sup>LXVIII/</sup>~~LXIV~~:1). Selline ilustus on kõnesolevale sõletüübile iseloomulik, ega näita mingit kohalikku omapära. Leedri kalmest leiti samasugune massiivsete nuppudega ilustamata pronkssõlg.<sup>2</sup> Kolm pronkssõlge on teistest pisut väiksemad, nõrgalt fasseteeritud ristkülikelt peaaegu ovaalse kaarega. Ühel neist on kaare harjal peen sik-sakjoontest ornament,<sup>3</sup> teised on ilustamata.<sup>4</sup>

Samasuguseid sõlgi on teada ka Eesti mandrilt,<sup>5</sup> - hõbedast eksemplare pole seni leitud, küll aga saadi Ulila kivi-kalmest üks tinutatud sõlg.<sup>6</sup> Massiivsed fasseteeritud nuppudega sõled olid eriti levinud kurssidel ja teistel tänapäeva

---

<sup>1</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 36, 52 jj.

<sup>2</sup> AI 3822:36.

<sup>3</sup> Viltina kalmest (AI 3884:2242).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:885) ja Kaarma Loona (Latv. V. M. I 1392) kalmest.

<sup>5</sup> Ojaveski (AI 3228:329), Malla (Tum 24619) ja Skarjatina (AI 3215:1) kalmes.

<sup>6</sup> AI 2839:1,2.

Latvi NSV territooriumil elanud haimudel, samuti on neid leitud Soomest, Rootsist ja Smolenski ümbrusest;<sup>1</sup> Karjalas nad seni puuduvad, kuid Laadogast ida ja lõuna poole esines neid jälle.<sup>2</sup>

Soomes kanti konesolevaid salgi 9.-11. sajandil.<sup>3</sup> 10. osalt ka 11. sajandisse on dateeritud Ojasaalt, Birkast ja Lääne-Leedust leitud siled, osa Laadoga ümbrusest leitud salgi kuulub samuti 11. sajandi algusse.<sup>4</sup> Nende paralleelide põhjal tuleks ka vastavalt Saaremaa siled dateerida 10.-11. sajandisse.

✓ Tiirimetsa salg leiti koos baltipärase suletud otstega hõbesõlega (tahv. LXVII:6) ja lehtrikujuliste nuppudega pronksõlega. Mõlemad Tiirimetsa hõbesõled on ilmselt Klaipeda piirkonnast pärinevad importesemed. Kõha peal valmistatud esemeiks võib arvata vaiksemaid närgalt fasseteeritud nuppude ja siksakjoonega ilustatud eksemplare, millele mujal tapseid vastseid ei leidu. Uldiselt konesolev suletud Saaremaal edasiarendamist ei leidnud.

---

<sup>1</sup> Latviesu kultūra senfātne, tahv. 73:2, 83:8, 93:12; RK, tahv. 19:16, 26; RK 1930, tahv. 42:8; B o y, tahv. I:3, III:2b, V:4; MAP 14, tahv. VI:13, 14; S a l m o, Hufeisenfibeln, joon. 11-13; A r b m a n, Birka, tahv. 53, 54, 55:1, 2; A r n e, Tuna, tahv. XVII:3; MAP 28, tahv. I:17.

<sup>2</sup> MAP 18, tahv. II:2,3.

<sup>3</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 35 jj.

<sup>4</sup> N a g e v i ö i u s, Stoffliche Kultur, lk. 63.



Lehtritaoliselt laienevate, pealtvaates ruudukujuliste nuppudega hoburaudsõlgi on leitud Saaremaalt ja Muhust kokku 10 tervet ja üks katkine eksemplar.<sup>1</sup> Neid iseloomustab kõrge, kuni 1,8 cm pikkune alla poole kitsenev nupp (tahv. LXV:4). Nupu ääred on tavaliselt nõgusad, pealt on nupp sageli ilustatud silmakestega. Kaareornament puudub, ainult kitsal tülgi kannal on pikuti kulgevaid pidevaid või tükkejooni, ühel juhul ka kummitud volt. Mõningaid samasuguseid lehtrikujuliste nuppudega sõlgi on leitud ka Eesti mandrilt.<sup>2</sup>

Üks sama tüüpi sõlg on Saaremaa hoburaudsõlgede seas suurim,<sup>3</sup> - tema läbimõõt on 11,2 cm, kaare laius keskelt 1,5 cm. Kaar on ilustatud paelplett ornamendis. Täpselt samal viisil ilustatud sõlgi on leitud kuršside alalt, Kuramaalt ja mujalt Latist ning Leedust, samuti Soomest, Ojamaalt ja Birkast.<sup>4</sup> Naib, et paelplett ornament on algselt tekkinud Baltimail: kõige varem esines seda latgalite jämenevate otstega käevõrudel, mis da-

---

<sup>1</sup> Kurevere (AI 2000:1), Kogula (AI K 29:49) ja Kaarma Loona (L V M I 1381) kaldest, Tiirimetsa aardeleiuist (Berl. M. II 7296), juhuleiud Põide Tornimäelt (AI K 8:7), Muhumaalt (L V M I 2975) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI 3549:1; Sa 86a, 9).

<sup>2</sup> Karuse kaldest (AM 134:1,2), juhuleiud Kirblast (AI 2643 355), Võõpsust ja Lihukülalt (T a l l g r e n, ZAE II, joon.85, tahv. III:1).

<sup>3</sup> Juhuleid Põidelt (AI K 50:6).

<sup>4</sup> T a l l g r e n, ZAE II, joon. 83; H o f f m a n n, joon. 16 a, b; RK tahv. 19:20; MAP 14, tahv. 10,12; S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 46 viide 8; A r b m a n, Birka, tahv. 55; A r n e, Tuna, joon: 17.

✓ teeritakse 6.-8. sajandisse.<sup>1</sup> Hiljem kasutasid seda kõik balti  
ja liivi hõimud.<sup>2</sup> Kõige iseloomulikumaks muutus plettornament  
✓ kurši paelakujulistel nõgusa seljaga käevõrudel<sup>3</sup>, laialdaselt  
kasutasid kursid seda ka kaelavõrude, keekandjate, vöönaastu-  
de ja teiste ehete ilustamisel.<sup>4</sup> Kurssidelt on see ilustus-  
viis levinud tõenäoliselt ka Ojamaale ja Birkasse. Kurši pä-  
ritoluga on kahtlemata ka kõnesolev Saaremaalt leitud sõlg;  
nagu näitab vastavate leidude vähesus, saarlased ise nii suu-  
ri sõlgi ei teinud. Samuti on kurši hõimudelt pärit ka vasta-  
vad Soomest leitud sõled, mis on sinna levinud <sup>ilmselt</sup> Eesti kaudu,  
võibolla saarlaste või ka loode-eestlaste vahendusel.

Teine lehtrikujuliste nuppudega sõlg (tahv. <sup>LXVIII</sup> LXV:5) on  
samuti massiivne, rist/loikelt trapetsikujulise kaarega. Kaar  
on ilustatud kahe rühma reljeefsete ristjoontega. Kaare kesk-  
osa ja nupud on olnud hõbetatud. Kõige lähemaid vasteid on  
sellele sõlele teada Klaipeda piirkonnast<sup>5</sup>, mistõttu ka mai-  
nitud sõlge võib lugeda kurši päritoluga importesemeks. Liht-  
sad ilustamata ja väiksemad lehtritaoliselt laienevate nuppu-  
dega sõled on tehtud tõenäoselt koha peal.

<sup>1</sup> Latviesu kultūra senatnē, tahv. 61:7; RK tahv. 20:10.

<sup>2</sup> Aizkraukle (Latv. V.M. I 1680-82 jt.); Bazneķkrog,  
Skrīverā (Latv. V.M. 8590:4,5).

<sup>3</sup> N a g e v i ņ i u s, Stoffliche Kultur, joon. 18.

<sup>4</sup> RK, tahv. 14:5,10.

<sup>5</sup> H o f f m a n n, tahv. VII d,g.

Kõneolevate sõlgede levik on üldjoontes sama kui fasseteeritud nuppudega sõlgedelgi, neid on leitud ainult kõikjalt marksa rohkem. Vanimad lehtritaoliste nuppudega sõled on naaberladel dateeritud 9. sajandisse, nende peamiseks kasutamisaajaks oli aga 10. sajand ja 11. sajandi esimene pool.<sup>1</sup> Samasse ajavahemikku tuleb asetada ka Saaremaal leitud suured lehtrikujuliste nuppudega sõled. Tahvil LXV:4 kujutatud sõlg on teistest vaiksem ja madalamate nuppudega, ning leitud koos muude 11.-12. sajandi esemetega, mistõttu see tuleb dateerida mainitud sajandisse.

Fasseteeritud ja lehtritaoliselt laienevate nuppudega sõled olid tuntud ja levinud kõigil Baltimaade muistsel häärmudel. Nende leviku peakeskus asetses siiski kurši häärmude alal. Seal esines peale kasitatud sõlgede rohkesti ka teisi neile väga lähedasi variante.<sup>2</sup> Levikutiheduse ja variantide rikkuse järgi võib oletada, et mainitud hoburaudsaletuup on nimelt kuršide poolt välja kujundatud. Kurši kaubanduse kaudu levisid niisugused sõled kõikjale Läänemere rannikumaadesse.

---

<sup>1</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 53; S t u r m s, Liven, lk. 36; H o f f m a n n, lk. 69, 121.

<sup>2</sup> H a g e v i č i u s, Stoffliche Kultur, joon. 16, lk. 110; H a g e v i č i u s, Prizmonti, tahv. III:4,5,8; Latviešu kultūra senatne, tahv. 73:3.

### 3. Mooninuppudega hoburaudsõled.

Mooninuppudega sõlgi esines umbes niisama palju kui lehtritaoliste nuppudega sõlgigi, nimelt 14 tervet eksemplari ja 8 nuppude katkendit.<sup>1</sup> Muhu saarel nad seni siiski puuduvad. Vaadeldavaid sõlgi iseloomustavad ümmargused nupud, mille peal on tavaliselt lohk ja selle ümber, samuti ka nupu ja kaare vahel kohal profileeritud rõngas. Sõlgede läbimõõt on keskmiselt 5-6 cm, ulatudes kuni 7,2 cm. Kaar on nuppude suunas kitsenev, ornament puudub, tilguti kand on alati kitsas. Hõbedast sõlgi kõnesoleva tüübi esindajate seas ei leidu. Enamik mooninuppudega sõlgi on ristkülikelt ümmarguse või ümmarovaalse kaarega.<sup>2</sup> Ühel neist on kaarel spiraalne, laia keskkeermega sõrmus (tahv. LXVn:3). Kolmel eksemplaril on tilguti kannal kõrge auguline sakilise servaga hari (tahv. LXviii:2).<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Käku (AI 3995:338, 667, 688), Randvere (AI 3895:108) ja Viltina kalmest (AI 3884:3891), juhuleid Saaremaalt teadmata kohast (AI K 89:141). Peale selle leiti veel Viltina (AI 3884:885, 2771, 4059, 5198) ja Paju (AI 3822:274) kalmest ja Saaremaalt ilma lähema leinteateta (AI K 83:11) ümmarguse ristküliku hoburaudsõlgede kaarekatkendeid; osa neist kuulub kindlasti mooninuppudega sõlgedele, millel kõige sagedamini leiame seesugust kaare lõiget.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:806, 1192, 2788, 3851, 3889), Piila (Berl. M. II 7283a) ja Ilpla (AI 3822:346) kalmest, juhuleid Põidele Kabelimäelt (AI 2271:3) ja Mustlast (AI 3502:1) ning Valjalast (AI K 54:1).

<sup>3</sup> <sup>Ludri</sup> Lõmanta (AI 2643:349) kalmest, juhuleid endisest Karja kihelkonnast (AI K 77:7).

Tilguti hari oli baltipärane nähtus, seda esines ka Eesti mandril ja vähesel määral Soomes moonikujuliste ning fasseteeritud nuppudega sõlgedel.<sup>1</sup>

Kaks sõlge on k u u s n u r k s e ristlõikega kaarega, sarnanedes selle poolest ja ka oma suuruselt lehtritaoliste nuppudega sõlgedega.<sup>2</sup> Üks Kõku kalmest leitud sõlg on ristilõikelt r o m b i l i s e kaarega (tahv. <sup>LXVII</sup> LXIV:2). Selline kaar on iseloomulik hundihammasornamendi ja kandiliste nuppudega sõlgedele, millelt see nähtavasti ongi laenatud. Viimastele läheneb Kõku sõlg ka oma suuruselt, olles teistest mooninuppudega sõlgedest väiksem.

Kaks väikest sõlge<sup>3</sup> ja kaks samasuguse sõle katkendit<sup>4</sup> sarnanevad täiesti mooninuppsõlgedega, ainult nupud on neil pisut kandilised, lõigatud murkadega. Ilmselt on nad valmistatud mooninuppsõlgede eeskujul.

---

<sup>1</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 64, tahv. III:2; S a l m o, Hufeisenfibeln, joon. 25.

<sup>2</sup> Juhuleiud Kalli külast (AI K 58:3) ja lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 89:58).

<sup>3</sup> Kogula kalmest (AI K 29:50), juhuleid Atla külast (AI 3822:449).

<sup>4</sup> Sauvere ( FVM 44729, III одр.хр. 31/28a:73) ja Viltina (AI 3884:4297) kalmest.

Mooninuppudega sõled olid balti haimude tüüpiliseks eh-  
teks; neid esines arvukalt latgalite ja semgalite, eriti roh-  
kesti aga kursside kalmistuis.<sup>1</sup> Sagedaseks leiuks olid nad ka  
Kuramaa- ja Väina- ning Koiva-liivlaste alalt.<sup>2</sup> Eesti mandrilt  
on mooninuppudega selgi leitud suhteliselt vähe,<sup>3</sup> Soomes esi-  
nes neid ainult maa lääneosas.<sup>4</sup> Vähesel määral on kõnesolevaid  
selgi teada ka Laadoga ja Leningradi ümbruskonnast ja Ojamaalt.<sup>5</sup>

Vastavate Saaremaa leidudega täpselt sarnanevad kurssi sõ-  
led on dateeritud 11.-12. sajandisse.<sup>6</sup> Ojamaal kuulub üks sel-  
line selg 11. sajandi keskpaika, Soomes sajandi teise poole.<sup>7</sup>  
Eesti mooninuppudega sõled on Tallgren ilma lähema põhjenduse-  
ta asetanud 1000 a. paiku.<sup>8</sup> Täpset dateerimist nad siin esi-  
algu ei võimalda. Suuremad ümmarguse ja kuuekandilise rist-  
liikega kaarega eksemplarid, mis sarnanevad lehtritaoliselt

---

<sup>1</sup> MAP 14, tahv. X:18,; RK 1930, lk. 129; Š t u r m s, Li-  
ven, joon. 6; H o f f m a n n, tahv. VIII:a-i; N a g e v i -  
č i u s, Stoffliche Kultur, joon. 8, 14, tahv. II:10, 11;  
N a g e v i č i u s, Prižmonti, tahv. III:10, 11.

<sup>2</sup> Talsi (Latv. V.M. B<sub>1</sub>VII/VIII 373:8), Laidini (Latv. V.M. 3461), Aizkraukle (Latv. V.M. 3453), Krimulda (AI 1968:4).

<sup>3</sup> Moisaküla (P. 357:4), Riina (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 84), Taadikvere (AI 2255:76), Kubja-Antsu (AI 2544:13), Verevi (AI 2817:26), Vardi (AI 3338:5f) ja Kunde (Vilj. 33:4) kalmest, Otepää linnamäelt (AI 4036:III 151), juhuleiuna Kun-  
dast (AI 3831).

<sup>4</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, 56.

<sup>5</sup> MAP 20, tahv. IX:20.

<sup>6</sup> H o f f m a n n, lk. 71, 125.

<sup>7</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 57.

<sup>8</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 64 jj.

laienevate nuppudega sõlgedega, kuuluksid selle kui ka nimetatud paralleelide järgi peamiselt 11. sajandisse. 11. sajandisse ja 12. sajandi algupoolde on dateeritud ka vastavad harjaga kitsakannalise tilgutiga sõled. Ristlõikelt rombiline kaarega sõlg ja pisut kandiliste nuppudega sõled võib teiste samasuguste sõlgede järgi asetada 11.-12. sajandisse.

Kursi alal tekkisid veel mitmed mooninuppudega sõlgede hilisemad variandid, mida kanti kuni hoburaudsõlgede kadumiseni 13.-15. sajandil;<sup>1</sup> mujal need puudusid.

Ornamendi ja muude tehniliste erinevuste puudumisel pole käsitletava tüübi esindajate seas võimalik eraldada väljast toodud ja koha peal valmistatud sõlgi. Lihtsa valmistamisviisi tõttu võib enamikku mooninuppudega sõlgi arvata kohalikuks tööks. Võrreldes mandri-Eestiga, kanti saartel selliseid sõlgi rohkem, üldiselt jäi nende levik Eestis siiski tagasihoidlikuks.

#### 4. R o m b i l i s e   k a a r e   j a   k a n d i l i s t e   n u p p u d e g a   h o b u r a u d s õ l e d.

Kõige arvukamalt on Saaremaal esindatud ristlõikelt rombiline kaare ja kandiliste e. fasseteeritud nuppudega hoburaudsõled. Neid esines kõikides seni uuritud kivi- ja laibakalmistuis, maalinnades ja juhuleidude seas: Saaremaalt ja Muhust on neid seni teada koos katkenditega üle saja eksemplari, see- ga rohkem kui kõiki eelnevalt käsitletud sõlgi kokku. Suurem

---

<sup>1</sup> Latviešu kultūra senatnē, tahv. 93:9.

jagu kandiliste nuppudega sõlgi on valmistatud pronksist, väiksem osa hõbedast. Läbimõõt on kõigil võrdlemisi ühtlane, 4-5,5 cm. Ornamendis esineb mõningaid erinevusi, - selle põhjal kuika sõlgede materjali järgi võib nende seas eraldada mitmeid variante.

Käsiteldava tüübi kõige iseloomulikuma variandi moodustavad pronksist h u n d i h a m m a s o r n a m e n d i g a sõled (tahv. LXVII:4), mida leiti kokku 41 tervet ja 22 katkist eksemplari.<sup>1</sup> Kaare keskosa ristlõige on ruudu- või rombikujuline, nuppude suunas kaar kitseneb, kuna ristlõige muutub ümmarguseks. Nupud on kandilised, viltu äralõigatud nurkadega, sageli joonte ja silmakestega ilustatud. Kaarel on kaks rida tembeldatud, punktikestega täidetud kolmnurki, mis lõpevad nuppude pool tække- või pidevate joonte ja silmakestega. Kolmnurkade ridade vaheline kaare hari on sageli lame, ja ilustatud paiksete säl-

---

<sup>1</sup> Kantsi (A s p e l i n, nr. 1946, 1947; AI K 32:1-3), Viltina (AI 3884:424, 548, 855, 910, 3085, 4123, 5196, 5591), Rahu (IWM 44729, III ord.xp31/24a:3), Ilpla (AI K 1:74) 3822:317), Piila (Berl. M. II 14), Kaarma Loona (L V M I 1392), Uduvere (AI K 15:182), Paiküla (AI 2502:3), Sauvere (IWM 44729. III ord.xp. 31/276:16), Kogula (AI K 29:30, 2657:2), Oriküla (AI K 4:91-94), Karida (AI K 5:41-45), Kalmu (AI 3822:126, 131, 133, 134, 159, 162), Leedri (AI 3822:49, 90), Kurevere (AI 3822 452) kiviakalmest, Loona laibakalmistust (Sa nr-ta), Muhu Linnuse aardest (AI K 30:8), juhuleiud Kehila (AI 3822:453), Kitiku (AI 3822:291), Läägi (AI 3822:455) külast, endisest Anseküla (L V M I 1404), Kaarma (AI K 67:3,6,78) ja Kärla (AI K 79:6) kihelkonnast, Muhu saarelt (AI 3758) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 83:1,3,4,6,8,10,12, K 85:100, K 89:62, Sa 83, A 88).



gukeste või täkkejoontega. Tilguti kand on reegliparaselt lai ja samuti silmakeste, täkkejoonte või kuuseoksataoliste põikjoonte ribadega ilustatud. Ainult ühel Uduvere kalmest leitud sõlrel on tilguti kand kitsas ja kaunistamata.<sup>1</sup> Kahel sellisel sõlrel oli kaarel ümmargusest pronkstraadist sõrmusekujuline spiraal,<sup>2</sup> ühel sõlrel oli samasuguseid spiraale koguni kaks, mõlemad lamekumerast pronkstraadist,<sup>3</sup>

Kuus samasugust sõlge on tehtud h o b e d a s t.<sup>4</sup> Teistega võrreldes on need keerulisema ornamendi ja ~~võga~~ peenema ning hoolika <sup>ma</sup> töötlusega. Ühel Tagamõisa aardeleiuust pärineval sõlrel (tahv. <sup>LXVII</sup> LXV:4) on õhemad, plaadikujulised nupud ja alt õõnes hari, seda tingis ilmselt materjali kokkuhoid. Ühe sõle kaarel on ümmargusest pronkstraadist veidi hargnenud sõrmusekujuline spiraal.<sup>5</sup> Üks sõlg oli raiutud katki, nähtavasti kasutati seda ka maksuvahendina.<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> AI K 15:182.

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:208) ja Karida (AI K 5:45) kalmest.

<sup>3</sup> A s p e l i n, nr. 1947.

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:776) kalmest, juhuleid lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 83:14, 15).

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:5194) kalmest.

<sup>6</sup> K u s t i n, Randvere, lk. 22

Kolmteist sama tüüpi pronksõlge erinevad teistest n a p i o r n a m e n d i ja hooletuma valmistamisviisi poolest.<sup>1</sup> Hundihammasornamendi asemel on neil lihtsam, tavaliselt põiksetest ühe- või kahesuunalistest joonekestest ilustus. Kaare ristlõige on vahel teravovaalne. Nupud on õhemad, plaadi- või ümberpoõratud püramiiditaolised, mõnikord ilustamata.

Omaette variandi moodustavad i l u s t a m a t a pronksõõled, milliseid leiti tervena üheksa, kuna 23 katkendit pärinevad samasugustest sõlgedest.<sup>2</sup> Ilustamata sõlgede suurus on eelnevatega võrreldes kõikumam - nende läbimõõt ulatub 2,6 - 5,2 cm. Kaar on ristlõikelt rombiline või teravovaalne, nupud ebakorrapäraselt kandilised või plaadikujulised. Tilguti kand on tavaliselt lai ja vähesel määral kaunistatud. Kitsakannalise tilgutiga sõlgi on kaks.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:548, 2242), Randvere (AI 3895:172), Piila (AI K 9:2) ja Kõku (AI 2449:2) kalmest, Tiirimetsa (AI 2635:1423), Lamala (AI 2635:1422) ja Anseküla (L V M I 1403) aardeleiust, juhuleid Muhu saarelt Vanamõisast (AI 2512:2) ja Saaremaalt ilma täpsema leiuteateta (AI K 83:23, K 89:64-66).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:316, 392, 2942, 3025, 3497, 3786, 3911, 4062, 4311, 5255, 5277, 5436, 5457, 5461), Randvere (AI 3895:338, 435, Karja (AI 4115:102), Pärni (AI 3822:399, 400), Uduvere (AI K 15:180), Ilpla (AI 3822:320), Sauvere (TMM 44729 III ord.xp. 31/276:15; /28 698), Kogula (AI 2780:78), Karida (AI K 5:40) kalmest, juhuleid Purtsa (AI 2501:5) ja Keinaste (AI 2512:11,12) külast.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:2231) ja Randvere (AI 3895:323) kalmest

Rombilise ristlõikega kaare ja kandiliste nuppudega sõlgi on sageli leitud ka mandri-Eestist. Hundihammastornamen- digaga hobesõlgi esines mandril peamiselt aardeleidudes.<sup>1</sup> Täp- seid vasteid leiti ka kõigile eelnevalt kirjeldatud pronks- sõlgede variantidele.<sup>2</sup> Ühtekokku on kõnesolevaid sõlgi mand- rilt siiski seni peaaegu poole võrra vähem teada kui Saare- maalt. Kõige sagedamaks leiuks olid kõnesolevad sõled peale Saaremaa Ojamaal, Lääne-Soomes ja Kuramaal ning Väina- ja Koi- valiivlaste alal.<sup>3</sup> Käsiteldav sõletüüp oli tuntud ka kurssi- del, semgalitel ja teistel balti hõimudel.<sup>4</sup> Vahesel määral on selliseid sõlgi teada muistselt vadja-slaavi alalt, Karjalast, Rootsi mandrilt ja isegi Norrast.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> T a n i s s o n, lk. 219.

<sup>2</sup> MAL, joon. 6:3,4, 24:4, 26:4; A s p e l i n, nr. 1905.

<sup>3</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 60 jj.; S t e n b e r - g e r, Schatzfunde II, joon. 162:2, 189:1, 217:6, 231:2, 233: 2, 234:1, 246:5 jt.; Latviešu kultūra senātnē, tahv. 111:1; RK, tahv. 19:9, 10; A s p e l i n, nr. 2031.

<sup>4</sup> Abrāmi (Latv. VxMx 1908), Skomantai (Kauno M. 1515) kalmes, Daugmale (Latv. VxMx Daug. 794, 1953, 4448) ja Tērvete linnamägedes (Latv. VxMx 1. kiht 207, 3. kiht 271), Ainava kalmistus (Latv. VxMx 3397).

<sup>5</sup> MAP 20, tahv. VIII:2, 11, IX:12, XIV.15; A s p e l i n, nr. 1168.

Erinevalt mooni- ja lehtritaoliste nuppudega sõlgedest, on kõnesoleva sõletüübi leviku peakeskuseks mitte balti hõimude ala, vaid põhjapoolsemad Läänemere rannikupiirkonnad.

Ojamaa aardeleidudest pärinevad hõbedast hundihammasornamendiga sõled on dateeritud 11. sajandisse, enamik vastavaid aardeid on peidetud 1050-1080 a-te vahel.<sup>1</sup> Soomes kuuluvad niisugused sõled põhiliselt 11. sajandi lõppu ja 12, osalt ka 13. sajandisse.<sup>2</sup> Eesti mandrilt leitud samalaadsed sõled pärinevad 12.-13. sajandi aaretest. Saaremaa leidudest on liigikaudu dateeritav Tagamõisa aardesse kuuluv sõlg, mis pärineb temaga koos leitud taimornamendiga rinnalehe ja oimurõnga (tahv. <sup>LXXVIII</sup> LXXIV:1,10) järgi 13. sajandi esimesest poolest; samasse aega kuulub ka Muhu linnusest leitud sõlg.<sup>3</sup> Varasemaid lähemalt dateeritavaid sõlgi pole Saaremaalt leitud. Esitatud paralleelide põhjal ei tohiks olla kahtlust, et osa neist kuulub siin samuti nagu Soomes, 11. sajandi teise poole. Ornamenti ja muude välistunnuste järgi tuleks kõige varasemateks arvata Viltina hõbesõlge<sup>4</sup> ja mõningaid korrapärase rikkaliku

---

<sup>1</sup> S t e n b e r g e r, Schatzfunde I, lk. 66.

<sup>2</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 62 jj.

<sup>3</sup> K u s t i n, Linnused, lk. 61.

<sup>4</sup> AI 3884:776.

ilustuse ning fasseteeritud nuppudega pronkssõlgi<sup>1</sup>. Nagu näitab Loona laibakalmistust leitud sõlg, püsis hundihammasornament Saaremaa sõlgedel kuni 13. sajandini. Hilisemad sõled on valmistatud hooletumalt, nupud muutusid <sup>higem</sup> ohemaks, ornament lihtsustus ja lõpuks kadus. Sellele vastavalt peaksid vähese ornamendiga sõled kuuluma 12.-13. sajandisse. Kõige hilisemad on kahtlemata ilma ornamendita sõled. Seda näitab niisugune Karja kalmistust pärinev sõlg, samuti leiud mandrilt, mis näitavad, et seal kanti selliseid sõlgi veel 14.-15. sajandilgi.<sup>2</sup>

Kõnesoleva sõletüübi levikutihedus, samuti mitmed kuju ja ornamendi üksikasjad näitavad, et mainitud tüüp on tekkinud algselt Ojamaal.<sup>3</sup> Seda kinnitab ka Saaremaa materjal. Siinsed sõled seisavad Ojamaa omadele väga lähedal ja on kahtlemata nende eeskujul valmistatud. Saaremaa sõlgede ornament on aga pisut lihtsam;<sup>4</sup> mõningatel sõlgedel esinevad omapärased, arvatavasti liivi päritoluga erijooned,<sup>5</sup> ka on nad Ojamaa sõlgedest

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:208, 4123), Kantsi (AI K 32:3), Kalmu (AI 3822:159) ja Karida (AI K 5:42) kalmest.

<sup>2</sup> Näit. Varbola (AI 3863:74), Järve (3975:71) ja Kõrgepalu (AI 4086:1,8) kalmistus.

<sup>3</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 61; S t e n b e r g e r, Schatzfunde I, lk. 65.

<sup>4</sup> Näit. kahe vastamisi asetatud tippudega kolmnurkade rea asemel on Saaremaa sõlgedel ainult üks rida, sõle nuppi Saaremaal kolmnurkadega tavaliselt ei ilustatud, jms.

<sup>5</sup> Vrdl. Saaremaalt leitud sõlgi (AI K 89:64-66) RK, tahv. 19:9,10 pildistatud sõlgedega.

märksa kergemad. Need erinevused näitavad, et kõik eelnevalt kirjeldatud sõled on valmistatud kohalike meistrite poolt, importesemeid nende seas ei ole. See algselt Ojamaa päritoluga ehtetüüp kodunes Saaremaal kiiresti ja muutus kõigi teiste hoburaudsõlgede hulgas valitsevaks.

### 5. P õ i k i s o o n i t u d k a a r e g a h o b u r a u d s õ l e d.

Peale eelnevalt käsitletud kandiliste nuppudega sõlgede olid põiki soonitud kaarega sõled saartel kõige levinumad. Saaremaalt ja Muhust on neid seni leitud kokku 41 tervet ja 8 katkist eksemplari, kandiliste nuppudega sõlgede koguarvust moodustab see umbes poole. Põiki soonitud kaarega sõled on kõik pronksist, nende läbimõõt ulatub 3,4 - 6,4 cm, tavaliselt kõigub see 4-5 cm vahel. Kaar on keskelt laiem, enamikul l a - m e k u m e r a ristilõikega;<sup>1</sup> nuppude suunas see kitseneb, ~~omandades ümmarguse ristilõike~~. Kaare ülemine kumer keskosa on ilustatud ühesuunaliste paralleelsete pisut põiki või rist-  
ti, mõnikord ka rühmiti asetatud soontega (tahv. <sup>LXVII</sup> LXIV:5, <sup>LXIX</sup> LXVI:4). Nupud on kas fasseteeritud, plaadi, või ümber pööratud pü-

<sup>1</sup>Viltina (AI 3884:5055), Püha Loona (AI 2512:31), Ariste (AI 2512:35), Kaku (AI 2449:1), Paikula (AI K 7:9), Orikula (AI K 4:95), Sauvere (*TuM* 44729, III *otg.* ~~sp.~~ xp. 31/28a:74), Uduvere (AI K 15:224), Sepa (AI 3807:2), Kalnu (AI 3822:127) ja Leedri (AI 3822:52) kivi-kalmest, Karja (AI 4115:31, 91), Loona (AI 4005, 4236:15), Hakkjala (AI 3545:4) laibakalmistust, juhuleiud Vanamõisast (AI 2512:1), Kudemä lähedalt (Latv. V. M. I 1390), Pidulast (AI 3822:448), Tagamõisast (AI 3822:447), endisest Karja (AI K 77:1) ja Kärja (AI K 79:7) kihelkonnast ja Saaremaalt ilma lähema leiuteateta (AI K83:2, K85:45).

ramiidi kujulised, sagedasti punktikeste, silmakeste või neli-  
nurka asetatud joontega ilustatud. Tilguti kand on lai, tavaliselt  
pidevatest või tükkejoontest ornamendiga. Ainult ühel sile  
on ta kitsakannaline<sup>1</sup> ja ühel erandlikult traadist.<sup>2</sup> Ühe Paik-  
kulaist leitud sile kaarel on vahelitiolaine pakseneva paiki-  
soonitud keskosaga pronksarmus.<sup>3</sup>

Mitmetel sama tüüpi selgedel on kaarel asuvate paiksoonte  
põhi,<sup>4</sup> ühel juhul ka hari<sup>5</sup> kaetud risti viirutusega. Selline  
ilustusviis jäljendab arvatavasti kaare keskosas torsiooni tea-  
tavalt selgedel, või torsiooni ühes vahele keeratud parltraadi-  
ga. Bestist tordeeritud parltraadiga ilustatud selgi pole lei-  
tud, kuid Latis on need sagedased.<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> Juhuleid Karla kiriku juurest (AI 2643:350).

<sup>2</sup> Teadmata kohast Saaremaalt (AI K 83:45).

<sup>3</sup> Orikula kalmest (AI K 4:95).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:540), Paikula (AI K 7:10, K 34:2), Ori-  
kula (AI K 4:96), Kogula (AI 2780:22), Kaimu (AI 3822:161),  
Leedri (AI 3822:50) kivikalmost, Loona (AI 4236:20) ja Karja  
(AI 4115:96) laibakalmistust, juhuleiud Ohtjalt (A s p e l i n,  
nr.1978), endisest Karla (AI K 20:10), Mustjala (AI 3523) ja  
Jämsä kihelkonnast (AI 3755:1), ning tapsemalt teadmata kohast  
Saaremaalt (AI K 83:26, K 89:60, 3549:2).

<sup>5</sup> Paikula kalmest (AI K 7:10).

<sup>6</sup> B o y, tahv. IX:3; HK 1930, tahv. 42:3.

Väiksemal osal põiki soonitud kaarega sõlgedest on kaar keskelt ümmarguse ristlõikega.<sup>1</sup> Neist neljal eksemplaril on põiksoonte põhi risti viirutatud.<sup>2</sup> Ühel väiksel Viira kalmistust leitud sõlkel kulgevad põiksooned erandlikult kahekotusekajuliselt vastamisi asetsevas rühmas.<sup>3</sup>

Kõige lähemaid vasteid esines kirjeldatud sõlgedele kursi ja kursi-liivi alal, kus nad olid üheks tüüpilisemaks ehteks.<sup>4</sup> Kursi sõlgi iseloomustab massiivsus ja sageli rühmiti paiknevad ristviirutusega põiksooned, mida kohtasime ka real Saaremaalt leitud sõlgedel. Eesti mandrilt on lamekumera kaarega sõlgi leitud vähe.<sup>5</sup> Ristlõikelt ümmarguse kaarega, pisut erineva kujuga sõlgi on rohkem,<sup>6</sup> nende seas ka mõni hõbedast ek-

---

<sup>1</sup>Kogula (AI K 29:36) ja Karja (AI 4115:13) kalmest, juhuleiud Saaremaalt teadmata kohast (AI K 83:25).

<sup>2</sup>K u s t i n, Randvere, tahv. X:6; RK, tahv. 29:3; juhuleiud Kärja kiriku juurest (AI 2643:350) ja Saaremaalt teadmata kohast (AI K 83:13, 18).

<sup>3</sup>AI 2635:1441.

<sup>4</sup>Latviešu kultūra senatnē, tahv.111:5; Vilkuņģiža (Latv. V.M., 461, 462, 468 jt.), Talsi (Latv. V.M., Tals. 319:2) jt.

<sup>5</sup>Otepää linnamäelt (AI 4036:I2), Otepää (AI 2677:1), Haimre (AI 3614:30) ja Hanila (AM 262:1) kalmest, juhuleiud Purtsa külast (AI 3595:2), Viru-Nigulast (AI 2715), Põlvast (AI 2512:10) ja Kullamaalt (AI 3412).

<sup>6</sup>Näit. Jõuga (AI 4008:105, 147) ja Otepää (AI 4127:70) kalmest, Otepää (AI 4036:II567, IV 157, 234) ja Lõhavere (AI 3578:478) linnamäelt.



semplar.<sup>1</sup> Rohkesti esines põiki soonitud kaarega sõlgi semgalitel, Väina- ja Koiva-liivlastel ning latgalitel.<sup>2</sup> Viimaste sõled olid veidi erinevad, vaiksemad, paksemad ja fasseteeritud nuppudega. Väljastpoolt mainitud piirkonda, - Soomest ja Laadoga ning Leningradi ümbruskonnast, on kõnesolevaid sõlgi vähe teada.<sup>3</sup>

Käsiteldava sõletüübi nagu mitmed muudki ehte- ja esemekujud, omandasid saarlased kursi või kursi-liivi hõimudelt. Tiheda suhtlemise tulemusena mainitud hõimudega muutusid Saaremaal sellised sõled üsna tavaliseks. Valdav enamik neist on valmistatud <sup>kahtlemata</sup> ~~teenusest~~ koha peal. Eesti mandril ja teistel naaberaladel jäid niisugused sõled aga põhiliselt võõraks.

Põiki soonitud kaarega sõled on Saaremaa hoburaudsõlgedes üheks hilisemaks tüübiks. Vanimad vastavad leiud pole olemasolevail andmeil täpsemalt dateeritavad. Naaberalade analoogiate põhjal võib arvata, et käsiteldav tüüp hakkas Saaremaal levima 11. sajandi lõpust peale.<sup>4</sup> Enamik mainitud tüübi esindajaid kuulub kahtlemata 12.-14. sajandisse. Karja kalmistust

---

<sup>1</sup> Kehala (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. XII:11) ja Põlula (AI 2506:7) aardest.

<sup>2</sup> B o y, tahv. VI:XVI:1; RK, tahv. 19:17, 25; Š t u r m Liven, joon. 10; Latviešu kultūra senātnē, tahv. 93:13.

<sup>3</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 78 jj.; S c h w i n d t joon. 246; MAP 20, tahv. IX:14, 17, 21.

<sup>4</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 80.

leiti üks niisugune sõlg koos saksa mündiga, mis on vermitud 1238-61 aasta vahel. Sellest ilmneb, et seda sõlge kanti 13. sajandi keskel või lõpul. Samasse aega kuuluvad ka mandri aaretest leitud samalaadsed hõbesõled.<sup>1</sup> Kurši alal püsisid mitmed põiki soonitud sõlgede kohalikud variandid veel keskajalgi.<sup>2</sup>

#### 6. P a h a g a s õ l e d.

Pahaga sõlgi on Saaremaalt ja Muhust leitud kokku 31, millest 26 on saalinud tervena, kuna viis on katkised. Arvulise hulga poolest seisavad nad seega kolmandal kohal ristlõikekelt rombiline kaare ja põiki soonitud kaarega sõlgede järel. Enamik neist on tehtud pronksist, mitmed aga ka hõbedast. Pahaga sõlgede läbimõõt kõigub tavaliselt 4-6 cm vahel. Üksikud eksemplarid erinevad kuju, ornamendi ja materjali poolest, mistõttu neid on otstarbekam vaadelda eri variantide kaupa:

Kõige iseloomulikuma variandi moodustavad kuus hõbedasõlge (tahv. LXV:1). Neil on rombiline või teravovaalse ristlõikega, nuppude suunas kitsenev kaar, materjali kokkuhoiu eesmärgil on see mõnikord alt õõnes. Nupud on enamasti faseteeritud ja ilustatud. Tilguti kand on kõigil lai, kaunistatud reljeefse kuuseoksataolise ornamendi ja ringikestega, samalaadne kaunistus on ka kaarel. Kaare keskel on reljeefne paksend või pahk, mida pooltel eksemplaridel ilustab põim-

---

<sup>1</sup> Tõnisson, lk. 195.

<sup>2</sup> Latviešu kultūra senatnē, tahv. 11:5.

ornament.<sup>1</sup> Ohel Viltina kalmest leitud salgel on eriti kõrge pahk ja skandinaavia parane ruunikivi stiilis joonilustus, mille vahele on tembeldatud silmakesi (tahv. LXVI:4). Kaks sama sugust salge on Ahukeste ebakorrapärase nuppudega ja suhteliselt lihtsa, vahese ilustusega (tahv. LXIX:5).<sup>2</sup>

Sama tüüpi pronkssalgi on seitse.<sup>3</sup> Need erinevad hõbesalgedest oma vahemhoolsa valmistamisviisi ja lihtsama ornamendi poolest. Pronkssalgede pahk on ilustamata. Nupud on tavaliselt plaadikujulised, napi ornamendiga või ilma selleta. Kaare ilustus sarnaneb hõbesalgedega. Kahel sellisel salgel ornament puudub, kuna tilguti on kitsakannaline.<sup>4</sup> Ohel Viira kalmistust leitud salgel on kaare keskel paha asemel rosetikujuline ilustus.<sup>5</sup> Kaar on olnud hõbetatud ja punktikestega kaunistatud. Vasteid sellele ei ole teada.

Neli pronksist salge on teistest suuremad, 5,6 - 9,2 cm labimõõduga.<sup>6</sup> Neid iseloomustab Ahuke kitsasovaalse ristküliku ga kaar. Kaare keskel on pahk, millest mõlemale poole lahtub

---

<sup>1</sup> Juhuleiud lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 83:16, 17).

<sup>2</sup> Paikula kalmest (AI 2502:2).

<sup>3</sup> Ilpla (AI K 1:73) ja Kalmu (AI 3822:160) kalmest, juhuleid Muhumaalt Parase külast (AI 2643:139), ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 89:59, 63).

<sup>4</sup> Viltina kalmest (AI 3884:3610, juhuleid Mustjalalt (LVM I 1412).

<sup>5</sup> AI 2635:1442.

<sup>6</sup> Juhuleiud Kapra külast (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. III:4), endise Poide kihelkonna piiridest (AI K 50:1) ja Saaremaalt lähemalt teadmata kohast (AI K 83:20).

reljeefne kolmeastanguline loomapeakujund (tahv. LXVI:3). Paha ornament on tules kustunud. Nupud on fasseteeritud või plaadikujulised ja samuti ilustatud nagu kaargi.

Neli kirvekujulise laiendiga pahaga sõlge (tahv. LXV:3) on pronksist, ristlaikelt rombiline või lamekumera kaarega, mida ilustab lihtne takkjoontest ja silmakestest ornament,<sup>1</sup> Pahi ise on ilustamata, mõnikord lohukestega. Laiendi tagaküljel on aas ranga jaoks, mille külge kinnitati ripatseid, meie sõlgedel pole neid säilinud. Tilguti kand on kõigil lai, kuid ilma ornamendita. Nupud sarnanevad kõigi teiste pahaga sõlgede nuppudega.

Ristikujulise laiendiga pahaga sõlgi (tahv. LXV:2) on üheksa, neist neli hõbedast,<sup>2</sup> viis pronksist.<sup>3</sup> Omavahel on mõlemad täiesti sarnased, mistõttu neid võib käsitleda koos. Niisuguste sõlgede üldkuju ja ilustus sarnaneb täiesti ilma laiendita sõlgedega. Ristikujuline laiend pahal on samuti napilt ilustatud ja varustatud rõngaga, mille küljes rippus ühel sõlvel ristripats.<sup>4</sup> Eraldi tuleks märkida ühte pisut õõnsa kaarega pronkssõlge, millel on rombiline ristimotiiv ja lohukestega ilustatud laiend.<sup>5</sup> Viimane kujutab endast nähtavasti liht-

---

<sup>1</sup> Sepa (AI 3807:1), Kaarma Loona (L V M I 1373), Ilpla (AI K 1:75) kalmest.

<sup>2</sup> Paiküla (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. III:7) ja Sakle (AI K 19:1) kalmest, juhuleid lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (RK, tahv. 29:11).

<sup>3</sup> Paiküla (RK, tahv. 29:9) ja Oriküla (AI K 4:97) kalmest, juhuleiud Kaarmalt (AI K 67:4,5).

<sup>4</sup> Juhuleid täpsemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI 3530).

<sup>5</sup> Juhuleid Tagamõisast (AI K 69:1).

sustatud ristikuju.

Pahaga sõlgede levik vastab üldiselt rombiline kaare ja kandiliste nuppudega sõlgede levikule. Mandri materjalis esineb enamvähem täpseid vasteid kõigile kirjeldatud sõlgedele. Suhteline leidude hulk on seni küll mandrilt marksa väiksem kui Saaremaalt. Hõbedast rikkaliku ornamendiga pahaga sõlgi esines peamiselt aaretes.<sup>1</sup> Pronksist ilma laiendita sõlgi leiti Lõhavere linnamäelt, mõnest kalmest ja juhuleidudena.<sup>2</sup> Peale mandri-Eesti esines hõbedast pahaga sõlgi sageli Ojamaa aaretes.<sup>3</sup> Soomes olid nad samuti üsna tavaliseks leiuks.<sup>4</sup> Liivi ja balti hõimudelt, Rootsi mandrilt, vadja-slaavi alalt ja Lääne-Eesti ümbrusest on kõnesolevaid sõlgi leitud vähe,<sup>5</sup> mitmed Bestis esindatud sõlevariandid neil aladel puuduvad.

Põimornamendis ilustatud pahaga sõlgi väljaspool Bestit ei tunta. Need on tekkinud eesti hõimudel, võibolla koguni saarlastel. Selline sõleornament on nimelt Saaremaa kolmnurkse peaga rinnanõelte ja laienevate otstega käevõrude ornamendile

---

<sup>1</sup> T o n i s s o n, lk. 219.

<sup>2</sup> AI 3578:1384; Kuude kalmest (VIj. 35:8), juhuleidud Koluverest (AI 3511), Puhjast (AI 2512:3) ning Tormast (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. III:6).

<sup>3</sup> S t e n b e r g e r, Schatzfunde II, joon. 217:5, 231:1, 233:3, 246:4, 258:1, 281-283, 285.

<sup>4</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 65 jj-d.

<sup>5</sup> RK, tahv. 19:7; A s p e l i n, nr. 3020; Talsi (L V M 322:23), Užava (L V M 6357), Ainava (L V M 956), Vilikumuiža (L V M 8571:30) Lätist; MAP 20, tahv. IX:18; S c h w i n d t, joon. 504; M o n t e l i u s, joon. 588; vt. ka T a l l g r e n, ZAE II, lk. 67 jj.

üsna lähedane. Pealegi on mainitud sõlgi leitud seni Saaremaalt märksa rohkem kui mandrilt. Sel põimornamendil nagu üldse igasugusel muistsel ilustusel oli ka oma kohalik sümbolne või usundlik tähendus.

Saaremaa loomapeakujunditega ilustatud sõlgedele leiti täpne vaste Piliistverest.<sup>1</sup> Teised mandri aaretest saadud hõbedast loomapeakujunditega sõled leiavad endale täpseid paralleele Ojamaalt ja ongi sealt sisse toodud.<sup>2</sup> Saaremaa pronksist loomapeakujunditega <sup>pahaga</sup> paksõled on aga kohalik töö. Nad valmistati kahtlemata vastavate Ojamaa sõlgede eeskujul,<sup>3</sup> kusjuures sõle kuju suuresti lihtsustus ja ornament muutus. Balti hõimudelt, kes muidu küll loomaornamenti kasutasid, selliseid sõlgi pole teada, samuti pole neid <sup>teada</sup> ka Soomest.

Kirve- ja ristikujulise laiendiga paksõlgi on mandrilt teada umbes samapalju kui saarteltki.<sup>4</sup> Hõbedast laiendiga <sup>pahaga</sup> paksõlgi nagu teisiga hõbesõlgi, esines mandril peamiselt aaretes.<sup>5</sup> Mandri kalmistuis oli hõbesõlgi ja üldse hõbeesemeid palju harvemini kui saartel. Mõned kirve- ja ristikuju-

<sup>1</sup> AI 2513:81

<sup>2</sup> T o n i s s o n, lk. 218 j.

<sup>3</sup> Vrd. S t e n b e r g e r, Schatzfunde, II, joon. 284, 286.

<sup>4</sup> Kadrina (AI 2560:3), Nurmsi (AI 2486:72b), Villevere (AI 3579:1) ja Kuti (AI 3992:16) kalmistus, juhuleiud Kardlast (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. III:9), Kose rajoonist (AI 3614) ja lähemalt teadmata kohast (T a l l g r e n, m.t., tahv. III:8).

<sup>5</sup> T o n i s s o n, lk. 219, tahv. XXI:1-5.

lise laiendiga sõled on leitud ka Soomest ja Lätist.<sup>1</sup> Ojamaalt, ega ka teistelt naaberaladelt neid pole teada. Niiviisi on laiendiga paksõled eeskätt eesti hõimudele iseloomulikud esemed ja nähtavasti ka siin tekkinud.

Lahtised kirve- ja ristikujulised ripatsid, mida kanti peamiselt riidetuse ja rinnakeede küljes, olid levinud kõikjal Põhja- ja Ida-Euroopas. Hoburaudsõlgede levikualal, nimelt Baltimaadel, asetati nimetatud ripatseid vahel ka sõle kaarele<sup>2</sup> ja lõpuks valatigi nad sõlega ühes tükis.<sup>3</sup> Niiviisi tekkiski uus sõlevariant. Nagu näitavad P. Paulsen. S. Grieg, S. Lindquist ja teised autorid, oli kirvekujulistel ripatsitel ehk nn. Toori vasaratel, oma kindel sümboolne tähendus.<sup>4</sup> Neid kanti maagilisel eesmärgil amulettidena. Ristiusu levikuga põhjamaadel asendus kirvekujuline ripats Rootsis 11. sajandi keskpaigast peale ristikujulisega. Oma maagilise kohalikele kujutlustele vastava tähenduse säilitasid nimetatud ripatsid muidugi ka sõle kaarele valatuna.

---

<sup>1</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, joon. 30; P a u l s e n, Axt u. Kreuz, joon. 99:1 (Daugmale linnamäelt Sengalest).

<sup>2</sup> Täpsem leiukoht teadmata, joonist. S. u. M. 1937 II, lk. 63.

<sup>3</sup> P a u l s e n, Axt u. Kreuz, lk. 168.

<sup>4</sup> P a u l s e n, m. t., lk. 172-186; S. G r i e g, V i k i n g e t i d e n s s k a t t e f u n d. Universitetets Oldsaksame. Skrifter II, Oslo 1929, lk. 304 jj-d; S. L i n d q u i s t, Den helige Eskils biskopsdome. Antikvarisk Tidskrift för Sverige, del 22:1, Stockholm 1915, lk. 121.

Saaremaa vanimad <sup>pahaga</sup> ~~pahksõled~~ kuuluvad 11. sajandi teise poolde. Sellised on mõned hõbedast sõled Viltina, Kurevere ja Paiküla kalmest, millele esines täpseid paralleele Ojamaa 1050-1080 aastate vahel peidetud aardest.<sup>1</sup> Mainitud Viltina eksemplar sarnaneb vastavate Ojamaa leidudega kõrgete fasseteeritud nuppude, järsult laieneva kannaga tilguti ja kõigi ilustusdetailide poolest. Seetõttu tuleb seda lugeda import-esemeks. Kõik teised eelnevalt kirjeldatud ~~pahksõled~~ on tehtud kohalike meistrite poolt; seda näitavad paha põimornament ja muud kuju ning ilustuse <sup>detailid</sup> ~~kohalikud erinevused~~. Põimornamendis pahaga sõled kuuluvad 12. sajandi sõlgedele iseloomulike kandiliste nuppude ja kaare rombiline ristküliku järgi nimetatud sajandisse. Mõni ristkülikelt teravovaalse või lamekumera kaarega sõlg võib olla ka hilisem. Kaks õõnsa kaarega hõbesõlge on teistest ilmselt hilisemad. Muhu linnuse aardest leitud väheste ornamendiga sõlg kuulub 13. sajandi algusse. Põhiliselt 12.-13. sajandisse kuuluvad ka hõbesõlgede eeskujul tehtud pronkssõled. 12. sajandi lõpupoolde ja 13. sajandisse on müntide järgi dateeritud ka samalaadsed mandri aardeleidudest pärinevad sõled.<sup>2</sup> Vanimad Soome <sup>pahaga</sup> ~~pahksõled~~ on samuti asetatud 11. sajandi teise poolde, enamik aga 12. sajandisse.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> AI 3884:4563, K 75:2, 2502:2.

<sup>2</sup> T o n i s s o n, lk. 219.

<sup>3</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 70 jj.



Loomapeakujunditega ilustatud pahaga sõlgi tuleb nende lameda kaare, plaadikujuliste nuppude ja hooletu valmistamisviisi järgi pidada suhteliselt hilisteks. Arvestades ka vastavaid mandri paralleele, tuleks nad dateerida 13. sajandi teise poole. Neist vanemad peaksid olema paar ristloikelt rombiline kaarega eksemplari,<sup>1</sup> teised võivad aga pärineda ka 14. sajandist. Rosetikujundiga sõlg Viirast kuulub oma lameda kaare ja selle kalmistu üldiseloomu põhjal 14. sajandisse.

Laiendiga pahaga sõlgedest leiti üks koos aastail 1238-1261 vermitud mündiga ja kuulub selle järgi 13. sajandi teise poole. Teised vastavad sõled ei lase endid lähemalt dateerida. Enamik neist tuleb kaare ja nuppude kuju järgi asetada küll 12. sajandisse. Seega paistab, et laiendiga sõlgi kanti enamvähem samal ajal kui käsiteldavaid sõlgi üldse s.o. 12.-14. sajandil. Mandril kuuluvad nad enamvähem samasse aega. Peale 14. sajandit, mil teisi hoburaudsõlgi veel kanti, pahaga sõlgi enam ei ole.

Pahaga sõlgede kohta arvatakse, et nad on alguse saanud Ojamaal.<sup>2</sup> Nagu eelnevalt nägime, on rikkaliku ornamendiga hõbesõlg nimelt sealt toodud. Saaremaal ja Eesti mandril arendati kõnesolevat sõletüüpi edasi. Seejuures tekkisid uued kohalikud põimornamendis pahaga ning kirve- ja ristikujulise

---

<sup>1</sup> Piila (AI K 9:1) ja Kapra (AI 2512:38) sõled.

<sup>2</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 70; T a l l g r e n, ZAE II, lk. 68; S t e n b e r g e r, Schatzfunde I, lk. 65.

laiendiga variandid. Selliseid sõlgi Ojamaal enam ei esine, need on omased eelkõige eesti hõimudele. Kuna praeguses materjalis täpsemalt dateeritavad leiud puuduvad, siis pole selge, kas nimetatud kohalikud variandid kujunesid varem välja saarlastel või mandri-eestlastel. Saaremaa lähedus Ojamaale, ning vastavate leidude rohkus kõneleb küll rohkem saarlaste kasuks.

#### 7. Loomapeakujuliste nuppudega sõled.

(tabv. LXVI:1)

Loomapeakujuliste nuppudega sõlgi on leitud ainult 12, neistki 3 katkenditena.<sup>1</sup> Muhu saarelt neid seni ei ole teada. Nad on kõik pronksist, üsna väikesed, läbimõõduga keskmiselt 3-4 cm. Enamikul mainitud sõlgedest on kaar ümmarguse ristlõikega ja pealt põiki soonitud, mõnikord ka keskelt tordeeritud. Tilguti lai kand on ilustatud täckjoontega. Nupud on tagasipoõratud ja lõpevad tavaliselt kolme sakina laienevalt. Ainult ühel Piila kalmest leitud sõlel on puhtalt välja töötatud loomapeakujulised nupud.<sup>2</sup> Teistest erinevalt on sel ilustamata kaar ja kitsakannaline tilguti.

<sup>1</sup> Kaarma Loona (A s p e l i n, nr. 1973), Paiküla (AI 2502:5), Kihelkonna Loona (AI 3822:246) ja Viltina (AI 3884:921, 940, 322) kalmest, juhuleiud Mustjala kiriku juurest (Latv. VM I 1421), Kõrkverest (AI 3531), Valjalast (AI K54:4) ja lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 83:21, 22).

<sup>2</sup> AI 2635:3419.

Loomapeakujuliste nuppudega sõled olid tüüpilised balt-  
hõimudele. Eriti massiliselt ja paljude variantidena esines  
neid kurššidel ja preislaster, samuti Kuramaa ja Väina- ning  
Koiva liivlastel, semgalitel ja vähemal määral ka latgalitel.<sup>1</sup>  
Eesti mandrilt on kõnesolevaid sõlgi vähe<sup>2</sup> (tahv. LXVII:7),  
neid on leitud ka Ojamaalt ja üksikuid Soomest,<sup>3</sup> Rootsi mand-  
ril ja ida pool need sõled puuduvad.

Loomapeakujuliste nuppudega sõled on B. Nermani järgi tek-  
kinud Ojamaal sealsetest 10. sajandil levinud lõvipeakujuliste  
nuppudega sõlgedest.<sup>4</sup> See arvamine pole põhjendatud, sest mõle-  
ma sõletüübi vahel on suur ajaline vahe ja ka kujult on nad lii-  
ga erinevad. Tõenäolisem on J. Hoffmanni oletus, mille kohaselt  
kasiteldavad sõled on arenenud kurši hõimude alal tagasipööratud  
otstega sõlgedest.<sup>5</sup> Viimased tulid kurššidel kasutusele  
11. sajandi lõpus, peamiselt kanti neid 12.-13. sajandil.

---

<sup>1</sup> Latviešu kultūra senatnē, tahv. 73:6, 83:7, 93:15;  
H o f f m a n n, joon. 176; G a e r t e, joon. 264 d;  
S t u r m s, Liven, joon. 9; RK, tahv. 19:1,2; MAP 14, joon. 20.

<sup>2</sup> Jõuga (AI 4008:119) ja Otepää (AI 2512:41) kalmistust,  
juhuleiud Sadukülalt (RK, tahv. 27:16), Jüri (AI 2643:351),  
Karksi (AI 3912), Keila (AM 62) ja Karuse (AM 134) kihelkonnast,  
üks täpsemalt teadmata kohast (T a l l g r e n, ZAE II, tahv.  
III:11).

<sup>3</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 83.

<sup>4</sup> N e r m a n, Verbindungen, lk. 141 jj.

<sup>5</sup> H o f f m a n n, lk. 71 jj., tahv. VIII m, q, l, r.

Saaremaal levisid tagasipööratud kolmesambuliste nuppudega soid Kuramaalt. Arvatavasti tehti selliseid selgi ka Saaremaal, kuigi nende levik, võrreldes hoburaudsoole teiste tüüpidega, jäi piiratuks. Samuti kui mujal kuuluvad ka vastavad Saaremaa leiud 12.-13. sajandisse. Nagu näitavad Jauga ja Otepää leiud, kanti mandril selliseid selgi vahesel maaal veel 14.-15. sajandil.

### 8. Lameda kaare ja plaat- nuppudega soid.

Lameda kaare ja plaatnuppudega selgi (tahv. LXVI:2) on Saaremaal leitud 17, neist kolm katkenditena.<sup>1</sup> Need on kõik pronksist, labimõduga 3,8 - 5,3 cm. Neid iseloomustab lame, ohuke, tavaliselt teravovaalse ristküliku kaar ja ebakorraparased, plaadi- või kuubikujulised nupud; tilguti kand on lai, ainult mõnel eksemplaril kitsas.<sup>2</sup> Paar sellist selge on kaare keskest illustatud (tahv. LXVII:3),<sup>3</sup> teised kõik ilustamata.

<sup>1</sup> Paalda (H o l z m a y e r, Osilliana III, lk. 34), Viltina (AI 3884:5314, 5398), Karja (AI 4115:29), Rahu (AI 2512:37), Kogula (AI K 29:48, 2780:52), Sauvere (P a u 44729, III o t g. xp. 31/285:99), ja Paju (AI K 12:7) kalmest, juhuleiud Kogula (AI K 41:1), Atla (AI 3822:450) külast ja lähemalt teadmata kohast Saaremaal (AI K 83:24).

<sup>2</sup> Randvere (AI 3895:249) ja Uduvere (AI K 15:179) kalmest, juhuleid Ansekülast (LVM I 1391).

<sup>3</sup> Hakkjala kalmistust (AI 3545:3).

Samalaadseid sõlgi on leitud mitmelt poolt mandrilt<sup>1</sup>, Soomest, üksikuid vadjja-slaavi alalt<sup>2</sup> ja suuremaid eksemplare ka Kuramaalt.<sup>3</sup> Võrreldes teiste sõlgedega, on nad valmistatud vähemhoolsalt. Neid tehti kõikjal koha peal, võibolla hiliste pahaga sõlgede eeskujul või mujul. Viimastega on nad kujult täiesti sarnased, ainult pakik puudub, seda kohta margitseb mõnikord ornament. Nimetatud sõlgi kanti koos teiste hiliste hoburaudsõlgedega peamiselt 12. sajandi lõpul ja 13. sajandil. Mõned kitsakannalise tilgutiga sõled võivad olla varasemad. Teistest varasem on nähtavasti ka üks kergelt fasseteeritud kaarega eksemplar, mida võib pidada degenereerunud lehtrikujuliste nupudega sõlgede variandiks.<sup>4</sup>

Üksikult esinevad hoburaud-  
ja muud sõled.

Muhu saarelt Linnuse lähedalt leiti üks laienevate otstega sõlg (tahv. LXIX:2). See on pronksist, läbimõõduga 4,8 cm-t. Lamekumera ristlõikega kaar lõpeb laienevate põiksoonte rühmadega ilustatud otstega. Viltina kalmest

---

<sup>1</sup> Näit. Naanu (AI 4062:287) ja Varbola linnamäelt (AI 3863:74).

<sup>2</sup> Salmo, Hufeisenfibeln, lk. 71; Appelgren - Kivialo, tahv. IX:12; MAP 20, tahv. VIII:1, XIV:1.

<sup>3</sup> Viikumi (L V M 481, 8571:16), Kanikumi (L V M 9224:2).

<sup>4</sup> Uduverest (AI K 15:179).

leiti kaks samasuguse sõle katkendit.<sup>1</sup> Sellised sõled olid omased balti hõimudele, eriti kuršsidele, aga ka Kuramaa liivlastele, rohkesti esines neid ka semgalitel, ja Vaina- ning Koiva liivlastel.<sup>2</sup> Nende seas on Saaremaa sõlele täiesti täpseid vasteid, peale selle on aga ka mitmesuguseid<sup>3</sup> variante. Hoopis vähesel määral leiti laienevate otstega sõlgi ka Ojamaalt, mõni on teada Leningradi oblastist ja üks Soomest.<sup>3</sup> Eesti mandrilt leiti üks samalaadse kujuga väga suur hõbesõlg.<sup>4</sup> Mainitud sõled kuuluvad kõikjal hiliste, 11.-13. sajandi esemete hulka. Saaremaale, samuti kui Soome ja vadjaslaavi alalegi tulid sellised sõled ilmselt Kuramaalt.

S u l e t u d o t s t e g a sõlgi, mis on ilustatud kahe kaare tasemel oleva loomapeaga, leiti kaks. Üks neist on hõbedast (tahv. <sup>LXIX</sup> LXVI:6), läbimõduga 5,3 ja 6,5 cm, ristlõikes kuuekandilise kaarega. Kaare otstel ja liitumiskohal on reljeefne inimpeakujund, nende vahel looma- või linnupea taoline ilustus. Viimase ääred ning kaare keskosa on ilustatud kolmnurkadega. Teine sõlg (tahv. <sup>LXVII</sup> LXIV:6) on pronksist; inimpeakujundite asemel on sel väiksed nupud, ka loomapeakujundid

---

<sup>1</sup> AI 3884:112, 147.

<sup>2</sup> H o f f m a n n, tahv. VIII t, w, y; N a g e v i c i u s, Stoffliche Kultur, joon. 28, tahv. II:3; RK, tahv. 19:4,5; A s p e l l i n, nr. 2072, 2074.

<sup>3</sup> S a l m o, Hufeisenfibeln, lk. 84; MAP 20, tahv, XIV:32 SHM 8025.

<sup>4</sup> Kiltsti lähedalt (AM 133).  
*Fehulid*

on lihtsamad kui hõbesõlel. Samasuguseid sõlgi on leitud sa-  
geli kurši ja preisi hõimude alalt,<sup>1</sup> üksikuid Lätist,<sup>2</sup> üks on  
teada ka Eesti mandriosast.<sup>3</sup> Kirjeldatud Saaremaa sõled on  
ilmselt kurši päritoluga importesemed. Sealsete paralleelide  
järgi kuuluksid nad 12.-13. sajandisse.

Üks väike pronksist k i l p k o n n a s õ l g (tahv.  
LXIX:8) kuulub Väina- ja Koiva liivlaste tüüpiliste sõlgede  
hulka, millega kinnitati naiste rinnakeesid 11.-12. sajandil.<sup>4</sup>  
Saaremaale on see sattunud suhtlemise tulemusena mainitud liivi  
hõimudega.

Kuršipärane r õ n g a s s õ l g (tahv. LXVII:1) leiti  
Käku kalmistust. Selle tilguti on tehtud rauast ja kinnitatud  
sõle tagaküljele. Sellised sõled olid omased kurššidele 11.-  
13. sajandil<sup>5</sup>, vähemal määral leidub neid nii teistel balti hõi-  
mudel kui ka Ojamaal.<sup>6</sup> Kurššidelt toodud importesemeks tuleb

---

<sup>1</sup> N a g e v i š i u s, Prižmonti, tahv. III:2; N a g e-  
v i š i u s, Stoffliche Kultur, joon. 11, 12, tahv. II:2;  
G a e r t e, joon. 254a.

<sup>2</sup> Laukskola, Salaspils (L V M 8448:10).

<sup>3</sup> Juhuleid Rõngu kiriku juurest (AI 2256:6).

<sup>4</sup> Š t u r m s, Liven, lk. 40, joon. 7.

<sup>5</sup> RK, tahv. 19:3; N a g e v i š i u s, Stoffliche Kultur,  
joon. 5,6; tahv. II:6.

<sup>6</sup> Daugmale (L V M Daug. 371) linnamäelt.

tõenäoliselt pidada ka Kaku sõlge.

Kurši tüüpi esemete hulka kuulub ilmselt ka n e l i -  
n u r k n e sambuliste äärtega sõlg.<sup>1</sup> Selle üldkuju meenutab  
kurssiide 9.-11. sajandi sõlgi;<sup>2</sup> täpseid paralleele aga pole  
teada.

Lõpuks tuleks märkida veel kahte r õ n g a s n õ e l a  
(tahv. <sup>LXIX</sup> LXVI:1), mis sarnanevad oma otstarbalt täiesti sõlge-  
dega.<sup>3</sup> Mõlemad leiti Uduvere kalmest. Nad on hõbedast, täkk-  
joonte, silmakeste ja kolmnurkadega ilustatud. Niisugused nõe-  
lad olid iseloomulikud Rootsile ja Ojamaale. 10. sajandi tei-  
sel poolel ja 11. sajandil esines neid peamiselt aaretes ja  
meeste, harva ka naiste haudades.<sup>4</sup> M. Stenbergeri arvates on  
Uduverest leitud nõelad tehtud Rootsi mandril ja sealt Saare-  
maale toodud.<sup>5</sup> Mõni samasugune nõel on leitud ka Laadoga lõu-  
naranniku kählastest, kuhu nad on levinud koos muude skandi-  
naaviapärase esemetega.<sup>6</sup> Eesti mandrilt ega teistelt naaber-  
aladelt <sup>selliseid nõelu</sup> neid pole teada.

---

<sup>1</sup> Juhuleid Saaremaalt lähemalt teadmata kohast (AI K 84: 68).

<sup>2</sup> Latviešu kultūra senatnē, tahv. 73:4.

<sup>3</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 156, 157.

<sup>4</sup> S t e n b e r g e r, Schatzfunde II, joon. 110:1, 112, 136:8,9, 137:1, 167-169, 202-204; N e r m a n, Verbindungen, lk. 144 jj.

<sup>5</sup> S t e n b e r g e r, Schatzfunde I, lk. 82.

<sup>6</sup> MAR 18, tahv. II:5.



Hoburaudsõled olid Saaremaal ainuvalitsevaks sõleliigiks. Nende massiline levik oli tingitud lihtsast valmistamisviisist ja odavusest, nad ei nõudnud kuigi palju metalli ja olid seetõttu kõigile kättesaadavad. Kõige eelistatumaks sõleks olid algselt Ojamaa päritoluga rombiline ristlõikega kaare ja kandi-  
liste nuppudega sõled. Ojamaalt toodud pahaga sõled kodunesid saartel ja mandri-Eestis samuti kiiresti ja leidsid kohalikku edasiarendamist. Suurem osa saartel levinud sõletüüpe pärines kurši hõimudelt, - niisugused olid teatavasti lehtritaoliste, mooni- ja loomapeakujuliste nuppude ning põiki soonitud kaarega hoburaudsõled.

Valdav enamus sõlgi oli valatud kohalike meistrite poolt; importesemeid oli sõlgede seas vähe. Need pärinesid samuti kui kohalike sõlgede lähtevormidki, peamiselt kurši ning liivi hõimude alalt. Sageli oli importesemete seas hõbedast, vähem pronkssõlgi (rauast hoburaudsõlgi, mida mandri-Eestist, Soomest ja mujalt vähesel määral teada on, pole Saaremaalt leitud). Kohalikke hõbesõlgi hakati valmistama vast alles 12. sajandil. Hõbesõlgi töödeldi hoolikamalt kui sama-aegseid pronkssõlgi, see oli tingitud muidugi materjali väärtusest ja jõukate tellijate nõudmistest. Üldiselt olid kõik saartel levinud sõletüübid suuremal või vähemal määral kasutusel ka Eesti mandril - kohalikke tüüpe, mille levik oleks piirdunud ainult Saaremaa ja Muhuga, hoburaudsõlgedel ei tekkinud.

## R i n n a k e e d.

Rinnakeed kujunesid ajaarv<sup>ami</sup>atuse algusest peale üheks Baltimaade hõimudele omaparaseks ehteks. I aastatuhande lõpuks ja II aastatuhande alguseks olid suured toredad rinnakeed kõige levinumaks ehteks eesti naistel. Rinnakeed koosnesid tavaliselt mitmekordsetest pronkskettidest, mille otsad kinnitati nõelte ja keekandjate abil algade kohale nii, et ketid rippusid rinnal. Mitmekordsete keede vahel olid nende sassimineku vältimiseks vahelülid. Eriti pikkade keede puhul oli kee keskel veel suurem vaheplaat, mis kinnitati rõiva külge nii, et kee langes kahe kaarena.<sup>1</sup> Kee külge riputati tavaliselt mitmesuguseid ripatseid, kuljuseid, vahel ka münte ja väiksemaid rinnalehti, harva isegi tualettesemeid. Selline komme oli eriti levinud liivi ja balti hõimudel.

Nagu Karja kalmistu leiud näitavad, kasutati nõelte asemel keede kinnitamiseks vahetevahel ka hoburaudsõlgi.<sup>2</sup> Sõled olid peamisteks kee kinnitajaiks Väina- ja Koiva-liivlastel ja lääne-soome ning karjala hõimudel;<sup>3</sup> Eesti mandril aga kinnitati keed seniste tähelepanekute järgi eranditult nõeltega.

---

<sup>1</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 78 jj., tahv: IV.

<sup>2</sup> K u s t i n, Karja kalmistu, lk. 49.

<sup>3</sup> RK, tahv. 12; H a c k m a n, H e i k e l, tahv. <sup>42</sup> 52; S c h w i n d t, lk. 85.

Terveid rinnakeesid pole Saaremaa kiviakmetes säilinud, üksikuid keesi leiti aga arvukalt. Kuna need oma otstarbalt sarnanevad vastavate mandri leidudega, võib arvata, et Saaremaal kanti rinnakeesid üldiselt samal viisil kui mandrilgi. Väliskujult on aga saarte ja mandri keedel olulisi erinevusi. Järgnevalt käsitleme Saaremaa keesid üksikute osade kaupa nii, nagu nad leitud on.

### 1. R i n n a n õ e l a d.

Rinnanõelu kasutati peamiselt kee, aga ka paksemate pealisriiete, sõba ja kuue, kinnitamiseks. Saaremaalt leitud rinnanõelad jagunevad kahte rühma, nimelt kolmnurkse peaga ja ristpeaga nõelteks, vahesel maaral on veel ovaalse, labida-  
taolise peaga rinnanõelu ja aaspeaga nõelu.

### K o l m n u r k p e a g a n õ e l a d.

Kolmnurkse peaga rinnanõelad olid Saaremaal ja Muhus kõige enam levinud. Vanimad neist olid teatavasti ilma ornamendita lihtsad väiksed nõelad, kahe lameda kettakujulise laiendiga nõel ja kolmnurkse süvendiga ilustatud peaga nõelad (tahv. LXX:4).<sup>1</sup> Need sängali ja kurši alguparaga esemed

---

<sup>1</sup> Kolmnurkse süvendiga ilustatud nõelad on alguse saanud nähtavasti kurššidel. 7.-8. sajandi kurši nõeltel on tavaline kolmnurkne profileeritud nuppudega pea ja mitmekesine uurisornament (vt. tahv. LXX:1,2), Anduliaist leiti ka täpselt samasuguse kolmnurkse süvendiga ilustatud peaga nõel kui Saaremaalt.

olid levinud ka Eesti mandril. Saaremaal on nad dateeritud 8.-9. sajandisse (vt. lk. 50). Kolmnurkse süvendiga ilustatud peaga nõelad püsisid vahesel maaral edasi ka II aastatuhande alguses. Seda näitab üks niisugune Viltina kalmest leitud nõel (tahv. LXXI:1). Sel on pea keskel lohukesega nupp (~~vaibolla-klanssilma jaoks~~), pea ülaääres on kaks stiliseeritud loomapeakujulist laiendit. Mainitud nõel on ilmselt kohalik töö ja tehtud kursi-liivi hõlmude ehete eeskujul, kellel niisugused loomapeakujulised laiendid olid väga levinud. Täpseid vasteid Viltina nõelale ei ole teada. Viltina kalmistu üldiseloому põhjal kuulub ta 11.-12. sajandisse.

II aastatuhande algul saartel levinud kolmnurkse peaga nõelad esindavad kahte tüüpi: lehekujulises ja korvplettornamendiga ilustatud peaga nõelad.

L e h e k u j u l i s e ornamendiga ilustatud nõelu (tahv. LXX:3, LXXI:3) on leitud 12.<sup>1</sup> Neid iseloomustab reljeefne kolmest pisut paigutatud tipuga lehest koosnev ilustus, mille keskel on madal lame nupp. Kolmnurga harud on risti soonitud ja lõpevad seene- või poolkerakujuliste nuppudega. Selliste nõelte pikkus on 12,8 - 19 cm. Kaks neist leiti Mõhu saarelt liiva oletatavast

---

<sup>1</sup> Kaku (AI 3995:565), Kaarma Loona (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VI:14) ja Leedri (AI 3822:33, 34) kivikalmest, juhuleitud Kaarmalt (AI K 67:17, 45).

laibakalmistust koos rinnakeega.<sup>1</sup> Viimane koosneb ümmargustest traadist kahekordsetest 0,6 cm läbimõõduga lülidest. Samasuguse kee katkendeid oli säilinud ka mõne teise nõela küljes.<sup>2</sup>

Lätist, semgalite ja Koiva-liivlaste alalt on lehekujulise ornamendiga nõelu leitud vähem kui Saaremaalt.<sup>3</sup> Paar niisugust nõela on teada ka Eesti mandrilt<sup>4</sup> ja üks Soomest<sup>5</sup>, kuhu see on sattunud läbi Eesti, kas Saaremaalt või mandri loodeosast. Kaks samasugust nõela on leitud veel Ojamaalt<sup>6</sup>, üks neist on nuppudeta, teine sarnaneb täpselt Saaremaa nõeltega ja ongi kahtlemata sealt pärit.

R. Šnore arvates on käsiteldavad nõelad tekkinud teatud profileeritud nuppude ja nõrga kolmnurkse süvendiga illustatud peaga nõeltest, milliseid esines kursside alal Vec-Auces ja Durbe lähedal.<sup>7</sup> Vastavaid üleminekuvorme pole seni teada, mistõttu Šnore oletust ei saa lugeda tõestatuks. Vanim lehe-  
taolise ornamendiga nõel on leitud Skērstaini kalmistust sem-

---

<sup>1</sup> H a r t m a n n, tahv. IX:2.

<sup>2</sup> Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, joon. 17:1.

<sup>3</sup> Š n o r e, tahv. XVI:5,11; A s p e l i n, nr. 2084.

<sup>4</sup> Juhuleid Lihula lähedalt Solva külast (AI 2513:18) ja Ukenurme (või Edise) kalmistust (A s p e l i n, nr. 1745).

<sup>5</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 668.

<sup>6</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 173, 174.

<sup>7</sup> Š n o r e, lk. 70 ff., tahv. XV:2, XVI:2.

galite alalt ja kuulub 6.-8. sajandisse.<sup>1</sup> Kuna Saaremaalt Skērstaini nõelale paralleele ei leidu ja ka semgalite alal vastavad vahetormid puuduvad, siis ei saa seda pidada kirjeldatud nõelatüübi lähtevormiks. Saaremaal esines lehekujulise ilustusega nõelu kõige rohkem, seetõttu võib arvata, et nad siin ongi valja kujunenud. Seda võiks kinnitada ka lehekujuline ilustus, mis sisaldab saarte ehetele iseloomuliku põimornamendi sugemeid. Käsiteldava nõelatüübi eeskujuks olid varasemad kolmnurkse süvendi ja nupuga ilustatud peaga nõelad, millega nad täiesti sarnanevad pea nuppude, samuti ka suuruse poolest. Leiutiheduse ja päritolu tõttu tuleb kõnesolevaid nõelu lugeda Saaremaale iseloomulike ehete hulka.

Kõik niisugused nõelad saadi II aastatuhande alguses, aga ka varem rajatud kalmistuist, või on kogutud juhuleidudena, - lähemalt dateeritavaid leide nende seas ei ole. Arvestades lehekujulise ornamendiga nõelte seost kolmnurkse süvendiga ilustatud nõeltega, võib arvata, et vanimad neist kuuluvad I aastatuhande lõppu, enamik on aga tehtud kindlasti 11.-12. sajandil.

Kolmnurkse peaga k o r v p l e t t o r n a m e n d i s ilustatud nõelu (tahv. LXXI:2) on leitud kõigist lähemalt uuritud kivikalmetest kokku ligemale viiskümmend. Neist 29 nõela on terved, teised on säili-

---

<sup>1</sup> Š n o r e, tahv. XVI:4.

nud katkenditena, mistõttu nõelte koguarv pole täpsemalt määratav. Muhumalt mainitud nõelu seni pole leitud.

*Kõneolevaid nõelu*

Neid iseloomustab lai pea, mille ülaääre keskel on väike tipp, harude otstes lamedad kettakujulised või sambulised kahe nupukesega laiendid. Kolm samasugust silinderjat nupukest on pea keskel, nende ümber on valades kujundatud reljeefne *k\_o\_r\_v\_p\_l\_e\_t\_t\_o\_r\_n\_a\_m\_e\_n\_t*, mida piirab äärtelt mitu paralleelset soont. Ornamenti vahele on sageli tembeldatud rühmiti ja üksikult silmakesi. Pea tagakülg on ilustamata, vahel harva on seal mõned silmakesed või lihtne täkkoontest ilustus. Selliste nõelte pikkus on 7,7 - 20,7 cm, pea laius 6,8 - 9,5 cm; niisiis oleneb vahelduv suurus peamiselt nõelavarre pikkusest. Suuri eksemplare oli kõige rohkem. Nõelad on kõik valatud ühes tükis, nuppe on pärast viilitud. Mõnele katki läinud nõelale on hiljem needitud uus rauast vars. Ühe niisuguse nõela küljes on liivi tüüpi keekandja ja jämedatest ühekordsetest 1,3 - 1,4 cm läbimõõduga lülidest kee katkend.<sup>1</sup> Kirjeldatud nõelad moodustavad käsitletava tüübi valitseva põhivariandi; selliseid <sup>neid</sup> nõelu leiti

---

<sup>1</sup> Juhuleid täpsemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:107).

krigist Saaremaa osadest.<sup>1</sup> Kõik muud variandid on esindatud väga napilt.

Kahel näelal on pea ülaäärel k\_a\_k\_s kaarekujulist aukudega läbitud s\_a\_m\_p\_u.<sup>2</sup> Teisel neist on korvplettornamendi asemel lihtsam soonilustus (tahv. LXXII:2).

N\_e\_l\_j\_a s\_a\_m\_b\_u\_g\_a ilustatud näelu leiti kolm (tahv. LXXII:3).<sup>3</sup> Iga samba all on neil auk, pea keskosas aga kolm kontsentrilist ringi, mille ümber kulgevad paralleelsed sooned. Ühe sellise näela küljes ripub jämedatest ühekordsest lülidest kee katkend.

Kahel näelal on pea ülaäärel k\_o\_l\_m vaiksamat ilma aukudeta s\_a\_m\_p\_u, mis igaküls on varustatud ühe nupuga (tahv. LXXII:1).<sup>4</sup> Näelapeal on kuuseoksataoline püksoonte-ribadest ornament.

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. IX:18; Viltina (AI 3884:459, 2564, 2755, 3128, 3492, 4226, 4300, 4544), Kaarma Loona (LVM I 1393; AI K 17:76), Pärni (AI 3822:407), Uduvere (AI K 15:185-187), Kogula (AI K 29:51, 52), Orikula (AI K 4:101-103), Ilpla (AI K 1:78, 3822:315), Valja (AI K 76:1), Kalmu (AI 3822:157, 158, 194), Paju (LVM 20A 122, 128) ja Leedri (AI 3822:68) kaldest, Kõiguste ohvrialiikast (H a r t m a n n, tahv. IX:8), juhuleid Kaarmalt (AI K 23:46, 47 "Lahinguvali", A s p e l i n, nr. 1961; AI K 67:44), endise Karla (AI K 79:10, 17-19) ja Kihelkonna (AI K 74:1) kihelkonna piirest, ning Saaremaalt ilma lähemate leiuandmeteta (AI K 84:3, 3529).

<sup>2</sup> Juhuleid Poidelt Randvere külast (AI 2697:2).

<sup>3</sup> Piila kaldest (Börl.M.II 7257), juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (KK, tahv. 29:25).

<sup>4</sup> Juhuleid Saaremaalt ilma leiuandmeteta (AI K 84:7).



Mandriil<sup>1</sup> on leitud ainult kaks korvplettornamendis nöela maa loodeosast,<sup>1</sup> kolmas sama tüüpi nöel on erineva ilustusega ja sarnaneb saarte sämpudega nöeltega.<sup>2</sup> Lätist on kõnesolevaid nöelu teada kokku üksteist, - peamiselt ~~maa-loode-~~ ~~osast~~, kurši-liivi-sengali hõimude alalt;<sup>3</sup> üksikuid esines ka Koiva-liivlaste alal ja liivi-latgali muististe seas.<sup>4</sup> Kaks niisugust nöela leiti Ojamaalt; üks neist on ilma lähimate leiuandmeteta, teine saadi Hagleifsi kalme- või peiteleiust, mis on kuulunud kurši naisele ja maetud umbes 10. sajandil.<sup>5</sup>

Nagu kirjeldatud nöelte levikutihedus näitab, olid nad eelkõige kohalikud, Saaremaale omased esemed. Muijal esines neid vähe ja ainult importesemeina, välja arvatud Läti, kus selliseid nöelu tehti tõenäoselt koha peal. Piiratud leviku järgi võib arvata, et niisugused nöelad on kujunenud välja Saaremaal. Nende lähtevormiks tuleb kõige tõenäosemalt pidada mõningaid kurši 8.-9. sajandi nöelu, mis sarnanevad Saaremaa

---

<sup>1</sup> Moisaküla kalmest (P<sub>r</sub> 357:7), juhuleid Karuselt (AM 134:15).

<sup>2</sup> Paunkülast (A s p e l i n, nr. 1925).

<sup>3</sup> Š n o r e, tahv. XV:1, 11, 12, 14; Talsi (Latv. V<sub>x</sub>M<sub>x</sub> Tals. 341:18), Daugmale (Latv. V<sub>x</sub>M<sub>x</sub> 63901:283, 6264) ja Tērvete (Latv. V<sub>x</sub>M<sub>x</sub> Tērv. 244) linnamäelt, Liepāja lähedalt Kalnmalist (Latv. V<sub>x</sub>M<sub>x</sub> 8090:10).

<sup>4</sup> Cēsisest (K i w u l l, tahv. II:9; AI 1977:46), Aizkraukle (Š n o r e, tahv. XV:13).

<sup>5</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 178, 183, vt. ka lk. 170.

nõeltega üldkuju ja nuppude poolest, kuid erinevad ornamendilt (tahv. <sup>LXX</sup> LXVII:1,2). Teise käsitletava nõelatüübi tekkepiirkonnana võiks kõne alla tulla Kuramaa-liivi hõimude piirkond. Vastavaid vahevorme pole aga ka sealt seni leitud.

Kuramaa liivlastele olid iseloomulikumad laia augulise ja sääbulise, kolmnurkade, silmakeste ja täkkjoontega ilustatud kolmnurkpeaga nõelad.<sup>1</sup> Üks niisugune nõel leiti ka Laane-Soomest, teine Ojamaalt.<sup>2</sup> Nimetatud nõelad on tehtud Kuramaa-liivlaste poolt ja sealt ka Ojamaale ning Soome viidud. Saaremaalt leitud sääbuliste laienditega nõelad erinevad Kuramaa-liivi omadest pisut peakuju, rohkem ornamendi poolest ja on seetõttu kahtlemata kohalik töö.

Nermani seisukoht, nagu oleksid mainitud nõelad arenenud skandinaavia stiilis loomapeadega ilustatud nõelast, nagu leiti Ludza kalmistust,<sup>3</sup> - pole millegagi põhjendatud. Ludza nõel kujutab endast ebatüüpilist üksiknähtust, mis läti-liivi, ega ka Saaremaa nõeltega lähemalt ei seostu. Kuramaa-liivlastele omased sääbulise äärega ja saarlastele iseloomulikud korpvplettornamendis nõelad on arenenud ühest ja samast lähtevormist. Seda lähtevormi tuleb kõigi eelduste

---

<sup>1</sup> S n o r e, tahv.XV:16, 17; Talsi linnamäelt (Latv. V. M. Tals. 161:3, 394:6), Jaunais-Tirguse (Latv. V. M. 8319:1), Sīkli (Latv. V. M. 7202:1,2) ja Skreveri (Latv. V. M. 8590:1) kalmistust.

<sup>2</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 670; N e r m a n, Verbindungen, joon. 176.

<sup>3</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 175, lk. 167.

✓ kohaselt otsida kurssi varasemate kolmnurkpeaga nööelte seast.

Kohalikku tüüpi rinnanööelu leiti koos teiste Saaremaale iseloomulike ehetega ainult kivikalmetest. Selle järgi tuleb nad dateerida peamiselt 11.-12. sajandisse. Suletud leidudes lähemalt dateeritavaid eksemplare nende seas pole. Peamiselt 11.-12., vähesel määral 13. sajandisse on dateeritud ka vastavad Kuramaa-liivi ja semgali nööelad.<sup>1</sup>

### R i s t p e a g a   r i n n a n ö e l a d.

Ristpeaga rinnanööelad olid saartel kolmnurkpeaga nööelte järel kõige levinumaks nööelatüübiks. Saaremaalt ja Muhust on neid leitud kokku 43. Varasemad ristpeaga rinnanööelad on saartel nõrgalt esindatud. Nii on ü h e n d a m a t a h a - r u d e g a ristpeaga rinnanööelu leitud ainult kolm. Kõik neli haru lõpevad neil kettakujuliste laienditega, mis on esiküljelt kaunistatud reljeefsete kontsentriliste ringidega (tahv. <sup>LXXII:7</sup> ~~LXVIII:3~~). Ühel sellisel nööelal on pea keskel ja igal harul koonusekujuline nupp (tahv. <sup>LXXII:6</sup> ~~LXX:3~~); üks oli illustatud hobekarraga.<sup>2</sup>

✓ Niisugused suured kooniliste nuppudega nööelad olid iseloomulikud kurssidele 8.-9. sajandil,<sup>3</sup> samasuguseid väikse-

✓ <sup>1</sup> S t u r m s, Liven, lk. 45.

<sup>2</sup> Juhuleid Audla külast (AI K 49:1).

✓ <sup>3</sup> RK, tahv. 13:19; G a e r t e, joon. 257c; H o f f - m a n n, tahv. Va:21.

maid nõelu esines rohkesti ka semgalitel,<sup>1</sup> Ida-Lätist on neid vähem teada.<sup>2</sup> Eesti mandrilt on samasuguseid nõelu neli,<sup>3</sup> ük-sikuid on leitud ka Soomest, Ojamaalt ja üks suur kuršipärane eksemplar Pihkva oblastist.<sup>4</sup>

Ristpeaga nõelad said alguse kurši-semgali alal. Mõningate ornamendi detailide järgi otsustades võib öelda, et Eestist lei-tud nõelad on oma enamuses tehtud koha peal vastavate lõunapool-sete eeskujude järgi. R. Šnore näitas, et kirjeldatud nõelad on tekkinud 8. sajandil, kusjuures neid kanti aga kuni 13. sajan-dini,<sup>5</sup> enamik neist kuulub Lätis siiski 9.-10. sajandisse.

Uhendamata harudega k a k s i k r i s t p e a g a nõelu leiti ainult üks Ilpla kalmistust.<sup>6</sup> Seegi on katkine ja tules tugevasti kannatanud. Oma kujult sarnaneb ta täiesti Riia kata-loogis tahv. 28:8 pildistatud nõelaga. Pea küljes on väiksed need<sup>id</sup> arvatavasti hõbepleki kinnitamiseks.

Kaksikristpeaga nõelad olid iseloomulikud Ee-sti mandrile, kust neid seni on leitud kõikjalt peale Läänemaa,<sup>7</sup>

---

<sup>1</sup> Latviešu kultūra senatnē, tahv. 83:3; Š n o r e, tahv. XIX:5,7, XX:2,3, XXI:4,7,9, XXII:1,4,6.

<sup>2</sup> Näit. Skrīveri (L V M 7679:7), Aizkraukle (L V M I 557).

<sup>3</sup> Soontaga (AI 2513:17) ja Otepää (MAL, joon. 26:1) linna-maelt, Savastvere (T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VI:7) ja Lahe-pera (AI 1984:33) kalmest.

<sup>4</sup> S a l m o, Satakunta, joon. 269; N e r m a n, Verbindun-gen, joon. 181, 182; Ermitaaž 704/7.

<sup>5</sup> Š n o r e, lk. 93-95.

<sup>6</sup> AI K 1:77.

<sup>7</sup> Näit. Kõola (AI 4024:5), Aakre (AI 3667:1), Riiuma (A s p e l i n, nr. 1993), Kuude (Vlaj. 33:1,2), Essu (AM 83:108) kalmest.

Importesemeina on mõned niisugused nõelad sattunud ka Soome ja Ojamaale.<sup>1</sup> Ilpla nõel kui üksikleid pärineb ilmselt samuti mandrilt. Kõnesolevad nõelad kuuluvad enamasti 10.-11. sajandisse. Nad on tekkinud Eesti mandriosas kursi-sengali tüüpi nõeltest.<sup>2</sup>

Ühendatud harudega ristpeaga nõelad moodustavad käsiteldavast nõelterühmast valdava enamuse. Vastavalt põhikujule sisaldab vaadeldav tüüp rea variante. Nii-  
melt ühendatud harudega kaksikristpeaga nõelu leiti üksteist. Need on illustatud reljeefse rõngasornamendiga; kahekordse risti harud on omavahel ühendatud väikse astangulise kaarega (tahv. <sup>LXXII:8</sup> ~~LXX:8~~). Kuus niisugust nõela on suured, pea läbimõõt 6-7 cm,<sup>3</sup> ülejäänud on väiksemad, 3,5 - 5 cm lai<sup>un</sup> peaga.<sup>4</sup> Väiksematel nõeltel on risti harusid ühendav kaar laienenud nii, et pea keskele jääb neli väikest aukku (tahv. <sup>LXXV</sup> ~~LXXI:4~~); kaare astang neil tavaliselt puudub.

<sup>1</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 669; N e r m a n, Verbindungen, joon. 179.

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 51. H. Moora oletuse kohaselt on kaksikristpeaga nõelte lähtevormiks Läti kolmnurkse pea ja kooniliste nuppudega teljetoruga nõelad nagu RK, tahv. 13:1. Hõbekarra laialdase kasutamise tõttu 8.-10. sajandil tehti teljetoru asemele laiem ristpulk; kolmnurkse pea asendamisel balti hõimudel väga levinud ristikujulise peaga tekkiski kaksikristpeaga nõel.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:300, 5324) ja Kogula (AI 2780:165) kivikalimest, juhuleitud Kärlast (AI K 79:1) ja lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 94:1).

<sup>4</sup> Ilpla (K 1:76), Piila (Berl. M. II 7252, 7277) ja Kurevere (H o l z m a y e r, Osiliana III, lk.17) kivikalmes.

Ühendatud harudega ristpeaga rinnanõelu (tahv. LXXIII:3) leiti viisteist, neist kolme, nähtavasti katki läinud nõela pead on kantud ripatsina (tahv. LXXVIII:6).<sup>1</sup> Neli rõngasornamendi ja kettakujuliste laienditega haru on ühendatud sirgete, tavaliselt ristsoontega ilustatud prossikestega, mistõttu harude vahele tekkis rombitaoline kujund.<sup>2</sup> Neljal nõelal on prossikesed kaarjad, moodustades harude vahel ringi.<sup>3</sup> Niisuguste nõelte pikkus on 9-12 cm, pea laius 3,2 - 4 cm. Mõne nõela küljes on säilinud ka kahekordsetest 0,7 cm läbimõõduga lülidest kee katkend.<sup>4</sup>

Suure laia ja lame pea rinnanõelu leiti neliteist (tahv. LXXIII:2).<sup>5</sup> Need sarnanevad suurte ühinenud harudega kaksikristpeaga nõeltega, risti harusid märgitseb aga ainult neli väikest auku. Rõngasornament puudub, selle asemel olid nad ilustatud hõbedaga või tinutatud. Erandlikult leiti ka üks niisuguse rauast tehtud nõela

---

<sup>1</sup> Upa (AI K 60:10) ja Kurevere (H o l z m a y e r, Osilia-na III, lk. 18) kalmest, teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:16).

<sup>2</sup> K u s t i n, Karja kalmistu, tahv. II:6; Viira (AI 1044:1, 2635:1433) kalmistust, juhuleiud Muhust (H a r t m a n n, tahv. IX:1) ja Saaremaalt (A s p e l i n, nr. 1980; AI 3546) tapsemalt teadmata kohast.

<sup>3</sup> Ilpla (AI K 1:1) kalmest, juhuleid Põidelt (Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, joon. 1:18).

<sup>4</sup> Ilpla ja Viira kalmistust.

<sup>5</sup> Viira (AI 1044:2, 2635:1436), Uduvere (AI 2513:21), Piila (AI 3729:1,2), Sepa (AI 3807:3), Sauvere (TMM 44729, III o r d . x p . 31/27 6:14), Paiküla (AI K 3:43,44) kalmest, juhuleiud Tagamõisast (AM 252:1) ja Kihelkonna ümbrusest (AI 3822:2 290).

katkend.<sup>1</sup>

Kõigile kirjeldatud ühinenud harudega ristpeanselte variantidele on rohkesti vasteid mandril.<sup>2</sup> Valjaspool Eesti eaines selliseid n<sup>o</sup>elu peamiselt üksikute importesemetena, mida on teada Latist, nii kurs<sup>v</sup>i-liivi kui ka sengali-latgali haimude alalt,<sup>3</sup> samuti Peipsi tagant vadja-slaavi alalt,<sup>4</sup> ja Ojamaalt.<sup>5</sup> Kasiteldavad rinnanäelad olid tüüpilised mandri-Eesti ehted ja seal ka välja arenenud. Nagu vastavad vahemormid näitavad, toimus see nii, et algul ühendati kaksikristpea alumine vaikselt rist ülemisega, ja hiljem ühendati ülemised harud omavahel.<sup>6</sup> Saaremaal niisugused üleminekuvormid puuduvad; järelikult väeti kõnesolev tüüp mandrilt juba valmis kujul üle. Ristpeanselte mandri paritolule vihib ka nende levikutihedus, Muhust ja Ida-Saaremaalt on neid leitud märksa rohkem kui Saaremaa lääneosast. Valdav enamus neist on tehtud kahtlemata koha peal.

---

<sup>1</sup> Viltina kalmistust (AI 3884:3277).

<sup>2</sup> Mõned neist on joonistatud: A s p e l i n, nr. 1907, 1918; MEL, joon. 122, 123; MEL, joon. 24:1, 26:3; S n o r e, tahv. XXI:14.

<sup>3</sup> RK, tahv. 13:18; S n o r e, tahv. XXI:11; Lieliivande kalmistust (LVM 518), Talsi (LVM Tals. 114:9) ja Daugmale (LVM Daug. 3818) linnamaelt.

<sup>4</sup> MAP 20, tahv. XV:9; Visokoje kalmistust (AI 470:7).

<sup>5</sup> N e r m a n, Verbindungen, joon. 180.

<sup>6</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 79, tahv. VI:2-6.

Ühendatud harudega ristpeanõelad on oma arengult hiline vorm. Vanim niisugune mandrilt leitud nõel kuulub mündi järgi 11. sajandi teise poole.<sup>1</sup> Nagu näitab Alatskivi leid, kanti samal ajal ja hiljemgi veel ka ühendamata harudega kaksikristpeanõelu. Niisiis püsisid vanad vormid teatava aja vältel uuematega kõrvalt. Mandri paralleelide järgi kuuluvad 11. sajandi lõppu ja 12. sajandisse Saaremaa suured ühendatud harudega rõngasgarnituuriga kaksikristpeanõelad ning väiksemad kitsa vaheprossiga ristpeanõelad. Väiksed laia vaheprossiga rõngasilustusega nõelad nagu on saadud Karja kalmistust, samuti lame- ja plaaditaolise peaga hõbetatud ja tinutatud nõelad kuuluvad 13.-14. sajandisse.

O v a a l s e, l a b i d a t a o l i s e p e a g a  
n õ e l a d.

Kaks ovaalse labidataolise peaga rinnanõela leiti koos keega Karja kalmistust (tahv. LXXIII:1). Nõelte pead olid kaetud hõbedaga või tinaga ja kaunistatud peente graveeritud siksakjoontega. Lühike ühekordne kee koosneb suurematest rõngas- ja väiksematest spiraal-lülidest. Lülide ebaühtlane paigutus näitab, et ketti on kodusel viisil parandatud.

Teisi selliseid nõelu pole saartel leitud, samuti puuduvad nad ka mandril. Samalalaadne, veidi väiksem ornamendita nõel leiti Purdi kivikaldest.<sup>2</sup> Kaks ligikaudu samasu-

---

<sup>1</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 50 jj.

<sup>2</sup> Pd 20.



gust nõela pärinevad Liimala kalmest.<sup>1</sup> Kee kinnitamiseks on neil auk pea alumisel äärel, ka ornament on hoopis teistsugune. Mainitud nõelad on dateeritud 5. sajandisse.<sup>2</sup>

Semgalite alal Ciemalde kalmistus esines lameda ovaalse peaga nõelu koos 12.-13. sajandi esemetega.<sup>3</sup> Umbes kümme-kond samasugust, ainult pisut pikemat rauast nõela leiti Tērvete linnamäe kõrgematest kihtidest, mis kuuluvad samuti 11.-13. sajandisse.<sup>4</sup> Arvatavasti olid ka Tērvete nõelad algsest hõbeda või tinaga ilustatud. Üks väiksem pronksist sama tüüpi nõel on teada Talsi linnamäelt;<sup>5</sup> kaks niisugust nõela leiti ka vadja-slaavi alalt Voinisoloovo 12.-15. sajandi kääbaskalmistust.<sup>6</sup>

Nii Eesti mandri kui ka naabermaade 7.-10 sajandi leidude seas ovaalse peaga nõelad seni puuduvad, seetõttu pole kindel, kas hilisemad samalaadsed nõelad on kujunenud välja Eesti 5.-6. sajandi kivikalmetest leitud nõeltest või mitte.

---

<sup>1</sup> S o h m i e d e h e l m, Scheibennadeln, joon. 2,3.

<sup>2</sup> Samas, lk. 109.

<sup>3</sup> B o y, tahv. VII:1-3.

<sup>4</sup> Latv. V. M. Tērv. 222, 352, 405 jt.

<sup>5</sup> Latv. V. M. Tals. 442:3.

<sup>6</sup> MAP 20, tahv. XVII:28, 30.

Karja kalmistu nõelad leiti naise hauast koos noa ja pronksspiraalikestest riieteilustustega (~~tahv. —~~). Selle kalmistu üldiseloomu ja vastavate Läti leidude põhjal kuuluvad mainitud nõelad 12.-13. sajandisse. Nad on tehtud koha peal ilmselt vastavate semgali nõelte eeskujul.

#### A a s p e a g a n õ e l a d.

(~~tahv. LXXII:4~~),

Väikseid aaspeaga nõelu on leitud üksteist.<sup>1</sup> Need on lihtsad 4,2 - 7,3 cm pikkused, tavaliselt ümmargusest pronks- traadist nõelad, mille üks ots on pööratud aasaks, teine pisut teritatud. Mõni selline nõel on tehtud nelinurkse ristilõikega, ja kaks koguni raudtraadist.<sup>2</sup> Paiküla kalmest leiti kaks aaspeaga nõela koos peene topeltlülidest keega. Ühe Viltina kalmest pärineva nõela küljes oli kaks väikest varraslülil.<sup>3</sup> Kirjeldatud nõelad suurte raskete rinnakeede kinnitamiseks ei sobinud. Ilmselt kasutati neid naiste liniku või muu peakatte kinnitamiseks. Saaremaa laibakalmistuist pole aaspeaga nõelu seni leitud; arvatavasti kasutati neid saartel sama moodi kui mandrilgi.

---

<sup>1</sup> ~~Käku (AI 3995:588)~~ ja Viltina (AI 3884:2337, 4274, 4725, 4761) kalmest, juhuleid lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:19).

<sup>2</sup> Oriküla (AI K 4:175), Viltina (AI 3884:2621), Paiküla (AI K 3:45) kalmest.

<sup>3</sup> AI 3884:3407.

Aaspeaga nõelad olid Eestis ja naaberaladel tuntud pika aja vältel; neid on leitud juba tarandkalmetest,<sup>1</sup> samuti hilisematest 11.-13. sajandi kalmistuist.<sup>2</sup> Võrreldes teiste ehtenõeltega, kanti neid kõikjal vähe. Vanimad nelinurkse ristilõikega traadist eksemplarid pärinevad ilmselt I aastatuhandest; ümmargusest traadist nõelad aga 11.-13. sajandist.

Aaspeaga nõeltega sarnanesid suuruselt ja otstarbelt kaksikspiraalpeaga nõelad, mida mandril kasutati samuti liikide kinnitamiseks.<sup>3</sup> Saaremaalt pole mainitud nõelu seni leitud.

Nagu eelnevast käsitlusest nägime, pärinesid kõik Saaremaal ja mandri-Eestis levinud nõelatüübid algselt balti hõimudelt. Kurši ja semgali kultuur oli eriti loov nõelte alal juba I aastatuhande algupoolel; väga rohkesti kanti seal nõelu ka 7.-10. sajandil. 7.-8. sajandil toimus tugev balti hõimude ekspansioon põhja suunas liivi-eesi alale ja üldse balti mõju tugevnemine. Selle üheks väljenduseks on ka mitmed nõelatüübid, mida eesti hõimud <sup>leidsid</sup> balti kultuurist üle võtsid.

---

<sup>1</sup> М М Д е х е л ь М, joon. 10:5; М о о р а, EZL II, lk. 212 jj.

<sup>2</sup> Haimre (AI 2727:5), Savastvere (Välj. 66:2), Kuude (Välj. 43:1) jt.

<sup>3</sup> S e l i r a n d, Kaberla, tahv. XVII:1.

Saaremaal olid kõige levinumad kolmnurkpeaga rinnanõelad, mis said alguse kurššidel. Kurši nõelte eeskujul tekkisid kohalikud lehekujulise ornamendiga nõelad, samuti kohalikku saaremaa tüüpi korvplettornamendiga ja mõned teised neile lähedased nõelad. Eesti mandril jäi see Saaremaale iseloomulike kolmnurkpeaga nõelakuju täiesti võõraks.

Ristpeaga rinnanõelu esines kurššidel juba 3.-4. sajandil;<sup>1</sup> kurši-sengali alal olid need väga levinud ka 7.-9. sajandil. Sealt levis nimetatud nõelakuju mandri-estlastele, kes seda tüüpi omaparasel viisil edasi arendasid: tekkisid kaksikristpea- ja ühendatud harudega ristpeanõelad. Mandri-Eestist levis hiline ühendatud harudega ristpeanõelatüüp ka Saaremaale ja muutus seal 13. sajandi algusest peale, mil kolmnurkpeaga nõelu enam ei tehtud, - valitsevaks nõelatüübiks.

Rinnanõelad olid nii saarte- kui mandri-estlastel II aastatuhande algul kõige iseloomulikumaks ehteks. Balti hõimud neid sel ajal enam ei kandnud; lätgalitel puuduvad rinnanõelad täielikult, ka mujal Lätis esines neid väga vähe. Teatud erandi moodustab ainult Kuramaa-liivlaste ala; liivlastel olid levinud samasugused kolmnurkpeaga nõelad kui Saaremaalgi, ehkki neid kanti palju vähem. Selle nagu ka mitmete muude esemetüüpide poolest oli Saaremaa kohalik kultuur märksa lähedasem Kuramaale kui mandri-Eestile. Käsiteldud nõelatüüpide <sup>mis tihedus</sup> esinev levik ja päritolu näitab sel-

---

<sup>1</sup> G a e r t e, joon. 176a.

gesti Saaremaa materiaalse kultuuri omapära ja erinevust  
võrreldes mandri-Eestiga.

## 2. Keekandjad, keed ja vahel lülid.

Suurte mitmekordsete rinnakeede kinnitamiseks kasutati kõikjal Baltimaadel ja Soomes keekandjaid. Samuti kui rinnanõeladki, peegeldavad ka keekandjad kohalikke erinevusi; liivi, balti, mandri-eesti ja soome hõimudel olid kõigil välja kujunenud oma erilised keekandja tüübid.

Saaremaale olid iseloomulikud poolovaalsed keekandjad, mida kivi kalmetest ja juhuleidudena on seni kogutud 62. Kaks kolmandikku neist on säilinud tervelt. Tagakülje allääres on neil 2-5 aasa keede jaoks; Ülaosas on üks aas, millest käis läbi keekandjat rinnanõelaga ühendav rõngas. Mõnikord on leitud paaris täiesti identseid sama vormi abil valatud keekandjaid, need on olnud ilmselt sama keeküljes. Poolovaalsete keekandjate seas esines mitmesuguse kuju ja ornamendiga eksemplare.

Madalaid, suhteliselt väikseid 3-4 cm laiuseid peaaegu poolringikujulisi keekandjaid leiti viis,<sup>1</sup> (tahv. <sup>LXXIV</sup> LXX:1) millest kaks on eriti madalad, peaaegu luunulakujulised.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:3186) kaldest, juhuleid Põlde Tornimäelt (AI K 8:9).

<sup>2</sup> Leedri (AI 3822:38,39) kaldest.

Moned samasugused keekandjad on tunda ka mandrilt;<sup>1</sup> Kuramaa liivlaste alalt leiti neid arvukalt, manikord koos saaremaa tüüpi korpplettornamendis naeltega;<sup>2</sup> Vaina- ja Koiva-liivlaste kalmeis esinesid nad koos kilpkonnasõlgedega.<sup>3</sup> Neil on all- aares neli kitsast väljaulatuvat nasa keede jaoks ja ülal- aares kitsas kand. Pealispind on ilustatud tükijoontest geomeetrilise romb- või sik-sak ornamendi ja silmkestega.

Kaks keekandjat on kõrgemad ja suuremad (tahv. LXXIV:3);<sup>4</sup> ülal- aares on neil üks, all- aares kolm kuni neli k e t t a k u - j u l i s t l a i e n d i t. Kinnitusaasad asetsevad sellis- tel nagu ka kõigil järgnevalt kirjeldatavail keekandjail taga- küljel. Nad on ilustatud kontsentriliste ringide ja kolmnurka- de ridade või sik-sak joontega.

Kolm keekandjat on samasuguse kuju ja ornamendiga;<sup>5</sup> ai- nult all- aare laiendid on neil ü h e n d a t u d, nii et sin- na jääb laiendite arvust olenevalt kaks kuni kolm auku (tahv. LXXIV:4). Peale kontsentriliste ringide on neil veel kitsas põimilustus, mis sarnaneb saaremaa tüüpi laienevate otstega kaevõrude ornamendiga. Ühel sellisel aukudega keekandjal on kummalgi küljel väike laiend (tahv. LXXIV:5). Selliste laiendite- ga

---

<sup>1</sup> Juhuleid Sassukverest (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 100:1), Peetrilt (AM 119), Aakrest (AI 3667:2) ja tapsemalt teadmata kohast (AI 159).

<sup>2</sup> Talsi linnamäelt (LVM Tals. 322:7), Libagu (LVM 7344: 12), Aparina (LVM 7602:1) kalmistust.

<sup>3</sup> A s p e l i n, nr. 2053, 2081; RK, tahv. 14:2,5.

<sup>4</sup> Uduvere kalmest (RK, tahv. 29:12).

<sup>5</sup> Uduvere kalmest (A s p e l i n, nr. 1968; AI K 15:189), juhuleid Ardlast (AI K 89:126).

keekandjad olid levinud kursi hõimudel, <sup>namasid</sup> selliseid laiendeid esines ka kursi ristpeaga rinnanõeltel.<sup>1</sup> Mitmeid vasteid kirjeldatud Saaremaa keekandjaile on teada ka Kuramaaliivi, semgali ja Koiva- ning Väina-liivi hõimudelt.<sup>2</sup> Liivi ja balti alal olid sellised keekandjad sageli ilustatud veel hõbeplateeringu ja kooniliste nuppudega. Eesti mandrilt neid pole leitud, kui mitte arvestada kitsamat ja teistsuguste aasadega eksemplari Kirimäelt.<sup>3</sup> Viimane on dateeritud 6. sajandisse, kuid selle geneetiline seos kõnesolevate Saaremaa keekandjatega on küsitav.

Viis keekandjat on samasuguse üldkujuga kui augulised keekandjadki (tahv. LXXV ~~LXXI~~:3)<sup>4</sup>, kuid k i n n i s e d, aukude kohta märgitseb neil ainult ilustus. See koosneb reljeefsest valades kujundatud kaarjoontest ja kontsentrilistest ringidest.

Valdav enamik poolovaalsetest keekandjatest on üsna suured ja massiivsed (laius umbes 6 cm). Oma kujult sarnanevad nad täiesti eelnevatega (tahv. LXXV ~~LXXI~~:6), kuid on

<sup>1</sup> N a g e v i č i u s, Prizmonti, tahv. XA; G a e r -  
t e, joon. 258b; Rinnanõel on teada Anduliai kalmistust.

<sup>2</sup> RK, tahv. 11:12, 14:1; Š t u r m s, Liven, joon. 8;  
T a l l g r e n, ZAE II, joon. 101.

<sup>3</sup> Tallgren, ZAE II, joon. 11.

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:2167, 2172), Upa (AI K 60:1) ja Sauvere (AI K 13:18) kalmistust.

i l m a o r n a m e n d i t a.<sup>1</sup> Mõningate pinnal on säilinud pisut hõbedat;<sup>2</sup> see näitab, et vähemalt osaliselt olid nad hõbedaga ilustatud. Üksikuid samasuguseid keekandjaid on leitud ka mandrilt,<sup>3</sup> nende seas üks suur rinnakee rauast hõbedaga ilustatud keekandjatega.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. X:8,9; H o l z m a y e r, O s i l i a n a III, lk. 36; Viltina (AI 3884:2, 39, 382, 1041, 1976, 3511, 3618, 3622, 3658, 4715, 5590), Ilpla (AI K 1:6, 7, 202), Kaku (AI 3995:517, 609), <sup>(AI 3729:4,5)</sup> Piila (Berl. M. II 7270), Pärni (AI 3822:398), Uduvere (AI K 15:1, 78, 190), Paikula (AI K 3:1,2, K 7:6), Kalmu (AI 3822:166, 167, 192), Paju (Latv. V. M. 20A, 123) kalmest, juhuleiud Kihelkonna kiriku juurest (AI 3822:426), Rahula (AI K 6:65,66) ja ~~Elne~~ (AI 3729:4,5) külast, endise Kärla kihelkonna piirest (AI K 79:5) ja teadmata kohast Saaremaalt (A s p e l i n, nr. 1964; K 88:1-3, 5, 6, 20, 120, 121).

<sup>2</sup> Paikula (AI K 7:5) ja Sauvere (AI K 13:17) kalmest, juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:9).

<sup>3</sup> Verevi (AI 2817:58) kalmest ja Liikva (AI 2505:1) kalmest, juhuleiud Põltsamaalt (AI 2743:3), Lihulast (AI 3312:8), Jüri kiriku juurest (AI 3542), Kodaverest (AI 394) ja teadmata kohast (P.48).

<sup>4</sup> Juhuleid Põltsamaalt (AI 3828:1).



✓ Hoopis sagedasemaks leiuks kui mandril olid niisugused keekandjad liivi-kurši-sengali hõimudel,<sup>1</sup> paar samalaadset keekandjat on teada ka vadja-slaavi alalt, kus neid on kantud ripatsitena.<sup>2</sup>

A.M. Tallgreni järgi on käsitletavate keekandjate vanimaks astmeks madalad luunulakujulised keekandjad.<sup>3</sup> Järgmise astme moodustavad tugevasti laienerud aasadega kõrgemad ja suuremad eksemplarid; järgnevalt need laiendid ühendatakse, kuna viimase astme keekandjail on sel ühendamisel tekkinud augud kadunud. Kolm viimast astet on omavahel kahtlemata arengulises seoses. Nende areng vastab täiesti ristpeaga rinnanõelte kujunemisele, millega nad sarnanevad ka ornamendilt. Poolovaalsete keekandjate väljakujundamine ei toimunud aga mitte <sup>saarlasi</sup> Saaremaal, vaid kurši <sup>side poolt</sup> hõimudel. Nagu näitab rida ühesuguseid laide mõlemalt alalt, võtsid saarlased kuršidelt üle juba välja arendatud poolovaalse keekandja tüübi. Kas selle tüübi lähtevormiks olid madalad luunulakujulised keekandjad, või mitte, - pole seni kronoloogiliselt tõestatud. Nagu näitavad vastavad leiud Viltina ja Käku kalnistuist, samuti mitmelt poolt liivi-läti alalt, kanti madalaid väljaulatuvate aasadega keekandjaid II aasta-

✓ <sup>1</sup> B o y, tahv. VIII c, IX b; A s p e l l i n, nr.2082; RK, tahv. 11:8; K r u s e, tahv. 17:5,6; Å b e r g, joon. 201.

<sup>2</sup> MAP 20, tahv. XI:22.

<sup>3</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 74 jj, joon. 100.

tuhande algal poolvaalsetega kõrvuti. Seega näikse nad pigem moodustavat poolvaalsete keekandjate variandi kui lähtevormi. Kuna Kirimäelt leitud keekandjal olid allääres laiendid, ning samuti ka väljaulatuvad aasad, siis tuleb niisuguste aasadega eksemplare pidada kahtlemata arenguliselt kõige varasemateks. Poolvaalsete keekandjate lähtekuju tuleks otsida Kirimäe tüüpi keekandja hilisemate arenguvormide seast.

Poolvaalsed keekandjad kuuluvad tüüpiliste balti ehete hulka. Vanimad Saaremaa leidudega täpselt sarnanevad laiendite ja aukudega eksemplarid on Klaipeda piirkonnas dateeritud 8.-9. sajandisse.<sup>1</sup> Ligikaudu samasse või pisut hilisemasse aega peaksid kuuluma ka vastavad Saaremaa leiud. Ilma aukudeta massiivsemad ja hobedaga ilustatud keekandjad on neist hilisemad, kuuludes peamiselt 11.-12. sajandisse. Neid kanti koos kohaliku saaremaa tüüpi kolmnurksega nõeltega. Kuna laibakalmistust selliseid keekandjaid pole leitud, siis paistab, et 13. sajandil neid enam ei valmistatud.

Väljaulatuvate aasadega madalamad keekandjad Saaremaal märkimisväärselt ei levinud. Kõrged poolvaalsed keekandjad kodumesiid seevastu kiiresti ja muutusid enes liigis peaaegu ainuvalitsevaks. Nende põhikuju sealjuures oluliselt ei muutunud, vaid, kooskõlas saarte ehete barokse iseloomuga, ainult mõnevõrra suurenes. Nii on käsiteldud keekandjad saarlaste ainelise kultuuri üheks iseloomulikuks tunnuseks; nendril jäid nad põhiliselt võõraks.

<sup>1</sup> Nagovičis, Stoffliche Kultur, lk. 63.

Teisi keekandjaid on leitud ainult üksikult. Suhteliselt rohkesti, nimelt neli, leiti liivipäraseid keekandjaid (tahv. LXXV:1)<sup>1</sup>. Need olid tüüpilised Koiva- ja Väina-liivlastele; sealt on nad levinud ka semgali ja vähemal määral Kuramaa-liivi hõimudele.<sup>2</sup> Mõningaid sama tüüpi keekandjaid on teada ka Eesti mandrilt<sup>3</sup> ja üks koguni Rootsis.<sup>4</sup> Vastavaid Saaremaa leide võib arvata importesemeile,<sup>5</sup> võibolla on mõni neist tehtud ka koha peal.

Tahvilil LXXIV:2 kujutatud keekandjaid on kaks.<sup>5</sup> Need esindavad Soomes ja Karjalas 11.-13. sajandil üldlevinud tüüpi<sup>6</sup> ja on kahtlemata sealt pärit. Väljaspool nimetatud piirkonda soome tüüpi keekandjaid peaaegu ei ole.

Paiküla kalmest leiti üks väike, ligikaudu neljakandiline a ž u u r n e keekandja<sup>7</sup>; võibolla on seda kantud ka ripatsi või vahelülina. Nagu näitavad mõned paralleelid semgalite ja Koiva-liivlaste alalt, pärineb see lõuna poolt.<sup>8</sup>

<sup>1</sup> Leedri (AI 3822:442) ja Viltina (AI 3884:5156) kalmistust, juhuleid lähemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:107).

<sup>2</sup> RK, tahv. 12; A s p e l i n, nr. 2080; Š t u r m s, Liven, joon. 7.

<sup>3</sup> Kõola kalmistust (AI 2462:31b), juhuleid Kullamaalt (AM 227) ja Tallinna lähedalt (FMM 44157, III OTK.xp. 31/31a).

<sup>4</sup> M o n t e l i u s, joon. 623.

<sup>5</sup> Paiküla kalmest (AI K 3:8).

<sup>6</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 712; H a o k m a n, H e i k e l, tahv. 56:6-8, 58:3,9.

<sup>7</sup> AI K 3:13.

<sup>8</sup> RK, tahv. 18:14, 15; B o y, tahv. VIII:f,g.

Keed või keeketid on rinnakeede kõige olulisem osa, mis aga pika aja vältel püsis laial alal peaaegu muutumatu. Nii kanti 10.-13. sajandil kõikjal Baltimadel, Soomes ja ida pool, vadja-alanvi alal ühtlaselt 0,6 - 0,8 cm labimõduga kahekordsetest lülidest kette. Sellised ketid moodustavad ka Saaremaal ligemale poole sailinud ketikatkendeist, või üksikülidest, mida leiti rohkesti nii kivi- kui ka laibakalmistuist (tahv. LXXIV:1,6, LXXV:1, LXXVI:4,9, LXXVIII:12). Samasuguseid ühekordsetest lülidest kette esines palju vahem.

Saaremaal iseloomulikud keed olid väga jämedad ja raske (tahv. LXX:3).<sup>1</sup> Need koosnevad enamasti kahe-, tihti aga ka ühekordsetest 1 - 1,8 cm labimõduga lülidest. Kahekordsete lülide vastasküljed on pisut lamendatud. Terveid seda laadi keesid pole sailinud, mistõttu ka nende pikkus pole määratav. Kõige pikem sellise kee katkend leiti koos saaremaa tüüpi kolmnurkpeaga rinnanõela ja liiviparase keekandjaga, <sup>kukiti</sup> selle pikkus on 107 cm.<sup>2</sup> Jämedaid kohalikku tüüpi kee katkendeid ja üksikülisid leiti massiliselt kõigist seni uuritud kivikalmetest. <sup>Kirjeldataud</sup> Selliseid keesid kanti koos poolovaalsete keekandjate ja kolmnurkpeaga nõeltega peamiselt 11.-12. sajandil. Laibakalmistuis, kus nimetatud nõelad ja keekandjad punduvad, ei esine ka jämedaid keesid. Lähemaid vasteid esines saare-

<sup>1</sup> Paar sellist kee katkendit on joonistatud A s p e - 1 i n, nr. 1975.

<sup>2</sup> Juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AY 85:108).

maa tüüpi keedele ainult kursi-liivi alal.<sup>1</sup> Mandrilt neid pole leitud. Sisut peenemaid kette on teada Lääne-Eestist, kus nad on tehtud ilmselt Saaremaa keede eeskujul.<sup>2</sup> Kirjelatud keed samuti kui muudki saartele iseloomulikud ehted on oma massiivse ilme omandanud vastavate kursi esemete mõjul. Kurssidele olid massiivsed ehted omased I aastatuhande lõpul, saarlastele aga II aastatuhande algul.

Rinnakeena kanti ka pikki rauast südamikuga lameda pronkstraadiga mässitud varraslülisid. Üks niisuguse kee osa leiti koos poolovaalse keekandjaga (tahv. <sup>LXXV</sup>LXXI:6). Samasugused lülid olid ka varrasahelikel, mistõttu rinnakee lülid pole teiste varraslülide seast eraldatavad.

Uduvere kalmistust leiti erandlikult veel S-tähe kujulistest lülidest põimitud kee katkendeid (tahv. <sup>LXXV</sup>LXXI:2). Üksikuid, samasuguseid, sageli hõbedast kee katkendeid on teada Ojamaalt, Soomest ja teistelt naaberaladelt.<sup>3</sup> Saaremaale on mainitud kee sattunud arvatavasti importesemena.

---

<sup>1</sup> Friednieki Zlēku (Latv. V. M. 9174:5, 9291:4).

<sup>2</sup> Laukna (AI 3722:10), Haimre (AI 3248, 3988:1,2), Moka (AI 3710:37), Vardi (AI 3338:34), Karuse (AI 134:24) kalmest.

<sup>3</sup> Stenberger, Schatzfunde II, joon. 227:12; Kivikoski, <sup>EZFII</sup>, joon. 1065, 1066.

Väiksemaid keekettide v a h e l ü l i s i d on leitud 24, neist neli katkenditena.<sup>1</sup> Need on kõik ühte tüüpi, ristkülikulised, aasadega varustatud, pikisuunaliste voldikeste ja silmakestega ilustatud. Sellised vahelülid olid levinud kõikjal mandril, Soomes ja teistel Baltimaadel.<sup>2</sup>

Suuremaid rinnakeede v a h e p l a a t e on leitud seitse, millest neli on säilinud katkenditena. Kaks vaheplaati on ilustatud loomakujukeste ja linnupeataoliste laienditega (tahv. <sup>LXXV</sup>~~LXXI~~:5).<sup>3</sup> Kahel plaadil on samasugused aukudega laiendid nagu Kuramaa-liivi kolmnurkpeaga rinnanõeltelgi (tahv. <sup>LXXIV</sup>~~LXXI~~:5)<sup>4</sup>. Samasugustest vaheplaatidest pärinevad arvatavasti ka kaks väikest katkendit.<sup>5</sup> Üks vaheplaat on sirge, augulise äärega ja soonte ning kolmnurkadega ilustatud.<sup>6</sup> Sellele esines enamvähem täpne vaste mandril.<sup>7</sup> Loomakujukestega kaunistamine oli kõige levinum balti hõimudel. Seal, ~~Kursi~~ <sup>Kursi</sup>-liivi-sengali hõimude alal esines ka samalaad-

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. <sup>IX</sup>~~IX~~:16; Viltina (AI 3884: 566, 2588, 3038, 3041, 3388, 4553, 4588, 4769), Ilpla (AI K: 1:8), Uduvere (AI K 15:2, 82, 83), Piila (Latv. V. M. I 1408) ja Kaarma Loona (AI K 17:65, 66) kivikalimest, juhuleiud Rahulast (AI K 6:67-71), Sarapikult (AI 3822:446), ning Kihelkonnalt (AI K 74:2,3).

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, tahv. II, IV; H a c k m a n, H e i k e l, tahv. 56:1; A s p e l i n, nr. 2080; RK, tahv. 12-13.

<sup>3</sup> Juhuleid Rahulast (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 105).

<sup>4</sup> Juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AI K 29:129).

<sup>5</sup> Uduvere (AI K 15:81) ja Kaarma Loona (AI 3729:6) kalimest.

<sup>6</sup> Kaarma Loona kivikalimest (RK, tahv. 29:6).

<sup>7</sup> Peetrilt leitud rinnakee küljes (AM 119).

seid looma- ja linnukujudestega ilustatud vaheplaate kui Saaremaalgi.<sup>1</sup> Üks auguliste laienditega vaheplaat on teada ka mandrilt.<sup>2</sup> Kuna täpsed vasted kirjeldatud vaheplaatidele puuduvad, võib arvata, et nad on tehtud kõikjal koba peal algselt külli vastavate balti ehte eeskujul. Nagu kõiki suurte, mitmekordsete rinnakeede osi, ei ole ka vaheplaate seni saarte laibakalmistuist leitud, samuti puuduvad nad Muhumaal.

### 3. R i p a t s i d   j a   k u l j u s e d.

Ripatseid ja kuljuseid kanti kõige sagedamini rinnakeede küljes, harvemini ka kaela ümber, helmekee vahel. Ripatsite kuju ja ornament näitab, et neile omistati ilmselt maagilist toimet; tõenäoselt kanti neid kaitse eesmärgil nõiduse või kurjade vaimude vastu. Briti levinud olid ripatsid ja kuljused balti hõimudel, läänemeresoomlased kandsid neid vähem. Saare- ja Muhumaalt on leitud kokku 60 ripatsit. Enamik neist on tehtud pronksist, mõned ka hõbedast. Kõige rohkem on sõrjaid ja ristikujulisi ripatseid, kõik teised ripatsitüübid on väga vähesel määral esindatud.

Ümmargusi, sõrja ja id ripatseid leiti kivi- ja laibakalmistuist kokku 16. Need on kõik väiksed, 1,7 - 3,3 cm läbimõeduga. Üks poolik ripats on hõbedast, ümber ääre

---

<sup>1</sup> Cēsise kalmistust (Latv. V. M. 1977:3), Daugmale linnamäelt (Latv. V. M. Daug. 644).

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, tahv. IV.

kulgeva topeltkolmnurkade reaga ilustatud.<sup>1</sup> See asetses ühe-  
realise aaspeaga nõeltega kee keskel, mida kasutati arvatavas-  
ti liniku kinnitamiseks. Neli pronksripatsit on läbitud auku-  
dega nii, et ühel jääb sõõri keskele risti- (tahv. LXXVI:1),  
teistel kettakujund.<sup>2</sup> Neli ohukesest pronksplekist ripatsit  
on ilustatud kummitud kühmukestega,<sup>3</sup> ühel neist on silmusneli-  
nurk, teistel ristimotiiv (tahv. LXXVI:2-4), ühel on isegi taim-  
ornamendi jälgi.<sup>4</sup> Mitmel väiksel mündisuurusel ripatsil on or-  
nament täiesti kulunud,<sup>5</sup> üks neist on tehtud erandlikult  
rauast.<sup>6</sup>

Samalaadseid ripatseid on sageli leitud mandrilt<sup>7</sup> ja  
teistelt Baltimaadelt<sup>8</sup>, samuti Soomest ja Ojamaalt.<sup>9</sup> Koiva-  
liivlaste alalt leiti muuseas pronkstraadist kaelavõru, mil-  
lele oli lükitud seitse sõõrjat kummitud kühmukestega ri-

---

<sup>1</sup> Paiküla kivi-kalmest (AI K 3:45).

<sup>2</sup> Juhuleiud Vältä (AI 3127) külast ja teadmata kohast  
(AI K 84:13) Saaremaalt.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:2908) ja Oriküla (AI K 4:79) kalmest.

<sup>4</sup> Juhuleid teadmata kohast (AI K 84:12).

<sup>5</sup> Viltina kivi-kalmest (AI 3884:5161, 5177), juhuleiud  
Põidelt (AI K 50:9) ja Pühast (AI 2513:9).

<sup>6</sup> Randvere kivi-kalmest (AI 3895:26).

<sup>7</sup> Näit. M.-Magdaleena (AI 1646:6-8, 26, 29), Tarvastu  
(AI 1861b:96), Mihkli (AI 3318:2).

<sup>8</sup> Talsi (L V M 108:1), Užava (L V M 9109:11), Daugmale  
(L.V.M. 504), Vilkuužiža (L V M 1261, 1262).

<sup>9</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 720-724, 748, 749;  
S t e n b e r g e r, Schatzfunde I, joon. 51:4, 6, 9.



patsit.<sup>1</sup> Sellised ripatsid on tehtud kõikjal koha peal ja kuuluvad nii Saaremaal kui ma mujal põhiliselt 11.-13. sajandisse. Algselt hakati neid valmistama arvatavasti ripatsmüntide eeskujul. Aegapidi sõorjad ripatsid suurenesid, nende ornament aga sealjuures märkimisväärselt ei muutunud. Suuremaid enamasti hõbedast ripatseid tuntakse rinnalehtede nime all; <sup>näide</sup> edaspidi käsitletakse neid eraldi.

R i s t i k u j u l i s i ripatseid on seni teada ainult kiviakmetest 18. Kolm neist on ajuursed ja meenutavad Karjala keekandjaid.<sup>2</sup> Kaks ristripatsit on ilustatud valades kujundatud reljeefsete kühmukeste (tahv. <sup>LXXVI</sup> LXXVI:5)<sup>3</sup>, üks silmakestega.<sup>4</sup> Ühel on järsult lõppevad harud ja soonornament.<sup>5</sup> Sellele on täpseid vasteid teada Ojamaalt ja mujalt Rootsist,<sup>6</sup> mistõttu seda võib arvata importesemeks. Kaheksa ristripatsit on lihtsad, pisut jämenevate harudega.<sup>7</sup> Selliseid on rohkesti leitud mandrilt, samuti Lätist ja vadjaslaavi alalt.<sup>8</sup> Neid valmistati vene linnades ja

<sup>1</sup> K i w u l l, tahv. II:5.

<sup>2</sup> Juhuleid Põidelt (AI K 48:2) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:64, 70).

<sup>3</sup> Viltina kalmest (AI 3884:4770).

<sup>4</sup> Juhuleid Põide Kabelimäelt (AI 2271:1).

<sup>5</sup> Viltina kalmest (AI 3884:762)

<sup>6</sup> S t e n b e r g e r, Schatzfunde I, joon. 32:1; A r b m a n, Birka, tahv. 102:5-11.

<sup>7</sup> K u s t i n, Randvere (tahv. <sup>X</sup> X:3 ); Viltina (AI 3884:1640, 5161) ja Kogula (AI 2657:5) kalmest, ning teadmata kohast (AI K 88:52).

<sup>8</sup> T a l l g r e n, ZAE II, tahv. XI, XIII:1,2; MEL, joon. 142:2; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1069-1071; Latviešu kultūra senatnē, tahv. 107:11; MAP 20, tahv.V:7; RK, tahv. 18:25.

levitati sealt ka Eestisse. Ristripatsid olid juba varem tuntud, kuid ristiusu sümbolina muutusid nad Eestis kõige levinumaks 12.-13. sajandil; mingeid kohalikke eritunnuseid nad kusagil ei näita.

Kolmnurga- või s e g m e n d i k u j u l i s i ripatseid leiti kuus.<sup>1</sup> Need on ilustatud reljeefse geomeetrilise ornamendiga, mõnikord ka silmakestega. Ülaosas on neil kaks aukudega, vahel looma- või linnupeakujulist laiendit (tahv. <sup>LXXVI</sup> LXXII:7,8). Üks väike ripats on tinast (tahv. <sup>LXXVI</sup> LXXII:6). Selliseid ripatseid esines rohkesti balti hõimudel; mõningaid on teada ka mandrilt ja vadja-slaavi alalt.<sup>2</sup> Paulseni arvates kujunesid nad kirve- või kammitaolistest ripatsitest, mida on leitud mitmelt poolt Baltimaadelt.<sup>3</sup> Balti hõimudekt on kõnesolev ripatsikuju levinud ka Saaremaale. Mainitud ripatseid leiti ainult kivist kalmetest, järelikult kuuluvad nad enamasti 11.-12. sajandisse; lähemalt dateeritavaid leide nende seas ei ole.

N e e r u k u j u l i s i ripatseid leiti kivist kalmetest ja juhuleidudena kokku viis,<sup>4</sup> Ühe katkise ažuurse eksemplari küljes oli säilinud rinnakee osa (tahv. <sup>LXXVI</sup> LXXII:9). Üks neist oli ilustatud lohukestega, teistel pole or-

<sup>1</sup> Paikula (AI K 3:6,7) ja Sepalt (AI 3807:6) kalmet.

<sup>2</sup> RK, tahv. 18:22, 27:15; P a u l s e n, Axt u. Kraus, joon. 98:4; 1936 gadā izraktā, lk. 30, joon. 8.

<sup>3</sup> P a u l s e n, m.t., lk. 167; RK, tahv.18:21,22.

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:5461), Kaarna Loona (RK, nr.736:11) ja Pärni (AI 3822:402) kalmet, juhuleid teadmata kohast (AI K 84:15).

namenti esilinud. Selliseid ripatseid on teada ka Eesti mandrilt.<sup>1</sup> 10.-12. sajandil olid nad levinud kõikjal Läänemere rannikualadel; mingeid kohalikke erijooni nad ei näita.<sup>2</sup>

Kaks p i r n i k u j u l i s t pronksplekist ripatsit on ilma ornamendita ja ilmselt koha peal tehtud (tahv. LXXVIII:4).<sup>3</sup> Usna lähedane vaste on neile teada mandrilt.<sup>4</sup>

R o m b i l l i n e kahekordsest pronksplekist kummitud kühmukestega ripats (tahv. LXXVI:11) sarnaneb ornamendilt sarrjate ripatsite ja rinnalehtedega. Samasuguseid on leitud ka mandrilt,<sup>5</sup> veelgi rohkem aga liivi ja balti hõimude alalt.<sup>6</sup>

Kaks S- t ä h n e taolist ripatsit lõpevad looma- või linnupea kujundiga (tahv. LXXVI:10)<sup>7</sup> ja sarnanevad vastavate rihmakseltega (vt. tahv. LVI:3). Neid kanti ka vahelülide või rihmajagajatena. Mandrilt leiti selline vahelüli koos noakujulise ripatsiga.<sup>8</sup> Vanimaid S-kujulisi ripatseid on teada kura

---

<sup>1</sup> Iru (AI 3428:583), Lahavere (AI 3578:1755) ja Naama VIj. 8682:179) linnamäelt.

<sup>2</sup> B o y, tahv. VIII:XXIIk; K i v i k o s k i, EEF II, joon. 725; A r b m a n, Birka, tahv. 103:7; G a e r t e, joon. 255d; 1936 gadā izrakto, lk. 27, joon. 1.

<sup>3</sup> Viitinaast (AI 3884:1930).

<sup>4</sup> Juhuleid endise M.-Magdaleena kihelkonna piirest (AI 1646:11).

<sup>5</sup> Kullamaa (AI 3913:17), Kuude (VIj.43:5), Tarvastu (AI 1861b:116-119).

<sup>6</sup> K a r n u p s, Talsi, joon. 12:7 jt.

<sup>7</sup> Ilpla kalmest (AI K 1:143).

<sup>8</sup> MEL, joon. 125, 143:2.

alalt, kus neid 8.-9. sajandil kanti selgedena.<sup>1</sup> Kurši alalt levis kenesolev ehtetus ka Saaremaale.

Piklikke trapeetsitaolisi ripatseid kanti mitmekaup (tahv. LXXVIII:12).<sup>2</sup> Iga ripats oli tavaliselt erineva suurusega ja sik-sakjoonte ning silmakestega ilustatud. Vaga rohkesti esines mainitud ripatseid letgalitel ja teistel balti haisudel; sealt levisid nad ka liivlaste alale, Eesti saartele ja mandrile ning isegi Peipsi taha.<sup>3</sup>

Üks Viltina kalmest leitud loomakujuline püdelitaoliste tilgutitega ripats (tahv. LXXVI:12) on pärit vadja-slaavi alalt. Vadjalastelt levisid sellised ripatsid ka Ida-Eestisse,<sup>4</sup> mujalt on neid harva.

Väike kolmnurkne merevaigust ripats<sup>5</sup> on tehtud kas kohalikust vaigust või pärineb Lati-Leedu rannikupiirkonnast, kust samasuguseid ripatseid on teada arvukalt.<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> Hoffmann, joon. 15; Gaerte, joon. 254; a,b,d; Pirminé kultūra Listuvoje, lk. 42.

<sup>2</sup> Sakle (AI K 19:3) kalmest.

<sup>3</sup> MEL, joon. 125, 143:1; RK, tahv. 18:5; MAP 14, tahv. IV, V, VIII; MAP 20, tahv. VI:2.

<sup>4</sup> MAP 20, tahv. VIII:16, 18, 19, XIII:5,6,11; Moora, Vorzeit, joon. 53:4.

<sup>5</sup> Juhuleid Muhust (Berl. M. II 7351).

<sup>6</sup> Aspelin, nr. 2006; Karnups, Talsi, joon. 12:1.

Ripatsina on kantud ka hundihammast.<sup>1</sup> Metslooma kihvadele omistati võlujõudu, mistõttu neid sageli riputati kaela või keede ja riietusesemete külge.<sup>2</sup> Arvatavasti loodeti sel viisil paremat jahionne, võibolla ka karujõudu, või kaitset metsloomade eest.

Üks katkine reljeefse inimnäo figuuriga ripats leiti koos noatupe kandeketi osaga.<sup>3</sup> Täpseid vasteid sellele pole teada, tõenäoselt on see toodud lääne poolt.

Pronksist enkolpionil on inimese, ilmselt jumalaena või mõne muu pühaku kujutus (tahv. LXXVII:11). Selliseid enamasti hõbedast enkolpione on teada Soomest, Karjalast ja mitmelt poolt Skandinaaviast. 11. sajandi lõpul ja 12. sajandil tehti neid ka Ojamaal. Mainitud Saaremaa eksemplar on ilmselt sealse päritoluga, mandrilt neid pole seni leitud.

Hõbemeeste kanti ripatsitena kas rinnakeede küljes, või helmeste vahel kaela ümber. Kivi- ja laibakalmistust ning Muhu linnuse aadest on neid seni teada kokku 46.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Juhuleid Muhu saarelt (M o o r a, Vorzeit, joon.49:7).

<sup>2</sup> BK, tahv. 12:3, 18:1; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1077; S c h w i n d t, joon. 175.

<sup>3</sup> Kaarna Loona kivikalvest (AI K 17:107).

<sup>4</sup> K u s t i n, Randvere, lk. 92; K u s t i n, Linnused, lk. 59; H o l m a y e r, Osiliana III, lk. 3; Viltina (AI 3884:27, 765, 1060, 2495, 2637, 3582, 4240, 4640) ja Paikula (AI K 7:2) kivikalvest, Loona laibakalmistust (AI 4236:56).

P r o n k s k u l j u s e i d kanti ripatsitena rinna-  
keedel, samuti helmeste vahel, tõenäoselt ka l a s t e riie-  
tuse küljes. Üks suurem kuljus rippus kahekordse esiosaga  
kaelavõrul (tahv. LXXX:3). Laibakalmistuis esines neid ainult  
naiste ja laste haudades. Kuljuste sees olev pronkskuulike  
või kivike pidi oma helinaga arvatavasti kurje vaimu peletama.

Pronkskuljuseid on seni kogutud umbes sada, põlenud ja  
katkiseid ning kokku murtud eksemplare on nende seas rohkesti.  
Enamik kuljuseid on nelja, sageli risti soonitud lehega (tahv.  
LXXVIII:7), ühel olid lehed ilustatud kummitud kühmukestega.<sup>1</sup>  
Kahest poolest koosnevaid ühe avaga kuljuseid on viis (tahv.  
LXXVII:13).<sup>2</sup> Kellukese- või koonusekujulisi kuljuseid leiti  
kümme,<sup>3</sup> kanna asemel on neil ainult auk.

Pronkskuljused olid kõikjal Baltimaadel ühesugused.<sup>4</sup> Pais-  
tab, et balti hõimude mõjul kanti neid saartel rohkem kui  
mandri-Eestis.

Väikseid pronksist l o o m a k u j u k e s i (tahv.  
LXXVII:12) leiti kivi kalmetest viis. Kaks neist olid needitud  
pronksrõngale (tahv. LXXVIII:8), teised leiti üksikult.<sup>5</sup> Nii-

---

<sup>1</sup> Viltinast (AI 3884:4784).

<sup>2</sup> Kaarma Loona (AI K 17:96) ja Oriküla (AI K 4:180) kal-  
mest.

<sup>3</sup> Uduvere kalmest (AI K 15:57-63) ja teadmata kohast  
Saaremaalt (AI K 89:122; Sa 170, 171).

<sup>4</sup> RK, tahv. 11:9, 12; Latviešu kultūra senatnē, tahv.  
63:9, 91, 93, 101.

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:943) ja Kihelkonna Loona (AI 3822:  
229) kivi kalmest.

suguste kujukestega oli teatavasti ilustatud rinnakee vahe-  
plaat (tahv. <sup>LXXV</sup>~~LXXI~~:5). Kuramaal ja semgali-liivi hõimude alal  
on täpselt samasuguseid kujukesti kantud ripatsina.<sup>1</sup> Lääne-Soo-  
mest leiti üks niisugune kujuke koos kaaluvihtidega ja arva-  
takse seetõttu samuti vihiks.<sup>2</sup> Varasemaid loomakujukesti on  
teada Klaipeda piirkonnast 7.-8. sajandist, kus nendega olid  
ilustatud hobuse valjaid.<sup>3</sup> Saaremaa kujukestel puuduvad au-  
gud, mistõttu nende riputamine oli raskendatud. Arvatavasti  
kanti neid maagilisel eesmärgil suuremate esemete küljes,  
Mandriilt selliseid kujukesti pole teada.

Suhteliselt vähesest arvust hoolimata esines Saaremaal  
väga mitmesuguseid ripatseid. Peale mõne üksiku erandi esin-  
davad kõik käsitletud ripatsid niihästi mandril kui ka teis-  
tel Läänemere rannikumaadel levinud tüüpe. Enamik ripatsi-  
tüüpe lähtus nagu muudki keeosad, algselt balti hõimudelt.  
Märkimisväärset kohalikku edasiarendamist nad ei leidnud.  
Ka enamiku üksiktüüpide levikus pole saarte ja mandri vahel  
margata olulisi erinevusi. Valdav enamik ripatseid on valmis-  
tatud kohalike meistrite poolt; importesemeid oli nende seas  
vaid mõne üksik.

---

<sup>1</sup> A s p e l i n, nr. 2123; 1936 gadā izrakto, lk. 29,  
joon. 8; Mārtinsala kalmistust (~~latv~~ V. M. I 2380).

<sup>2</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1085.

<sup>3</sup> G a e r t e, joon. 244a.

## R i n n a l e h e d.

Rinnalehed kui ehteliik olid iseloomulikud eestlastele ja soomlastele, balti hõimudele jäid nad põhiliselt võõraks. Ka liivlaste kalmistuist pole rinnalehti leitud. Neid kanti vahel harva keede küljes, enamasti aga üksikult ripatsitena rinnal. Oma kujult ja ornamendilt sarnanevad nad täiesti sõõrjate ripatsitega, mille suurenemise teel nad nähtavasti ongi tekkinud. Teatud aja vältel kanti sõõrjaid ripatseid ja rinnalehti küll kõrvuti, vahel esines mõlemaid ka koos ripatsmüntidega.

Saaremaalt leiti rinnalehti peamiselt aaretest, mõningal ka kivikalmetest, ~~seini on neid~~ kokku 20. Kõik rinnalehed on hõbedast, ainult üks pronksist, kannad on aga kõigil pronksplekist. Nende läbimõõt on 4 - 5,6 cm. Kõik rinnalehed on ilustatud kummitud kühmukeste ja tembeldatud sõõrikeste, või kolmnurkadega. Viiel rinnalehel on silmusnelinurga motiiv (tahv. <sup>LXXVII</sup> LXXIII:15)<sup>1</sup>; kolmnurkadega ilustatud eksemplare on samuti viis (tahv. <sup>LXXVII</sup> LXXIII:16).<sup>2</sup> Kahel on kummitud kodarmotiiv (tahv. <sup>LXXVII</sup> LXXIII:14)<sup>3</sup>, ühel täkkjoontest ristikujund, ning nelja kaupa tembeldatud sõõrikeste rühmad.<sup>4</sup> Kaks rinnalehte on

---

<sup>1</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, joon. 23c.

<sup>2</sup> H o l z m a y e r, m.t. joon. 23 e, d; Kaarma Loona kalmest (AI K 17:156).

<sup>3</sup> OAK 1895, joon. 165 b.

<sup>4</sup> Muhu Päälda kivikalmost (AI K 31:16).



ilustatud nelja C motiiviga ja kolmnurkadega (tahv. <sup>LXXVII</sup> LXXIII:17).  
Ühel on geomeetriline rombornament ja silmakesed.<sup>2</sup> Pronksist  
rinnaleht on teistest suurem (läbimõõt 6,5 cm) ja ainult kum-  
mitud kontsentriliste ringidega ilustatud.<sup>3</sup>

Enamasti kõik kirjeldatud rinnalehed leiavad endale täp-  
seid vasteid mandri-Eesti aaretes.<sup>4</sup> Vähemal määral on neid  
teada ka Soomest ja vadjja-slaavi alalt.<sup>5</sup> Enamik Muhu linnuse  
aardest leitud rinnalehti sarnaneb omavahel kõigi detailide  
poolest ja on tehtud kahtlemata koha peal. Muhu aarded maeti  
teatavasti 13. sajandi alguses. Rinnalehed tulid kasutusele  
hiljemalt 12. sajandi teisel poolel. 12.-13. sajandist päri-  
nevad ka varasemad suhteliselt väiksed rinnalehed mandrilt.  
Aja jooksul muutusid nad järjest suuremaks ja püsisid Eestis  
ühe kõige levinuma ehteliigina veel 16.-17. sajandil.<sup>6</sup> Suuru-  
se järgi võib kõige hilisemaks arvata pronksist rinnalehte,

---

<sup>1</sup> H o l z m a y e r, Osiliana III, joon. 21b.

<sup>2</sup> Samas, joon. 23 a.

<sup>3</sup> Juhuleid Muhu saarelt (Latv. V. M. I 2972).

<sup>4</sup> Mõned neist on pildistatud M o o r a, Verzeit, joon.  
54:4; T a l l g r e n, ZAE II, tahv. V:19, XIII:7; Balt. Stu-  
dien, tahv. XIX.

<sup>5</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 748, 749, 1049, 1050  
1052; S c h w i n d t, joon. 238; MAP 20, tahv. XII:26; MAP  
29, tahv. XXII:11.

<sup>6</sup> T ö n i s s o n, lk. 223.

täpsete paralleelide puudumisel pole see üksik juhuleid lähemalt dateeritav.

Piila kalarest leiti kaks ümmargust hõbesõlge, millel on niellotehnikas kujutatud lõvi.<sup>1</sup> Mõlemal sõlkel on nõel ära murtud ja selle asemele neetidega kinnitatud pronksplekist kand. Niiviisi muudeti sõled rinnalehtedeks. Lõvi kujutus jäi seejuures tagurpidi, - sellest nähtavasti ei hoolitud, või ei saadud aru. C.A. Nordmani järgi on mainitud sõled tehtud Skandinaavias ja kuuluvad ilustuse stiili põhjal 11. sajandi viimasesse aastakümnesse või 12. sajandi algusse.<sup>2</sup> Kaks lõvimotiiviga sõlge on teada ka Soomest, kus neid on samuti kantud rinnalehtedena.<sup>3</sup> Need, nagu ka Piila eksemplariid, on toodud Nordmani arvates Ojamaalt.

Tagamõisa aardest leiti skandinaaviapärase taimedekora-  
mendis ilustatud ümmargune hõbesõlg (tahv. <sup>LXXVIII</sup> LXXIV:10).<sup>4</sup> Nagu näitab ära murtud nõel, on ka seda kantud rinnalehena. Kand on sel algupärane, nimelt külge joodetud, mida kohalikel ehetel ei esine. Tõenäoselt on ka see pärit Ojamaalt või mujalt Rootsist, kus niisugused sõled on dateeritud 11.-12. sajandisse.

---

<sup>1</sup> N o r d m a n, Karelska, joon. 11, 12.

<sup>2</sup> N o r d m a n, Karelska, lk. 29 jj.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1001, 1058.

<sup>4</sup> N o r d m a n, Karelska, lk. 44 jj.

Toredad, rikkalikult kaunistatud rinnalehed olid nagu muudki hõbeesemed, eeskätt jõukate naiste ehteks. Nagu enamik ülikonnale omaseid ehteid olid nad saartel ja mandril väga sarnased.

### H e l m e d   j a   k a u r i t e o k a r b i d .

Kaelas kantavad helmekeed olid tavaliseks naiste ehteks, lapsed kandsid neid vähem. Helmekeed tehti nii, et suuremad helmed jäid keskele. Mitmevärviliste helmeste puhul asetati heledamad ja tumedamad vaheldumisi. Helmeste vahele paigutati mõnikord ripatsmünste, või mõni üksik ripats. Loona kalmistust leiti kee, milles helmed asetsesid kaurikarpide ja spiraal- torukestega vaheldumisi.<sup>1</sup> Üksikute suurte helmestega ilustati ka peakatteid. Riiete kaunistamist helmestega, mis oli levinud balti hõimudel, saarlased ei tundnud, - vähemalt sellekohased viited seni puuduvad.

Helmeid leiti rohkesti nii kivi- kui laibakalmistust, neid esines ka aardeleidudes ja juhuleidude seas. Uhtekokku on Saaremaalt ja Muhust seni kogutud ligemale viissada helmest. Kivikalmistuis on nad sageli sulanud ja katkised. Klaashelmed moodustavad koguhulgast rohkem kui poole, neile järgnevad pronks-, edasi hõbe-, kivi- ja merevaikhelmed.

---

<sup>1</sup> 3995:282.

<sup>2</sup> Kihelkonna Loona laibakalmistu, haud I.

# 1. K l a a s h e l m e d .

Klaashelmeid leiti peaaegu kõigist seni uuritud kalmistuist, kokku 309. Enamik neist, nimelt 184 on s i n i s e d, tumedad, hernerakujulised, 0,8 - 1,5 cm läbimõõduga.<sup>1</sup> Üheksa helmest on piklikud või ketta taolised, kaksikkoonilise üldkujuga (tahv. <sup>LXXVII</sup> LXXIII:1)<sup>2</sup>; pikuti soonitud helmeid (tahv. <sup>LXXVII</sup> LXXIII:2) on samuti üheksa.<sup>3</sup> Täpseid vasteid esines neile kõikjal Baltimaadel, Soomes, Rootsis, vadjja-slaavi alal, Novgorodis, Vana-Laadogas ja mujal.<sup>4</sup> Nad on dateeritud 10.-11. sajandisse, vadjja-slaavi alal 10.-12. sajandisse. Bestis olid sinised klaashelmed levinud veel 13. sajandi alguses; seda näitavad vastavad leiud Muhu maalinnast ja Lõhavere linnamäelt.<sup>5</sup> Saaremaa laibakalmistuis sinised helmed seni puuduvad, seetõttu võib nad suurelt osalt dateerida 11.-12. sajandisse.

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, lk. 72 ; K u s t i n, Linnused lk. 59; Viltina (AI 3884:133, 1004, 1039, 1920, 2044, 2395, 2425, 2660, 2662, 2664, 3439, 3445, 4240, 4298, 4490), Rahu (AI 4239:168), Ilpla (K 1:191) 3822:343), Kaarma Loona (RK nr.736:3), Kaku (AI 3995:202,298), Viira (AI 2635:1439) kalmistust, juhuleide Põidelt (AI K 46:3), Ratlast (AI 2501:24) Siiksaarelt (AI 3730:5), Muhust (Berl. M. II 7323) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:75-90; Sa 114,115).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:1946,2048,2503,2822,3859), Kaku (AI 3995:232) kalmest, juhuleid Põidelt Mustlast (AI 3502:3).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:2837,3858), Kaku (AI 3995:719,783), Kaarma Loona (Latv. V.M. I 1367) kalmest.

<sup>4</sup> III, a II O B B, tahv. I:3,4,14,15, II:6,7; MAP 20, XI:10, t. XIII:10; A r b m a n, Birka, tahv. 120:6 o, q, t, 122:12 h, 123:10a; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 750; MAP 29, tahv. XXII:42, 62, 67, 68.

<sup>5</sup> AI 3578:649.

Emailhelmeid leiti 17; neist seitse kera- või silindrikujulist helmest on ühevärvilised, helepruunist, oran-  
zist või punakast klaasmassist, 0,9 - 1,2 cm läbimõõduga.<sup>1</sup>  
Kümme kerakujulist helmest on pisut suuremad 0,8 - 1,6 cm  
läbimõõduga.<sup>2</sup> Need on tehtud tumesinisest või mustjast mas-  
sist heledamate valkjate ristuvate või paralleelsete triipu-  
daga. Samasuguseid helmeid on teada mandri-Eestist ja teistel  
naaberaladelt, eriti rohkesti esines neid vanades vene ja  
skandinaavia linnades.<sup>3</sup> Emailhelmed kuuluvad samuti kui sini-  
sed klaashelmedki, peamiselt 11.-12. sajandisse; laibakalmis-  
tuist neid pole leitud.

Heledaid valkjaid klaashelmeid leiti umbes sada-  
kond. Suurim 3 cm pikkune helmes on poolläbipaistvast klaa-  
sist (tahv. <sup>LXXVIII:5</sup> LXXIV:2). Kaks väiksemat on tahulised ja samuti  
poolläbipaistvad.<sup>4</sup> Enamik on sõõrjad või torukujulised (tahv.  
<sup>LXXVIII</sup> LXXIV:2) 0,8 - 1,2 cm suurused ja läbipaistmatud.

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:2844, 3952, 4107), Rahu (AI 4239:199, 222), Kaarma Loona (Latv. V.M. I 1395) kalmest, juhuleid Kaa-  
list (AI 3510:10).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:158, 413), Ilpla (AI K 1:188, 189, 191),  
Leima (AI 2643:263) kalmest, juhuleiud Siiksaarelt (AI 3730:  
5), Kihelkonnalt (AI K 74:4) ja teadmata kohast Saaremaalt  
(AI K 88:90, 91).

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1079; S t e n b e r-  
g e r, Schatzfunde I, joon. 40; MAP 29, tahv. XXII:85 jt.;  
MAP 20, tahv. XIV:21; Ш а п о в а, tahv. II:25; A r b -  
m a n, Birka, tahv. 121:10, 18, 122:30 jt.

<sup>4</sup> Viltina kalmest (AI 3884:2723, 4366) ja teadmata ko-  
hast Saaremaalt (AI K 88:74).

Suuremaid, poolläbipaistvaid tahulisi helmeid esines 12. - 14. sajandil sageli mandril ja vadja-slaavi alal.<sup>1</sup> Väiksed valkjad helmed püsisid teistega võrreldes kõige kauem mandril kanti neid veel 14.-16. sajandil.<sup>2</sup> Ka Saaremaal tule nimetatud helmeid arvata teistest klaashelmestest hilisemateks kuna peale kiviakmete esines neid ka 13.-14. sajandi laibakalmistuis.

Viis torukujulist helmest on k u l d f o o l i u m i g a<sup>3</sup>, ning kaks h o b e f o o l i u m i g a.<sup>4</sup> Vastavalt kaasleidudele kuuluvad nad 12.-13. sajandisse.

Üldiselt tuleb Saaremaalt leitud klaashelmed arvata väljast toodud esemete hulka; vähemalt pole seni mingit alust oletada nende kohaliku valmistamist. Kuna täpselt ühesugused helmed olid levinud väga laial alal, siis paistab, et neid levitati kindlatest valmistamiskeskustest. Sellisteks keskusteks olid muistsed Skandinaavia ja Vene linnad, mida saarlased oma kaubaretkedel tihti külastasid. Osaliselt saadi klaas

---

<sup>1</sup> Näit. Kaberla (AI 4116:17, 22, 27, 32) ja Kuti (AI 3992:19) kalmistus, Varbola (AI 4084:568) ja Lõhavere (AI 3578:730, 1039) linnamäel; MAP 20, tahv. XI:1.

<sup>2</sup> Näit. Otepää (AI 4127:61) ja Kõrgespalu (AI 4119:212) kalmistuis.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:3161, 4229, 4329) ja Randvere (AI 3895:67) kalmest, teadmata kohast Saaremaalt (Sa 158).

<sup>4</sup> Viltina (AI 3884:5592), Loona (AI 4236:38) kalmistust

helmeid kahtlemata ka balti hõimudelt, kes neid tõenäoselt ise valmistasid; lähemad andmed selle kohta praegu veel puuduvad. Esinemishulga järgi võib helmeid arvata üheks saarlaste üsna oluliseks <sup>tooma-</sup>kaubaks.

## 2. P r o n k s h e l m e d.

Pronkshelmeid leiti 101. Enamik tünnikesekujulisi (tahv. <sup>LXXVII</sup>~~LXXIII~~:3) pronkshelmeid oli varrasahelike vahelülideks (vt. lk. 327), kuigi pole võimalu, et neid kanti ka keena.

Nelisteist helmest on t a h u l i s e d (tahv. <sup>LXXVII</sup>~~LXXIII~~:4) 0,9 - 1,1 cm läbimõõduga. Neile on lähedasi vasteid kursori alamaoningaid on teada ka Lääne-Soomest.<sup>2</sup> Vanimad tahulised pronkshelmed on dateeritud 8.-9. sajandisse, kuid neid esineb ka hilisemate leidude seas. Saaremaale on nad ilmselt toodud kursori hõimudelt. Eesti mandril mainitud helmed seni puuduvad.

S u u r i orneeritud helmeid leiti viis. Nende pikkus on 1,7 - 2,1 cm, läbimõõt 1,6 - 2,1 cm. Üks selline helmes on illustatud korvplettornamendis, teine sik-sak joontega (tahv. <sup>LXXVII</sup>~~LXXIII~~:8,9). Kolm on kaksikkoonilise üldkujuga ja ristkriipsude ning silmakestega illustatud.<sup>3</sup> Samasugune ornament

---

<sup>1</sup> Ilpla (AI K 1:183, 184, 3822:338, 339), Käku (AI 3995 155, 161), Piila (H o l z m a y e r, Osiliana III, lk. 8), Karida (AI K 5:67, 68) kalmest, ja teadmata kohast Saaremaal (AI K 85:89-91).

<sup>2</sup> G a e r t e, joon. 266 c; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 754.

<sup>3</sup> Leedri kiviakalmest (AI 3822:97), juhuleiud teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:68, 93).

oli kõigil kohalikku tüüpi ehetel, mistõttu kõnesolevaid helmeid võib arvata teie kindlusega kohalikuks tööks. Sellele vihjab ka nende ebatavaline massiivsus, - selle järgi tuleks nad dateerida 12. sajandisse, mil rasked pronksehted olid eriti levinud. Täpseid vasteid kirjeldatud helmestele pole teada.

### 3. H ö b e h e l m e d.

Höbehelmeid leiti peamiselt Muhu linnuse aaretest ja mõnest kivikaldest kokku 34. Kõige rohkem, nimelt 14, on nende seas õhukesi pikuti soonitud helmeid.<sup>1</sup> Need on kerakujulised 1,7 - 1,8 cm läbimõeduga. Mõned neist on ilustatud veel väikeste kühmukeste ja õige peente siksakjoontega (tahv. LXXVII:6). Soonitud höbehelmeid on teada ka mandrilt ja teiselt naaberaladelt.<sup>2</sup> Nad levisid 12. sajandist peale ja püsisid veel hilisel keskajalgi.<sup>3</sup>

Filigranhelmeid leiti kümme. Kolm neist on piklikud, üks nelja koonilise kühmuga<sup>4</sup>, teised tahulised (tahv. LXXVII:7).<sup>5</sup> Mitmetahulisi helmeid (tahv. LXXVII:5) on

---

<sup>1</sup> Kõik on kogutud juhuleidudena Saaremaalt (AI K 85:67, 69-79, K 88:72, 73, 187), täpsema leiandmed puuduvad.

<sup>2</sup> Varnja (AI 1559:2), Kambja (AI 2263:23-28), Rõpina (AI 2378:3-5)

<sup>3</sup> RK, tahv. 30:16.

<sup>4</sup> Piila kaldest (Berl. M. II 7250).

<sup>5</sup> OAK 1895, joon. 165 a.



kolm,<sup>1</sup> ülejäänud on kerakujulised, spiraalilustusega.<sup>2</sup> Saaremaa filigraanhelmestele on teada enam või vähem täpseid vas- teid mitmelt poolt Vene, Skandinaavia ja Soome aaretest.<sup>3</sup> Sel- lised helmed ringlesid rahvusvahelise kaubana väga laial alal, nende päritolu pole täpsemalt määratav.

Üheksa hõbehelme on täiesti lihtsad k e r a k u j u- l i s e d, 1,2 - 1,4 cm läbimõduga.<sup>4</sup> Mõned samasugused on kogutud juhuleidudena ka mandrilt.<sup>5</sup> Nad on väga õhukesed ja seetõttu suhteliselt hõlised.

Hõbehelmeid valmistati samuti kui klaashelmeidki suurema- tes linnalistes keskustes. Saaremaale toodi neid eeskätt lääne, ja lõuna, vähemal määral ka ida poolt. Importesemeina levisid hõbehelmed Eestis 11. sajandi lõpust alates, hiljem hakati neid vähemalt mandril, valmistama ka koha peal. Saaremaalt leitud hõbehelmed olid ilmselt kaubitsemisobjektiks, mida rikka ülik- konna tellimusel väljastpoolt sisse toodi.

---

<sup>1</sup> Muhu linnuse aardest (Ermitaaž 984:3), teadmata kohast Saaremaalt (K 85:94, 95).

<sup>2</sup> RK, tahv. 27:7.

<sup>3</sup> К о р з у х и н а, tahv. XXXIII:9, XXXIV:4,5, XXXVI:1,2; S t e n b e r g e r, Schatzfunde II, joon. 67, 69. 250:10-15, 261:7,8 jt.; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1081; S c h w i n d t, joon. 216, 218.

<sup>4</sup> Juhuleiud teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:80-88).

<sup>5</sup> Põltsamaalt (AI 286:1), Hallistest (AI 740:20), Varn- jast (AI 1560).

#### 4. K i v i s t j a m e r e v a i g u s t h e l m e d.

Kaheksa l u b j a k i v i s t h e l m e s t o n v ä g a l i h t s a d ,  
k e t t a - v ö i s i l i n d r i k u j u l i s e d , 0,8 - 1,2 c m l ä b i m ä ö d u g a <sup>1</sup>. N e i d  
v ö i b a r v a t a k o h a l i k u k s t ö ö k s , k u n a l a h e m a i d v a s t e i d p o l e k u -  
s a g i l t t e a d a . Ü k s k i v i h e l m e s o n s u u r e m , 1,7 c m p i k k . <sup>2</sup> S e l l i -  
*Kivihelmed*  
s e d o l i d t u n t u d k a m a n d r i l j a t e i s t e l n a a b e r a l a d e l , v ö r r e l d e s  
m u u d e h e l m e s t e g a , k a n t i n e i d a g a k ö i k j a l v ä g a v ä h e .

T LXXVII M e r e v a i k h e l m e i d l e i t i n e l i . <sup>3</sup> N e e d o n l a -  
(tahv. LXXVII:10)/  
m e d a d k e t t a k u j u l i s e d 2 - 2,8 c m l ä b i m ä ö d u g a . / Ü k s s e l l i n e h e l -  
m e s l e i t i n a i s e h a u a s t k u k l a t a g a n t p e a k a t t e k ü l j e s t . M e r e -  
v a i k h e l m e d p ä r i n e v a d k a s L ä ä n e m e r e k a g u r a n n i k u l t , v ö i o n k o -  
g u n i k o h a p e a l t e h t u d . I I a a s t a t u h a n d e a l g u l k a n t i n e i d ü l d i -  
s e l t v ä h e .

#### 5. K a u r i k a r b i d .

Kaurikarpe on Saaremaalt kaheksateist; Muhust neid pole  
seni teada. Enamik kaurikarpe leiti naise hauast Loona kal-  
mistus, kus nad paiknesid kaelakeena valkjate klaashelme-  
vahel. <sup>4</sup> Üks kaurikarp saadi ka Viltina kivikaldest. <sup>5</sup> Ees-

---

<sup>1</sup> Käku (AI 3995:178, 191, 194, 275, 316, 321), Sauvere  
(AI K 13:31) ja Ilpla (AI K 1:190) kaldest.

<sup>2</sup> Viltina kaldest (AI 3884:1972).

<sup>3</sup> Piila kaldest (Berl. M. II 7248, 7249).

<sup>4</sup> AI 4236:12.

<sup>5</sup> AI 3884:5312.

tisse levisid India ookeanis elava kauriteo (*cypraea moneta*) karbid 13. sajandil. Peamiselt kanti neid ripatsitena.

### K a e l a v ö r u d.

Kaelavõrud olid vanaks traditsiooniliseks ehteks, mida kandsid mitte ainult neiud, vaid vähemal määral ka mehed ja isegi lapsed. Eriti omased olid kaelavõrud balti hõimudele, Eestis kanti neid vähem, Soomes veelgi vähem, - sealt on neid leitud peamiselt Baltimaade importesemeina. Saaremaal ja Muhus esines kaelavõrusid kivi- ja laibakalmistuis ning aaretes. Peale kahe varasema jämenevate otstega kaelavõru (vt. lk. 51) on tervena leitud ainult üksteist eksemplari. Valdav enamus on säilinud ainult väikeste katkenditena, mida leiti kokku 335. Tervete võrude arv pole nende katkendite järgi määratav. Paistab, et kivikalmetesse matmisel on kaelavõrusid järjekindlamalt kui teisi panuseid, meelega katki tehtud. Võrreldes teiste ehetega, nagu hoburaudsõlgedega, sõrmustega ja käevõrudega, oli kaelavõrusid vähe. Nähtavasti kandsid neid seisuse tunnuseks eeskätt jõukad ülikad.

Saaremaalt ja Muhust leitud kaelavõrud jagunevad kahte suuremasse rühma: mitmest traadist keeratud ja mitmekordsed kaelavõrud. Kuna esimese rühma kaelavõrud on kõige vanema algupärased ja kõige levinumad, siis tuleks neid käsitleda esmajärjekorras.

1. Mitmest traadist keeratud  
kaelavõrud.

Mitmest traadist keeratud kaelavõrusid kanti Saaremaal ja Muhus kõige rohkem; üheksa sellist võru on säilinud terveks, kuna vastavaid katkendeid leiti 135. Arenguliselt kõige varasemaks tüübiks on neist aasotstega kaelavõrud. Need on keeratud kolmest ümmargusest pronkstraadist nii, et kahekordse traadi vahele on asetatud kolmas traat, sellest on tehtud ka vastamisi asetsevad aasakujulised otsad, mis seoti peene traadi (tahv. <sup>LXXIX</sup>~~LXXV~~:5) või nõoriga. Uduvere kalmest leiti üks niisugune terve kaelavõru,<sup>1</sup> vastavate võrude otsakatkendeid on viis.<sup>2</sup> Viltina kivi kalmest pärineb veel kolmest traadist keeratud kaelavõruotsa katkend, mis lõpeb kahe vastastikuse spiraalina (tahv. <sup>LXXIX</sup>~~LXXV~~:1).

Aasotstega kaelavõrusid on leitud arvukalt ka mandrilt, kõige levinumad olid nad aga balti hõimudel, - kurššidel, semgalitel ja letgalitel.<sup>4</sup> H. Moora järgi on aasotstega kolmest traadist keeratud kaelavõrud kujunenud välja 6. sajandil kurššidel levinud tagasipööratud aas- ja haakotstega võru-

---

<sup>1</sup> AI K 15:34.

<sup>2</sup> Päälda (AI K 31:1), Viltina (AI 3884:2452) ja Pidula (AI K 70:1) kalmest, juhuleid Kaarmalt ("Lahinguväli" AI K 233).

<sup>3</sup> Leiukohtade loend on antud M o o r a, Bemerkungen I, lk. 148.

<sup>4</sup> K a r n u p s, joon. 11; MAP 14, tahv. III:9; RK, tahv. 15:17.

dest.<sup>1</sup> Kursi alalt levis niisugune vörukuju I aastatuhande lõpul teistesse Baltimaadesse ja Soome ning Karjalasse, üksikuid on leitud ka Ojamaalt.<sup>2</sup> Mõningaid kahekordsete spiraal otstega kaelavõrusid on teada Lätist, nende peamiseks leviku- piirkonnaks oli aga Ida-Poola.<sup>3</sup> Vastav Viltina leid on ilmselt kagupoolse päritoluga importese. Läti aasotstega kaelavõrud on dateeritud põhiliselt 9.-11. sajandisse; vastavad Ojamaa leiud kuuluvad 11. sajandisse. Nagu näitab Mõigu aardeleid, kanti neid Eestis kuni 13. sajandini; samakaua püsisid nad ka Soomes.<sup>4</sup> Ükski mainitud Saaremaa võrudest pole lähemalt dateeritav. Viltina kalmest leitud katkendid kuuluvad teiste selle kalmistu leidude järgi 11.-12. sajandisse, tervena säilinud kaelavõru Uduvere kalmistust, mis sisaldas ka I aastatuhande esemeid, võib olla varasem.

Kolmest pronkstraadist keeratud s p i r a a l s e d  
LXXXIII  
kaelavõrud on kahe-kolme keermelised (tahv. LXXXVIIII:6), piisut kitsenevate silendatud otstega, mis on ilustatud ristkriipsudega. Mõlemas otsas on neil väike ühest lamendatud traadist mõne täkkjoone ja rõngakesega ilustatud aasakujuline haak. Terveid spiraalkaelavõrusid leiti neli. Üks neist

---

<sup>1</sup> M o o r a, Bemerkungen I, lk. 152 jj.

<sup>2</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 676; N o r d m a n, Karelska, joon. 101; S t e n b e r g e r, Schatzfunde II, joon. 200:17, 214:30, 217:9.

<sup>3</sup> ~~M. Stenbergeri järgi~~, vt. S t e n b e r g e r, Schatzfunde I, lk. 95.

<sup>4</sup> T õ n i s s o n, lk. 189 ; K i v i k o s k i, Auralflussgebiet, lk. 175 jj.

pärineb Paiküla kivi-kalmistust,<sup>1</sup> teine murdunud otstega eksemplar tütarlapse hauast Loona kalmistust; teised on juhu- leiud Hakkjala oletatavast laibahauast ja teadmata kohast Saaremaalt.<sup>2</sup> Samasuguste võrude otsakatkendeid leiti 14,<sup>3</sup> millest kolm on pärit kahest traadist keeratud võrust.<sup>4</sup> Peale selle on veel rida katkendeid, mis võivad pärineda nii spiraalsetest kui ka aasotstega kaelavõrudest;<sup>5</sup> oma jämedu- selt nimetatud võrud teineteisest ei erine. Ühe niisuguse Oriküla kalmest leitud katkendi küljes oli väike ripatsiosa.

---

<sup>1</sup> M o o r a, Bemerkungen I, tahv. II:4.

<sup>2</sup> AI 3545:1, K 85:28.

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:312, 2754, 3113), Rahu (AI K 53:1, K 18:11), Paiküla (AI K 7:1), Karida (AI K 5:47, 48), Piila (AI K 9:9, 2501:15), Paju (AI K 12:5) kalmest.

<sup>4</sup> Päälda (AI K 31:2), Viltina (AI 3884:5136) ja Oriküla (AI K 4:88) kalmest.

<sup>5</sup> Viltina (AI 3884:227, 2437, 2454, 2954, 3376, 3740, 4178, 5077, 5140, 5145), Ilpla (AI K 1:197), Uduvere (AI K 15:35-46, 193, 194), Sauvere (AI K 13:9-11; IVIM 44729, III отд. xp. 39/268:152, 31/278:23, 24), Kogula (AI 2780:25), Oriküla (AI K 4:87, 137), Kalmu (AI 3822:170), Leedri (AI 3822:58,59) ja Kihelkonna Loona (AI 3822:220) kalmest, juhu- leiud Kihelkonna kiriku juurest (AI 3822:295) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:18-20, K 88:21; Sa. 2399).

Spiraalsed kaelavõrud olid iseloomulikud kurši hõimudele; Kuramaalt ja Klaipeda piirkonnast on neid leitud väga rohkesti.<sup>1</sup> Kõnesolev tüüp on tekkinud kurši alal varasemate aasots-tega kaelavõrude pikendamise teel; aas muutus sealjuures väiksemaks, haagitaoliseks ja lamenes.<sup>2</sup> Kurssidelt levis niisugune võrukujuga ka Saaremaale, kus seda märgatavalt edasi ei aren- datud. Importesemeid pole Saaremaa spiraalvõrude seas siiski võimalik eraldada. Besti mandriosas, samuti Soomes, ega ida pool, spiraalseid kaelavõrusid ei kantud. Lätis ja Lääne-Lee- dus kuuluvad nad enamasti 11.-12. sajandisse. Loona kalmis- tust leitud kaelavõru kuulub kaasleidude ja matmisviisi järgi pigem 13. sajandisse; Saaremaa kivikalmetest leitud võrud on vastavate kurši kaelavõrudega enamvähem sünkroonsed.

Neli tervet kaelavõru on k a h e k o r d s e e s i - o s a g a. Kaks niisugust Muhu linnuse aardest leitud võru on hõbedast (tahv. <sup>XXXIX</sup> LXXV:4)<sup>3</sup>, Paiküla kivikalmetest<sup>4</sup> ja Loona kalmistust koos spiraalse võruga saadud eksemplarid ~~on~~ pronk- sist. Arvukalt leiti veel samasuguste pronksvõrude katkendeid.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> RK 1930, tahv. 40:1; K a r n u p s, joon. 11; Latviešu kultūra senātne tahv. 71:3; A s p e l i n, nr. 1837-1839; N a g e v i č i u s, Stoffliche Kultur, joon. 3.

<sup>2</sup> M o o r a, Bemerkungen I, lk. 148 jj.

<sup>3</sup> Ermitaaz 984:1.

<sup>4</sup> AI K 3:39.

<sup>5</sup> Viira (AI K 36:3) ja Loona (AI 4236:5) laibakalmistust, Viltina (AI 3884:256-258, 538, 4159, 5152), Sauvere (IVM 44729, III OTd. xp. 31/27d:20-22), Oriküla (AI K 4:89), Kalmu (AI 3822:169) ja Paju (AI K 14:2) kivikalmet. Arvata- vasti pärinevad sama tüüpi kaelavõrudest ka väikesed katkendid Viltina (AI 3884:4195, 4484, 5411, 5133, 5167, 5176, 5252), Randvere (AI 3895:105), Piila (AI K 9:24), Oriküla (AI K 4:136) kalmist, ning juhuleitud Mustjala ümbrusest (Latv. V. M. III 413-414).

Võrreldes spiraalsete ja aasotsiste võrudega, on vaadeldavad kaelavõrud keeratud kolmest peenemast traadist ja seeetü is märksa peenemad. Kukla tagant suleti nad aasa ja haagiga; võrude esiosa on kahekordne; otste ja esiosa vahe on tihedalt mässitud peene pronkstraadiga. Hõbevõrudel on eriti peen ja hoolikas mässing, pronksvõrudel on see lihtsam (tahv. ~~LXXXV~~<sup>LXXX</sup>: 3) mõnikord koguni puudub. Ühe niisuguse kaelavõru külge oli riputatud kuljus; ripatseid või kuljuseid kanti tõenäoselt ka teistel sama tüüpi kaelavõrudel. Rida katkendeid pärineb samalaadsetest võrudest, mis olid keeratud 4-9 peenemast traadist.<sup>1</sup>

Üksikuid kahekordse esiosaga kaelavõrusid on teada ka mandrilt,<sup>2</sup> sagedaseks leiuks olid nad kuršside, vähemal määral ka semgalite ja latgalite alalt.<sup>3</sup> Erinevalt Saaremaa võrudest on Läti võrudel aas ja haak tihti mitte ühekordsetest vaid mitmekordselt kokkukeeratud traatidest nagu võru esiosagi.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:893, 2686, 2699, 2714, 2863, 3027, 3768, 4074, 4105, 4134, 4137, 4138, 4162, 5131, 5159, 5497), Randvere (AI 3895:17, 139), Karida (AI K 5:49), Oriküla (AI K 4:86), Kogula (AI 2780:63, 159) ja Piila (Berl. M. II 7278) kiviakmest, juhuleiud Valjalast (AI K 54:6), ja täpsenalt teadnata kohast Saaremaalt (AI K 88:17).

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAB II, tahv. XI; A s p e l i n, 1905; M o o r a, Bemerkungen I, lk. 151 jj-d.

<sup>3</sup> Latviešu kultūra senātnē, tahv. 71:2; vt. lähemalt M o o r a, m.t., lk. 153.



H. Moora käsitlese kohaselt on kahekordse esiosaga võrud kujunenud samuti kui spiraalsed võrudki, kursside alal aasa ja haagiga kaelavõrudest. Algul pikenes aasa tagasipööratud ots vöru ühele küljele, järgnevalt see ühendati vöru kaagi- poolse otsaga, kusjuures esikülj jäigi kahekordseks.<sup>1</sup> Kurssi- delt levisid niisugused võrud Saaremaale ja muutusid seal pea- gi üheks kõige eelistatumaks kaelavõrutüübiks. Teatud erine- vused Saaremaalt ja Lätist leitud võrude vahel näitavad, et selliseid võrusid valmistasid kohalikud meistrid. Importese- meid Saaremaalt leitud topeltesiosaga kaelavõrude seas ei ole. Nad on samuti kui spiraalsed võrudki, dateeritud 11.-12. sajandisse. Kõige hilisemad topelt esiosaga kaelavõrud Loona kalmistust ja Muhu linnuse aardest kuuluvad 13. sajandi al- gusse.

## 2. Mitmekordsed kaelavõrud.

Mitmekordsete kaelavõrude lähtevormiks olid ühekordsed sadula- ja kargupeataoliste otstega ning neist kujunenud võ- rud, mida Saaremaalt on seni vähe leitud. S a d u l a- ja k a r g u p e a otstega võrud on esindatud ainult ühe Irase külast saadud katkendi näol.<sup>2</sup> See pärineb otste suunas veidi laienevast kuukandilise ristilõikega võrust, mis oli ilusta- tud väikeste ristsäikudega. Niisugused võrud olid väga levi-

---

<sup>1</sup> M o o r a, Bemerkungen I, tahv.III:1-3.

<sup>2</sup> A I K 63:1.

nud Latgallia, Ida-Leedus, Valge-Venes, mujal Lätis esines neid vähem,<sup>1</sup> mitmeid sama tüüpi hõbevõrusid on teada ka Eesti mandrilt, üksikuid Soomest ja Rootsist.<sup>2</sup> A.M. Tallgreni, H. Moora ja A. Karnupsi järgi on mainitud kaelavõrud kujunenud Dnepri ülemjooksul, Latgallias ja Ida-Leedus aasa ja haagiga kaelavõrude ning paksenevate otstega kaelavõrude kontaminatsiooni resultaadina,<sup>3</sup> Vanimad sadul- ja kargupeaotstega kaelavõrud kuuluvad Lätis 7.-8. sajandisse, hiliseimad 12. sajandisse, kõige rohkem esines neid 9.-11. sajandil. Vastav Irase leid on tõenäoselt Lätist või kaugemalt kagu poolt pärinev importese.

K a r g u p e a k u j u l i s t e s t vaheliti otstega kaelavõrudest on üks säilinud tervelt (tahv. LXXXIV:1), teine osaliselt,<sup>4</sup> üks väike katkend pärineb arvatavasti samasugusest võrust.<sup>5</sup> Kargupeaotstega kaelavõrud olid väga levinud Sengallias, neid kanti ka Kesk- ja Ida-Leedus ja vähemal määral Ida-Lätis,<sup>6</sup> Eesti mandril ja Soomes nad seni puuduvad. Niisugused võrud on kujunenud balti hõimudel sadula- ja kargupeaotstega võrudest, millega nad ka kujult väga sarnanevad. Sengales <sup>liia kanti</sup> /kõnes olevaid võrusid hiljemalt 10. sajandist peale, põhiliselt kuuluvad nad samasse aega kui sadulotsaga võrudki.

---

<sup>1</sup> Latviešu kultūra senatnē, tahv. 61:3,4, 91:2; MAP 14, tahv. III:8; Нукшинский могильник, tahv. I:7; B o y, tahv. IV:2; K a r n u p s, lk. 133.

<sup>2</sup> T o n i s s o n, lk. 208 jj.; N e r m a n, Verbindungen joon. 188.

<sup>3</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 89; M o o r a, Bemerkungen I, lk. 154; K a r n u p s, lk. 117 jj-d.

<sup>4</sup> Rahu kalmest (AI K 53:2).

<sup>5</sup> Juhuleid Kaali külast (AI K 58:1).

<sup>6</sup> M o o r a, m.t., lk. 155; B o y, lk. 10.

M i t m e k o r d s e d kaelavõrud olid Saaremaal kahekordse esiosaga kolmest traadist keeratud võrude kõrval kõigilevinumaks tüübiks. Ühtegi neist pole säilinud tervena, vastavaid katkendeid leiti aga peaaegu kõigist seni uuritud kivikalmistust, kokku 195;<sup>1</sup> Muhemaal nad seni puuduvad. Kõik säilinud katkendid pärinevad ühesugustest lamelumera ristlõikega võrudest, mille välimine kumer külge oli otste lähedalt ilustatud paikjoonte ja silmakestega (tahv. <sup>LXXIX</sup> LXXV:2). Otstel on ristkriipsud ja astang, mis näitab, et algselt on need olnud tagasi pööratud. Võru keskosa oli kitsam, terav-ovaalse või rombiline ristlõikega. Sellised võrud neediti tavaliselt kolme-, harva ka kahe- või neljakaupa üksteise külge nii, et nad moodustasid laia kaelusetaolise kaelavõru.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 2832:2; 3884:881, 882, 921, 930, 932, 948, 2063, 2486, 2491, 2514, 2530, 2533, 2534, 2564, 2579, 2585, 2587, 2588, 2590, 2594, 2600, 2609, 2621, 2638, 2679, 3255, 3265, 3269, 3274, 3279, 3288, 3292, 3297, 3300, 3435, 3442, 3512, 3514, 3517, 3519, 3638, 3695, 3696, 3698, 3699, 4709, 4715, 4720, 4724, 4725, 4732, 5350, 5365, 5377, 5511), Ilpla (AI K 1:82; 3822:341, 353, 354, 380, 384), Kaarma Loo-na (AI K 17:74, 75), Uduvere (AI K 15:230, 231), Kaku (AI 3995:213, 250, 261, 296, 297, 311, 313, 446, 565, 616, 617, 854), Piila (AI K 9:10; Latv. VM, I 1411), Oriküla (AI K 4:36-50), Paiküla (M o o r a, Bemerkungen I, joon. 2, AI K 3:30, 31), Kogula (AI 2657:9), Sauvere (IVM 44729, III OTD. xp. 31/286:86), Kalmu (AI 3822:128, 129), Kurevere (AI 2805:8), Leedri (AI 3822:54, 75, 76, 84) ja Kihelkonna Loo-na (AI 3822:259) kalmest, juhuleind Tagamõisast (AI 3422:432), Kaalist (AI 3510:5), Kaarmalt ("Lahinguväli" AI K 23:36-44). Kärlast (AI K 79:11) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:31-37; K 89:73, 74).

Neid kanti nähtavasti nii, et laiad vahelitiulatuvad ilustatud otsad asetsesid ees.

Mitmekordsed kaelavõrud on iseloomuliku semgalitele ja<sup>alg</sup> arvatavasti ka seal välja kujunenud.<sup>1</sup> See toimus nii, et kargupeataoliselt tagasipööratud kaelavõrude otsad muutusid lihtsamaks ja kitsamaks, kuni selliseid võrusid võis omavahel ühendada. Semgalitel oli kombeks kanda palju kaelavõrusid korraga,<sup>2</sup> mistõttu üksikute võrude ühendamine oli tingitud praktilisest vajadusest. Semgalitelt levis kõnesolev võrutüüp ka Saaremaale, kus neid hakati peagi valmistama koha peal; sealjuures nende kuju, võrreldes semgali võrudega, ei muutunud. Eesti mandrilt, ega ka ida- ja põhjapoolsetelt naaberaladelt pole selliseid võrusid leitud.

Saaremaa mitmekordsete, kaelusetaoliste kaelavõrude vanus pole lähemalt määratav. Semgali paralleelide ja selle järgi, et vastavaid katkendeid leiti ainult kivikalmetest koos kohalikku tüüpi ehetege, võib arvata, et nad kuuluvad põhiliselt 11.-12. sajandisse.

### 3. Üksikult esinevad kaelavõrud.

Üks pronksist kaelavõru on paksenevate pseudotordeeritud otstega,<sup>3</sup> <sup>otiad</sup> need asetsevad teineteise vas-

---

<sup>1</sup> M o o r a, Bemerkungen I, lk. 156.

<sup>2</sup> B o y, tahv. II:IV, III:VII, IV:X.

<sup>3</sup> Juhuleid teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:27).

tas ja lõpevad neljakandiliselt nii, et igal kandil on sülguke. Üks väike katkend pärineb arvatavasti sama tüüpi võrust.<sup>1</sup> Sellised kaelavõrud olid tüüpilised latgali hõimudele, vähemal määral esines neid ka Sengallias,<sup>2</sup> üksikuid on teada Eesti mandrilt<sup>3</sup>, nende seas üks hõbevõru Kardla aardest.<sup>4</sup> Nagu näitab Kardla leid ja mõned Läti paralleelid, kanti selliseid kaelavõrusid juba 6.-7. sajandil, enamik neist kuulub aga 10.-12. sajandisse. Nimetatud kaelavõrude vähesuse tõttu Saaremaal võiks neid arvata importesemeiks.

Viltina kalmest leiti üks pronksist koonusekujuline kaelavõru nupp.<sup>5</sup> See pärineb 10.-11. sajandil mandrile iseloomulikust a a s a ja n u p u g a kaelavõrust.<sup>6</sup> Vastav Viltina võru on ilmselt mandrilt toodud.

Kõik Saaremaalt leitud kaelavõru tüübid on valmina üle võetud balti, peamiselt kurši ja sengali hõimudelt, - koha peal neid märkimisväärselt edasi ei arendatud. Võrreldes balti hõimudega, kandsid saarlased kaelavõrusid vahe, kuid märksa rohkem kui mandri-eestlased. See on seletatav balti mõjuga,

---

<sup>1</sup> Viltina kiviakalmest (AI 3884:3888).

<sup>2</sup> K a r n u p s, lk. 129 jj-d; M o o r a, Bemerkungen I, lk. 161.

<sup>3</sup> Misso kalmistust (AI 2511:1).

<sup>4</sup> R. H a u s m a n n, Der Depotfund von Dorpat. Balt. Studien, tahv. XV.

<sup>5</sup> AI 3884:2986.

<sup>6</sup> RK, tahv. 15:8; A s p e l i n, nr. 1989.

mis oli saartel tugevam kui mandril. Eriti kujukalt näitab seda Saaremaa ja mandri kaelavõrude võrdlus: nimelt kõik saartele omased kaelavõrud nagu mitmekordsed, ja spiraalsed ning topeltesiosaga kolmest traadist keeratud võrud, mandril kas puuduvad, või on väga nõrgalt esindatud. Järelikult olid saarlaste sidemed kursside ja semgalitega palju tihedamad kui mandri-eestlastel.

### K ä e v õ r u d .

Käevõrud olid eesti hõimudel üheks kõige levinumaks ehteks. Neid kandsid peamiselt naised, vähemal määral lapsed. Naaberaladelt on teada, et käevõrud olid ka meestel; Saaremaalt pole neid meeste haudadest seni küll leitud. Saaremaal ja Muhus esines käevõrusid kõikides seni lähemalt uuritud kalmistuis ja maalinnades, rohkesti on neid kogutud ka juhuleidudena. Ühtekokku on seni saadud ligi sada tervet käevõru ja 436 katkendit. Olemasolevad käevõrud jagunevad nelja põhitüüpi, nimelt laiad laienevate otstega võrud, laiad kitsenevate otstega võrud, spiraalsed võrud ja mitmest traadist keeratud võrud.

#### 1. L a i a d l a i e n e v a t e o t s t e g a k ä e v õ r u d .

Laiad laienevate otstega pronksist käevõrud on Saaremaale kõige iseloomulikumad. Võrreldes teiste tüüpidega on nende levik kõige piiratum; neid esines ainult Saaremaa kivikalmetes, Muhumaal ja Saaremaa laibakalmistuis nad puuduvad. Käsiteldavaid võrusid iseloomustab silmapaistev laius, kus-

juures nad otste poole pisut laienevad. Otsad asetsevad üsna tihedalt vastamisi ja on ilustatud, võru keskosas ornamendi ei ole. Laiuse, ristlõike, ornamendi ja muude iseärasuste põhjal jagunevad kõnesolevad käevõrud mitmeks variandiks, või arenguastmeks.

Vanima niisuguse astme moodustavad suhteliselt kitsad ja paksud lamekumera ristlõikega õige n o r g a l t l a i e -  
(*lahv. XXXI:2*)  
n e v a t e otstega käevõrud. Otsad on neil ilustatud rist-suunaliste soonte ja kolmnurkade või ringikeste ridadega, millele keskosa poole järgnevad rühmiti pikisuunalised sooned ja rõngakeste või nn. "pärlnööri" read. Seda piiravad tavaliselt sik-sakilised täkkjooned. Kolm niisugust võru on säilinud tervelt, kaks on katkised ja põlenud.<sup>1</sup> Neist üks Uduvere kalmest leitud võru on teistest õhem, peaaegu paelataolise ristlõikega.<sup>2</sup> Viltinast leitud katkend pärineb samuti õhemast käevõrust;<sup>3</sup> kolmnurkade asemel on selle otsad ilustatud ristikulgeva rombide reaga, muus osas sarnaneb ornament täiesti eelnevalt kirjeldatud käevõrude ornamendiga. Mõningaid samasuguseid käevõrusid leiti ka mandrilt, nende seas üks Viltina võruga sarnane eksemplar Mõigu 13. sajandi aardeleiust.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Uduvere (AI K 15:4,8,9,198 ja Leedri (M o o r a, Bemerkungen II, joon. 11) kalmest.

<sup>2</sup> A s p e l l i n, nr. 1969.

<sup>3</sup> AI 3884:2752.

<sup>4</sup> Leiukohtade loend on antud M o o r a, Bemerkungen II, lk. 38 jj.

Mandri võrud on Saaremaa omadest paksemad, pikisooned on neil otsapidi ühendatud, moodustades pideva lainelise soone. Sama- laadseid võrusid leiti liivi-latgali alalt,<sup>1</sup> mõned neist on veelgi paksemad, segmendilise ristilõikega.<sup>2</sup> Paar Eesti lei- dudele väga lähedast eksemplari on teada ka Soomest, kus nad kuuluvad 10. sajandi lõppu ja 11. sajandi algusse.<sup>3</sup> Niisuguse te käevõrude päritolu ja edasist muutumist on käsitlenud H. Moora.<sup>4</sup> Tema oletuse kohaselt on nad tekkinud kurši 8.-9. sajandi käevõrude alusel, millel on samasugune lainelistest pikisoontest ja pärlnöörist ornament. Sellist ornamendi kasutasid kuršid ka rihmanaastude ja teiste esemete ilustamiseks.<sup>5</sup> Mainitud kurši võrud on Saaremaa omadest kitsamad ja paksemad, üks äär on neil alati viltu; samasugune äär oli ka hilisematel kurši käevõrudel ja mõningatel Eesti mandrilt leitud paelplettornamendiga võrudel. Kurši ja liivi-latga võ- rud on dateeritud 9.-10. osalt ka 11. sajandisse.<sup>6</sup>

Saaremaalt leitud käevõrude vanus pole täpsemalt määratav. Tüpoloogiliselt ja kurši paralleelide järgi kuuluks enamik neist 10., Uduvere ja Viltina lähedased eksemplarid aga 11. sajandisse.

<sup>1</sup> RK, tahv. 20:9; Kampi Priekuli kalmistust (Latv. V. M., 418).

<sup>2</sup> RK, tahv. 20:15; A s p e l i n, nr. 2067; MAP 14, joon. 23, tahv. IX:5.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 684, 686.

<sup>4</sup> M o o r a, Bemerkungen II, lk. 25 jj-d.

<sup>5</sup> H o f f m a n n, joon. 6 b.

<sup>6</sup> H o f f m a n n, lk. 44; M o o r a, m.t., lk. 29.



Järgmise astme moodustavad kitsa paelplett-  
o r n a m e n d i g a käevõrud. Need sarnanevad eelmistega  
nii oma üldkuju kui ka ilustuse poolest ja on ilmselt tekki-  
nud sama kurši käevõrutüübi alusel.<sup>1</sup> Eelmise astme võrudest  
erinevalt on neil ristsoonte ja lainelise soonilustuse vahel  
kitsas ristsuunaline paelplettornament. Niisugused võrud olid  
iseloomulikud mandrile,<sup>2</sup> - Saaremaalt on neid teada kõigest  
kaks.<sup>3</sup> Mõlemad on lamekumera ristlõikega ja suhteliselt kit-  
sad (laius keskel 0,8, otstelt 1,6 cm). Mandrilt leitud võrud  
on Saaremaa omadest pisut paksemad ja viltu lõigatud äärega  
nagu vastavad kurši võrudki. Viimastest erinevalt on mandri  
võrudel laiemad ja õhemad otsad ja paelplettornament; viimane  
on H. Moora järgi tekkinud kurši ehetele omasest sik-sakilisest  
ilustusest.<sup>4</sup> Kuna mandri käevõrud seisavad kurši lähtetüüpi-  
dele lähemal kui vastavad Saaremaa leiud, siis on kõnesolev  
variant ilmselt mandri-eestlaste poolt välja kujundatud. Sel-  
lised võrud on dateeritud 9.-10. sajandisse.<sup>5</sup> Latist ega Soo-  
mest pole neile täpseid vasteid teada.

Kaks Uduvere kalmest leitud käevõru on eelmistest laie-  
mad, peaaegu paelakujulise ristlõikega (tahv. LXXXI:3).<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> M o o r a, Bemerkungen II, lk. 25 jj.

<sup>2</sup> Leiukohtade loend on antud M o o r a, m.t., lk. 28.

<sup>3</sup> Juhuleiud Ansi külast (AI 2643:120, 121).

<sup>4</sup> M o o r a, m.t., lk. 27.

<sup>5</sup> M o o r a, Bemerkungen II, lk. 29.

<sup>6</sup> K 15:5,7.

Oma ornamendilt sarnanevad nad taldesti mandrilt leitud värudega, kuid on neist laiemad ja ohemad. Kolmas värn Viltina kalmistust on veelgi laiem (tahv. LXXXI:5), siseküljel kulgeb sel pikisuunaline medal hari. Otstes on niihasti mandri värudele iseloomulik paelplett- kui ka Saaremaa ehetele omane korpeltornament. Kirjeldatud käevärn kujutab endast kohalikku Saaremaa varianti, mida mandri värudega ühendab ainult paelplettilustus. Tõupilistel saaremaa variandi esindajatel paelplett ornamendi ei olnud.

Uduverest leitud kitsamad käevärn kuuluvad mandri paralleelide järgi tõenäoliselt 10. sajandisse, Viltina värn on hilisem, pärinedes ilmselt 11. sajandist.

Kasiteldava tüübi s a a r e m a a variandi moodustavate väga laiade laienevate otstega käevärn (tahv. LXXXI:4), mida esines kõige arvukamalt. Peale selnevalt kirjeldatud Viltina eksemplari leiti seitse niisugust tervet värn ja 84 samasugusest värudest pärinevat katkendit.<sup>1</sup> Vaadeldavad värn on keskelt 3-4,

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. X:19 ; Viltina (AI 3884:367, 360, 363, 868, 902, 1026, 1937, 2481, 2524, 2564, 2590, 2594, 2608, 2617, 2626, 2783, 3372, 3499, 3514, 3520, 3597, 3631, 3777, 4153, 4467, 4582, 4713, 4725, 4867, 4882, 4897, Ilpla (AI K 1:79, 80; 3822:390), Kaarma Loona (AI K 17:67-71, 146), Piila (Berl. M. II 7259; A s p e l i n, nr. 1974), Uduvere (AI K 15:196), Orikula (AI K 4:138), Kogula (AI 2657:7), Paju (Museum 44729, III otg. xp. 31/29a:30; LVM I 124), Kurevere (AI 2805:6) kalmest, juhuleiud Kaarmalt ("Lahinguväli" AI K 23:9-16, K 67:77), Kärlast (M o o r a, m.t., joon. 13), Tagamaisast (AM 252:2), ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:30).

otstelt 5,5 - 6,3 cm laiused; mõningatel on siseküljel madal pikisuunaline hari.<sup>1</sup> Otsad on neil ilustatud täkkjoontest põim- sageli ka korvplettornamendiga, mille vahele on tembel datud silmakesi, harvemini väikeseid nelinurki või neljakan- dilisi tähekesi.<sup>2</sup> Lühikesed sügavad pikisooned on ümbritse- tud sik-sakiliste täkkjoontega. Samasugust ornamendi esines teatavasti ka Saaremaa tüüpi rinnanõeltel, poolovaalsetel keekandjatel ja Saaremaalt leitud kursipärastel valjanaastu- del. Paaril käevõrul esines ka kursi võrudele tüüpilist romb- ilustust.<sup>3</sup> Üks samasugune käevõru leiti koos Saaremaa tüüpi rinnanõelaga Jaagupi lähedalt Moisakülalt<sup>4</sup>; mujalt neid pole teada.

Käsiteldava saaremaa variandi lähtevormiks olid need mandri käevõrud, millel tavalise plettornamendi asemel oli pisut teistsugune põimornament<sup>5</sup>, see muutus Saaremaa võrude põhiliseks ilustuseks. Sellisteks vahevormideks mandrile ise-

---

<sup>1</sup> Uduvere (AI K 15:197), Paju (AI K 12:6), Käku (AI 3995:428).

<sup>2</sup> Paiküla (M o o r a, Bemerkungen II, joon. 14), Kihel-  
konna Loona (AI 3822:250), Kaarma Loona (Latvi VxMx I 1379).

<sup>3</sup> Leedri (AI 3822:40, 86, 87).

<sup>4</sup> P. 10:67-69.

<sup>5</sup> H a r t m a n n, tahv. X:23.

loomulike paelplettornamendiga võrude ja saaremaa laienevate otstega käevõrude vahel võib peale eelnevalt kirjeldatud Viltina võru lugeda ka Loo-de-Eestist Kiiult<sup>ja</sup> Uduvere kalmest leitud võrusid.<sup>1</sup> Mainitud võrude ornament on lähedane mandri käevõrude ornamendile, võrude üldkuju on aga ainult Saaremaale iseloomulik. Mandri käevõrudele omased pikisooned säilisid ühe tähtsama ornamendi koostisosana ka Saaremaa võrudel, nad muutusid ainult lühemaks ja sügavamaks. Reaal mandri käevõrudel pikisooned kadusid.<sup>2</sup> Mõningaid Saaremaa käevõrude ornamendi elemente leiame ka vastavatelt kursi esemetelt. Saaremaa käevõrude iseloomulik kuju, - suhteline laius, - on kujunenud välja koha peal. Selles väljendub Saaremaa ehetele omane massiivsus. Saaremaalise variandi käevõrusid leiti peamiselt 11.-12. sajandi kivikalmetest; suletud leidudena neid pole seni saadud. Kui arvestada seda, et mainitud variandi väljakujunemisele avaldasid olulist mõju mandri 11.-12. sajandi käevõrud, siis ei saa neid pidada 11. sajandist vanemaks, aga ka mitte hilisemaks kui 13. sajandi algus, kuna nad hilisemais laibakalmistuis puuduvad.

---

<sup>1</sup> M o o r a, Bemerkungen II, joon. 12., vt. ka lk. 35 jj

<sup>2</sup> M o o r a, m.t., joon. 8.

2. L a i a d õ õ n e s k u m e r a d k i t s e n e -  
v a t e o t s t e g a k ä e v ö r u d .

Kõige rohkem esines Saaremaal ja Muhus õhukesest pronks- või hõbeplekist taotud laiud, otste suunas kitsenevaid, pisut õõneskumeraid, ilustatud käevõrusid. Neid leiti kõigist seni uuritud kalmistuist ja aaretest kokku 48 tervet ja 69 samasuguse võru katkendit.

Rohkem kui pooled kitsenevate otstega käevõrudest on pronksist,<sup>1</sup> keskelt 2 - 3 cm laiused, ilustatud (tahv. <sup>LXXXII:2</sup> ~~LXXII:1~~ 5) pikisuunaliste kuuseoksataliselt vastamisi asetatud põiksoonte ribakestega. Otstel, mõnikord ka keskosas, on täkkjoontest kolmnurgad ja silmakesed. Otste ilustust eraldavad keskosa ornamendist ristisuunalised soonte, rõngakeste või kolmnurkade read. Üksikutel laiematel eriti õhukestel eksemplaridel on seljal märgatav madal pikisuunaline nõgu.<sup>2</sup> See on tekkinud nähtavasti ornamendi tembeldamisest. Viltina kalmistust leiti üks niisuguste võrude valatud reljeefse ornamendiga jäljend.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:105, 437, 2364, 3908, 5498), Irase (AI 2501:18), Pärni (AI 3822:406), Kaarma "Lahinguväli" (A s p e - l i n, nr. 1962; AI K 23:19, 21), Paiküla (AI K 7:4), Oriküla (AI K 4:176), Kogula (AI K 29:38), Sauvere (AI K 13:14; <sup>IVM</sup> 44729, III <sup>OTD</sup> xp. 31/26a:48), Kalmu (AI 3822:154, 155, 156, 165), Kihelkonna Loona (AI 3822:262) kivikaldest, Loona laiba-kalmistust (AI 4236:43) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:50, K 88:26).

<sup>2</sup> Leedri kivikaldest (AI K 24:15), juhuleiud teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:25, K 89:71).

<sup>3</sup> AI 3884:888.

Neli samasuguse, kuid hoolikamalt viimisteldud ornamendiga kaevaru on habedast; ka neil on tallelepandav n-rk pikisuunaline nagu.<sup>1</sup> Neist kaks Muhu linnuse aardest leitud varu<sup>2</sup> on teistest laiemad (kuni 4 cm) ja keskelt pikisuunaliste täk-joonte ribadega ilustatud.

Väiksem osa pronksplekist kaevarusid on teistest pisut kitsamad, keskelt 1,3 - 2,5 cm laiused ning täidetud k o l m n u r k a d e ribadega ilustatud. Otste ornament on neil, nagu kaigil oma tüüpi kaevarudel, enamvähem ühesugune; see koosneb pikisuunalistest kolmnurkadest, mille tippudel on silmake-  
sed. Selliseid terveid kaevarusid leiti ainult viis, millest üks on väike lapse kaevaru<sup>3</sup>; vastavaid katkendeid on 60.<sup>4</sup>

Lain ahukesi habedast kaevarusid leiti 11, millest kõik peale ühe on saalinud tervena.<sup>5</sup> Need on keskelt 4 - 6,3 cm

---

<sup>1</sup> Paikula kalmest (RK, tahv. 29:3; AI K 3:48, 49).

<sup>2</sup> AI K 30:5; Ermitaaz 9:4:12.

<sup>3</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. IX:17.

<sup>4</sup> Viltina (AI 3384:331, 333, 496, 585, 931, 2484, 2513, 2528, 2569, 2951, 3012, 3083, 3216, 3268, 3495, 3516, 3656, 3767, 3972, 3992, 4071, 4141, 4192, 4202, 4305, 4362, 4575, 4619, 4656, 4699, 4747, 4911, 4961, 5035, 5139, 5330, 5380, 5461, 5494), Ilpla (AI K 1:81), Kaku (AI 3995:782), Sauvere (AI K 13:15), Leedri (AI K 24:16-19, 3822:57), Kurevere (H a r t m a n n, tahv. X:12), Kihelkonna Loona (AI 3822:213) Piila ("Lahinguväli" AI K 23:17, 18, 20) kivikaldest, Karja (AI 4115:6) ja Loona (Sa 144) laibakalmistust, Valjala maalinnast (III 44729, III org. xp. 31/24a:12), juhuleitud Kaarmalt (AI K 67:8, 76) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:17, K 88:28, 29).

<sup>5</sup> Muhu linnuse aardest (RK tahv. 28:11; OAK 1895, joon. 1650), Viira (AI 1045:1,2) ja Karja (K u s t i n, Karja kalmistu, tahv. III:7) laibakalmistust.

laiused, äärtelt ornamendi kohalt veidi kummitud (tahv. <sup>LXXXIV</sup> ~~LXXIX~~ -8). Võrude keskele on graveeritud joontest ja rõngakestest ristikujuline ilustus, äartel<sup>on</sup> täidetud kolmnurkade ja rombide read, mida piiravad põikjoonte ribad; otsad on ilustatud samuti kui vastavate pronkskävõrude otsadki. Otste ja keskosa vahel on ristisuunaline põimornament, mis meenutab saaremaa varianti laienevate otstega kävõrude ilustust.

Samasugust ornamendi nagu kirjeldatud kävõrudel, kasutat laialdaselt ka teiste esemete, eeskätt rombilise kaare ja kandiliste nuppudega hoburaudsõlgede ilustamiseks. Vähemal määral esineb seda ka sõrmustel, naastudel ja rinnalehtedel.

Käsiteldav kävõrutüüp oli levinud laial alal, - Baltimaail, Soomes, Ojamaal ja vähesel määral ka Rootsi mandril ning vadja-slaavi alal. Saaremaa põikjoontest kuuseoksataolise ornamendiga kävõrudele esines kõige lähemaid vasteid Koiva-liivlate alal.<sup>1</sup> Samasuguse ilustusega kävõrusid oli ka Lääne-Soomes, kuid need on kitsamad, peaaegu paelakujulised ja ka muul viisil erinevad.<sup>2</sup> Mandrilt on teada ainult kaks põikjoontest ornamendiga pronkskävõru,<sup>3</sup> Nimelt Saaremaa võrudest on need kõnsamad, piki selga kulgeb neil kummitud vöönd. Selline vöönd oli iseloomulik slaavi-vadja kävõrudele,<sup>4</sup> Saaremaa võrudel seda ei ole.

<sup>1</sup> Aallazi kaldest (AI 1953:1,3).

<sup>2</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 693; K i v i k o s k i, Auraflossgebiet, tahv. XXXV:3; A p p e l g r e n-K i v a l o, tahv. IX:8.

<sup>3</sup> Juhuleiud Tartu juurest Tähtverest (AI 2693:1,2).

<sup>4</sup> MAP 20, tahv. III:11, IV:16, XIII:29.

Täidetud kolmnurkade või hundihammasornamendiga ilustatud käevõrusid leiti mandrilt arvukalt, kuigi märksa vähem kui saartelt<sup>1</sup>, ka mandri võrude seas on mõningaid hõbedast eksemplare.<sup>2</sup> Samasuguseid võrusid on leitud Kuramaa ja Väina- ning Koivliivlaste, samuti semgalite alalt<sup>3</sup>, üksikuid on teada ka latgali ja vadja-slaavi kalmistuist.<sup>4</sup> Nagu teatud kuhu ja ornamendi erinevused näitavad, on sellised käevõrud tehtud kõikjal koha peal. Paris täpseid vasteid Saaremaa kitsenevate otstega pronksist käevõrudele pole mujalt teada.

Laiadele ornamendiga hõbevõrudele leiti üks täpne vaste arvatavasti mandrilt,<sup>5</sup> teisi lähemaid paralleele esines Koivliivlastel<sup>6</sup> ja Ojamaal.<sup>7</sup> Mandri võrudest on neile kõige lähemad Loode-Besti aaretest saadud võrud.<sup>8</sup> Need on siiski kitsamad, õõnsamad ja tagasihoidlikuma kaunistusega ning erinevad seetõttu Saaremaa võrudest rohkem kui vastavad liivi- ja Oja-

---

<sup>1</sup> Otepää linnamäelt (AI 4036:I 177); Raiste (AI 2254:9) ja Kūti (AI 2731:1,2) kalmistust, juhuleitud Simunast (AI 2651), Rõngust (AI 2256:1) ja Vana-Karistest (AI 4110:2).

<sup>2</sup> Torma (AI 2660:2) ja Jõelähtme (A s p e l i n, nr. 1936) aaretest.

<sup>3</sup> A s p e l i n, nr. 2023, 2184; K r u s e, tahv. 1, k, i Pärupi Dundaga (L V M 7997:8) ja Cēsise (AI 1977:47) kalmistust ning Daugmale linnamäelt (L V M 4626).

<sup>4</sup> Ainava kalmistust (L V M 3423), Vopša külast Puškini raj. Leningradi obl. (Ermitaaž 867:2).

<sup>5</sup> T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VII:10.

<sup>6</sup> Rauna (K r u s e, tahv. 27:4,5) ja Vecpiebalga (L V M I 1216, 1217) kalmistus.

<sup>7</sup> S t e n b e r g e r, Schatzfunde II, joon. 254:1.

<sup>8</sup> T õ n i s s o n, joon. 27:3-5; T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VII:11; A s p e l i n, nr. 1930, 1932.



maa eksemplariid. Mõned sama tüüpi aga lihtsamad ja kitsamad. Soome käevõrud on Saaremaa omadest veelgi enam erinevad.<sup>1</sup> See võrdlus näitab, et mainitud võrud on tehtud kohalike meistrite poolt. Tõenäoselt on nende välja kujundamisele mõjunud kaasa laiad liivi käevõrud, ja mõned kaksikkolmnurkadega ilustatud võrud Ojamaalt.

Üldiselt vastab laiade kitsenevate otstega käevõrude levik rombiline kaare ja kandiliste nuppudega hoburaudsõlgede levikule, millega nad sarnanevad ka oma ornamendilt. Käevõrusid leiti ainult kõikjalt vähem, ja kohalikud erinevused on neil silmatorkavamad kui sõlgedel. Vastavad Saaremaa eksemplariid erinevad teistest peamiselt suhtelise laiuse ja omapärase, mitmeti varieeruva ornamendi poolest. Niiviisi moodustavad nad kogu Läänemere rannikupiirkonnas levinud käevõru tüübi Saaremaa variandi. Selle tüübi päritolu pole täpsemalt määratav.

Enamik kitsamaid põiksoontest kuuseoksataolise ja hundihammasornamendiga pronksist käevõrusid leiti 11.-12. sajandi kivist kalmetest ja kuuluvad järelikult nimetatud aega. Nagu näitab vastav leid Loona kalmistust, kanti neid Saaremaal vähemalt 12. sajandi lõpuni või isegi 13. sajandi algupoolele. 11.-13. sajandisse kuuluvad niisugused võrud ka mandril. Soomes ja Ojamaal on nad dateeritud põhiliselt 11.-12. sajandisse. Saaremaa hõbevõrudest paistavad olevat kõige vanemad suhteliselt kitsad ja lihtsama ornamendiga võrud Paikula kivist kalmest. Need kuuluvad tõenäoselt 12. sajandisse, kuna enne seda oli hõbedast käevõrusid ja üldse hõbeesemeid, väga vähe. Järgjärgult hõbevõrud

---

<sup>1</sup> K i v i k o s k i, Auralflussgebiet, tahv. XXIX:6, XXXV:4.

laienesid ja muutusid toredamaks. üks niisugune käevõru leiti koos aastail 1226 - 1248 vermitud mündiga, ja kuulub seega 13. sajandi keskpaika või teise poole.<sup>1</sup> Muhu linnusest leitud käevõrude kohta on põhjust arvata, et nad peideti seoses sakslaste sõjaretkega aastal 1227.<sup>2</sup> 13. sajandisse kuuluvad kaasleidude põhjal ka Viira kalmistust leitud laiad hõbevõrud. Samalaadsed hõbevõrud mandri aaretest pärinevad samuti 12.-13. sajandist.<sup>3</sup>

Eraldi tuleb märkida veel mõnda suhteliselt kitsast ja tugevasti õõnsat, kitsenevate otstega pronkskäevõru. Kaks neist on üsna paksud, ilustatud tembeldatud rombide rea, silmakeste ja täidetud kolmnurkadega (tahv. LXXXII:5).<sup>4</sup> Need sarnanevad täpselt Koiva-liivlaste 11.-13. sajandi käevõrudega ja on ilmselt sealse päritoluga importesemed. Kolmas samalaadne käevõru (tahv. LXXXI:1) on ilustatud lihtsama täkkjoontest romborenadiga, mida esines ka laienevate otstega kohalikku varianti käevõrudel. Vastavate liivi võrude eeskujul on see tehtud arvata-  
vasti kohalike meistrite poolt.

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Karja kalmistu, lk. 51.

<sup>2</sup> K u s t i n, Linnused, lk. 61.

<sup>3</sup> T e n i s s o n, lk. 214 jj.

<sup>4</sup> Juhuleitud Karja ümbrusest (AI K 77:5,6).

<sup>5</sup> RK, tahv. 20:6; A s p e l i n, nr. 2044, 2045.

### 3. S p i r a a l k ä e v ö r u d.

Spiraalkäevõrud olid Baltimaade hõimudel vanaks ehtevormiks, mis siin püsis juba I aastatuhande algupoolest kuni 14.-15. sajandini. Saaremaalt leiti rohkesti spiraalkäevõrude katkendeid kõigist vähegi uuritud kivi- ja laibakalmistuist. Oma arvulise hulga poolest on nad teiste käevõrudega võrreldes esikohal. Spiraalkäevõrude koguarv pole määratav, kuna valdav enamus neist on säilinud väikeste katkenditena. Siiski võib neid arvata üheks kõige eelistatumaks käevõrutüübiks.

Väiksem osa spiraalkäevõrude katkendeist pärineb kitsa, lamekumera, või peaaegu paelataolise ristlõikega pronksribast keeratud võrudest. Selliseid terveid võrusid pole säilinud, katkendeid on kokku 32.<sup>1</sup> Lamekumera ristlõikega paelast käevõrud olid iseloomulikud I aastatuhandele. Nagu näitavad vastavad Viltina Loona ja Viira leiud, kanti neid aga ka II aastatuhande alguses.

Valdav enamus spiraalkäevõrusid on keeratud kolmnurkse ristlõikega pronksaelast (tahv. LXXXII:4). Üheksa niisugust

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:140, 156, 4196, 4451, 4687, 4690, 5103, 5128, 5225, 5294), Tõnja (AI 2446:3, 2479:6), Kaali (AI 3510:4), Leina (AI 2643:261), Ilpla (AI K 1:83, 3822:348) ja Kaarma Loona (AI K 17:72) kivikaldest, Viira laibakalmistust (AI K 36:1, 2), juhuleid Mättaseljalt (AI 2643:110).

võru leiti tervelt, 330 katkendit pärinevad samasugustest võrudest.<sup>1</sup> Kõige laiemal tervena leitud spiraalvõrul on 17 keeret, teistel 7-13 keeret. Ole poolte nimetatud võrudest on ilustatud kahel pool harja kulgeva tembeldatud kolmnurkade rea või sik-sak joonega. Otsad läpevad pisut laienevalt ja õhenevalt, mõnikord on otstes väike auk. Kolmnurkse ristlõikega spiraalkäevõrud kuuluvad enamasti II aastatuhande algusse, hiliseimad Loona ja Karja kalmistuist leitud võrud pärinevad 13. sajandist.

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, lk. 73, tahv. X:4; K u s t i n, Karja kalmistu, lk. 51; Viltina (AI 2832:3, 3884:48, 61, 82, 127, 131, 180, 196, 240, 249, 253, 266, 269, 273, 277, 284, 287, 288, 304, 305, 312, 313, 371, 372, 377, 386, 402, 415, 419, 427, 461, 468, 470, 477, 537, 565, 566, 570, 571, 573, 575, 578, 613, 699, 708-710, 725, 1118, 1568, 2454-2457, 2461, 2508, 2509, 2580, 2582, 2612, 2682, 2707, 2711, 2850, 2863, 3261, 3342, 3346, 3350, 3354, 3362, 3367, 3369, 3374, 3381, 3382, 3387, 3394, 3649, 373, 3739, 3740, 3746, 3832, 4124, 4127, 4134, 4209, 4258, 4423, 444, 4477, 4526, 4599, 4945, 5052, 5096, 5104, 5105, 5113, 5121, 517, 5258, 5329, 5343, 5406, 5516, 5519, 5530), Ilpla (AI K 1:84-86, 3822:342, 351, 352), Sepa (AI 3807:16), Kõku (AI 3995:301, 403, 438, 479), Uduvere (AI K 15:10-30), Piila (AI 2635:1414; L V M I 1411; Berl. M. 7271), Oriküla (AI K 4:138-157), Kogula (AI K 29:4-7), Kihelkonna Loona (AI 3822:253) ja Leedri (AI 3822:85) kivi-kalmest, Loona (AI 4236:50, 51) ja Hakkjala laibahaust (AI 3545:2), Kaarma maalinnast (AI K 59:2), juhuleitud Purtsa külast (AI 2501:10), Muhu saarelt (AI K 43:1) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:51; K 88:24, 48, 167, 183, 203; Sa 141).

Samasuguseid väga lainu spiraalkäevõrusid esines rohkesti semgali-kurši-liivi hõimudel, samuti latgalitel.<sup>1</sup> Latgalite võrud olid keeratud laiemast pronkspaelast ja teistmoodi ilustatud.<sup>2</sup> Semgalitelt ja Kuramaalt leitud võrud aga sarnanevad täiesti vastavate Saaremaa leidudega. Semgalid kandsid spiraalvõrude otstes mõnikord väikseid ripatseid. Otsustades selle järgi, et mõnel saartelt leitud käevõrul on ühes otsas väike auk, tundis seda kommet vahesel määral ka Saaremaal. Spiraalkäevõrusid on leitud ka Eesti mandrilt, saartega võrreldes kanti neid mandril siiski vähem.<sup>3</sup> Vähemal määral olid mainitud võrud levinud ka Soomes ja vadjja-slaavi alal.<sup>4</sup>

Kahel nelja-viie keermega spiraalkäevõrul on keskosa keeratud kolmest ümmargusest traadist, otsad aga õhukesed, paelakujulised ja täkkjoonte ning silmakestega ilustatud.<sup>5</sup> Samasuguseid on leitud Lätist ja preislaste alalt, importesemeina ka Ojamaalt.<sup>6</sup> Nad on tehtud kolmest traadist keeratud keskosa ja kitsaste plaatotstega kaelavõrudest sel viisil, et kaelavõru keskosa keerati spiraali ja seda väiski kanda käevõruna. Mandrilt selliseid käevõrusid pole teada, küll leiti aga vastavaid kaelavõrusid, mis on dateeritud 12.-13. sajandisse.<sup>7</sup>

<sup>1</sup> RK, tahv. 16:6; A s p e l i n, nr. 1787, 2066, 2105, 2106, 2136, 2139; G a e r t e, joon. 236a.

<sup>2</sup> Нукшинский могильник, tahv. VI:2, 8, 11, 16.

<sup>3</sup> T a l l g r e n, ZAE II, lk. 94, tahv. VII:1; A s p e l i n, nr. 1990.

<sup>4</sup> S a l m e, Satakunta, joon. 260; MAP 20, tahv. IV:11, V:13.

<sup>5</sup> Juhuleitud Kõõru külast (Kihelkonna kihelkonna kirjeldus lk. 80, AI arhiivis).

<sup>6</sup> RK, tahv. 16:4,5; G a e r t e, joon. 286A; S t e n b e r g e r, Schatzfunde II, joon. 53, 123:10, 218:4.

<sup>7</sup> M o o r a, Bemerkungen I, lk. 162 jj.

#### 4. K o l m e s t   t r a a d i s t   k e e r a t u d k ä e v ö r u d.

Kolmest traadist keeratud käevõrusid (tahv. <sup>LXXIX</sup>~~LXXIV~~:3) esines teistega võrreldes, kõige vähem. Seni on neid leitud tervelt 21 ja samapalju katkendeid.<sup>1</sup> Nad on keeratud kolmest ümarguse ristilõikega pronkstraadist, otsad on teineteisest eemal ja lõpevad tõmbilt, küljed on mõnikord lamendatud.

Loona laibakalmistust leiti <sup>LXIV:4</sup>kaks kolmest traadist keeratud käevõru naise hauast (tahv. ~~LXII+1~~), kummaski käes oli üks võru laia kitsenevate otstega käevõru kõrval, sellest randme pool; lahtised otsad olid kõigil võrudel vastu maad, s.o. keha poole. Mainitud haud kuulub naiste noatüpe, põiki-soonitud kaarega hoburaudsõle ja spiraalkaunistustega peakatteosade järgi 12.-13. sajandisse. Muhu maalinnast leitud keeratud käevõru pärineb 13. sajandi algusest. Teised kiviikalmetest leitud käevõrud on neist kahtlemata varasemad, pärinedes peamiselt 11.-12. sajandist. 11.-13. sajandisse kuuluvad niisugused käevõrud ka mandril.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:64, 2708, 3997, 4397, 4476), Ilpla (AI K 1:96), Kaarna Loona (AI K 17:126), Uduvere (AI K 15:31-33), Paikula (AI K 3:46, 47), Orikula (AI K 4:129-135), Karida (AI K 5:50), Kalmu (AI 3822:163, 164), Leedri (AI 3822:55, 56, 60) ja Kõruse (AI 2712:124) kiviikalmest, Loona laibakalmistust (AI 4236:21, 23, 42; Sa nr-ta), Muhu maalinnast (AI K 30:7), juhuleitud Andla (AI K 22:9), Elme (AI 3729:8-10) ja Kiratsi (AI 2513:25-27) külast, Mustjala ümbrusest (Latv. V.M. I 1417) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:52).

Keeratud käevõrusid imiteerib kaks valatud käevõru.<sup>1</sup> Need on veidi õhenevate, vaheliti ulatuvate otstega, pisut paksem keskosa on ilustatud välisküljelt põiksoontega ja meenutab pseudotorsiooni. Üks katkend pärineb kahest pronkstraadist keeratud varust.<sup>2</sup>

Kolmest traadist keeratud käevõrud olid laialt levinud mandril, kust neid on teada enamasti kõigist hilisemaist linnamügedest, asulaist ja kalmistuist.<sup>3</sup> Eriti iseloomulikud olid need vadja-slaavi alal ja Ida- ning Kirde-Eestis.<sup>4</sup> Algselt tulebki neid pidada slaavi päritoluga eheteks, mis Eestis täielikult kodunesid.<sup>5</sup> Idapoolsele päritolule vihjab ka nende levikutihedus. Mandrilt levisid kõnesolevad käevõrud Saaremaale, kus neid teiste käevõrudega võrreldes kanti siiski kõige vähem. Üksikuid kolmest traadist keeratud käevõrusid on leitud ka Soomest ja teistelt naaberaladelt.<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> Uduvere (AI K 15:227) ja Viltina (3884:3084) kalmest.

<sup>2</sup> Randvere kalmest (AI 3895:337).

<sup>3</sup> Leiukohtade loend on antud M o o r a, Notische Altertümer, lk. 273 jj-d.

<sup>4</sup> MAP 20, tahv. IV:3,2; Jõuga kääbaskalmistust (AI 4008:76, 91, 98, jt.).

<sup>5</sup> M o o r a, Notische Altertümer, lk. 279 jj.

<sup>6</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 692, K i v i k o s k i, Aaraflussgebiet, lk. 182.

## 5. Üksikult esinevad käevõ- võrud.

Kaks kitsast, paelakujulist käevõru (tahv. <sup>LXXX</sup> ~~LXXXI~~:2) on ilustatud takkjoonte, rombide ja rõngakestega.<sup>1</sup> Neile on teada rohkesti täpseid vasteid Eesti mandrilt,<sup>2</sup> m.ningaid on leitud ka vadjalaavi alalt ja põhja- ning idapoolsest Lätist.<sup>3</sup> Mandril kuuluvad nad peamiselt 12.-13. sajandisse. 13. sajandist on pärit ka samasugune võru Loona laibakalmistust, teine Viltinast leitud paksem võru võib olla varasem. Nagu näitab hilisest Vara kalmistust leitud käevõru<sup>4</sup>, kanti neid mandril veel 14.-15. sajandil. Tähepoolest on ka mainitud Saaremaa leiud mandrilt pärit.

Ansekülast on juhuleiuna saadud üks n õ g u s a s e l - ja g a, viltuste häärtega ristsoonte ja rombormamendiga kürsi-pärane käevõru.<sup>5</sup> Niisugused võrud olid tüüpiliseks kürsi eh- teks 12.-13. sajandil.<sup>6</sup> Importesenena on üks selline võru toodud ka Saaremaale.

<sup>1</sup> Viltina kalmest (AI 3884:3730).

<sup>2</sup> T a l l g r e n, ZAE II, tahv. VII:4; Nco (AI 2901:1), Kuti (AI 3992:57), Kodavere (AI 3088), Ulila (AI 2839:5) jt.

<sup>3</sup> Võsokoje kääbaskalmistust (AI 470:2,3), Rauna Strante (AI 1242:39) ja Kalsnava kalmest (Latviesu kultūra senātnē, tahv. 113:6).

<sup>4</sup> AI 1646:40.

<sup>5</sup> Latv. V. M. I 3366.

<sup>6</sup> A s p e l i n, nr. 1822; H o f f m a n n, tahv. IX d.



Kaks kaeväru on loomapeakujuste otatega.<sup>1</sup> Üks neist on lamekumera ristkülikuga, ilma ornamendita, kuid hoolikalt töödeldud loomapeadega (tahv. LXXX:1). Teine massiivsem väru on ilustatud valades kujundatud sik-sak-ornamendi, külmukeste ja stiliseeritud loomapeadega. Väike katkend pärineb sama tüüpi varust.<sup>2</sup> Loomapeakujuste otatega kaeväru olid samuti iseloomulikud kursi ehted, vahemal määral esines neid ka mujal lätis.<sup>3</sup> Nad dateeritakse põhiliselt 9.-12. sajandisse. Kuna Saaremaal pole rohkem loomapeaotstega kaeväruid teada, siis tuleb neidki arvata kursi paritooluga esemeiks.

Üks Pidalast leitud ja munevate otatega kaeväru on massiivne, trapetsikujulise ristkülikuga, siseküljel on pisut väikesed, sari ilustavad peened nelisurgad e. nn. "vahvelornament".<sup>4</sup> Teine samasugune kaeväru saadi Kõuru külast koos kaevärudest keeratud spiraalkaeväruidega.<sup>5</sup> Kirjeldatud väru olid tüüpilised lätgalitele 8.-12. sajandil.<sup>6</sup> - sealt on mõned toodud ka Saaremaale. Üks katkine kaeväru Viltina kalmest (tahv. LXXX:5) on valatud lihtsa reljeefse ornamendiga ja —————→

<sup>1</sup> Juhuleitud Saaremaal teadmata kohast (AI K 85:54; Berl. M. II 368).

<sup>2</sup> Kaku kalmest (AI 3995:340). Väribolla on niisugustest värudest parit ka Kaalist (AI K 58:2) ja Muhust (Berl. M. II 7306) leitud katkendid.

<sup>3</sup> Latviešu kultūra senātnē, tahv. 85:7, 95:9; Hoffmann, tahv. X b, e, g.

<sup>4</sup> AI 3822:434.

<sup>5</sup> Andmed topograafilises arhiivis AI-s.

<sup>6</sup> RK, tahv. 20:33; Latviešu kultūra senātnē, tahv. 95:12.

pisut laienevate otstega. Sellised käevõrud olid iseloomulikud vādja-slaavi hõimudele, üksikuid esines ka Eesti mandril.<sup>1</sup> Saaremaale on kõnesolev vōru toodud ilmselt ida poolt,

Kaks laia kitsenevate otstega nōgusa seljaga käevōru (tahv. LXXX:4, LXXXII:3) on ilustatud vādja pärase ornamendiga ja pärinevad kahtlemata vādjalastelt.

Käevõrud kajastavad ilmekalt seda olulist osa, mida etendas Saaremaa materiaalse kultuuri väljakujundamisel mandri-Eesti. Erinevalt paljudest muudest ehtetüüpidest, mis saarlased võtsid otse üle kurššidelt või teistelt balti hõimudelt, levisid laiad laienevate otstega käevõrud mandri kaudu. Kurši lahtevormi alusel tekkisid mandri-Eestis paelplettornamendiga käevõrud, mille otsi ei laiendatud, samuti aga ka pisut teistsuguse ornamendiga ja laienevate otstega vōrud. Viimatimainitud vōrude alusel arenes Saaremaal oma kohalik eriti lai variant, mida mujal kusagil ei tuntud. Mandri-eestlastelt võeti üle ka kolmest traadist keeratud käevõrud, samuti kitsad paelataolised rombiline ornamendiga vōrud.

---

<sup>1</sup> T o n i s s o n, tahv. XXV:8.

### S ö r m u s e d.

Sõrmused olid saarlastel üldlevinud ehteliigiks. Neid esines arvukalt kivi- ja laibakalmistuis ning aardeleidudes. Juhuleidudega kokku on Saaremaalt ja Muhust kogutud seni ligikaudu 450 sõrmust<sup>1</sup>, suurem osa neist on säilinud tervena. Sõr-  
olid peamiselt naiste ehteks, meeste ja laste haudades esines neid harva. Enamasti kanti sõrmuseid omaette ehtena, sageli aga ka teiste ehete, peamiselt hoburaudsõlgede küljes. Vastavate Läti leidude põhjal võib oletada, et peale sõlgede kanti sõrmuseid ka spiraalkäe-

---

<sup>1</sup> Kaasa arvatud ka sõrmusekujulised spiraalid, samuti kuus hõbe- ja kolm pronkssõrmust, mis on hiljem kaotsi läinud, ja sõrmusekatkendid, mis on tüübi määramiseks liiga väikesed.

võrudel ja kaelavõrudel, ning riputati rinnakeede külge. Enamik sõrmuseid on tehtud pronksist, hõbesõrmuseid leiti vähe. Oma kujult jagunevad olemasolevad sõrmused nelja tüüpi: prillspiraalsõrmused, spiraalsõrmused, õhukese laieneva keskosaga ja pakseneva keskosaga sõrmused.

### 1. P r i l l s p i r a a l s õ r m u s e d .

Kahekshargnevate vastamisi spiraali pööratud otstega e. nn. prillspiraalotsiseid sõrmuseid leiti Saaremaa kivikalmetest ja juhuleidudena kokku 38.<sup>1</sup> Muhust neid pole seni teada. Enamik neist on katkised või poolikud, ainult 14 eksemplari on säilinud tervena.

Prillspiraalsõrmuseid esines kõikjal Baltimaadel juba I aastatuhande algupoolel,<sup>2</sup> ~~järgnevat~~ 6.-9. sajandist neid ei tunta, kuid 10.-13. sajandil kohtame sama tüüpi arvukalt

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. IX:5 ; Viltina (AI 3884: 2290, 2590, 2621, 2622, 3024, 3026, 3207, 3522, 3717, 4729, 4754, 4795, 4798, 4853, 5369), Kaku (AI 2601:5, 3995:252), Kaarma Loona (A s p e l i n, nr. 1970; Letv. V. M. I 1372), Kaali (AI 3510:6), Oriküla (AI K 4:178), Karida (AI K 5:79), Sauvere (AI K 13:20; IVIM 44729, III отд. xp. 31/26a:43, 31/26d:133, 31/26-1147), Paju (AI 3822:285) kaldest ja juhuleidud Kaarmalt (AI K 67:16) ja Saaremaalt ilma lähemate leiandmeteta (AI K 89:121).

<sup>2</sup> Vt. lähemalt M o o r a, EZL II, lk. 462 jj.; Ш м и - д е х е л ь м , joon. 25:13; G a e r t e, joon. 178 b.

nii Eesti mandril<sup>1</sup> kui ka mitmel pool Lätis.<sup>2</sup> Mainitud sõrmused olid Baltimaadele iseloomulik ehtetüüp, mida <sup>mujalt</sup> väljaspoolt on leitud väga vähe; mõni üksik on teada vadja-slaavi alalt ja Soomest.<sup>3</sup>

Saaremaa prillspiraalsõrmustest ei lase end ükski lähemalt dateerida. Vastavalt kivikalmete üldiseloomule kuulustid nad enamasti 11.-12. sajandisse. Haimre kalmistu ja Varbola linnuse leiud näitavad, et mandril kanti neid veel 13. sajandil.

## 2. S p i r a a l s õ r m u s e d.

Spiraalsõrmused olid saartel nagu ka mandril, kõige levinumaks sõrmusetüübiks. Saaremaa ja Muhu kivikalmetest on neid seni leitud kokku 124 tervet ja 29 katkist eksemplari.

---

<sup>1</sup> Näit. Savastvere (AI 1483:4,14), Lahepera (AI 1484:42, 43), Kõola (AI 2462:45a), Haimre (AI 2727:218) ja Kobratu (AI 3357:206) kalmest, Varbola (AI 4084:449) ja Otepää linna-mäelt (AI 4036:193).

<sup>2</sup> Latviešu kultūra senātnē, tahv. 85:3, 107:4; MAP 14, tahv. VIII:5; Krimulda (AI 1161:42, 43).

<sup>3</sup> MAP 20, tahv. XIII:27; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 700.

Enamik neist, 98 - on tehtud ümmarguse ristilõikega pronks-  
traadist (tahv. <sup>LXII</sup> LX:9).<sup>1</sup> Need on 1,8 - 2 cm läbimõõduga, keer-  
mete arv ulatub kahest kuni kahesteistkümneni; ots lõpeb tava-  
liselt teravnevalt, või on tagasi pööratud. Arvatavasti kanti  
eriti lai, paljukeermelisi spiraalsõrmuseid eeskätt muude  
ehete küljes, liigse laiuse tõttu olid nad sõrmedel ebanuga-  
vad. 20 spiraalsõrmust on keeratud kolmnurkse ristilõikega  
pronksaelast.<sup>2</sup> Äärmised keermed on neil mõnikord ilustatud  
peente sik-sakjoontega nagu spiraalkäevõrudki. 24 sõrmust on

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, *tahv.* K:12; Viltina (3884: 359, 458, 527, 567, 569, 672, 680, 796, 883, 888, 898, 915, 929, 1199, 2190, 2231, 2329, 2368, 2545, 2561, 2590, 2605, 2631, 2634, 2685, 2787d, 2886, 3236, 3238, 3694, 3752, 3765, 4138, 4148, 4339, 4417, 4613, 4661, 4873, 5003, 5006, 5190, 5194, 5354, 5376, 5442), Ilpla (AI K 1:114-123), Kaali (AI 3510:3), Piila (Berl. M. II 7288), Kaku (AI 3995:314, 576, 663, 760), Sauvere (AI K 13:21), Paikula (AI K 34:6), Kalmu (AI 3822:141), Paju (AI K 14:3,4), Leedri (AI 3822:42) kalmest, juhuleiud Muhust (Lätv. VxM. I 2971), Kaarmalt (AI K 67:14,70), Tagamõisast (AI 3822:436) ja Saaremaalt teadmata kohast (AI K 88:71, K 89:78, 101, Sa A 160).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:1135, 1366, 1397, 1585, 1820, 2320, 2400, 2548, 2787, 4780), Kaku (AI 2601:3), Leedri (AI 3822:45) Paju (AI 3822:281) ja Kihelkonna Loona (AI 3822:245) kalmest, juhuleiud Saaremaalt (AI K 84:22, K 89:89-90).

tehtud lamekumera ristilõikega või peaaegu paeljast pronks-  
ribast,<sup>1</sup> ornamendi neil nagu ka ümmargusest, traadist sõrmus-  
tel, ei ole. Kaks spiraalsõrmust on hõbedast.<sup>2</sup>

Baltimaadel olid spiraalsõrmused samuti kui vastavad kae-  
võrudki, tuntud juba 3.-4. sajandil.<sup>3</sup> II aastatuhande algul  
esines neid väga rohkesti mandril,<sup>4</sup> samuti liivlastel ja balti  
hõimudel; vahesel määral kanti neid ka Soomes ja idapoolsetel  
naaberaladel.<sup>5</sup> Saaremaa spiraalsõrmuseid pole võimalik täpse-  
malt dateerida. Võimalik, et mõned lamekumera ristilõikega  
paelast eksemplarid, mis leiti I aastatuhandel rajatud kalme-  
test, pärinevad I aastatuhandest, enamik neist kuulub aga 11.-  
12. sajandisse, võibolla ka 13. sajandi algupoolde; laibakal-  
mistuis neid enam ei esine. Mandril püsisid spiraalsõrmused  
küll 14.-15. sajandini.<sup>6</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:805, 1021, 1493, 3504, 5002, 5499),  
Uduvere (AI K 15:47-51, 201), Käku (AI 3995:27), Piila (Berl.  
M. 7289), Leedri (AI K 24:13, 3822:43, 44, 48), Kalmu (AI  
3822:137), Odalatsi (AI 3822:304) kalmest, juhuleitud Andla  
külast (AI K 22:4) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 89:91,  
118).

<sup>2</sup> Topograafiline arhiiv AI-s.

<sup>3</sup> М о о р а, EZL II, lk. 458 jj-d; И м и д е х о д ъ м,  
joon. 28:2, 31:4.

<sup>4</sup> Näit. Mustivere asulas (AI 3993:1082), Kaberla (AI  
4116:8a) kalmistus, Otepää linnamäel (AI 4036:477), Laukna  
(AI 3789:294).

<sup>5</sup> Latviešu kultūra senātnē, tahv. 47:4,5,85:1, 95:1,  
107:3; MAP 14, tahv. X:3-6,9; K i v i k o s k i, EZF II, joon.  
697.

<sup>6</sup> Otepää kalmistus (AI 4127:66).

Keermete hulga ja labimõõdu järgi on spiraalsõrmustest puustud eraldada s s r m u s e k u j u l i s i s p i r a a l e (tahv. LXXIV:3). Nende labimõõt osalt ühtib spiraalsõrmustega, kuid keermete arv on sel juhul väga suur; osalt on sõrmusekujuliste spiraalide labimõõt väiksem, või jälle suurem kui sõrmustel. Niisugune jagamine on kuidugi tinglik, kuna ka eelnevalt käsitletud spiraalsõrmuseid võidi kasutada muuks otstarbeks, samuti võidi sõrmusekujulisi spiraale kanda sõrmustena. Pronksaega, otste või ornamendi järgi pole sõrmuste ja sõrmusetaoliste spiraalide vahel võimalik vahet teha, - mõlemal esemeliigil on need täpselt sarnased.

1,4 - 2,8 cm labimõõduga sõrmusekujulisi spiraale leiti Saaremaalt ja Muhust kokku 200. Niisuguste spiraalide keermete hulk ulatub paarist-kolmest kuni kaheksakümni. Enamik neist on tehtud ümmarguse ristkülikuga pronksraadist,<sup>1</sup> kusjuures paljudel on üks või mõlemad otsad tagasi pööratud nagu spiraalsõrmustelgi. Lamekumera ristkülikuga traadist spiraale leiti

<sup>1</sup> Viitina (AI 3884:152, 251, 294, 533, 539, 545, 637, 858, 862, 880, 885, 903, 906, 937, 1057, 1073, 1088, 1490, 1514, 1661, 1824, 2261, 2439, 2501, 2522, 2557, 2575, 2669, 2712, 2905, 2923, 2950, 2966, 2977, 3144, 3250, 3252, 3292, 3440, 3453, 3604, 3606, 3617, 3710, 3849, 3869, 3883, 4151, 4165, 4794, 4804, 4823, 4838, 4885, 4910, 4958, 5004, 5151, 5158, 5196, 5365, 5369, 5382, 5451, 5485, 5500), Ilpla (AI K 1:125, 127, 3822:340, 363, 364), Rahu (AI K 18:9), Kaku (AI 3995:397, 559), Uduvere (AI K 15:199, 240-243), Piila (Berl. M. II 7288, AI 2625:87), Pärni (AI 3822:394), Sauvere (Sõn. 44729, III. 77. kp. 31/26<sup>5</sup>:142), Karida (AI K 5:63), Paikula (AI 2502:18), Kalmu (AI 3822:142, 143), Mäla (AI K 2:12) kalmest, juhuleitud Muhust (Berl. M. 7354), teadmata kohast Saaremaalt (AI 84:21, K85:96, K 88:169, 175, 176, 180, K 89:83, 84, 97, 100-103; Berl. M. II 853, 855, 856).



28<sup>1</sup>, kolmnurkse rist/~~lo~~ikega traadist - 46<sup>2</sup>. Sik-sakjoontega ilustatud või tagasipööratud otsaga eksemplare on nende seas harva. Kuna kõik sellised spiraalid leiti üksikult kivikalmetest, siis pole nende kandmisviis lähemalt määratav. Väga rohkesti esines sõrmusekujulisi spiraale liivi-sengali-lätgali haimudel. Sääli kanti neid meeste vööde, ja noatuppede, samuti naiste rinnakeede, peasehete, kae- ja kaelavarude ning muude ehete küljes.<sup>3</sup> Eesti mandrilt leiti sõrmusekujulisi spiraale suhteliselt vähem,<sup>4</sup> vahesel määral esines neid ka Soomes ja vadja-slaavi alal<sup>5</sup>, lääne pool neid samuti kui spiraalsõrmuseidki, ei tuntud. Ajaliselt ühtivad sõrmusekujulised spiraalid täiesti vastavate sõrmustega.

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:2300, 3159, 3488, 3500), Ilpla (AI K 1:126, 128-132, 134, 135, 3822:373), Käku (AI 3995:77, 690), Kaarma Loona (AI K 17:62), Karida (AI K 5:63), Sauvere (ГММ 44729, III орд. xp. 31/27<sup>δ</sup>:5), Kalmu (AI 3822:138) kalmest, juhuleiud Põidelt Tornimäelt (AI K 8:10, 11) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:170, 173, 178, 179, 181, 182, K 89:85, 99).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:3885), Ilpla (AI K 1:133, 3822:318), Käku (AI 2449:8, 2601:7, 3995:65, 78, 87, 89, 289, 394, 445, 457, 474, 506, 665, 677, 712, 777, 807, 830), Uänvere (AI K 15:239), Kaarma Loona (AI K 17:57-61, 63, 122), Piila (AI K 9:11), Karida (AI K 5:63), Sauvere (ГММ 44729, III орд. xp. 31/28<sup>δ</sup>:95, 96), Leedri (AI 3822:41), Paju (ГММ 44729, III орд. xp. 31/29a:34) kalmest, juhuleiud Põidelt (AI K 50:4), Muhust (Berl. M. II 7302) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:171, 172, 174, K 89:82, 104, 160; Sa 101<sup>Q</sup>).

<sup>3</sup> RK, tahv. 11:6, 15, 21:7, 8; A s p e l i n, nr. 2140, 2179; B o g, tahv. VII:XX 1; S t u r m s, Valgaes Vegu, tahv. VIII:8; MAP 14, tahv. I:10, 11, II:8.

<sup>4</sup> K i v i k o s k i BZF II, joon. 697; MAP 29, tahv. XXII:36, 37.

<sup>5</sup> S c h m i e d e h e l m, Iila, joon. 5:2.

Omaette tüüpi moodustavad l a i a k e s k k e e r m e -  
g a spiraalsõrmused (tahv. LXXXIV:2). Saaremaalt on neid seni  
teada kokku 24, millest tervena on säilinud 17.<sup>1</sup> Need on pronk-  
sist, tavaliselt kolme-, vahel ka viiekeermelised, kusjuures  
keskmise keere on õhuke ja laienev, täkkjoontest rombormamendi,  
või tembeldatud silmakeste ja kolmnurkadega ilustatud. Teised  
keermed on ümmarguse, lamekumera või kolmnurkse ristlõikega.

Nagu spiraalsõrmused üldse, olid ka laia keskkeermega sõr-  
mused baltipärane nähtus. Baltimaade rannikupiirkonnas preis-  
laste alalt kuni Soomeni olid niisugused sõrmused tuntud juba  
5. sajandil. Kuna vanimad seda tüüpi sõrmused pärinevad Klai-  
peda ümbrusest, siis arvatakse, et nad ongi algselt sealt läh-  
tunud.<sup>2</sup> II aastatuhande algul kujunesid laia keskkeermega spi-  
raalsõrmused valitsevaks tüübiks Eesti mandril.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. IX:8; Viltina (AI 3884:  
1051, 2787, 3910, 4499), Leina (AI 2643:257-259), Uduvere  
(AI K 15:53-56, 200, 228), Leedri (AI 3822:46) kalmest, Muhu  
maalinnast (AI K 30:9), juhuleiud Kaarmalt (AI K 67:9, 41), Val-  
jalast (AI K 54:11) ja Saaremaalt teadmata kohast (AI K 89:77;  
Berl. M. II 851, 852).

<sup>2</sup> M o o r a, EZL II, lk. 462.

<sup>3</sup> T a l l g r e n, ZAE II, joon. 134; M. S o h m i e d e  
h e l m, Ein Depotfund aus Tartu. ESA IV, joon. 10. Lohavere  
(AI 3578:225, 513), Otepää (AI 4036:I 177, 749, 670 jt.) ja  
Naanu (Vilj. 8682:121, 134) linnamäelt, Jõuga kaabaskalmistust  
(AI 3713:VIII 8) jpt.

← Lõunapoolsetelt naaberaladelt on neid mandriga võrreldes, leitud märksa vähem.<sup>1</sup> Eestist levis kõnesolev sõrmusetüüp ida poole vadja-slaavi alale, samuti Soome;<sup>2</sup> mõni üksik on teada isegi Tšernigovi ümbrusest.<sup>3</sup>

Saaremaale võisid käsitletavat sõrmused levida otse kurssidelt või mandri kaudu. Kuna saartelt leitud sõrmused kujult ja ornamendi detailidelt vastavad täiesti mandri eksemplaridele, siis on tõenäosem nende levik mandrilt. Teiste sõrmusetüüpide kõrval jäid laia keskkeermega sõrmused saartel varju. Enamik neist leiti 11.-12. sajandi kivikalmetest, vastav Muhu maalinna leid kuulub 13. sajandi algusse, laibakalmistuis käsitletav tüüp seni puudub. Arvestades mandri materjali, võib oletada, et selliseid sõrmuseid kanti ka Saaremaal vähemalt 13. sajandi lõpuni.

---

<sup>1</sup> RK, tahv. 21:6,9; Latviešu kultūra senātnē, tahv. 85:5; Hoffmann, lk. 105; Nagelvičius, Prižmonti, tahv. IV:8; Gaerte, joon. 236c; MAP 14, tahv. XI:5-10.

<sup>2</sup> MAP 20, tahv. XVIII:8, 21, 22; Kivikoski, EZF II, joon. 699.

<sup>3</sup> Suraze Vlassovitsi küla (ГММ 32884, III отд. 8. saal, eksp.).

### 3. Õhukese laieneva kesk- osaga sõrmused.

Õhukese, laieneva orneeritud keskosaga vahelitiotsiseid sõrmuseid on seni leitud 88; enamik neist on terved, katkiseid eksemplare on 21. Oma <sup>valmistamisviisi</sup> ~~ilmeilt~~ ja ornamendilt sarnanevad nad õhukeste laiade kitsenevate otstega käevõrudega ja rombiline kaare ning kandiliste nuppudega hoburaudsõlgedega. Suhteliselt k i t s a keskosaga sõrmuseid leiti kiviakmetest ja juhuleidudena kokku 36.<sup>1</sup> Need on pronksist, keskelt 0,5 - 1,3 cm laiused. Umbes pooled neist on ilustamata, teistel on lihtne põikjoontest ja silmakestest ornament.

<sup>LXXXIII</sup> 37 sõrmust on k i l b i t a o l i s e laiendiga<sup>2</sup> (tahv. LXXVIII:11). Kilp on 1,5 - 2,2 cm lai ning pikutikulgevate põik-, rist- või sik-sakjoonte vööndite ja silmakestega ilustatud, harva esines ka hundihammasornamenti. Ühel sõrmusel on

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:453, 871, 911, 949, 2569, 2597, 2631, 2712, 2923, 2936, 3130, 3168, 3292, 3613, 4118, 4823, 5267, 5289, 5510, 5519), Kaali (AI 2510:7), Paiküla (AI 2502:14,16), Oriküla (AI K 4:177, rauast), Sauvere (TMM 44729, III ord. xp. 31/26a:44), Kurevere (H a r t m a n n, tahv. XI:12) ja Kõruse (AI 2712:125) kalmest, juhuleitud Muhumaalt Vanamõisast (AI 3119), Saaremaalt Rahnikult (AI 3118), Kärlast (AI K 79:9) ja teadmata kohast (AI K 85:101, K 88:47, 164, K 89:88).

<sup>2</sup> Viltina (AI 3884:265, 469, 833, 3187, 4599, 5160, 5260, 5445, 5481, 5514), Ilpla (AI K 1:99, 100; 3822:327), Uduvere (AI K 15:52, 3101, 3102), Paiküla (AI K 3:51, 2502:13), Karida (AI K 5:62), Kogula (AI 3822:460) ja Kalmu (AI 3822:148) kalmest, juhuleitud Kaarmalt (AI K 67:10-13, 42, 80), Kihelkonnalt (AI 3822:474) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:57, K 88:45, 46, 49, 165, 168, K 89:70, Sa 1527).

erandlikult ilustus ristipidi ja sarnaneb täpselt laiade kitsenevate otstega käevõrude ilustusega, nähtavasti on see tehtudki katkisest käevõrust.<sup>1</sup> Ühel sõrmusel on omapärane, sakiliste äartega kilp (tahv. LXXXIII:2). Kaks põiksoontest ornamendiga sõrmust on hõbedast.<sup>2</sup>

10 sõrmust on väga laia kilbiga (tahv. LXXXIII:9,10). Kilp on ilustatud kummitud harjade ja kühmude ridadega. Kuus niisugust sõrmust on pronksist<sup>3</sup>, neli hõbesõrmust leiti kõik Muhu linnuse aardest.<sup>4</sup> Nende ornament sarnaneb täiesti samast aardest leitud käevõrude ornamendiga.

Käsiteldavad sõrmused olid levinud laial alal, kuid igal pool on neil oma väikesed, kohalikud erinevused. Samalaadseid hõbesõrmuseid esines mandri aaretes<sup>5</sup>, pronkssõrmuseid on mandrilt teada vähem kui Saaremaalt.<sup>6</sup> Kagu-Eesti laia kilbiga sõrmused sarnanevad rohkem latgalite kui saarlaste sõrmustega.<sup>7</sup>

---

<sup>1</sup> Karida kalmest (AI K 5:18).

<sup>2</sup> Paiküla kalmest (AI K 3:50) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:32).

<sup>3</sup> Viltina (AI 3884:791) ja Uduvere (AI K 15:229) kalmest, juhuleiud Kihelkonna kiriku lähedalt (AI 3822:292) ja teadmata kohast Saaremaalt (AI K 85:59, K 88:44, K 89:87).

<sup>4</sup> AI K 30:11, 12; Ermitaaž 984:13, 14.

<sup>5</sup> T o n i s s o n, tahv. XXV:9.

<sup>6</sup> Edise (T a l l g r e n, ZAE II, joon. 133), Kirbla (AI 3752:1), Haimre (AI 3614:7), Põraverse (P. 357), Kõola (AI 4024:234) jt.

<sup>7</sup> Vrdl. RK, tahv. 21:1,2 ja Mäksa (AI 2341:14) ning Otepää (AI 2676:1) leide.

Lähemaid paralleele on teada Kuramaa liivlastel, kurssidel ja semgalitel.<sup>1</sup> Väina- ja Koiva-liivlastel, letgalitel ja vadja-slaavi alal esines selliseid sõrmuseid vähe;<sup>2</sup> üksikuid on leitud ka Soomest ja Ojamaalt.<sup>3</sup>

Kitsama esiosaga sõrmuseid esines ainult kivikalmetes, need on kahtlemata vanemad, ja kuuluvad samuti kui vastavad käevõrud ja sõledki, põhiliselt 11.-12. sajandisse. Vanimad suhteliselt kitsa esiosaga sõrmused (Soomes on) dateeritud 12. sajandi lõppu, kurssidel aga juba 9. sajandisse. Väga laia kilbiga, kummitud harjade ja kühmukestega ilustatud sõrmused kuuluvad 13. sajandisse samuti kui väga laiad ja toredasti ilustatud hõbedast käevõrudki. Varasemast ajast pole kummitud ilustusega ehteid teada. Naaberaladel kanti laia kilbiga sõrmuseid veel 14. sajandil, enamus vastavaid mandri leide kuulub siiski 13. sajandisse.

Kirjeldatud sõrmused on tehtud kõikjal koha peal. Ornamenti detailide ühtimine mainitud sõrmustel ja laiadel, kitsenevate otstega käevõrudel lubab oletada, et vastavad võrud ja sõrmused, mis leiti Paiküla kalmest ja Muhu linnuse aardest, on tehtud kumbki ühe meistri poolt.

---

<sup>1</sup> Š t u r m s, Liven, joon. 9; Latviešu kultūra senātnē, tahv. 73:7,8; N a g e v i č i u s, Stoffliche Kultur, joon.23.

<sup>2</sup> Cēsis (AI 1977:10,11), Jaunbiebalga (Latv. V. M., 820); MAP 20, tahv. IV:21.

<sup>3</sup> K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1024; K i v i k o s k i, Auraflossgebiet, tahv. XXVIII:3; S t e n b e r g e r, Schatzfunde II, joon. 84, 102:1,3, 179:7.

#### 4. Pakseneva keskosaga

##### sõrmused.

Pakseneva keskosaga, peenenevate vaheliti otstega sõrmused olid saartel kõige enam levinud. Kivi- ja laibakalmistuist on neid seni leitud kokku 108. Enamiku neist moodustavad sõrmused, mille keskosa on ristkülikelt lamekumerat ja pealt pöikil soonitud (tahv. <sup>LXXXIII</sup> LXXVIII:4,8). Mõnikord on soonte põhi, harva ka hari, risti viirutatud nagu pöikil soonitud kaarega hoburaudsõledki. Selliseid sõrmuseid on 75 tervet ja 9 katkist eksemplari.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Viltina (AI 3884:2694, 2918, 4810, 5196, 5206), Kaarma Loona (Latv. VxMx I 1396), Ilpla (AI K 1:87-89, 92, 93, 95), Sauvere (IMM 44729, III etä. xp. 31/28a:68), Paiküla (AI K 3:52, K 34:4,5, 2502:15), Kurevere (Osiliana III, lk. 19). Kalmu (AI 2712:123, 3822:146, 147), Paju (Latv. VxMx 207) kivi-kalmest, Viira (AI 2635:1446, 1447), Karja (AI 4115:36, 57) ja Loona (Sa nr-ta) ja Tumala (2712:106) laibakalmistust, Muhu maalinnast (AI K 30:10), juhuleitud Kihelkonna kiriku juurest (AI 3822:296-298), Ardlast (AI 2643:115, 3106, 3116), Pöidelt (K 50:3), Rõõsa Tuulingumäelt (AI 3822:464), Piilast (AI 3093) Kärlast (AI K 20:4, K 78, K 79:8), Varkjast (AI 3822:456), Koimlast (AI 3822:458), Tagamõisast (AI 3097), Kehilast (AI 3822:454, 457), Pidulast (AI 3822:459, 469, 463, K 70:2), Kihelkonnalt (AI 3822:475), Karustest (AI 2643:362), Muhumaalt (Latv. VxMx I 2170, 2969), Vilsandilt (AI 3117), Saaremaalt teadmata kohast (AI K 84:25, 27-30, K 85:22, 60, K 88:38-41, 162 - 163, K 89:81, 92, 93, 95, 96, 3522, 3535:1,2, 3540, 3549 3,4; Sa 1528).

Kümme sõrmust on v ä ä n a t u d keskosaga (tahv. LXXXIII:5), kuus neist on pronksist,<sup>1</sup> kolm hõbedast<sup>2</sup>, ühel pronkssõrmusel on keskosa vahele keeratud peen päriltraat.<sup>3</sup> Hõbesõrmustel on keermete vahed ilustatud päriltraati meenu-  
tavate reljeefsete põiksoonte ribadega.

Kuuel pronkssõrmusel on keskosa kaunistatud hundihammas-  
ornamendi (tahv. LXXXIII:3), nelinurkade või täkk- ning rist-  
joonte ridadega.<sup>4</sup> Selline ornament sarnaneb täpselt rombiline  
kaare ja kandiliste nuppudega hoburaudsõlgede ilustusega.  
O r n a m e n d i t a pakseneva keskosaga sõrmuseid leiti  
kaheksa. Üks neist on hõbedast,<sup>5</sup> teised pronksist.<sup>6</sup> Kolm nii-  
sugust pronkssõrmust Oriküla kalmest olid üksteisest läbi pan-  
dud, moodustades seega lühikese sõrmuskee.<sup>7</sup>

---

<sup>1</sup> Ilpla kiviakalmest (AI K 1:90, 91) juhuleiud Muhust  
(Berl. M. II 7333), Mustjala lähedalt Rahtlast (Sa 1931.a.),  
teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:42, K 89:79).

<sup>2</sup> Sauvere kiviakalmest (ГИМ 44729, III ord.xp. 31/28a:  
69), Tagamõisa aardest (K 26:2), teadmata kohast Saaremaalt  
(K 89:80).

<sup>3</sup> Teadmata kohast Saaremaalt (AI K 88:43).

<sup>4</sup> Ilpla (AI K 1:94, 97, 98) ja Viltina (AI 3884:5054)  
kiviakalmest, juhuleiud teadmata kohast Saaremaalt (AI K 84:26,  
K 85:58).

<sup>5</sup> K u s t i n, Randvere, tahv. IX:3.

<sup>6</sup> Viltina kiviakalmest (AI 3884:452, 4682), juhuleid Sõr-  
vest (AI 3755:2) ja täpsemalt teadmata kohast Saaremaalt (AI  
K 85:56).

<sup>7</sup> AI K 4:163.



Pakseneva, põiki soonitud keskosaga sõrmused olid kõige levinumad läänepoolsemail balti hõimudel, - kuršidel, kuršiliivi sega-alal, aga samuti ka semgalitel ja Vaina- ning Koiva-liivlastel; latgalitel esines neid vähem.<sup>1</sup> Vähesel maaral on mainitud sõrmuseid teada Eesti mandrilt,<sup>2</sup> nende seas üks hõbeeksemplar,<sup>3</sup> üks pärltraadiga ilustatud<sup>4</sup> ja mõningaid ilustamata sõrmuseid.<sup>5</sup> üksikuid samalaadseid sõrmuseid on teada ka vadjja-slaavi alalt.<sup>6</sup> Soomest, Laadoga põhjarannikult, Ojamaalt ja mujalt Skandinaaviast on teada pärltraadiga kaunistatud sõrmuseid,<sup>7</sup> põiki soonitud eksemplarid seal puuduvad. Saaremaale on käsitletud sõrmused nagu sama tüüpi hoburaudsõledki, levinud algselt balti hõimudelt. Muhu linnusest leitud pakseneva esiosaga sõrmus kuulub 13. sajandi algusse. Karja kalmistu eksemplarid pärinevad sama sajandi lõpupoolest,<sup>8</sup>

<sup>1</sup> N a g e v i ö i u s, Stoffliche Kultur, joon. 22; K r u s e, tahv. 13:2-6, 40, 42 e, d, f, g, h; MAP 14, tahv. X:1; Apuole (Kauno M. 1142:25), Talsi (Latv. V. M. 135:1), Daugmale (Latv. V. M. Daug. 3264, 7036, 8209) ja Tervete (Latv. V. M. 3. kiht 450 jt.) linnamäelt, Lielivande (Latv. V. M. 547, 1759), Laidze (Latv. V. M. 686:2) jta kalmistust.

<sup>2</sup> Edise (AM 68:21, 69), Pühtitsa (FMM 43/39a), Kobratu (AI 3357:220), Raasiku (AI 3492:1), Haimre (AI 2727:173), Kauberla (AI 4116:62) kalmistust, Otepää linnamäelt (AI 4036:II/904).

<sup>3</sup> Juhuleid endise M.-Magdaleena kihelkonna piirest (AI 1646:9).

<sup>4</sup> Lohavere linnamäelt (AI 3578:1720).

<sup>5</sup> Jõuga käbaskalmistust (AI 4008:188, 267, 293, 189), Varbola linnamäelt (AI 3722:14).

<sup>6</sup> MAP 20, tahv. III:5, V:20, 21.

<sup>7</sup> K i v i k o s k i BZF II, joon. 1025; S t e n b e r g e r, Schatzfunde II, joon. 92-95, 18, 29.

<sup>8</sup> K u s t i n, Linnused, lk. 61; K u s t i n, Karja kalmistu, lk. 51.

vastavad kivikalmete leiud pole lähemalt dateeritavad. Üldiselt kuuluvad mainitud sõrmused nagu sõledki, 12.-13. sajandisse. Kurssidel püsis kõnesolev tüüp kuni 14.-15. sajandini.<sup>1</sup>

Üksikleidudena tuleks märkida veel ühte pronksist vahe-  
litiotsist sõrmust (tahv. <sup>LXXXIII</sup> LXXXIII:1), mis on ilustatud stili-  
seeritud loomapeaga. Täpseid vasteid sellele pole  
teada. Loomapeakujundi järgi võib arvata, et see on tehtud  
Skandinaavia esemete eeskujul või on koguni sealt sisse too-  
dud.

Üks spiraalne, tordeeritud keskkeermega sõrmus (tahv. <sup>LXXXIII</sup> LXXXIII:7) esindab hilist, mandril  
14.-16. sajandil levinud tüüpi.<sup>2</sup> See leiti Viltina kivikal-  
mest, kuid pärineb ilmselt mõnest hilisest põletamata järeli-  
matusest.

Üldiselt sarnaneb sõrmuste ornament täiesti sõlgede, käe-  
võrude ja teiste sama-aegsete ehte ornamendiga. See on kind-  
laks tõendiks nende kohalikust valmistamisest. Nagu nägime,  
olid Saaremaal levinud samad sõrmusetüübid kui balti hõimudel  
ja mandrilgi; kohalikke erivorme ei tekkinud. Mandrilt võeti  
üle laieneva keskkeermega spiraalsõrmused, mis aga saartel  
märkimisväärselt ei levinud. Valitsevaks tüübiks muutusid  
saartel algselt kurssi päritoluga pakseneva põiki soonitud

<sup>1</sup> N a g e v i č i u s, Stoffliche Kultur, lk. 111.

<sup>2</sup> Näit. Koikküla kalmistus (Va <sup>187</sup> A II:9, 25, 154 jt.).

keskosaga sõrmused, mida mandril kanti vähe. Ka õhukese laieneva keskosaga ja lihtsaid spiraalsõrmuseid ning sõrmusekuju- lisi spiraale kanti saartel palju rohkem kui mandril. Selle poolest sarnanevad saarlaste sõrmused rohkem mainitud balti hõimude kui mandri-eestlaste omadega.

#### V a h r.

Vahr oli jõukate naiste peahteks ja tehti tavaliselt hõbedast. Viltina kivikalimest leiti peentest pronkstraatidest punutud vahru osad (tahv. LXXVIII:11). Vahr on põlenud ja säilinud kahe katkendina, otsad puuduvad. Punutise ja läbimõõdu poolest sarnaneb see täiesti Rääbise aardest leitud hõbetraatidest vahruga (tahv. LXXVIII:3), rohkem vahru pole Bestist teada, küll olid hõbevahrud laialt levinud Karjalas.<sup>1</sup> Eesti leidudega võrreldes on Karjala vahrud palju lühemad, jämedamad ja keerulisema punutisega, võibolla on Viltina vahr kohalik töö. Rääbise järgi<sup>2</sup> kuulub see 12. sajandi teise poole. Balti hõimud selliseid ehteid ei kandnud, ka liivlastelt pole neid seni teada.

#### O i m u r õ n g a s.

Tagamõisa aardest leiti koos skandinaaviapärase sõle, hoburaudsõle ja sõrmusega hõbedast oimurõngas filigraanhelme- ga (tahv. LXXVIII:1). Oimurõngad olid tüüpiliseks slaavlaste

---

<sup>1</sup> N o r d m a n, Karelska, joon 3; K i v i k o s k i, EZF II, joon. 1013.

<sup>2</sup> T õ n i s s o n, lk. 198.

ehteks, kuid vähesel määral kandsid neid ka rootslased. Tagamäisa oimurõngas on ilmselt <sup>idast</sup> Läänest või kagu poolt pärinev importese. Teiste leidude järgi kuulub see 12. sajandisse.

#### R a n g a s.

Viltina kalmest leiti väike hõbedast lihtsa ornamendiga rõngas (tahv. LXXIII:12). See oli täiesti ehteks või riistuse juurde kuuluvaks esemeks, - sõrmuseks on ta liiga suur. Nagu näitavad neetimisega ühendatud otsad, on see kohalik töö.

Saarlaste ehted on nende materiaalse kultuuri omapära kõige paremaks väljendajaks. Peamiselt kurši, vähemal määral ka semgali ja mandri-eesti lahtevormide alusel tekkis Saaremaal terve rida kohalikke ehtetüüpe, mida mujal ei tuntud. Neist olid teatavasti kõige iseloomulikumad lehekujulise ja korvplettornamendiga kolmnurkpaised rinnanõelad ja laiad, laienevate otstega käevõrud. Balti, eriti kurši kultuuri tugevast mõjust kanelevad mitmed sealse algupärased kaela- ja käevõrud, sõrmused, keekandjad ja muud ehted. Ka Saaremaa ehetele üldiselt omase massiivsuse avaldus juba varem kurši ehetel. Baltiparaste ehte levik on loomulik, kuna pronksi saadi esikätt lõuna ja edela poolt, koos sellega omandati muidugi ka sealseid esemetüüpe. Saarlased ise arendasid üle võetud ehtetüüpe rohkem või vähem edasi.

Ilustus oli kõigil ehetel võrdlemisi ühtlane. Rinnanäetel ja käevõrudel domineeris korvplett- või põimornament. Selle kõrval kasutati rohkesti geomeetrilist täkkjoontest, silmakestest, põikjoonte ribadest, kontsentrilistest ringidest ja hundihammasornamenti. Igal ornamendil oli kahtlemata ka mingi sümboolne tähendus.

Kõik hõbedast ehted, samuti väljastpoolt toodud pronksemed kuulusid eeskätt ülikatele. Ka raskeid kohalikku tüüpi pronksehteid võib arvata jõukamate omanduseks.

## VI. MUISTSETE SAARLASTE MAJANDUSEST JA ÜHISKONDLIKUST KORRAST.

### A s u s t u s.

Seevõrra kui arheoloogilistest muististest võime järelda-  
da, olid Saaremaa ja Muhu I aastatuhande e s i m e s e l  
p o o l e l alles suhteliselt nõrgalt asustatud. Sellest ajast  
on praegu teada kokku 12 kalmistut, mis paiknesid Saaremaa sise-  
osa loopealsetel või tavaliselt rannast veidi eemal olevatel  
kõrgematel puisniitudel (joon. 1). Päril ranna juures oli ai-  
nult mõni üksik kalme. Nagu näitab kalmistute ja järelikult ka  
asustuse levik, oli rahvastiku põhielatusalaks karja- ja vilja-  
kasvatus, kusjuures viimane, võrreldes maaviljelusega mandril,  
oli alles vähem arenenud (vt. lähemalt lk. 40 jj.). I a a s -  
t a t u h a n d e t e i s e l p o o l e l oli teadaolevate  
kalmete hulk võrreldes esimese poolega, kasvanud kahekordseks.  
Vastavalt sellele oli muidugi tõusnud ka elanike arv. Selle  
perioodi kalmistud ja järelikult ka asustus paikneb, nagu va-  
remgi, peamiselt harimiskõlblikul maal. Matmise jätkumine mit-  
messe varemraajatud kalmistusse näitab, et endised asulad jäid  
üldiselt püsima, elanike hulk neis aga kasvas ja levis seoses  
uute maade ülesharimisega. Viljakasvatuse osatähtsus on nüüd  
võrreldes sellega, mis tal oli eelneval ajajärgul, märgatavalt  
tõusnud. See oli järk-järgult saamas põhiliseks elatusharuks  
(vt. lk. 58 jj.).

II a a s t a t u h a n d e a l g u s e s t on seni tea-  
da rohkem kui sadakond kalmistut, 18 aarde- ja peit~~le~~leidu ning

kuus suurt maalinna (joon. 2). Võrreldes eelnevast ajajärgust teada olevate muististe hulgaga, on muististe arv järsult tõusnud. See on suurenenud enam kui viiekordseks. Muististe niisugune kasv peegeldab kujukalt asustuse eriti järsku tihenemist II aastatuhande esimestel sajanditel. Nagu näitab tolle ajajärgu kalmistute ja muude mälestusmärkide paiknemine, oli asustus suhteliselt tihe Muhu keskosas, Põide ja Valjala-Püha viljakamatel moreenikühmustikel, Kaarma-Kärja loopealseil ning Kihelkonna ja Tagamõisa ümbruses. Eelneval perioodil väljakujunenud asustuskeskused jäid seega püsima, kasvasid ning laienesid. Seda asustuse püsijärgsust näitavad eriti kujukalt Ilpla, Piila, Paiküla, Leedri, Kurevere ja mitmed muud kivi-kalmistud, kuhu on maetud vahetpidamata alates I aastatuhande algusest või keskpaigast kuni II aastatuhande alguseni, kusjuures rõhuv enamus matuseid pärineb just viimatimainitud ajast.

Kõige tihedamalt rahvastatud paikkondi tähistavad ka suured maalinnad: Linnuse Muhus, Põide, Valjala, Kaarma ja Lihulinn Saaremaal. Selliste suurte kaitseehituste püstitamine oli primitiivse tehnika tingimustes mõeldav ainult arvurikka, mitmetesse sadadesse ulatuvate tookäte varal. Külade olemasolu enamiku mainitud maalinnade lähikonnas nägivad ka vanad kirjalikud allikad.<sup>1</sup>

Ei arheoloogilisi jälgi ega kirjeldusi pole küladest säilinud. On arvatud, et keskajal valitsenud nn. sumbküla tüüp oli

---

<sup>1</sup> Läti Henrik, XXX:4,5.

Saaremaal olemas juba II aastatuhande alguses.<sup>1</sup> P. Johanseni väidet, nagu oleks sumbküla üle võetud lääne poolt, Skandinaaviast<sup>2</sup>, ei saa pidada põhjendatuks. Külatüüp tekkis eelkõige vastavalt kohalikele majanduslikele ja looduslikele iseärasustele. Hargneva külatänavaga suhteliselt suured ja tihedad sumbkülad tekkisid loomulikult seal, kus maastik oli lame ja põllumaad moodustasid ühtseid massiive, nagu see nimelt oli Lääne-, Loode- ja osalt ka Põhja-Bestis.<sup>3</sup> Kuplilise iseloomuga Lõuna-Bestis olid põllumaad killustatud, mistõttu seal kujunesid ka hoopis teistsugused, väiksemad, <sup>nn.</sup> ~~mit~~ hajaküla tüüpi asulad.

Asulaid ühendasid teed. Külade tiheduse järgi pidi olema välja kujunenud ka vastavalt tihe teedevõrk, mida mööda toimus liiklus jalgsi, ratsa, vankrite või regedega. Kõva aluspõhja tõttu on Saaremaa teed ~~haritavad~~ üldiselt paremad kui mandril. Tänapäeva tähtsamad teed, mis selgesti järgivad maastiku tingimusi, pidid juba II aastatuhande algul olema välja kujunenud (vt. lk. 29 jj.).

Kõik II aastatuhande algusest nagu ka varasematest perioodidest teadaolevad muistised paiknevad harimiskõlblikul maal. Kus seda leidub rohkem ja suuremate massiividena, nagu eelnevalt märgitud paikades, seal oli asulaid tihedamalt ja vastupidi: Saaremaa Keskkõrgustiku soode, luidete ja metsade viljatult alalt, pole teada ühtegi muistist. Muistiseid on väga vähe

---

<sup>1</sup> E. S c h e i b e, Siedlungsgeographie der Inseln Osel und Moon, München 1934, lk. 62.

<sup>2</sup> J o h a n s e n, Agrarwesen, lk. 49; J o h a n s e n, LCD, lk. 260.

<sup>3</sup> H. M o o r a, A. M o o r a, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. EM Ar. XVII. Tartu 1960, lk. 68 jj.



ka Põhja- ja Edela-Saaremaal ning Sõrve poolsaare metsaga kaetud liivikuil. Need piirkonnad olid nähtavasti vaid väga hõredalt rahvastatud.

Saaremaa ja Muhu elanikkonna järsk kasv II aastatuhande alguses torkas eriti silma, kui arvestada rahvastiku hõredust eelneval ajajärgul (vrd. joon. 1 ja 2). Paistab, et ka kunagi hiljem pole Saaremaa rahvaarv enam nii järsku tõusnud. Asustuse kohta keskajal puuduvad täpsemad andmed. Teataval määral peegeldab seda H. Ligi poolt koostatud mõisate loend ja kaart<sup>1</sup> niivõrd kui mõisad tekkisid eeskätt suuremate külade juurde parematele maadele. Sellest loendist näeme, et 16. sajandi keskpaiku teada olevad mõisad paiknesid peamiselt Muhu kesk- ja lõunaosas, Ida-Saaremaal ja Kaarma-Kärja vahelisel alal. Lääne-Saaremaal ja Sõrves olid neid seevastu hõredalt, Saaremaa põhja- ja loodeosas mõisad alles puudusid. Seega kattub mõisate levik üldiselt hästi vanade tihedate viljelus- ja asustusala-dega.

Kui võrrelda suuremate põllumassiivide levikut Saaremaal ja Muhus muististe levikuga, siis näeme, et enamikul põllumaa-dest paiknevad muistised. Neid põllumaa massiive, kus muistised puuduvad, Saaremaa ja Muhu keskosades peaaegu ei ole. Suuremad muististest vabad põllumaa massiivid asetsevad ranna lähedal, nimelt Sõrve läänerannikul, praeguste Karala-Kotlandi-Lahetaguse külade vahelisel alal, Küdema lahe ääres, kirderannikul Rannaküla ja Jaani juures, Põide idatipus ja Muhu põhja- ning idarannikul

---

<sup>1</sup> H. L i g i, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561). Tallinn 1961, lk. 351, 352, 371-374, kaart: Mõisad Eesti territooriumil XVI sajandi keskel.

Seoses pideva maatausuga on mainitud alad muutunud harimiskõlblikuks alles II aastatuhande vältel.

Saaremaa ja Muhu suhteliselt tihe asustus II aastatuhande alguses paistab veelgi reljeefsemalt silma kui seda kõrvutada samaaegse asustuse pildiga Eesti mandriosas ja teistel naaber-aladel. Võrreldes muististe levikut saartel ja Eesti mandril, näeme, et viimasel pole seni teada ühtki vastava suurusega ala, mis oleks muististe poolest nii rikas kui Saaremaa.<sup>1</sup> Isegi mandri kõige tihedamini asustatud maakondadest, Rävalast, Virumaalt ja Ugandist teame seni kõnesolevast perioodist märksa vähem muistiseid. Muististe rikkuselt on Saaremaaga kõige enam võrreldavad kurši hõimude ala Lääne-Lätis ja Lääne-Leedus ning liivlaste piirkond Koiva ja Väina jõe kesk- ning alamjooksul.<sup>2</sup> Kurši ja liivi hõimude alal toimus elanikkonna kiire juurdekasv samuti kui Saaremaalgi I aastatuhande lõpul, eriti aga II aastatuhande algsajandeil. Üldiselt näib ka selles piirkonnas muistne asustus võrreldes Saaremaa omaga, olnud pigem hõredam kui tihedam. Niisiis võib Saaremaad, otsustades muististe levikutiheduse järgi, arvata üheks kõige tihedamini rahvastatud piirkonnaks Baltimaadel II aastatuhande algul.

---

<sup>1</sup> Etnil. ajaloost, joon. 20.

<sup>2</sup> M o o r a, Pirmatnējā, joon. 84; Lietuvos TSR istorija I, Vilnius 1957, joon. lk. 40.

**M a j a n d u s.**

Asustuse levik ja tihedus sõltub eeskätt majanduselust ja on selle kaudseks kajastajaks. Nagu eelnevalt nägime, levis ja tihenes asustus I aastatuhandel ja II aastatuhande algul <sup>ühesi</sup> ainustki viljakasvatuseks sobival maadel. Asustuse niisugune levik näitab, et saarlaste, nagu mandri-eestlastegi eluasemete valiku ja kogu elu aluseks oli põlluharimiseks sobiv maa. Otse-  
sed arheoloogilised andmed v i l j a k a s v a t u s e kohta puuduvad, kuna kalmeist pole leitud vilja ega põllutööriistu. Muistse maaharimisviisi kohta võime siiski teha mõningaid järeldusi kaudsel teel.

H. Ligi oma käsikirjalises artiklis "Põllumajanduslikust maakasutusest Eestis 16.-17. sajandil"<sup>1</sup> on juhtinud esmakordselt tähelepanu sellele, et erinevates looduslikes tingimustes toimus maaviljelusviiside e. -süsteemide areng eri teedel. Maaviljeluse süsteem sõltub tootlike jõudude tasemest vastaval perioodil ja looduslikest eeldustest. Vaib üldiselt öelda, et mida primitiivsem on maaharimistehnika, seda suuremat tähtsust omavad viljakasvatusele looduslikud, eeskätt mullastikulised tingimused. Tuletame meelde, et Saaremaal ja Muhus domineerivad tüüpilised kamar-karbonaat e. rähkmullad. Need on sooja- ja kuivapõhjalised, kõige lubja- ja kivirikkamad mullad Eestis. Saaremaa viljakaimad mullad, mis on tekkinud settelistel peenliivadel ja -savidel levivad saare idaosas Põlde, Audla ja Leik

1. 1944-1945. aastal, 1946-1947. aastal, 1948-1949. aastal, 1950-1951. aastal, 1952-1953. aastal, 1954-1955. aastal, 1956-1957. aastal, 1958-1959. aastal, 1960-1961. aastal, 1962-1963. aastal, 1964-1965. aastal, 1966-1967. aastal, 1968-1969. aastal, 1970-1971. aastal, 1972-1973. aastal, 1974-1975. aastal, 1976-1977. aastal, 1978-1979. aastal, 1980-1981. aastal, 1982-1983. aastal, 1984-1985. aastal, 1986-1987. aastal, 1988-1989. aastal, 1990-1991. aastal, 1992-1993. aastal, 1994-1995. aastal, 1996-1997. aastal, 1998-1999. aastal, 2000-2001. aastal, 2002-2003. aastal, 2004-2005. aastal, 2006-2007. aastal, 2008-2009. aastal, 2010-2011. aastal, 2012-2013. aastal, 2014-2015. aastal, 2016-2017. aastal, 2018-2019. aastal, 2020-2021. aastal, 2022-2023. aastal, 2024-2025. aastal, 2026-2027. aastal, 2028-2029. aastal, 2030-2031. aastal, 2032-2033. aastal, 2034-2035. aastal, 2036-2037. aastal, 2038-2039. aastal, 2040-2041. aastal, 2042-2043. aastal, 2044-2045. aastal, 2046-2047. aastal, 2048-2049. aastal, 2050-2051. aastal, 2052-2053. aastal, 2054-2055. aastal, 2056-2057. aastal, 2058-2059. aastal, 2060-2061. aastal, 2062-2063. aastal, 2064-2065. aastal, 2066-2067. aastal, 2068-2069. aastal, 2070-2071. aastal, 2072-2073. aastal, 2074-2075. aastal, 2076-2077. aastal, 2078-2079. aastal, 2080-2081. aastal, 2082-2083. aastal, 2084-2085. aastal, 2086-2087. aastal, 2088-2089. aastal, 2090-2091. aastal, 2092-2093. aastal, 2094-2095. aastal, 2096-2097. aastal, 2098-2099. aastal, 2100-2101. aastal, 2102-2103. aastal, 2104-2105. aastal, 2106-2107. aastal, 2108-2109. aastal, 2110-2111. aastal, 2112-2113. aastal, 2114-2115. aastal, 2116-2117. aastal, 2118-2119. aastal, 2120-2121. aastal, 2122-2123. aastal, 2124-2125. aastal, 2126-2127. aastal, 2128-2129. aastal, 2130-2131. aastal, 2132-2133. aastal, 2134-2135. aastal, 2136-2137. aastal, 2138-2139. aastal, 2140-2141. aastal, 2142-2143. aastal, 2144-2145. aastal, 2146-2147. aastal, 2148-2149. aastal, 2150-2151. aastal, 2152-2153. aastal, 2154-2155. aastal, 2156-2157. aastal, 2158-2159. aastal, 2160-2161. aastal, 2162-2163. aastal, 2164-2165. aastal, 2166-2167. aastal, 2168-2169. aastal, 2170-2171. aastal, 2172-2173. aastal, 2174-2175. aastal, 2176-2177. aastal, 2178-2179. aastal, 2180-2181. aastal, 2182-2183. aastal, 2184-2185. aastal, 2186-2187. aastal, 2188-2189. aastal, 2190-2191. aastal, 2192-2193. aastal, 2194-2195. aastal, 2196-2197. aastal, 2198-2199. aastal, 2200-2201. aastal, 2202-2203. aastal, 2204-2205. aastal, 2206-2207. aastal, 2208-2209. aastal, 2210-2211. aastal, 2212-2213. aastal, 2214-2215. aastal, 2216-2217. aastal, 2218-2219. aastal, 2220-2221. aastal, 2222-2223. aastal, 2224-2225. aastal, 2226-2227. aastal, 2228-2229. aastal, 2230-2231. aastal, 2232-2233. aastal, 2234-2235. aastal, 2236-2237. aastal, 2238-2239. aastal, 2240-2241. aastal, 2242-2243. aastal, 2244-2245. aastal, 2246-2247. aastal, 2248-2249. aastal, 2250-2251. aastal, 2252-2253. aastal, 2254-2255. aastal, 2256-2257. aastal, 2258-2259. aastal, 2260-2261. aastal, 2262-2263. aastal, 2264-2265. aastal, 2266-2267. aastal, 2268-2269. aastal, 2270-2271. aastal, 2272-2273. aastal, 2274-2275. aastal, 2276-2277. aastal, 2278-2279. aastal, 2280-2281. aastal, 2282-2283. aastal, 2284-2285. aastal, 2286-2287. aastal, 2288-2289. aastal, 2290-2291. aastal, 2292-2293. aastal, 2294-2295. aastal, 2296-2297. aastal, 2298-2299. aastal, 2300-2301. aastal, 2302-2303. aastal, 2304-2305. aastal, 2306-2307. aastal, 2308-2309. aastal, 2310-2311. aastal, 2312-2313. aastal, 2314-2315. aastal, 2316-2317. aastal, 2318-2319. aastal, 2320-2321. aastal, 2322-2323. aastal, 2324-2325. aastal, 2326-2327. aastal, 2328-2329. aastal, 2330-2331. aastal, 2332-2333. aastal, 2334-2335. aastal, 2336-2337. aastal, 2338-2339. aastal, 2340-2341. aastal, 2342-2343. aastal, 2344-2345. aastal, 2346-2347. aastal, 2348-2349. aastal, 2350-2351. aastal, 2352-2353. aastal, 2354-2355. aastal, 2356-2357. aastal, 2358-2359. aastal, 2360-2361. aastal, 2362-2363. aastal, 2364-2365. aastal, 2366-2367. aastal, 2368-2369. aastal, 2370-2371. aastal, 2372-2373. aastal, 2374-2375. aastal, 2376-2377. aastal, 2378-2379. aastal, 2380-2381. aastal, 2382-2383. aastal, 2384-2385. aastal, 2386-2387. aastal, 2388-2389. aastal, 2390-2391. aastal, 2392-2393. aastal, 2394-2395. aastal, 2396-2397. aastal, 2398-2399. aastal, 2400-2401. aastal, 2402-2403. aastal, 2404-2405. aastal, 2406-2407. aastal, 2408-2409. aastal, 2410-2411. aastal, 2412-2413. aastal, 2414-2415. aastal, 2416-2417. aastal, 2418-2419. aastal, 2420-2421. aastal, 2422-2423. aastal, 2424-2425. aastal, 2426-2427. aastal, 2428-2429. aastal, 2430-2431. aastal, 2432-2433. aastal, 2434-2435. aastal, 2436-2437. aastal, 2438-2439. aastal, 2440-2441. aastal, 2442-2443. aastal, 2444-2445. aastal, 2446-2447. aastal, 2448-2449. aastal, 2450-2451. aastal, 2452-2453. aastal, 2454-2455. aastal, 2456-2457. aastal, 2458-2459. aastal, 2460-2461. aastal, 2462-2463. aastal, 2464-2465. aastal, 2466-2467. aastal, 2468-2469. aastal, 2470-2471. aastal, 2472-2473. aastal, 2474-2475. aastal, 2476-2477. aastal, 2478-2479. aastal, 2480-2481. aastal, 2482-2483. aastal, 2484-2485. aastal, 2486-2487. aastal, 2488-2489. aastal, 2490-2491. aastal, 2492-2493. aastal, 2494-2495. aastal, 2496-2497. aastal, 2498-2499. aastal, 2500-2501. aastal, 2502-2503. aastal, 2504-2505. aastal, 2506-2507. aastal, 2508-2509. aastal, 2510-2511. aastal, 2512-2513. aastal, 2514-2515. aastal, 2516-2517. aastal, 2518-2519. aastal, 2520-2521. aastal, 2522-2523. aastal, 2524-2525. aastal, 2526-2527. aastal, 252

<sup>1</sup> Käsikiri AI-s.

si ümbruses, kus arheoloogia andmeil oli ka kõige tihedam asustus. Saartel laialdaselt esinevail pae- ehk loopealseil on õhukesed, põuakartlikud, kuid huumuserikkad ja taimekasvuks soodsa, püsivalt teralise struktuuriga õhurikkad loomullad. Kui mitte arvestada nende põuakartlikkust, on need mullad soodsad nii rohu- kui vilja kasvuks. Üldiselt aga on harimiskõlblikku maad Saaremaal ja Muhus vähe, tunduvalt vähem kui kusagil mujal Baltimaades (väljaarvatud Hiiumaa, mis aga oli II aastatuhande alguses alles peaaegu asustamata). 19. sajandi lõpust pärinevate andmete järgi moodustasid põllumaad kogu Saaremaa maakondist ligikaudu 15%.<sup>1</sup> Suurem osa maast - 68,1%, oli kasutusel heina- ja karjamaana, Põllumaa vähesuselt sarnaneb Saaremaa<sup>ja</sup> kõige enam Läänemaa, koos Hiiumaaga oli seal kogu pindalast põllumaid 12,82%, heina- ja karjamaid 56,14%. Harjumaal moodustasid põllumaad 16,28%, heina- ja karjamaad aga ainult 34,39%, Keskmise viljakusega Järva- maal oli põllumaid 24,53%, heina- ja karjamaid 38,01%. Kõigis teistes Eesti maakondades oli põllumaade % suurem heina- ja karjamaade oma aga väiksem.

"agu teada, oli I aastatuhande algupoolel Saaremaa ja Muhu, nagu mandri loodeosagi asustus suhteliselt hõre, märksa hõredam kui samal ajal Kesk- ning Ida-Eestis. Mandri kesk- ja idaosades, kus valitsevad sügavad moreeni alusel tekkinud mullad, näib tol ajal viljakasvatus olevat toimunud nn. söödiviljeluse süsteemil,

---

<sup>1</sup> Ф.А. Брокгауэ, И.А. Ефрон, Энциклопедический словарь, С.-Петербургъ 1892-1904, т.Уа, Зейсенштейнский уезд, т.УШ, Гапсальский у., т.ХХVI, Ревельский уезд, т. X I Эзельский у. Tänapäeval on põllu-, heina ja karjamaade % metsa ja jäätmaa arvel veidi kasvanud; vrd. lk. 30-31 esitatud andmetega.

mida oluliselt täiendas aletegu. Soodiviljelus seisnes selles, et põllumaa jäeti <sup>mulla</sup>struktuuri ja viljakuse uuendamiseks mitmeks aastaks puhkama, sooti.<sup>1</sup> Selline maaviljelemise viis nõudis väga palju maad, sest külvi alla võeti harimiskõlvulisest maast ainult väga väike osa, kuna suurem osa pidi kaua aega puhkama kasutuna. Pidev perioodiline aletegu, nagu see olulist osa etendas mandril, polnud Saaremaal ja Loode-Eestis võimalik, kuna risu ja metsa põletamisel saadud tuhk ei andnud siin valitsevatel lubjarikastel muldadel seda efekti, mis mandri sügavapõhjalistel happelise reaktsiooniga muldadel. Saarte õhukesed paepealsed muldad kuumenesid läbi, mullastruktuur hävis ja peale üheaastast saaki oli maa kauaks ajaks välja kurnatud. Pealegi kasvas tarvilik mets sellisele maale äärmiselt aeglaselt või, kui maad kasutati karjatamiseks, siis ei tekkinud metsa üldse, vaid kasvas ainult hõredat kadastikku. Nagu eelpool näidatud, oligi see Saaremaale iseloomulike avarate äärmiselt väheviljaka pinnasega sekundaarsete kadastike tekkimise peamiseks põhjuseks (vt. lk. 28 ).

Saarte mullastiku omaduste ja viljakasvatuseks sobiva maa kasinuse tõttu ei olnud pidev aleviljelus Saaremaal sel määral võimalik nagu mandri nimetatud osades.<sup>2</sup> See oli ka peamiseks põhjuseks, miks I aastatuhande algupoolel tootlike jõudude areng ja sellega seotud rahvastiku juurdekasv toimus Saaremaal ning kogu Lääne- ja Loode-Eestis aeglasemalt kui Kesk- ning Ida-Eestis.

---

<sup>1</sup> L i g i, Maakasutus, lk. 23 f.

<sup>2</sup> Vrd. H. M o o r a, A. M o o r a, m.t., lk. 68.

Söödi, osalt ka ale harimine toimus kündmise teel. Keele-  
teaduse andmeil on sõna "ader" germaani laensõna, tulnud eesti  
keeles tarvitusele meie ajaarvamise alguse paiku.<sup>1</sup> Ader oli  
arenenud arvatavasti kõplast. Kõige algelisemal adral oli töö-  
nõoliselt mingi muu nimetus (vrd. soome koukku). Uue nimetuse  
laenamisega pidi kaasnema mingi oluline täiendus vastava riis-  
ta juures. Muistne ader oli puust, suhteliselt kerge, ning seda  
vedasid loomad, veised. Adra abil suudeti üles harida kahtlema-  
ta suuremaid põllulappe kui kõplaga, mistõttu viljakaasvatuse  
ulatus suurenes. Haritav põllulapp oli paari-kolme aasta vältel  
täielikult ära kurnatud, ei andnud enam saaki ja läks umbrohtu  
ning tuli jätta sööti. "Söödisüsteemina" tuleb kvalifitseerida  
~~ke-kopliite~~ harimiskõplikku maa kasutamist kord põlluna, kord karja-, kord heina-  
maana.<sup>2</sup> Paistab, et algelise künniviljeluse juures oli see süs-  
teem valitsev. Mitmed agraarajaloolased eeldavad, et sööti jõe-  
tud maa ja põldude vaheldus oli algul ebakorrapärane, ning muu-  
tus alles järkjärgult korrapärasemaks.<sup>3</sup>

Künnipõllunduse arenemine ja põldude laienemine toimus  
käsikäes veoloomade kasutamise laienemisega. Võrreldes kõige  
algelisema, alles inimeste poolt veetava adraga tähendas see

---

<sup>1</sup> E. N. S e t ä l ä, Soome sugu rahvaste eelajalugu. Tar-  
tu 1932, lk. 37.

<sup>2</sup> L i g i, Maakasutus, <sup>eriti</sup> lk. 86b.

<sup>3</sup> Nimelt Poola ajaloolane H. Zowmianski, kelle arvamust  
jagavad nõukogude ajaloolased H. Ligi ja E. Tarvel. (H. Z o w  
m i a n s k i, Studja nad poszatkami społeczenstwa i panstwa  
Litewskiego. Tom I. Vilno 1931, lk. 210 jj.; L i g i, Maakasu-  
tus, lk. 23c. E. T a r v e l, Agraarsuhted Lõuna-Eestis Poola  
valdusalal XVI s. lõpul ja XVII s. algul. Diss. käsikiri Eesti  
NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus, lk. 209).

maaharimise mitmekordset laienemist. Arvatavasti umbes samal ajal kui hakkasid laiemalt levima loomade poolt veetavad maaharimisriistad, tuli aegapidi kasutusele ka põllumaa väetamine. Mainitud oskused omandati muidugi mitte korraga, vaid samm-sammult, paljude sajandite vältel toimunud pidevate katsetamiste käigus. Nende uute agrotehniliste võtete tekkimise eelduseks pidi olema teataval määral arenenud loomakasvatus, sest peaaegu ainsaks väetuseks oli sõnnik.<sup>1</sup> Et seda koguda, tuli loomi pida-da laudas ning neid korralikult sööta.

K a r j a k a s v a t u s e k s olid saartel rikkalike looduslike niitude ja rohumaa-de tõttu kõige paremad tingimused. Peamisteks koduloomadeks olid veised, hobused, kitsed, lambad ja sead. Läti Henrik märgib Muhu linnuse vallutamisel peamise sõjasaagina hobuseid, hargi ja teisi koduloomi.<sup>2</sup> Maaharimise seisukohalt nii veoloomadena kui ka sõnnikutootjaina, olid meie tingimustes kõige tähtsamad veised. Nagu on näidanud K. Viikuna, oli Läänemeremaade põllunduspiirkondades vanimatest aegadest peale põhiliseks adraveoloomaks härg.<sup>3</sup> Hobust kasutati rohkem ratsaloomana ja koormaveoks.

Laudakarjandus nõudis loomadele talveks tarviliku hulga sööda hankimist. Selleks oli põhk, kitsedele ja lammastele ka lehtpuunokstest vihad, peamiseks loomasöödaks oli aga hein.

---

<sup>1</sup> Etnograafia andmeil kasutati alates 18. sajandist väetisena ka adrut. Varasema aja kohta vastavad andmed puuduvad. Kuna meri ühab adrut randa ainult kohati kitsal rannikuribal, ei võinud sel olla laialdasemat praktilist väärtust.

<sup>2</sup> L ä t i H e n r i k, XXX:3.

<sup>3</sup> K. V i i k u n a, Verwendung von Zugochsen in Finnland. Studia Fennica, Revue de linguistique et d'ethnologie Finnoises II:2, Helsinki 1936, lk. 57-98.

Arheoloogia andmeil hakkas heinavarumine arenema juba I aastatuhande algupoolel. Vanimad vikatileiud Baltimaadel ja Soomes pärinevad 2.-3. sajandist. Eesti<sup>1</sup> seni teada olev vanim vikat on leitud Läänemaalt Kirimäelt ja kuulub 500. a. paiku. II aastatuhande alguses oli vikat kujunenud pikemaks ja moodustas ühe põhilisema tööriista, mis arvukalt esineb isegi kalmeleidude seas. Võimalik, et vikatiga koristati ka vilja, nagu selle kohta on andmeid Kuramaalt, pealegi pole sirpe Saaremaa muistseist kalmeist seni leitud.

Maaharimine veoloomade abil ja põldude väetamine märgivad viljakasvatuse uut arenguastet. Küllaldase väetamise korral ei tarvitsenud põllumaa „puhata“ rohkem kui ühe aasta. Nii kujunes kesaviljeluse süsteem. Sellega tekkisid ka põlispõllud sõna kitsamas tähenduses, s.o. niisugused põllud, mida kasutati ainult üheaastase kesasoleku järgi.<sup>1</sup> Söödisüsteem püsis selle kõrval muidugi edasi. Alati põldude pind laienes niivõrd kui palju maad suudeti tarvilikult väetada. Põllumaa laiendamiseks näudis võimalikult rohkem sõnnikut ja oli seega loomakasvatuse arendamise põhistiimuliks. Saaremaal, kus karjamaid oli rohkem kui kuskil mujal Eestis, olid eeldused loomakasvatuse ja seega ka põlispõllunduse arenemiseks võrreldes paljude mandri osadega suhteliselt soodsad.

Mis ajal esmalt tulid kasutusele loomade poolt veetavad maaharimisriistad ja millal sai alguse maa väetamine, seda me täpsemalt ei tea. Taanis ja Rootsis pärinevad varaseimad andmed härgade rakendamisest adra ette viimasest meie ajaarvamise

---

<sup>1</sup> L i g i, Maakasutus, lk. 23a.



eelseist sajandeist. Vikateid kasutati Baltimaadel ja Soomes, ilmselt siis ka Saaremaal, juba I aastatuhande algupoolel. Järlikult pidi juba sel ajal algama algeline, osaline laudakarjandus. Paistab olevat loogiline arvata, et seoses laudakarjanduse laienemisega arenes edasi künnipõllundus ja tekkis vähehaaval ka maa väetamine. Kuna I aastatuhande teise poole vältel toimus Saaremaal juba asustuse tähelepanuväärne levik ja rahvaarvu tõus, siis tuleb oletada, et selleks ajaks olid veoloomade abil veetavad maaharimisriistad juba üldisemalt levinud ja et seni valitseva söödisüsteemi kõrval hakkas järjest enam levima kesaviljelusesüsteem. Ja II aastatuhande alguse kohta tuleb oletada, et kesaviljelus oli nüüd omandanud maaharimises juhtiva koha. Teisiti poleks Saaremaa tingimustes mõeldav elanikkonna järsk kasv, mida arheoloogiline materjal sellest ajast nii selgesti näitab.

Asjaolu, et rahvastiku tihedus oli Saaremaal II aastatuhande algul suurem kui mujal Eestis, kuna aga harimiskõlblikku maad oli seal suhteliselt vähem, seletub, nagu H. Ligi on õigusega rõhutanud, sellega, et Saaremaa looduslikud tingimused olid kirjeldatud algelise maaharimisviisi arenemiseks üldiselt soodsad. Saaremaal ja Muhus valitsevad kerged õhukesed huumuserikkad hea struktuuriga mullad olid primitiivse agrotehnika juures märksa kergemad harida ja andsid isegi mõnevõrra suuremat saaki kui Kesk-Eesti happelised jääk-karbonaatsed mullad ja Lõuna-Eesti lubjaveesed, ebapüsiva sümmeetrilise struktuuriga ning huumusevaesed kamar-leetmullad.<sup>1</sup> Saaremaa

---

<sup>1</sup> L i g i, Maakasutus, lk. 111-118.

muldade peamiseks puuduseks oli, nagu öeldud, nende põuakartlikkus ja kivisus. Põuakartlikkust kompenseeris teatud <sup>häärat</sup> kliima, mis on saartel ühtlasem kui mandril, pealegi on saartel õhu niiskus suurem ja vegetatsiooniperiood umbes 15 päeva võrra pikem kui mandril. Kivisus aga ei olnud põlluharimisel algeliste riistadega nii suureks takistuseks kui praeguste keerukamate riistadega teostatava sügavkünni puhul. Saartel ja Lääne-Eestis kujunes välja spetsiaalne hargadega veetav adratüüp kiviste põldude harimiseks, mis on hilisemas etnograafilises materjalis tuntud vannas- e. seaninaadra nime all.<sup>1</sup> Selle künnisügavus oli märksa väiksem mandril leviva harkadra omast; ta libises kergelt üle kivide. Saarte vanimaks äkktüübiks oli lühipiiline kärbik- ehk oksäke, mis hiljem asendus liigenditega pakkäkkega.<sup>2</sup> Niisugune äke oli mõeldud samuti kui vannas- adergi õhukeste kiviste muldade kobestamiseks. Vihmaseil ja jahedail suvedel avaldas viljasaagile soodsat mõju rähkmuldade kuiva- ja soojapõhjalisus.<sup>3</sup> Sügavam künn, mis on tähtsaks vahendiks Kesk- ja Lõuna-Eesti "külmapõhjaliste" muldade viljakuse tõstmiseks, ei anna Saaremaal märgatavat efekti, kuna püsivama struktuuriga mullad ei vaja niivõrd alumiste mulla- kihtide maapinnale pööramist kui just pinna kohendamist. Loomuldate puhul, mis nagu nägime, (Saaremaal olid) laialt levinud,

<sup>1</sup> A. M o o r a, Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis. Etnil. ajaloo, lk. 247; vt. ka H. Hager, *Zur Geschichte des V*

<sup>2</sup> L. K i v i s a a r - F e o k t i s t o v a, Eesti äkkes EM Ar. XVI, Tallinn 1959, lk. 38.

<sup>3</sup> L i l l e m a, lk. 106.

*V baltischen Hakenpfluges. Apophoreta Tartuensis. Stockholm 1949; Y. Ränk, Die Hakenpflüge Estlands. SM LXII. Helsinki 1955.*

soovitatakse praegu koguni adraküнди asendada mulla pealtharimisega, äestamisega.<sup>1</sup>

Suurimaks looduslikuks takistuseks viljakasvatuse arengule oli Saaremaal ja Muhus harimiskõlbliku maa vähesus. See puudus lahenes aga seda enam, mida rohkem suudeti maad väetada, ning väetamiseks olid jällegi saartel sobivamad eeldused kui mandril. Põlispõldude tekkimise ja laienemisega avardus külvipind, võrreldes söödisüsteemiga, mitmekordselt.

Maaharimistehnika järkjärguline täienemine ja põllupinna laienemine soodustasid ka uute põllukultuuride levikut. Vanimateks kultuurideks olid meil teatavasti oder ja mõnel määral suvinisu. Nagu näitab Asva ja Laimjala Rida<sup>(Põide)</sup>la/Leiumaterjal, kasvatati Saaremaal juba meie ajaarvamise eelse<sup>s</sup>lt aastatuhandest peale lina. Arvatavasti I-II aastatuhande vahetusel hakkas levima talirukis. Olgu märgitud, et saartel domineerivad rähkmullad on tolleaegsete tähtsaimate teraviljade - odra ja rukki kasvatamiseks kõige kohasemad.<sup>2</sup> Peale rukki, odra ja nisu kasvatati vist juba ka kaera. Taliviljade ilmumine ja agrotehnika pidev arenemine tõid kaasa ka vastava uue maakasutamise viisi. On arvatud, et Saaremaal ja Põhja-Eestis hakkas hiljemalt 13. sajandi alguses levima kolmevälja süsteem.<sup>3</sup> Sellekohaselt külvati ühele põllulapile ühel aastal talivilja, teisele suvivilja, kolmas osa maast aga oli kesas. Selle kõrval püsis söödisüsteem loomulikult edasi. Peamiselt Saaremaa oma-

---

<sup>1</sup> L i l l e m a, lk. 105.

<sup>2</sup> L i l l e m a, lk. 106.

<sup>3</sup> L i g i, Maakasutus, lk. 23c.

pärase mullastiku tõttu<sup>1</sup> kasutati söödisüsteemi hiljemgi ja ta pole päris kadunud tänapäevalgi. Kuid peasi oli, et kesa- viljeluse süsteem ühes korrapärase maaharimise ja väetamisega oli II aastatuhande alguseks saanud kindlasti valitsevaks. See tõi kaasa tunduva viljasaakide tõusu, mis omakorda võimaldas asustuse kiiret kasvu. Teisiti poleks saarte vähene põllupind suutnud toita seda arvukat elanikkonda, millest tunnistust annab eespool kirjeldatud muististe hulk.

Arvestades asustuse tihedust ja põllumaa vähesust, on tõenäoline, et 13. sajandi alguseks oli saarlastel harimisele võetud põhiliselt kogu põllumajanduslikult kasutatav maa ning et põllumaa hulk oli sel ajal juba enam-vähem sama mis uusaajalgi. Muidugi on küsitav, kas kogu viljakas maa oli juba põlispõldude all. Vaevalt oli küll karja hulk nii suur, et oleks saadud väetada kõiki põlde, osa maad oli 13. sajandil vist ikka ajuti söödis. Oles harimata olid ka paljud rannalähedased maalapid, mis tulid kasutusele alles hiljem, kuid siemaal paistab arheoloogilise leiuväine leviku järgi küll suurem osa harimiskõlvulisest pinnasest kas püsivalt või ajutiselt, söödipõllu vaheldudes olevat kasutusel olnud.

Kõik kodanlikud ajalooürijad on rõhutanud <sup>Saaremaa</sup> asustuse tihedust ja elanikkonna jõukust II aastatuhande algul. Nende arvates võisid selle jõukuse põhiallikaks kehvad Saaremaal olla eeskätt kaubitsemine ja röövretked. Tegelikult olid aga sel ajal, nagu varemgi, saarlaste põhiliseks elatusalaks ja seega

---

<sup>1</sup> "Kui võrrelda ohukestel rähkmuldadel asetsevate põlluniidu- ja karjamaade muldade profiili, veerežiimi ja muldade füüsikalisi ning füüsikalis-keemilisi omadusi, siis olulist vahet nende vahel pole ( L i l l e m a, lk. 100)."

ka jõukuse peaallikaks põlluharimine ja loomakasvatus. See oli Saaremaal tol ajal tulusam ja võibolla ka mõnevõrra enam arenenud kui Kesk- ja Ida-Eestis. H. Ligi eelpool märgitud tööst ilmneb, et veel keskajalgi oli saartel ning nendega looduslike eelduste poolest sarnanevas Lääne- ja Loode-Eestis põlis põldude viljakus suurem kui Eesti keskosades.

Põhjelatusalade, vilja- ja loomakasvatuse kõrval etendas saarlaste majanduselus oma osa k a l a- ja h ü l g e p ü ü k. Need tööalad olid tuntud kõige vanematest aegadest peale ja püsivad kuni tänapäevani. Kalapüügist II aastatuhande algul annavad tunnistust üksikud panuste seas esinevad püügivahendid, nimelt õngekonksud, tuuraotsad ja võrgukivid. Nende järgi võib oletada, et harrastati nii individuaalset käsipüüki kui ka paatkonniiti kollektiivset püüki kaugetel vetel. Kalu püüti nähtavasti peaaesjalikult omatarbeks, saarerahvale olid nad oluliseks toidulisaks, müügiartiklina need vist tol ajal veel olulist osa ei etendanud. Hilisemate etnograafiliste andmete järgi võib arvata, et kala ei püüdnud mitte üksi ranniku, vaid vähemalt hooegade kaupa ka saarte sisemaa rahvas.<sup>1</sup>

K ä s i t ö ö kohta on võimalik teha mõningaid kaudseid järeldusi kalmetest leitud esemete alusel. Valdav enamus leiutamaterjalist esindab, nagu üksikute esemeliikide käsitlemisel nägime, kohalikku tööd. Arvukad odaotsad, noad, kirved, vikatid, suitsed, valjanaastud ja muud raudesemed tunnistavad laialdasest ja arenenud sepatööst. Selle aluseks oli Saaremaal, samuti nagu mujalgi Põhja- ja Ida-Euroopas, nn. soomaa-

---

<sup>1</sup> A. L u t s, Rändpüügist Eesti merekalastuses. EM Ar. XVII, Tartu 1960, lk. 159.

kidest kogutav raud. Soomaake leidub looduses mitmesuguste ühenditena, võib öelda, igal pool. Oma madala taandumistemperatuuri tõttu olid need maagid algelisele metallurgiale töötlemiseks kohased ning nende kasutamine oli meil tuntud juba meie ajaarvamise eelsel aastatuhandel. Paljude sajandite vältel vastavad oskused loomulikult täienesid. Raudesemete kvaliteet II aastatuhande alguse kalmistuis näitab, et nende valmistamiseks kasutatud raud pidi olema saadud võrdlemisi keerulise metallurgilise tehnoloogia rakendamisel, alles pärast soomaagi esmakordsel taandamisel kogutud metallikänkude korduvat kõrget kuumutamist ja tagumist. Säärasest metallist odaotste, nugade ja teiste terariistade valmistamine nõudis kahtlemata erilisi oskusi ja kogemusi, mis eeldab vastavate meistrite seppade olemasolu. Kohaliku sepise kui tähtsa tootmisharu arengust meil siiski veel täpsemat ettekujutust ei ole. Seni on veel lähemalt valgustamata maagi töötlemise ja raudesemete valmistamise tehnoloogia, kõnesolevast perioodist pole seni Saaremaalt teada ühtegi rauasulatamis- ja maagikaevamiskohta, pole leitud ka sepatööriistu ja isegi mitte šlakki; samuti pole veel toimetatud olemasolevate raudesemete keemilist analüüsi. Sellest hoolimata võib öelda, et sepise tase Saaremaal oli üldiselt/<sup>alles/</sup>madalam kui samal ajal Venemaal või Skandinaavias. See paistab olnud isegi mõnevõrra vähem arenenud kui kurssiidel, kellel on teada vähemalt paar keskust, kus valmistati suuremal arvul relvi ja muid hinnalisi raudesemeid. Selle põhjuseks oli mitte üksnes Kuramaa suurem rikkus rauamaagi poolest, vaid ka nende esemete tarbijate- kurši ülikate suurem jõukus.

Kohaliku pronksivalamise kohta pakuvad vanimaid andmeid Asva ja Ridala (Põidel) asulaleiud, mis pärinevad meie ajaarvamisest eelsest ajajärgust. M.a. I aastatuhande lõpul ja II aastatuhande algul torkab silma pronksesemete küllus leiumaterjalis, kusjuures nende seas on rohkesti kohalikke tüüpe. See kõik näitab, et pronksivalamine oli saarlastel ammu tuntud ja laialt levinud tööala. I aastatuhandel domineerivad valatud ehted, valamisele lisandub aastatuhande lõpupoolel järjest enam tagumine ehk sepistamine. II aastatuhande alguses on tagumine muutunud oluliseks pronksesemete valmistamistehnikaks. Suurem osa viimatimainitud ajajärgu pronksehteist nagu rinnanõelad, hoburaudsõled, keekandjad, sõrmused, eritüüpi käevõrud jne., on algul valatud ja seejärel on neile peale kuumutamist antud tagumise, viilimise ja lõikamisega lõplik kuju ning viimistlus. Ohukessed laiad kitsenevate otstega käevõrud, laieneva keskosaga sõrmused, kuljused, mõned ripatsid ja muud ehted on üleni taotud. Võrreldes valamisega, nõudsid taotud esemed palju vähem metalli, olid kergemad, elastsemad ja ka vastupidavamad.<sup>1</sup> Valatud ja taotud ehteid illustati sisselõigatud soonte, täkete ja säilkudega. Rohkesti kasutati ornamendi kujundamisel silmukeste, kolmnurkade, rombide ning muude kujundite tembeldamist, <sup>võimal määral</sup> samuti ka graveerimist. Ohukestel taotud 13. sajandisse kuuluvail ripatseil ja rinnalehtedel esineb ka kuumimist ning pressimist, mida varem nähtavasti ei tuntud. Kõik katkiläänud ehted on parandatud neetamise teel, - see oli põhiline liitmis-

---

<sup>1</sup> Vrd. M. B. Д а й г а, К вопросу о литейных формах и литейном деле на территории Латвии /до XIII в./. СА 1960, № 3, lk.

viis. Hiljemalt 12. sajandi algusest peale oli tuntud pronks-  
traadi valmistamine venitamise teel. Rinnakeede, spiraalsete  
ja kahekordse esiosaga kaelavõrude ning spiraalitorukestest  
riideilustuste valmistamiseks kulus sellist peenikest traati  
väga palju. Väga levinud oli mitmest traadist kokku keeratud  
esemete valmistamine, traadi punumist esines harva. Rasked ja  
medast traadist kohalikku tüüpi rinnakeed on tehtud ilmselt  
taotud või ületaotud traadist. Pronksesemete tinutamine või  
nende katmine hõbekarraga, mis I aastatuhande teisel poolel  
oli eriti levinud Lätis, oli tuntud ka Saaremaal ja leidis  
siin rakendamist veel 13. sajandil.

Hõbeehete kohalik valmistamine algas 12. sajandil. Need  
on samuti taotud, graveeritud, tembeldatud ja kummitud nagu  
pronksesemedki. Kuna hõbe oli väga hinnaline metall, sealjuu-  
res aga pehmem ja hõlpsam töödelda, siis valmistati hõbeehed  
eriti hoolikalt. Hõbeda ja pronksi jootmist, filigraani ja  
niellet saarte meistrid veel ei kasutanud; kõik sel moel ilus-  
tatud esemed on toodud väljastpoolt. Ka peenest hõbetaadist  
punutud ehteid on vähe. Rauda platteerimine hõbedaga oli tõe-  
näoselt tuntud, ehkki kindlamad andmed selle kohta alles puudu-  
vad.

Pronks- ja hõbeehete rohkus ning nende valmistamistehni-  
ka tase lubavad oletada ka eriliste valajate ja peentöö seppa-  
de olemasolu samuti nagu oli olemas erilised relvameistrid.  
Erilisi hõbeseppi ilmselt siiski veel polnud, kuna pronks- ja  
hõbeesemete valmistamisel kasutati alles sama tehnikat; vahe  
seisnes hõbe<sup>e</sup>semete puhul eeskätt hinnalisemas metallis ja  
sellest tingitud hoolsamas töös. Arvatavasti olid kujunenud



erimeistrid ka mõnedel muudel suuri kogemusi ja vilumust nõudvatel tööaladel, milledest tuleb nimetada eriti laevaehitust. Niisugused rohkem või vähem eristunud käsitöömeistrid töötasid kas kogukonna või üksikperede, eriti üksikute ülikate tellimisel. Nad olid aga ikka edasi ka maaharijad, käsitöö andis neile teatud kindlat lisasissetulekut, mille osatähtsus suurenes vastavalt töö kvaliteedi nõudmise kasvule ja käsitööoskuste arenemisele.

Käsitöö ei olnud seega veel põlluharimisest eraldunud. See protsess ja eri tööalade spetsialiseerumine oli II aastatuhande algul küll juba ammu käimas, kuid see polnud veel ühelgi alal lõpule jõudnud. Niisuguseid meistreid, kellele käsitöö oleks olnud põhiliseks elatusalaks, ei jõudnud veel kujuneda, samuti nagu ei jõudnud veel tekkida ka linnatüüpi asulaid.

K a u b a v a h e t u s e põhisuunad olid üldiselt välja kujunenud juba I aastatuhande teisel poolel. Selleks ajaks olid saarlastel tekkinud püsivad sidemed peale mandri-eestlaste baltihõimude, eeskätt kuršside ja semgalitega, samuti Ojamaa ja Skandinaavia neemikmaa elanikkonnaga, vähesel määral ka Edela-Soomega. II aastatuhande algul varasemad kaubanduslikud sidemed tugevnesid, mitmeid uusi läbikaaimissuundi tekkis juurde, tekkisid alatised kindlad kaubateed ja mõned uued kaubitsemiskohad; ühtlasi arenes senine rohkem või vähem juhuslik vahetus regulaarseks. Seda, et regulaarne kaubavahetus kujunes käsiteldaval perioodil üheks majanduselu põhifunktsiooniks, näitab kõigepealt pronksesemete küllus. Enamik neist esemeist on

nagu eelnevalt märgitud, tehtud koha peal, kuid vastavad metallid on toodud kaubitsemise korras väljast. Ilma pronksi pideva juurdevooluta poleks kohaliku metallkäsitöö selline areng olnud võimalik. Sama kehtib ka saarlaste poolt valmistatud hõbeehete kohta. Peale selle tunnistavad arenenud kaubavahetusest aarde- ning peiteleiud ja rohkearvulised kalmetest leitud importesemed ja hõbedakaalud ning vihid. Aardeleide on Saaremaalt ja Muhust seni teada kokku 16, muid peiteleide 2. Enamik aardeist koosneb müntidest ja ~~reparaatidest~~ hõbeehetest. Hõbedakange on ainult kahes aardes, kokku 22-25. Münte on aardeist saadud kokku 1089,<sup>1</sup> kuna 23 münti pärinevad kalmistuist. Nende seas on 190 9.-10. sajandi araabia dirhemit, 14 büttsantsi ja 400 anglosaksi münti, mis kõik pärinevad 11. sajandist, 350 saksa münti 11.-13. sajandist, ja üks Jaroslav Targa münt 11. sajandist. Määramata münte on 138. Peale nende olevat leitud ka hilisemaid skandinaavia ja tartu münte, mille arv ja veremisaeg aga on teadmata. Münte, samuti kui hõbedakange ja hõbeesemeid kasutati maksevahendina enamasti kaalu alusel. Müntideleidude ja hõbeda rohkus tunnistab seega kaubavahetuse intensiivsust.

Arheoloogilise leiuväine seas olevate importesemete järgi näeme, et kõige tihedamad kaubanduslikud sidemed olid saarlastel II aastatuhande algul, nagu varemgi, kurelaste ehk kursidega. Kursi hõimude kaudu tuli Saaremaale suur osa

---

<sup>1</sup> Tegelikult on see arv kindlasti suurem, kuna mitmete aarete kohta puuduvad arvulised andmed ja *rohkem münte on leidnud kaduma.*

pronksist ja koos sellega ka mitmeid pronksehete tüüpe, mis siin omamoodi edasi arenesid. Meenutagem neist näiteks lehtrikujuliste ja mooninuppudega ning põiki soonitud kaarega hoburaudsõlgi, poolovaalseid keekandjaid, mitmest traadist keeratud spiraalseid ja kahekordse esiosaga kaelavõrusid ja pakse neva põiki soonitud kesksaga sõrmuseid. Kurši importehetest, mis edasiarendamist ei leidnud, võiks nimetada <sup>loomapeakujuliste nuppudega hoburaudsõlgi</sup> rööngassõlge, kahte loomapeakujuliste otstega ja üht nõgusaseljalist käevõru, ühinenud otstega hoburaudsõlgi ja kooniliste nuppudega ristpeaga rinnanõela.

Kursside osatähtsus relvakaubanduses oli samuti suur. Kursid varustasid nii Lääne-Euroopast saadud kui ka ise meisterdatud mõõgaterad pronkspidemete, tuppede ja kanderihmadega ning mütsid edasi liivlastele, semgalitele, latgalitele, saarlastele ja isegi mandri-eestlastele. Saaremaa leidude seas on suhteliselt rohkesti kuršipärase ornamendiga mõõgapidemeid, nagu paistab seniste andmete järgi, isegi rohkem kui latgalitel. Peale mõkade töid saarlased kuršsidelt võitlusanuge. Sealt pärineb ka eeskuju pika kitsa tääkja lehega odaotstele, mis Saaremaal hiljem muutusid üpris levinuks.

Mitmed kuršipäraseid valjanaastud lasevad oletada, et sealt kaudu on toodud lõunast ja läänest pärinevaid paremat tõugu hobuseid. Osa põhja-saksa münte tuli ilmselt lääneslaavi, preisi ja kurši hõimude vahendusel. Arvatavasti pärineb kurelaste või preislaste alalt ka osa Saaremaalt leitud merevaigust.

Pronksi ja pronksehteid saadi rohkesti ka s e m g a l i t e l t. Sellest tunnistavad kolmest traadist keeratud aasotsised ja jämenevate otste ning kargupeakujuliselt lõppevate

otstega kaelavõrud, loomapeakujuliste nuppudega hoburaudsõlged, pronksist loomakujukesed, arvukad vööosad, tahulised pronks-helmed ja mitmesugused ripatsid. Ilmselt on sengali nõelte eeskujul valmistatud ka Karja kalmistust leitud ovaalse peaga rinnanõelad. Tuleb aga tähendada, et enamik loeteldud esemeist polnud omased mitte üksi sengalitele, vaid ka kursi, liivi ja vähemal määral latgali hõimudele. Saaremaal need esemed märkimisväärset edasiarendamist ei leidnud.

Tüüpilistest latgali pärastest esemetest on Saaremaal esindatud kaks Muhu maalinnast leitud kitsaskirvest, sadula- ja kargupeakujuliste otstega kaelavõru Iraselt, kaks jämenevate otstega trapeetsja ristkülikuuga käevõru ja paksenevate pseudotordeeritud otstega kaelavõru. Need on kõik importesemed, mis kohalike ehte kujunemisele mingit mõju ei avaldanud.

Sidemeid Kuramaa-liivlastega näitavad eriti kujukalt saaremaa tüüpi korvplettornamendiga kolmnurkpäised rinnanõelad, mida kandsid ka kuramaa-liivi naised. Samuti olid sämbulise ja augulise ülaäärega kolmnurkpäised rinnanõelad tuntud nii Kura- kui Saaremaal. Sellised ühised esemetüübid võisid kujuneda ainult kaua-aegse ja püsiva tiheda suhtlemise tulemusena.

Väina- ja koiva-liivlastelt on pärit eeskujuga saaremaa naiste toredaile suupoolse laiendiga pronksplekist pealisega noatuppedele. Sealt on toodud ka pronks-ehteid, mida tõendavad kilpkonnasõlg, rinnakeed koos keekandjate ja vaheplaatidega ning kaks käevõru; viimased leidsid ka kohalikku järeleaimamist. Liivlaste vahendusel võisid levida mõned algselt baltipärased ehtevormid, ning niihästi lääne-

Euroopa kui ka idamaade mündid ja hõbe. Liivlaste vahendusel jõudsid Saaremaale ka mõned mõõgad koos kannetega.

O j a m a a l t ja R o o t s i mandrilt saadi peamiselt relvi ja hõbedat. Skandinaavis, eriti Ojamaa kaudu toimus II aastatuhande algul suurelt osalt Lääne-Euroopa relvakaubandus idapoolsete maadega. Reini piirkonnast Skandinaaviasse toodud mõõgaterad varustati seal käepidemete, tappede, vööde ja kandrihmadega, ning müüdi siis edasi. Enamik Saaremaalt leitud arvukaist damastseeritud mõõgateradest ja odaotstest on tulnud kahtlemata Ojamaalt või mujalt Skandinaaviast. Seda näitavad ruunikivimotiividega mõõgatupeotsikud ja vöönaastud, pandlad, rihmajagajad, eriti aga hõbedaga plateeritud ja skandinaavia loomacornamendiga ilustatud mõõgapideme osad ja odaotsad, mida Saaremaalt on seni teada palju rohkem kui kusagilt mujalt vastava suurusega alalt Läänemere piirkonnas. Läänepoolsete importesemetena tuleks mainida veel kahte sirge esiküljega kirvest, kandilisi lukke ja tahulisi kaaluvihke, hõbeehetest talmornamendiga ilustatud sõlge ja pärltraadiga kaunistatud sõrmust Tagamõisa aardes, Tiirimetsa inimnõofiguuridega sõlge, kahte Uduverest leitud rõngasnõela, mis on tehtud Rootsi mandril, Piila kaldest saadud lõvimotiiviga sõlgi ja loomapeakujundiga ilustatud sõrmust. Osa araabia ja bütsantsi münte ning valdav enamik lääne-euroopa müntidest on toodud üle mere lääne poolt. Skandinaavia linnadest on pärit ka osa klaas-, filigraan- ja hõbehelmeid. Ilmselt ojamaa vahendusel on Saaremaale jõudnud mõni üksik Lääne-Euroopas tehtud savinõu. Ojamaal/<sup>on/</sup>valmistatud nõu, mille kilde leiti Viltina kaldest. On võimalik, et nende nõudega toodi veini. On teada,

et vein oli üks levinumaid kaubaartikleid,<sup>1</sup> mida Birkas, aga järelilikult ka Ojamaal, võidi osta.

Saaremaa kiviakmetest leitud arvukate skandinaaviapärase hõbedaga ilustatud valjanaastude ja sadulaosade järgi võib arvata, et saarlased ostsid sealt suuremaid ja tugevamaid lääne-euroopa tõugu hobuseid.

Mõningaid algselt lääne päritoluga raud- ja pronksesemeid hakati peagi valmistama ka koha peal. Neist võiks mainida kolmnurkse labaga kirveid, ristikujulisi valjanaaste, ojamaa-baltitüüpi pronkspandlaid, rihmakeeli, loomapeakujuliselt lõppevaid rihmakandu, kolme kodaraga rihmajagajaid, pahaga ja rombiline kaare ning kandiliste nappudega hoburaudsõlgi. Kõik nimetatud pronksesemete tüübid muutusid ja arenesid vastavalt kohalikule maitsele. Raudriistad seevastu jäid enamasti endisteks, kui mitte arvestada lõuaga kirveid, mille lähtevorm paistab pärinevat lääne poolt.

Saarlastel oli rida ühiseid esemetüüpe ka m a n d r i - Be s t i g a. Nimelt ristpeaga rinnanõelad, naiste rõngakujulised vööpandlad, kolmest traadist keeratud käevõrud, prillspiraalotsised ja laia keskkeermega spiraalsed sõrmused; viimaste seas võis leida ka mandri importasju. Kõik need ehtetüübid on alguse saanud mandri-Eestis ja levinud sealt kaubavahetuse kaudu saartele, jäädes Saaremaal ise enamasti muutumatuks. Ainult mandril esinevad laiad plettornamendiga käevõrud omendasid Saaremaal uue kuju ja hoopis erineva ornamendi. Kuna Eesti mandriosa oli väga rikas mündileidudest, siis võib arva-

---

<sup>1</sup> H. J a n k u h n, Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit. Neumünster 1956, lk. 160-163.

ta, et osa Saaremaalt leitud münte on toodud mandri kaudu.

Soomlastega oli saarlastel rida ühiseid relvavormide tüüpe, mille lähtevormid aga pärinevad Skandinaaviast. Kaubavahetuse teel kuramaa-liivlastelt, kuršsidelt või Saaremaalt on Lääne- ja Edela-Soome jõudnud sämbulise ülaäärega kolmnurkse peaga rinnanõel, tahulisi pronkshelmeid ja laienevate otstega hoburaudsõlg. On loomulik, et osa lõunast ja edelast saadud pronksist läks saarlaste vahendusel edasi põhja poole. Importesemeina on Saaremaale sattunud kaks tüüpilist soome keekandjat.

Suhetest karjalastega kõneleb Viltinast leitud vahr, mis on tehtud ilmselt vastavate karjala vahrude eeskujul.

Otsestest kaubaühendustest vadjalastega annavad tunnistust kaks vadjapärasest pikivaoga käevõru Kiratsilt, hobusetaoline pudelikujuliste tilgutitega ripats ja ka lasebakuajaliselt laienevate otstega käevõru katkend Viltinast. Võib-olla on otse vadjalaavi alalt toodud ka mõningaid kolmest traadist keeratud käevõrusid.

Idapoolsele ühendustele viitavad araabia ja bütsantsi münnid, mis on tulnud eeskätt vene linnade vahendusel. Briti on Vene linnadest pärit ristikujulised ripatsid, samuti osa klaas- ja hõbehelmeid ning tõenäoselt ka Tagamõisa filigraanhelmega oimurõngas.

Eelnevast näeme, et arheoloogilises aineses ilmnevad kõige tähtsamatena kaubaühendused kuršside ja ojamaalastega, seejärgi liivlaste ning sengalite ja mandri-estlastega. Ühendused soomlaste, karjalaste, vadjalaste ja kaugemate ida- ning

läänepoolsete aladega kajastuvad arheoloogilises materjalis võrreldes eelnevatega ainult nõrgalt. Tegelikult oli labikäimine viimatimainitud aladega tõenäoselt märksa tihedam, mille kohta leiutamaterjal aga otseseid viiteid ei anna. Ei saa märkimata jätta, et mõningaid esemeid, mis olid ühte viisi levinud kõikjal Läänemere rannikupiirkonnas, võidi tuua ka mitmelt poolt. Pealegi ei tarvitse iga ese olla toodud tingimata sealt, kus vastav esemetüüp välja kujunes või kus seda kõige rohkem esines.

K a u b a t e e d e kohta leiame mõningaid viiteid vana-des kirjalikes allikates. Kaudselt kajastab neid ka muististe, eriti aarde- ja mündileidude paiknemine, mis hoiduvad alati tähtsamate kaubateede äärde.<sup>1</sup> Läti Henrik märgib korduvalt saarlaste laevu Väina ja Koiva jõel ning saarlaste sidemeid vene värs tidega.<sup>2</sup> Väina tee oli kahtlemata Saaremaa nagu üldse Baltimaade tähtsaimaks liiklussooneks. Selle ääres olid liivlaste suuremad keskused Riia, Salaspils, Daugmale, Ikškile, Lielvarde, Aizkraukle, edasi latgalite kantsid Koknes, Asote, Jersika, ning kaugemal Polotsk.<sup>3</sup> Väina ülemjooksult toimusid ühendused Dnepri, Volhovi, Laadoga ja Volgaga. Väina suudmelt läks vee-tee Lielupele, mille ääres oli üks semgalite tähtsamaid keskusi - Mežotne; maad kaudu läks tee Kuramaale liivlaste ja kuršide alale Tūkumsi, Duņdagasse, Talsisse, Kuldīgasse Venta kaldal ja mujale. Saarlaste

---

<sup>1</sup> Vrd. E. M u g u r e v i š s, Numismātiskais materiāls par Latvijas tirdzniecības ceļiem IX-XIII gadsimtos. Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 1961.g. No.1, kaart lk. 21.

<sup>2</sup> L ā t i H e n r i k, XVIII:8, XIX:1, XX:7, XXI:7, XXII:2,8, XXVII:3.

<sup>3</sup> Läti kaubateede kohta vt. läh. Э.С. М у г у р е в и ч, Торговые пути на территории ливов и латгалов в IX-XIII вв. Автореферат диссертации, Рига 1961.



kaubandus kurssidega toimus otse üle Irbeni väina ning Kura-  
maa läänerannikul olevate sadamate kaudu.

Koival olid liivlaste keskused Sigulda, Krimulda, Turaida,  
Cēsis ja Trikāta. Koivalt läks maatee Valga lähistelt Ugandis-  
se Otepääle, sealt Pihkvasse ja Novgorodi. Teine tee läks Ote-  
päält Tartu ja edasi Besti põhjaranniku suunas. Koiva suud-  
melt kulges tee mööda Riia lahe idakallast Pärnu jõe suudmele,  
mis oli Lihula ja Virtsu kaudu ühendatud Muhu- ja Saaremaaga.  
Lihulast läbi Läänemaa ja Rävälä läks tee Tallinna ja Viru-  
maale.

II aastatuhande algul kasutasid saarlased kõiki neid  
teid. Saarlaste kaubitsemine toimus suurel määral Riia lahe  
äärsete ja mandri-Eesti sadamate kaudu. Seetõttu olid nad  
väga huvitatud sellest, et mainitud sadamad oleksid vabad  
ja püüdsid, kui need vallutati saksa sissetungijate poolt,  
võõraid sealt välja ajada. Nii ründasid saarlased 1211.a. Tu-  
raidat, mille olid hõivanud<sup>1</sup> ristirüütlid, püüdsid korduvalt  
hävitada sakslaste tugipunkti Riia<sup>2</sup>, mitu korda piirasid nad  
Tallinna, mille 1219.a. olid hõivanud taanlased<sup>3</sup>, ja kui Lihu-  
lasse tulid rootslased, ajasid saarlased nad sealt ära.<sup>4</sup> Et  
saarlased olid elavalt huvitatud ka Läti ja mandri-Eesti maa-  
teedest, seda näitab Otepää piiramine. Otepää kui tähtis kau-

---

<sup>1</sup> L ä t i H e n r i k, XV:1,3.

<sup>2</sup> Samas, XIX:1,2,10,11, XXII:8.

<sup>3</sup> Samas, XXIV:7, XXVII:3.

<sup>4</sup> Samas, XXIV:3.

banduslik sõlmpunkt alistati 1216.a. sakslaste poolt. Aasta hiljem aeti ristirüütlid sealt saarlaste, mandri-eestlaste ja Pihkva ning Novgorodi vägede ühisel jõul minema.<sup>1</sup>

Nagu näitas arheoloogiline materjal, oli saarlastel hästi tuntud meretee Soome rannikuile ja mööda Soome lahte vadjalaavi alale, sealt aga läks suur kaubatee Neevat pidi Laadogale, kust omakorda pääses nii Novgorodi ja Dneprile kui ka Volgale. Karjala kannasel ja Laadoga lõunarannikul elavate hõimudega olid saarlaste kindlasti palju ulatuslikumad sidemed kui seda näitab antud materjal.

II aastatuhande algul oli Ojamaal suur tähtsus Lääne- ja Ida-Euroopa kaubanduse vahendajana. See püsis kuni 13. sajandini, mil Läänemeres hakkasid võimust võtma saksa linnade kaupmehed. Ojamaa kõrval hakkas II aastatuhande algusest peale ka Saaremaa Läänemere kaubandusest osa võtma. Saarlastel oli Ojamaaga juba varasemast ajast pidev suhtlemine. II aastatuhande algul ulatusid saarlaste retked Olandile, Rootsi mandrile, sealhulgas Taani valdustesse nüüdses Lõuna-Rootsis. Lati Henrik ütleb, et saarlased ja kuršid "olid harjunud" röövkäikudega Taani ja Rootsi kuningriiki.<sup>2</sup> Taani kroonikakirjutaja Saxo Grammaticuse andmeil olid eestlastest ja kuršsidest meresõitjad haaranud 1170.a. oma valdusse terve Olandi saare. Valdemar I pidi nende vastu saatma kogu oma laevastiku, kellel alles pika võitluse järgi õnnestus neist jagu saada.<sup>3</sup> Saarlaste meresõitu rõhutab iseäranis Liivimaa Vanem Riimikrooni-

---

<sup>1</sup> L ä t i H e n r i k, XX:7.

<sup>2</sup> Samas VII:1.

<sup>3</sup> S n e l l m a n, lk. 133.

ka. Selle järgi peitus saarlaste suurim jõud nende laevades, millega nad suviti "retklevad kõikjale, kuhu vesi kannab."<sup>1</sup>

Saarlaste laevade kohta meil täpsemad andmed puuduvad. Laevu on leitud küll Skandinaavia kalmetest, üks laev on välja kaevatud ka Riia linnas<sup>2</sup>; laevade kujutusi ja kirjeldusi on ruunikiividel ja vene kroonikais.<sup>3</sup> Nende allikate järgi paistab, et Põhja- ja Ida-Euroopas - järelikult siis ka Saaremaal olid kasutusel enamvähem ühesugused, nn. viikingi tüüpi laevad. Need olid pikad kitsad, aerude ja purjede jõul liikuvad paadid. Sõjalaevad - langskip - olid kõrge pardaga, kuni 46 m pikad ja mahutasid kuni 100 inimest; ühesugune vöör ja ahter andis võimaluse manööverdada ilma ümberpööramata. Vöör ja ahter olid pealt kaetud, seal hoiti kaupu. Kõige suuremaid ülikate laevu nimetati dreki, nende tähte ilustati draakoni-, harvem inimpeakujuga. Laialt levinud laevatüübiks oli snekkja, kõrge vööri ja ahtriga ning madalama pardaga laev, mis liikus umbes

---

1  
Oselere das sint heiden sur,  
Die sint der Kuren nakebur;  
Sie sint bevlossen in dem mere.  
Sie vurchten selden grose here.  
Des somers, das ist vas bekant,  
Sie heren vmme sich die lant,  
wa sie uf dem wasser mogen komen.  
Sie haben vil manchen roub genomen  
Den cristen vnd der heidenschaft;  
Mit schiffen ist ir groste craft (Livländische Reim-  
chronik, v. 357-366, lk. 528).

2 История Латвийской ССР, Рига 1955, joon. 14%.

3 Н.А. З о р о н и н, Средства и пути сообщения. История культуры Древней Руси. Монгольский период. I. М.-Л. 1948, lk. 291-294; H. P e l t o l a, Kantasuomalaisen purjeen ja sen nimen alkuperästä. Virittäjä 1955, lk. 360-380.

20 paari aerude varal. Sõja ja kaubalaevade vahel <sup>veel</sup> alles olulist vahet polnud. Kaubalaev buza oli sõjalaevast laiem ja mahukam ning istus sügavamalt vees. Kalda ääres purjetamiseks oli eriline väike kaubalaev - burding, algselt ühest puust sõnastatud kõrgendatud pardaga paat.

Läti Henriku kirjeldustest näeme, et saarlaste "röövli-laevad" olid saksa kaubalaevadest - coggedest palju väiksemad, selle eest aga kiiremad ja manööverdamisvõimelisemad. Saarlaste laevas <sup>või olla kerkimisel</sup> ~~oli tavaliselt~~ 30 meest. Paistab, et saarlased kasutasid merelgi väiksemaid laevu, mis võisid sõita jõgesid pidi kaugele sisemaale.

Mereretkele mindi mitme laevaga, tervete laevastikkudena, kuna üksikult liikuda oli ohtlik. Iga laev vi vähemalt enamik neist pidi olema relvastatud, seega valmis võitlema röövlite vastu kui ka ise soodsal juhul kallale tungima. Skandinaavlaste laevastikus oli tavaliselt 15-30 laeva. Saarlaste laevastikus märgib Läti Henrik 16 laeva, mõnikord ka paar-kolmsada laeva, mis on aga ilmselt liialdus.<sup>1</sup>

Otsesed andmed saarte sadamatest puuduvad. Rahvapärismuste järgi olnud Saaremaal muistseid sadamakohti väga palju, need olevat asetsenud enamasti praegusest rannast kaugemal maa pool. Tõenäoliselt oli igal külal oma maandumispaik, peale selle oli arvatavasti olemas veel suuremaid ja kesksema tähtsusega sadamaid. Viimaseid võib oletada Kingissepa Umbruses, Tagalahes, Kihelkonna juures, Põidel ja Muhus. Kihelkon-

---

<sup>1</sup> L ä t i H e n r i k, VII:1, XV:3, XIX:5.

na sadamat märgitakse 1254.a. Ürikus.<sup>1</sup> Neisse kohtadesse viisid ka suuremad teed. Erilisi sildu ega ehitusi sadamais polnud. Nagu näitab kujutus Bayeux vaibal, tassiti kaupu laevadele lihtsalt kahlates läbi vee. Peale kaubasadamate võib oletada veel sajasadamaid. 1254.a. märgitakse Hiiumaal, Saaremaa poolses küll-  
jes "portus, qui dicitur Sottesattema", - see oli ilmselt saarlaste sajalaevade peidukoht.<sup>2</sup>

Nagu arheoloogilisest materjalist selgus, olid saarlaste tähtsamateks toomakaupadeks pronks ja pronks-, hõbe- ning klaas-  
ehited, relvad ja paremat tõugu hobused koos muu ratsanikuvarustusega. Paljud kaubad olid aga sellised, mis arheoloogilises aines ei kajastu. Nende hulka võib arvata kindlasti hinnalisi kangaid Olikate jaoks. Peale selle toodi arvatavasti veel soola ja vist ka Ojamaa käikive, mille kohta on teada, et neid hilisemal keskajal sisse veeti.<sup>3</sup> Võimalik, et toodi ka paate või laevu. Paadikaubandus oli levinud Põhjalahe rannikul.<sup>4</sup> Paate märgitakse ka tähtsamate kaubaartiklite seas, mida Ojamaa kaupmehed Soomelahe idarannikul elavatele "paganaile" turustasid (vt. lk. 292). Peamiseks omamaa vastukaubaks võis olla ainult teravili ja karjasaadused, nahad, elusloomad, võibolla vill. V. Milleri tööst nähtub, et need agraarsaadused olid Saare- ja Läänemaal kõige olulisemaks väljaveoartikliks 16.-18. sajandil.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> UB VI 2736.

<sup>2</sup> Samas; H o l z m a y e r, Osiliana I, lk. 67.

<sup>3</sup> KL Bd. V "Gotlandshandel".

<sup>4</sup> KL Bd. II "Bondeseglotion".

<sup>5</sup> V. M i l l e r, Jooni mineviku põllumajandusest, lk. 120 jj., 264; vt. ka H. L i g i, Maakasutus, lk. 110-118.

Arvestades saarlaste kaubaretkede ulatust ja Saaremaa soodsat asendit Läänemeres suurte transiitkaubateede ääres, on selge, et nad, samuti kui ojamaalased ja kursid, said suurt tulu vaheltkaubitsemisest. Läänest ja edelast saadud relvi, riistu, värvilisi metalle, lõuendit, kalevit, hobuseid ja veinid müüsid saarlased edasi Soome, mandri-Bestisse ja kaugemale põhja- ning ida poole, saades sealt vastu vilja, nahku ja muid lääne turgudel nõutavaid aineid. Mandrilt ja kaugemalt idast toodi karusnahku, nahku, vaha, mett ning toimetati see edasi edela ja lääne suunas. Arvata võib, et teataval määral käisid saarlaste käest läbi ka idamaade hõbe, siid ja brokaat ning mõned muud kallid kaubad.

Väga levinud oli saarlaste, nagu kõikjal Euroopas, orjakaubandus. Lääne poolt röövitud kristlikke orje müüdi ida poole ja vastupidi. Orje saadi ostu korras, veel rohkem aga röövretkedel. Sõjakäigu ajal oli tavaliseks kombeks, et mehed loodi maha, naised ja lapsed võeti orjadeks. Läti Henrik jutustab, et röövkäigul Listriasse saarlased laastanud maa, võtnud ära kirikukella ja kirikuriistad, hävitanud ja võtnud vangi inimesed.<sup>1</sup> Kord tulnud saarlased Rootsist hulga vangidega ja võtnud vangistatud naised endale, igaks kaks, kolm või rohkem; sageli nad müünud vangid kurssidele või teistele paganatele.<sup>2</sup> Saarlaste endi majanduselus orjatoos olulist osa ei etendanud, ehkki orje küll peeti. Kaubitsemisobjektina olid nad aga hinnas ja andsid suurt tulu.

<sup>1</sup> L ä t i H e n r i k, VII:1.

<sup>2</sup> Samas, XXX:1.

Kaubitsemine toimus eeskätt suuremates linnalistes keskustes, sadamates või traditsioonilistes turukohtades, mis tavaliselt olid ühtlasi ka rahvakoosolekute ja kultuse paikadeks.<sup>1</sup> Neisse kohtadesse koguneti teatavatel kindlatel tähtpäevadel või pühadel. Kaubitsemisega võis tegeleda iga vaba inimene, kuid suuremal määral olid kaubitsejateks siiski jõukamad ülikad, kellel oli rohkem ülejääke ja kaupamida võis vahetada või müüa. Jõukad ülikad sõitsid sageli kaugesse kaubitsemiskohtadesse. Kui selline kaubitseja tuli võõrale maale, siis pidi ta eelkõige hoolitsema oma julgeoleku eest.<sup>2</sup> Ta pidi tegema kohalike ülikatega vastava leppe ja tavaliselt neile andma kingitusi või meelehead, et saada nende poolt kaitset ja tagada nn. kaubitsemisrahu. Niisugune tava oli üldine ja püsis kaua. Hilisematest etnograafilistest andmetest on teada, et soomlased käies Viru rannas kala vastu vilja vahetamas, pöördusid igaüks oma "sõbra" poole, kelle juures ta leiab ulualust ja kaitset.<sup>3</sup> Veel keskajalgi olid Tallinna ja teiste linnade kaupmeestel maarahva seas oma "sõbrad", kelle vahendusel nad maalt kaupa kokku ostsid.<sup>4</sup> On põhjust arvata, et ka vandeldaval perioodil toimus kaubitsemine võõrastel maal ja võõrastes kohtades samal viisil "sõprade" kaudu.

---

<sup>1</sup> KL Bd. VI "Handel".

<sup>2</sup> KL Bd. VI "Handelsafgifter".

<sup>3</sup> A. Lutsu andmeil.

<sup>4</sup> N i i t e m a a, Binnenhandel, lk. 243 jj.



Ka oli veel keskajal~~g~~ kaubitsemine seotud kultusekohtade ja -püevadega, nimelt kirikupühadega, millal olid keelatud iga-sugused vaenulikud väljaastumised ja seega kindlustatud kaubitsemisrahu. Sellisest kaubitsemise sidemest kirikutega ja kirikupühadega annab tunnistust ms. eesti sõna laas, mis tuleneb alamsaksa sõnast afflate = ablasse = indulgents, mida müüdi kirikute juures peetavail turgudel ja mis andiski kaubitsemisko-hale ja -ajale püüstise nimetuse.<sup>1</sup> Kõige varasem teade kau-bitsemisrahu saamisest leidub Egil<sup>6</sup> Skallagrimssoni saagas 10. sajandist. Seal räägitakse, kuidas norra pealik Egill oma kaaslase Torulfiga tuleb kursside maale kauplema ja teeb sel puhul kurssidega pooleks kuuks rahu. Kui see tähtaeg aga lõpeb, läheb naabrusse röövima.<sup>2</sup>

Selline kaubarahu võis kujuneda ka pikaajaliseks kokku-leppeks. Niisugune lepe oli sakslastel ojamaalastega, nagu kuuleme Lätis Henrikult. Nimelt kui saarlased 1203. a. Ojamaa kaudu Taanist koju tulid, ahutasid sakslased ojamaalasi, et need saarlastele kallale tungiksid ja nende saagi ning laevad ära võtaksid.<sup>3</sup> Ojamaalased aga ei võtnud sakslasi kuulda, sest neil oli saarlastega vastastikuse kaubitsemise kohta lepe. 1226.a. kutsusid sakslased ojamaalasi ristsõtta "köverahinge-liste saarlaste" vastu, millest need aga samal põhjusel loobu-sid.<sup>4</sup> Kusagil ei märgita ka saarlaste rüüsteretki liivlaste, kursside, soomlaste ega karjalaste maale, - arvatavasti kehtis

<sup>1</sup> N i i t e m a a, Binnenhandel, lk. 24.

<sup>2</sup> S n e l l m a n, lk. 94-97.

<sup>3</sup> L ä t i H e n r i k, VII:1,2.

<sup>4</sup> Samas, XXX:1.



nendegagi rahulik, lepingutega reguleeritud vahekord.

Kaugkaubitsemisele mindi kollektiivselt, - teisiti polnud pikem meressit ja kogu ettevõtte võimalik. Tavaliselt Uhiselid, nagu näitavad Skandinaaviast teada olevad paralleelid, mitmed jõukamad asjast huvitatud mehed ja varustasid Uhiselt laeva. Oma laev oli arvatavasti ainult vähestel kõige jõukamatel meestel. Tuleb arvata, et harilikult kuulus laev Uhiselt mitmele omanikule. Seda lubavad oletada eespool käsitletud matused saarlaste kalmetes, kus ainult harva võib leida terve paadi jäänuseid, tavaliselt aga saadab surnut - arvatavat laevameest ja -osanikku vaid peotäis neete (vt. lk. 122 jj.). Laeva Uhisomandus oli tavaline Skandinaavias<sup>1</sup>, samuti teame, et Eesti rannas kuulusid hilisemal ajal kalapaadid tihti mitmele omanikule.<sup>2</sup>

Laeva või paadi meeskonna moodustasid reeglipäraselt Uhe piirkonna elanikud. Skandinaaviast on teada, et retke ettevalmistamisega seoses olevad kulud ja riisiko jagunes kõigi osavõtjate vahel, samuti jagati võrdselt ka röövsaak või muud retke tulud.

Retkede initsiaatoreiks ja juhtideks olid eeskätt Ulikad, kellel oli laevu ja rohkem kaupu ja kes olid seega kaubaretkest kõige enam huvitatud. Valdava enamuse kaupadest moodustasidki ju toredusesemed, mida võisid osta ainult jõukad Ulikad. Igapäevasemaid massikaupu oli peale soola II aastatuhande algul alles vähe. Meresõidu ajaks valiti ilmselt pealik või

---

<sup>1</sup> KL Bd. VI "Handel"

<sup>2</sup> A. L u t s, Randpüügist Eesti merekalastuses, lk. 133.

pealikud, kes koordineerisid kõigi laevade tegevust ja vaenuliku kallaletungi korral juhtisid võitlust.

Kaubaretkede kollektiivne iseloom tingis seda, et kaubitsemisest võttis osa üsna suur hulk saarte rahvast. Seda võiks kinditada kas või importesemete rohkus ning arvukad habedakaalude ja vihtide leiud arheoloogilises materjalis. Siiski edenes<sup>d</sup> kaubitsemine muidugi ülikate varanduslikku eristumist, sest kuigi retk võeti ette ühiselt, müüs või vahetas iga osanik oma kaupu iseseisvalt. Rikkal osanikul oli kaupa rohkem ning tulu vastavalt suurem. Kahtlemata oli kaubitsemine üheks nende rikkuste allikaks, mida Saaremaa kalmistute materjalis võib tähele panna. Saarlaste osavõtt ülemerekaubandusest oli märksa suurem kui mandri Eestis. Kaubitsemise osa poolest majanduses olid Saaremaa olud sarnased vastava olukorraga Ojamaal ja eelkõige Kuramaal, kus kaubitsemine edenes maaharimise kõrval palju rohkem kui mandrite siseosades.

Kõike eelnevat kokku võttes võib jelda, et saarlaste majanduse põhialuseks oli II aastatuhande algul kahtlemata põlluharimine ja karjakasvatus, kusjuures mõlemad elatusalad olid teineteisega lahutamatult seotud. Saarte ahukesed mullad andsid hädavaajaliku väetamise korral suhteliselt kõrgeid saake ja olid kergemini haritavad kui mandri "raskemad" mullad. Vilja- ja loomakasvatus oli jõudnud niisugusele arengutasemele, mis nähtavasti võimaldas põllumaal vähesusest hoolimata, arvukama rahvahulga elatumist kui mandri-Eestis, ja jättis ilmselt isegi mingeid

Ülejääke vahetuse jaoks. Saaremaa majanduselu iseärasuste peapõhjuseks oli meri. Seal käidi kala- ja hülgepüügil, mis andis elanikkonnale olulist toidulisa. Merd mööda toimuv regulaarne kaubavahetus soodustas ka kohaliku käsitöö arengut, andes käsitöoks vajalikke tooraineid. Käsitööd aga tehti siiski suuremalt jaolt ainult oma tarbeks. Tähtsam kui käsitöö oli Saaremaa oludes mere kaudu toimuv vahetus, kaubitsemine. Kuid ikkagi põllumajandus, mitte kaubitsemine elatas muistseid saarlasi. Kaubitsemine võimaldas peamiselt vaid koguda teatavat jõukuse lisa ja seda eeskätt rikkale ülikonnale.

#### Ü h i s k o n d.

Saaremaa majanduselu iseärasused määrasid ka ühiskondliku arengu peajooned. Kuna põhielatusalaks oli maaharimine, siis peegaldavad ühiskondlikke suhteid kõige paremini maavaldussuhted.

*Nõukogude ajalootraditsioonide valguses*

~~Meil on leidnud tunnustust~~ seisukoht, et enne eramaavalduse kujunemist kuulus kogu maa t e r r i t o r i a a l s e t e l e k ü l a k o g u k o n d a d e l e. Külakogukond koosnes teatavast hulgast peredest, kes kasutasid maad ühiselt ja olid seega omavahel ühise omandiga ja ühise majandusega seotud. Kogukond jagas algselt künnimaad igale perele kasutamiseks vastavalt pere suurusele. Aegajalt toimus kogukonna liikmete vahel põllumaa ümberjagamine.<sup>1</sup> Iga pere töötas temale antud põllulapil oma jõududega ja järelikult omastas üksinda ka saagi.

---

<sup>1</sup> J o h a n s e n, Agrarwesen, lk. 36 jj-d.

Järk-järgult seoses tootlike jõudude arenemise ja üksikperede tugevnemisega muutsid jõukamad pered nende kasutuses oleva~~id~~ põllumaa oma eravalduseks, mis enam ümberjagamisele ei läinud. Bramaavalaldus hakkas arvatavasti tekkima juba I aastatuhande lõpupoolel seoses künniviljeluse levimisega ja arenes edasi II aastatuhande algul. Selle kõrval püsis edasi ka ühismaavalaldus. Nimelt kasutas küllakond kaiki vähemtulusaid maid nagu ale-, heina-, karjamaid ja metsi, samuti kalastusvesi edasi ühiselt.

Eraomanduse baasil arenes varanduslik diferentseerumine. Arheoloogiline materjal - aarde- ja peiteleiud, ning import- ja toredusesemete rohkus kalmistuis, samuti isegi erilised matmiskombed nagu paadismatused ja üksikperematuste piiramine kiviringiga - paistab osutavat, et II aastatuhande alguseks oli varanduslik ebavõrdsus juba äge tugevasti arenenud.

Varandusliku diferentseerumisega kaasnes ühiskondliku ebavõrdsuse areng, mille käigus ikka enam ja enam hakkas eralduma rikkaste ja mõjuvõimsate ülikate kiht, see, keda Lätis Henrik nimetab meliores, nobiles.<sup>1</sup> Arheoloogilises materjalis ise-loomustavad ülikate matuseid panuste seas esinevad suured ja rasked pronks- ning hõbeehted, väljast toodud kallid relvad ja hõbe, toretsev ratsahobuse varustus, rikkalike kaunistustega rõivad, hõbedakaalud jne. Brillist rõivastust või erinevat tüüpi ehteid ülikail varemalt aegadel veel ei olnud. Alles alates 12. sajandist võib ~~märgetada~~ mõningate <sup>tüüpide</sup> ehete ilmnemist, mis olid omased üksnes jõukale ülikonnale.<sup>2</sup> Nagu sellest võib

<sup>1</sup> L ä t i H e n r i k, XXX:5.

<sup>2</sup> Selle kohta vt. lähemalt <sup>And.</sup> T o n i s s o n, lk. 234.

järeldada, ei olnud Ulikkond seni laiast rahvahulgast veel teravamalt eristunud ja alles 12.-13. sajandil tuleb ta eraldumine arheoloogilises materjalis mänevõrra selgemalt nähtavale.

Maaharimise ja kõik muud tood tehti isegi rikaste poolt omaenda pere jõuga. Seevõrra kui rikaste peredes oli vaja lisatööjõudu kasutati orje. Maa kui kõige tähtsama tootmisvahendi muutumine üksikute perede eraomandiks läi eeldused ka vaba maa-rahva hulgast sõitlaste tekkimiseks. Kui küla kogukonna liikmete seas oli jõukaid üksikperesid, kellel oli rohkem maad, siis pidi olema ka neid, kellel maad oli vähem, kui ka neid, kes oma maa koguni olid kaotanud. Maata jäänud pered olid sunnitud otsima abi jõukamate juures ja langesid järkjärgult neist majanduslikku sõltuvusse. Kui kaugemale selline sõltuvus oli arenenud, selle kohta puuduvad täpsemad andmed. Sõitlaste olemasolu aga näib kindel olevat, sest neid, servi mainitakse jõukail saarlastel 13. sajandi keskel. Nimelt saarlaste lepingus Orduga 1255.a. märgitakse, et vallutajad ei nõua saarlastelt nende sõitlaste parandit, s.o. maad, mis vabanes enne ülestõusu. ("Quartum est, ut a nullo requiratur hereditas servorum in terra eorum, quae vacabat ante tempus apostasiae".<sup>1</sup>) On arvatud, et selles Orikus mainitud servi oleksid olnud orjad ja nähtud neis parastiste saunikute eelkäijaid.<sup>2</sup> Ajaloolased J. Zutis ja A. Traat tõlgendavad sõna servus sõitlase tähenduses,

<sup>1</sup> UB I, 285.

<sup>2</sup> J o h a n s e n, Agrarwesen, lk. 21.

kes oli jõuka maavaldaja poolt varustatud maatükiga.<sup>1</sup> Paistab, et servide maatükid olid nii suured, et võimaldasid neid kasu- taval perel mingil määral elatust. Orjade kohta, keda saadi sajaretkedel või ostu teel, on teada, et nad olid põhiliselt majaorjad, kellel veel olulist osa tootmises polnud. Läti Hen- rik kõneleb ainult sõjavangidest, mistõttu jääb mulje, nagu saarlaste seas orje ei oleks olnud. See ei tervitse siiski õi- ge olla, sest, nagu P. Johansen oletab, olid mittevabad l. sajandil nii Saksamaal kui Ojamaal seevõrra tavalised, et ei peetud lihtsalt tarvilikuks/<sup>neid/</sup>eraldi ära märkida.<sup>2</sup>

Ühiskonna tuumikuks oli kõige arvukam rahvakiht - vaba maarahvas ehk külakogukondlased. Neid sidus eelkõige Ühisval- duste, maa, metsa ja vete kasutamine ja Ühine töö. Paistab vä- ga tõenäolisena, et samad paatkonnad, kes käisid ühiselt kala- püügil, tavaliselt ühiselt ka merereiside, nii sõja- kui kauba- retki korraldasid.

Külakogukond ei olnud oma koosseisult ühtlane. Sellega olid veel tihedasti seotud ülikad, kes kõigi suuremate üritus- te läbiviimiseks vajasis terve kogukonna kaastööd. Iga kogu- kondlane võis õnnelike merereiside kaudu rikastuda ja ülikate kilda toesta. Teiselt poolt võisid vaesemad, väheste maaga ko- gukonnaliikmed, oma vaesuse süvenedes sattuda sõltlasteks. Eluviisi oli kogukonna koosseis pidevalt voolav, päris kindlat piiri jõukate ülikate ja vabade lihtkogukondlaste vahel pol- nud. Eramaavaldus sõnastas püsivalt kogukonna ühtsust, maa

<sup>1</sup> Указания Наркома ВДХ РСФСР. 1955, лк. 26; А. Траат, Саарlaste lepingud Orduga aastatel 1241 ja 1255. "Edasi" nr. 213 (2141).

<sup>2</sup> J o h a n s e n, Agrarwesen, lk. 21.



osaline ühiskasutamine, eriti aga ühised mereretked kalapüügi-  
kauba- ja sõjakaigud, sidusid kõiki vabu kogukondlasi ühte.  
Olgu märgitud, et kogukonnale iseloomuliku nähtusena püsis  
maade ühiskasutamine ja muu majanduslik koostöö veel <sup>arenenud</sup> ~~kaas~~ (feod-  
dalismi tingimusteski).

Külakogukonda ehk saraskonda nimetati keskaja allikais  
alamsaksa sõnaga marche.<sup>1</sup> Küla- ehk saraskonna moodustasid  
kas üheainsa küla või ka mitme küla pered (suursaraskond ehk  
suurmark).

Teatav hulk lähestikku asuvaid küli moodustas k i h e l-  
k o n n a. Kuna kihelkondade tekkimise kohta otsesed andmed  
puuduvad, on selle üle avaldatud mitmesuguseid arvamusi. Vane-  
mas ajalookirjanduses on väidetud, et eesti sõna kihelkond  
(soome kihlakunta) tulenevat vanarootsi sõnast gislalagh.<sup>2</sup>  
Vastavalt sellele olevat põhjust arvata, et kihelkonnajaotus  
on üle võetud läänest ja nimelt 9.-11. sajandil, millal Lääne-  
Eesti oleks olnud ajutiselt alistatud skandinaavlaste poolt.  
Selle väite kinnituseks on osutatud muuseas tõsiasjale, et  
Saaremaa läänepoolseimat kihelkonda nimetatakse lihtsalt Kihel-

---

<sup>1</sup> Ka dorpes marke, samende marke, lad. k. marchia, com-  
munitas. P. Johanseni järgi võiks margile vastata eesti arwe  
(aru), mis esineb kõige varem ühes 1469.a. ürikus, või kaha,  
mida on kasutatud 1544.a. (J o h a n s e n, Agrarwesen, lk.  
36-45; J o h a n s e n, D. Name Ösels, lk. 105.)

<sup>2</sup> Saaremaa, lk. 266; J o h a n s e n, D. Name Ösels,  
lk. 95-110.

konna.<sup>1</sup> Soome kultuuriloolane K. Viikuna on aga näidanud, et see seisukoht on ekslik.<sup>2</sup> Nimelt esineb vanarootsi gislalagh ainult kahes rootsi 14. sajandi allikas ja üksnes Karjala, mitte Rootsi kihelkondade tähenduses ja on seega ise tõlge - laen karjala või soome keelest. Kihelkonna nimetuse tüveks olev läänemeresoome sõna kihl on küll vana germaani laen - gisla. See tuli meie keeltes kasutusele meie ajaarvamise eel või ümber ja tähendas pantvangi. K. Viikuna oletab, samuti nagu varemad autorid, et kihelkond oleks algselt olnud piir-

---

<sup>1</sup> P. J o h a n s e n, D. Name Osels, lk.96 jj., peab lisa-  
tõendiks, et saarte ühiskondlik korraldus on saanud tugevaid  
mõjutusi Skandinaaviast ka seda, et Saaremaa nimi vanades alli-  
kates Eysýsla olevat antud skandinaavlaste poolt ja et eesti  
Saaremaa võiks olla selle tõlge. P. Ariste on aga usutavalt  
väitnud, et lugu oli just vastupidine ja et skandinaavia Eysýs-  
la on tõlge eestikeelsest nimetusest Saaremaa. Saaremaa vana-  
rootsikeelne nimetus Eysýsla tuleneb kahest sõnast Ey = saar,  
sýsla = maa või maakond. Kõige esmalt nimetab Eysýsla't skald  
Tjodolv, kes elas kuningas Harald Kaunisjuukse ajal (860-933).  
Seda mainib ka skald Sigvat 11. sajandi alguses. Vanimas Nor-  
ra ajaloos, mis on kirja pandud 1170.a. paiku, esineb see nimi  
Øysysla kujul. See on otsene tõlge eesti keelest ja näitab, et  
saarlased on hiljemalt 10. sajandil nimetanud oma maad Saare-  
maaks. Eysýsla on lähtevormiks saksakeelsele Osel, millest oma-  
korda tulenes Läti Henriku poolt esmakordselt kasutatud ladina-  
keelne nimetus Osilia. Ürikutes esineb Sarma esmakordselt 1490  
a., sõnad Zareleyne, Sarelayne tulevad ette juba 1287, 1322  
ja hiljem (P. A r i s t e, Maakeel ja eesti keel. TA Toim. 1956  
lk.117 jj.; P. A r i s t e, Sõnaseletusi. Eesti keel 1939, lk.  
81 jj.

<sup>2</sup> K. V i i k u n a, Kihlakunta. Virittäjä 1951, lk.259-  
274.



kond, mis kas vallutajale või ka vastastikku andnud maksude maksmise või täitmise kindlustuseks pantvange. Vastupidiselt varemaile uurijaile arvab aga K. Viikuna, et kihelkonnakorraldus peab olema Eestis tekkinud kohaliku arengu ja mitte välisse eeskuju tulemusena. Selle kohta, et Saaremaa oleks olnud pidevalt skandinaavlaste maksualune piirkond, pole ühtegi tõendit. Ei ole ka mingit alust arvata, et Saaremaa läänepoolseima osa, Kihelkonna nimetus oleks selle lähtekoha näitajaks, kust oleks alanud kihelkondadesüsteemi levik; Kihelkonna nimetus Lääne-Saaremaal on ilmselt juhuslik.

Territoriaalse korralduse, kihelkondade samuti kui küla-kogukondade kujunemine oli pikk ja keeruline protsess, millest olemasoleva ainetiku järgi võib saada ainult kõige umbkaudsema ettekujutuse. Kihelkonnaorganisatsioon sai alguse tõenäolijuba I aastatuhandel. Viljakasvatuse arengu ja asustuse tihenemise järgi selle aastatuhande lõpupoolel võib arvata, et selleks ajaks oli endine sugukonna- ja hõimukord asendunud territoriaalsega. Seega hakkas konsolideeruma ka kihelkondlik korraldus. Selle lõplik kujunemine halduslik-territoriaalseks süsteemiks toimus II aastatuhande algul, mil põlluharimise edenemine, rahvastiku kiire juurdekasv ja ühtlasi suurenev kaitsevajadus nõudsid kindlat organiseeritud ühiskonnakorraldust. Kihelkonnakorraldus ulatub nii saartel kui mandril oma juurtega ilmselt tagasi muistsesse sugukonna- ja hõimukorda, mida võib järeldada sellest, et kihelkondade piirkonnad eralduvad üksteisest enamasti oma rahva keelemurdelt, samuti ka folkloori ja rõivastuse poolest.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Ethnol. ajalooost, joon. 53, 86; Eesti rahvarõivad, lk. 158-170.

Saaremaa kihelkondi nimetatakse esmakordselt 13. sajandi alguse Taani Hindamiseraamatu Eestimaa nimistus, millest nähtub, et Saaremaal oli neli kihelkonda. Tõenäoliselt pole seal kaasa arvatud Muhut.<sup>1</sup> 1228.a. pärinevas Saare-Lääne piiskopkonna alasid loendavas ürikus märgitakse Saaremaal, nähtavasti koos Muhuga, viis kihelkonda.<sup>2</sup> 1234.a. loendatakse Saaremaal kuus maa-alalist ühikut, nimelt Mone (Muhu), Horele (Põide), valdele (Valjala ja osa Karjat), Carmele (Kaarma-Kärla, osa Karjast ja Mustjalast), Kiligunde (Kihelkonna, osa Mustjalast) ja Svorbe (Sõrve).<sup>3</sup> Eeldades et Sõrve ei moodustanud iseseisvat kihelkonda, vaid et seda nimetati ainult Saaremaa eri osana, saame 1228.a. ürikus märgitud kihelkondade arvu viis.

Muistseid kihelkondi tähistavad teatud määral ka Saaremaa vanimad kirikud, kuna igasse kihelkonda harilikult varsti peale rahva kristianiseerimist rajati oma kirik. Saaremaa kirikuist, seevõrra kui teame nende rajamise aegu, on Karja ja Kihelkonna kirik ehitatud enne 1254. aastat ja umbes samal ajal (1241-1250) ka Valjala kirik.<sup>4</sup> Ainult veidi hilisemast ajast, 13. sajandi teisest poolest, on pärit esimesed teated Muhu, Põide ja Kaarma kirikust. Muud kirikud on kõik nooremad, sealhulgas ka Kärla kirik, mille olemasolu on teada alles 14.

---

<sup>1</sup> J o h a n s e n, LCD, lk. 104.

<sup>2</sup> UB VI 2718

<sup>3</sup> UB I 139. Sulgudes on antud kihelkondade hilisemad nimed, mis peaksid ligikaudu vastama ürikus märgitud maa-alalise üksuse ulatusele.

<sup>4</sup> Saaremaa, lk. 350-363; A. T u u l s e, Die Kirche zu Karja und die wehrkirchen Saaremaas. OES Ar. 1938, lk. 137-192.

sajandist. Samal sajandil rajati kirik ka Pühasse, mis oma hõreda asustuse tõttu ei võinud olla muistseks kihelkonnaks. Veelgi hilisemad on Mustjala, Jaani ja Särve poolsaare kirikud.<sup>1</sup> Kõiki neid andmeid kõrvutades jõuame otsusele, et Saaremaal pidi olema 4 või 5 muistset kihelkonda: Kihelkonna, Kaar-  
ma, Valjala, Põide ja tõenäoliselt ka Karja. Viimast on peetud Valjala osaks. Kuid nähtavasti asetses Karja Valjalast seevõrra eraldi, et see omaette kihelkonnaks moodustus. Põidet on arvatud ühte Muhuga. Kuid see pole tõenäoline. Nii looduslikult, arheoloogiliselt kui oma rahva keelemurde poolest on mõlemad seevõrra erinevad, et Põide pidi olema iseseisvaks kihelkonnaks.

Eelnevalt märgitud Saaremaa muistsete kihelkondade vahel on enamvähem selged looduslikud piirid (vt. lk. 29). Arheoloogilises materjalis seevastu kajastuvad erinevused Saaremaa üksikosade vahel alles üsna nõrgalt, - Saaremaa leiuvaines on võrdlemisi ühtlane. Üksnes lääne pool, Kärja ja Kihelkonna piires esines kõige rohkem mõnevõrra omalaadseid massiivseid ehteid; samuti paistab, et kuršipärased esemed hoiduvad rohkem Kesk- ja Lääne-Saaremaale, kuna Põidelt on neid vähe. Pisut rohkem isearasusi näitab Muhu leiumaterjal. Muhust praegu puuduvad mitmed Saaremaale iseloomulikud eseme- ja ehtetüübid, nimelt pika lehe ja lühikese õõnega odaotsad, ristikujuulised valjanaastud, põiki soonitud hoburaudsõled, saaremaa tüüpi kolmnurkse peaga rinnanõelad ning laiad, laienevate otstega käevõrud. Seevastu on

---

<sup>1</sup> Saaremaa, lk. 476.

Muhus suhteliselt rohkesti ühiseid ehtetüpe mandriga, nagu ristpeaga rinnanõelad, rinnalehed ja laiad, kitsenevate ots-  
tega käevõrud.

Looduslikud piirid, keelelised ja muud mainitud erinevused, mis kõik võisid tekkida vaid väga pikkamisi, näitavad omalt poolt, et kihelkonnad kui territoriaalsed üksused hakkasid kujunema juba väga vara.

Kihelkonnal oli oma ühiskondliku, majandusliku ja kultusliku elu ja talituste keskus. On arvatud, et kihelkonna keskust tähistasid maalinnad.<sup>1</sup> See arvamine paistab sobivat Muhu, Põide, Valjala ja Kaarma linnuse kohta. Need asetsevad suuremate teede ääres, asustuse poolest ja strateegiliselt kesketel kohtadel. Nagu näitavad lähikonnas paiknevad kalmistud, oli nende juures tihedasti külasid. Muidugi määrasid linnuse asukoha valiku ka kindlustuse ehitamiseks ja kaitsmiseks soodsad maastiku eeldused. Sellekohaselt paiknevadki Kihelkonna linnamägi ja Kärle Lihulinn keset metsi, soid ja liivikuid. Need linnused olid seega nähtavasti eeskätt varjupaigad mille kõrvalised kohad olid valitud peamiselt ehitamise ja kaitse tingimusi silmas pidades.

Muistsete kihelkondade keskusi paistavad tähistavat ka eespool loendatud Saaremaa vanemad kirikud, mis ehitati reeglipäraselt tihedamalt asustatud kohtadesse.

Küla- ehk saraskondade ja kihelkondade, samuti maakondadegi suurust arvestati adramaades. Nagu nimetusest võib järel dada, paistab adramaa algselt olevat tähendanud põllumaa hul-

---

<sup>1</sup> H o l z m a y e r, Osilliana I, lk. 60 jj. J o h a n -  
s e n, Agrarwesen, lk. 3.

ka, mida suudeti harida ühe adra ja rakendiga. Tõenäoliselt arvati adramaad ühe pere keskmiseks ehk n.o. normaalseks põllumaa suuruseks. Tegelikult oli põllumaade mitmesuguse kujunemiskäigu ja eriti perede jõukuse diferentseerumise tõttu eri peredel maad vähem või rohkem kui üks adramaa. Adramaa kujunes ühikuks, mille järgi perede ja külade vahel jaotati nende ühisvalduste, näiteks ale- või heinamaade osade või saagiosade suurus, ohtlasi paistab juba muiste sama ühiku alusel olevat jaotatud ka mitmesuguste ühiskondlike koormiste ja maksude suurus, näiteks kohustused linnuse ehitamisel, maksud või annid maavanemaile või kultuslikeks toimetusteks, mõnikord maale tunginud vaenlasele makstav sõjatriibuut jne. On arvatud, et teatud pere või küla adramaade hulka määrates võeti arvesse mitte üksnes põllumaad ja selle juurde kuuluva ale-, heina-, karja- ja metsamaa suurust, vaid ka perede tööjõu hulka ja kõrvaliste tuluallike suurus.<sup>1</sup>

Taani Hindamisraamatus on märgitud, et Kihelkonnal oli 600 adramaad, Muhul aga 200 adramaad. Teiste kihelkondade adramaade arvu pole antud, kuid kogu Saaremaal oeldakse ühtekokku olnud 3000 adramaad. Sama arv adramaid 3000 oli Virumaal, kuna teistel Põhja- ja Kesk-Eesti maakondadel oli adramaid märksa vähem.<sup>2</sup> Adramaade suur arv Saaremaal näitab oma korda selle maakonna asustuse tihedust ja maakonna kui terviku jõukust.

---

<sup>1</sup> J o h a n s e n, LCD, lk. 212-230.

<sup>2</sup> J o h a n s e n, Agrarwesen, lk. 2; J o h a n s e n, LCD, lk. 104 jj., 166.

Saarlaste ühiskonnakorra kohta võimaldavad teha mõningaid järeldusi meil kasutada olevad kirjalikud allikad ja ka arheoloogia andmed. Nagu nägime, oli saarlaste ühiskond nii varanduslikult kui sotsiaalselt kaugeleulatavalt kihistunud ja selles olid selgesti tekkimas klassisuhete algmed. Saarlaste ühiskonnas oli üha enam maaravat kohta omandamas jõukas ülikond. Kõigis tähtsamais küsimustes andis ühiskondliku organisatsiooni põhiüksustes - kihelkondades küll veel iidse sugukondliku traditsiooni kohaselt otsuse *r a h- v a k o o s o l e k e*. karajad, millest võtsid osa kõik täisealised vabad mehed. Kuid selgi oli mõõduandev mitte enam kõigi vabade kogukondlaste, vaid eeskätt jõuka ülikonna tahe: Rahvakoosolekul otsustati kihelkonna nii väliseid kui sisemisi asju, suhteid naabritega ja nendega korraldatavaid ühisüritusi, aga kujundati ka oma sisemisi õigusnorme. Vastavalt oli kihelkond ka, võib öelda, omaette õigus- ja kohturingkonnaks.<sup>1</sup>

Nagu võib järeldada arheoloogilisest materjalist, ei olnud ülikonna ehk "vanemate", "paremate" ning "suursuguste" ja teiselt poolt vabade kogukondlaste vahel ei jõukuse ega vist ka sotsiaalse asendi poolest selget piiri nagu see loodusjõulise arengukaigu juures ka loomulik oli. Samal ajal oli ülikond ise diferentseerunud, selle hulgas oli vähem ja rohkem jõukaid peresid. Ülikonna tippude keskelt tõusid nn. *m a a - v a n e m a d* (*seniores terrae*), keda igal kihelkonnal pais-

---

<sup>1</sup> L ä t i H e n r i k, XXIX:7.

tab olnud üks või kaks.<sup>1</sup> Põhimõtteliselt näib maavanemail olnud n.ö. täidesaatev võim, kuid nende isiklik rikkus ja kuuluvus jõukasse suguvõssa andsid igatühele neist tegelikult mõnevõrra suurema mõju ja otsustamisvõime<sup>u</sup>. Maavanemad esindasid oma kihelkonna rahvast, sõlmisid selle nimel lepinguid ja seega teataval määral tagasid ka lepete täitmise. Lati Henriku kroonika teatel sõlmisid Saaremaa vanemad lepinguid näiteks ojamaalastega (vt. lk. 534), samuti sakslaste, venelaste, taanlaste ja läänemaalastega.<sup>2</sup> 1255. aastal esindasid Saaremaad alistumislepingu sõlmimisel saksa vallutajatega kaheksa vanemat, kelle nimedki lepingus loendatakse: Ylle, Culle, Env, Muntelene, Tappete, Yalde, Melete ja Cake.<sup>3</sup> Kuna Saaremaad esindasid kõigi kihelkondade maavanemad kollektiivselt, tuleb seda kui maakonda pidada mingiks kihelkondade konföderatsiooniks ehk liiduks. Ühiste küsimuste otsustamiseks pidid maavanemad loomulikult kokku tulema ja moodustama midagi ühise konsiiliumi ehk kogu taolist. 1255. aasta lepingu on nad kinnitanud koguni ühise pitseriga. On võimalik ja isegi tõenäoline, et kõigi saarlaste ühiste ettevõtete otsustamisest võtsid peale maavanemate osa ka muud eriti võimsad ülikad. Otsus pidi, nagu vanasti ühise otsuse tegemisel ikka, olema üksmeelne. Ei suudetud seda saavutada, võidi anda liisk.

---

<sup>1</sup> J o h a n s e n, Agrarwesen, lk. 8 arvab, et igal Saaremaa kihelkonnal oli kaks vanemat, kuid selle kohta pole kindlaid tõendeid.

<sup>2</sup> L a t i H e n r i k, XIV:5,7,8, XIX:10, 11, XX:7,8, XXIX:1,4,7.

<sup>3</sup> UB I 285, 321, III Reg. No.321, lk.22 (1255.a.).

Nõnda, kui 1220.aastal saarlaste arvamised selle kohta lahku läksid, kas üritada sõjakäiku pärastises Tallinnas olevate taarlaste või sakslastele alistunud järvalaste vastu, otsustati küsimus liisu teel.<sup>1</sup>

Vanema amet paistab üldiselt päritavaks kujunenud olevat. Kas ta selleks vajab veel ka kinnitust või väljakuulutamist rahvakoosolekult, pole teada. Seevastu väepealik ehk kuningas või kuningad valiti, nagu näib, igaks sõjaliseks ürituseks. Marburgi wigandi ja Hermann Hartberge kroonika järgi valisid saarlased endale nn. Jüriöö ülestõusu ajal kuninga nimega Vesse, kelle hiljem sakslased poosid.<sup>2</sup>

Saaremaa arheoloogilises aineestikus kajastub sagedases ratsu varustuse või hinnaliste relvade ja ehte esinemises üsna selgesti rohkearvulise väikeülikkonna olemasolu. Väikesearvulistest tippudest on meie leiuaaineses seevastu kaunis raske näha selgemaid märke. Võib-olla võiks pidada üheks niisuguseks märgiks mõnele maavanema perele kuulunud varandust - Muhu linnuse aaret, mis sisaldas võrdlemisi haruldasi, erilise hoolsusega valmistatud kää- ja kaelavõrusid ning rinnalehti. See aare sarnaneb mitmeti oma koostiselt mandril Lõhavere Lembitu linnamäelt leitud aardega. Üldse võiks eespool kirjeldatud leiuainesest järeldada, et saartel võrreldes mandriga esines suhteliselt rohkem jõukaid väikeülikaid. Tuletame meelde,

---

<sup>1</sup> L ä t i H e n r i k, XXIII:9.

<sup>2</sup> Liivimaa noorem riimkroonika 1315-1348, Tallinn 1960, lk. 107, 135.



et Saaremaa moodustas kogu eestlaste maa-alast ainult 6 prot-senti. Sellest hoolimata on Saaremaalt leitud näiteks hinna-lisi hõbedaga ilustatud odaotsi umbes kaks korda rohkem kui mandrilt, mõõgaosi ligemale kolmandiku, mõõgavööde ja hõbeda-kaalude osi peaaegu poole võrra rohkem kui mandri-Eestist. Sellele hinnaliste esemete jagunemise iseärasusele pidid vas-tama ka teatud iseärasused saarte elanikkonna ühiskondlikas suhetes. On tõenäoline, et Saaremaal veel kuni 16. sajandini säilinud paljud väikeülikad või vabatalupojad olid nende muist-sete ülikate järglased.

Saaremaa oli nii geograafiliselt kui kultuuriliselt üks iseloomulik osa Ida-Baltimaade rannikuvoondist. Selle voondi teise omalaadse osa moodustas Kurzema<sup>e</sup> ehk kurelaste ala. Mõ-lemal neil rannikuosadel oli väga palju ühist ja need olid, nagu korduvalt nägime, teineteisega väga tihedais ühendustes. Paljud rannikuvoondi elanikkonna majanduse, kultuuri ja elu-olustiku iseärasused olid muidugi tingitud selle mereäärsest asendist. Kuid nii Saaremaa kui kurelaste ala kujutasid en-dist eelkõige siiski ka osa Ida-Baltimaist. Kõnelemata materi-aalsest kultuurist, mille hulgas kõige arvurikkamalt olid esindatud mitmesugused üld-baltimaalised tüübid ja nähtused, sidus rannikualasid Baltimaade teiste osadega eriti põlluma-jandus kui ühise<sup>n</sup>, kogu selle piirkonna elanikkonnale omane põhiline elatusviis, mis tingis üldjoontes ühtsuse ka sotsi-aalsetes tingimustes ja kultuuris.

Saaremaa oli loomulikult kõige lähemalt ühenduses Balti-maade põhjaosaga, mandri-Eesti alaga. See ühendus avaldus eel-kõige rahvastiku ühises päritolus ja keeles. Arheoloogilises

aineses avaldub see ühendus iseäranis ühises matmisviisis, sest vaatamata erinevustele üksikasjus oli kogu eestlaste alale omane põlistest aegadest saadik valitsev surnute matmine kivikalmetesse, mida ei esinenud lõunapoolsetes Baltimaades. Matmisviisi, s.o. esivanematekultuse ühtsust tuleb hinnata kahtlemata tähtsamana kui paljude esemevormide ühtsust. Saarlased olid samuti nagu mandriestlased kõigepealt maaviljelejad. Kuigi neil harimiskõlblikku maad oli suhteliselt vähe, olid nad seetsaadik, kus üldiseks sai põldude väetamine, saavutanud tolleaaja algelise maaharimistehnika tingimustes viljakasvatuses mõnevõrra paremaid tulemusi kui mandrirahvas. Tänu sellele oli Saaremaa võrreldes põllumaade pindalaga, võib-olla aga ka maakonna kogu pindala arvestades, tihedamalt asustatud kui Eesti manner.

Saaremaa nagu muugi rannikuvoondi olustiku iseärasused olid ühelt poolt tingitud kohalikest loodusolude erinevustest ja eelnevail perioodidel toimunud ajalooarengu iseärasustest, teiselt poolt mõjutasid neid tunduvalt vaadeldaval ajajärgul laialdaseks arenenud meresõit ja kaugkaubandus. Kõige selle poolest oli olukord Saaremaal ja kurelaste alal väga sarnane, olgugi et lõunapoolsemal kurelastel nähtavasti kaubitsemine, iseäranis aga käsitöö oli edenenud mõnevõrra enam kui saarlastel. Meresõidu ja kaugkaubanduse tähtsust majandus- ja ühiskondlikule elule ei tohi siiski ei saarlastel ega teistel Ida-Baltimaade rannikurahvastel üle hinnata. Nad kõik olid siiski eelkõige maaviljelejad ja said meresõidust ning kaubitsemisest ainult teatavat lisatulu. Võrreldes ojamaalastega, kelledega Baltimaade rannikurahvad olid väga tihedalt ühenduses ja kel-

lelt nad ka palju eeskuju võtsid, olid siiski saarlased ja nende rannikunaabrid kaubitsejatena alles n.o. algajad. Ojamaalasedki olid maaviljelejad, kuid nende kaubasidemed ulatusid organiseeritult ja turuolude hea tundmisega Briti saartest läänes kuni Novgorodini idas. Saarlased aga kaubitsesid eeskätt vaid Ojamaal ühelt poolt ja Ida-Baltimaade rannasadamais teiselt poolt. Ainult vahemal määral ulatusid nende üritused ka Vene alale Pihkvasse, Novgorodi ja Polotskisse. Suhteliselt vähe paistavad nadolevat külastanud ka Rootsi mandri ja Soome ranniku sadamaid. Kui ojamaalaste ettevõtted olid mingil määral Hansa kaubanduse eelastmeks, siis saarlaste üritused on üldiselt võrreldavad Läänemere piirkonnas hiljem keskajal toimunud talurahvakaubandusega. Saarlaste ülemerekaubandusele omaseks primitiivseks jooneks oli see, et nad sageli olid ühenduses merirööviga. Maad viljelevate saarlaste ja kurelaste kaubitsamine erines Soome rannikuasukate ja karjalaste vastavaist ettevõteteist. Kuna eelmised võisid pakkuda vahetuseks ühteteist oma põllumajandussaadustest, vahetasid need enamasti metsasaadusi, mida kas ise küttides olid saanud või maksudena või ka vägivallaga järjekindlalt võtsid oma põhja- ja idapoolseilt hõimudelt. Kuna neil oma viljast mõnikord puudus tuli, vahetasid nad oma kaupu sageli vilja vastu. Nii olid saarlaste ülemerekaubandusel võrreldes teiste rahvaste samaaegse kaubandusega oma piirid kui ka teatav eriline iseloom.

Kaugkaubitsamine, sedamööda kuidas see arenes ja suurema ulatuse omandas, sai paljudel rahvastel klassiühiskonna tekkimise tingimustes oluliseks tärkava valitseva klassi jõuku-

se ja seega ka võimu kasvu edendavaks teguriks. Nõnda näiteks muistses Venes, skandinaavlastel jt. Kui me saarlaste ja kure<sup>side</sup>laste kaubandusel selles suhtes silmapaistvat osa ei märka, annab see ühelt poolt veelkord tunnistust nende kaubaürituste suhteliselt tagasihoidlikust iseloomust ja ulatusest. Nad ei suutnud ilmselt veel väistelda Ojamaa või Vene linnade kaupmeestega. See kõik veenab meid veelkord selles, et saarlaste meriretklemine ja -kaubandus oli nende põhielatusalale ainult teatavaks kõrvaliseks lisaallikaks. Sellest hoolimata mõjutas see siiski omamoodi nende ühiskondlike suhete arenemist. Suuremate või väiksemate ühisüritustena toimuvailt meresõitudel ja kaubaretkedelt saadavad kasud jagunesid suhteliselt laiemal hulgal osaliste vahel kui mandri tingimustes toimuva kaubitsemise tulud. See oli põllumaast saadava oma aja kohta võrdlemisi rahuldava saagi kõrval nähtavasti teiseks teguriks, mis võimaldas Saaremaal rohkearvulise väikeülikkonna tekkimist. Vabade maaharijate ja nendega alles vahetult seotud arvuka keskmise sotsiaalse kihi olemasolu aga pidurdas ühiskonna tugevama ja keskendatuma tippude võimu ehk mingi vürstivõimu kujunemist. Seepärast püsis Saaremaa ühiskond oma poliitilise korra poolest kaua kihelkondade föderatsioonina, samuti nagu keskendatumat vürstivõimu ei tekkinud veidi kaugemale arenenud kure<sup>side</sup>lastelgi ja nagu mingi talurahva tippude föderatsiooni näeme oma arenmises veelgi edenenumal Ojamaa elanikkonnal.

Saarlaste ühiskonnakord esindas põhiliselt üleminekuaset ürgkogukondlikult korralt klassiühiskonnale, mida M. Kosven on soovitanud nimetada F. Engelsi järgi sõjaväeliseks

demokraatiaks. "Väepealik, nõukogu ja rahvakogu on sõjaväeliseks demokraatiaks edasiarenenud sugukondliku ühiskonna organid."<sup>1</sup> Need F. Engelsi poolt iseloomulikena nimetatud tunnused ja rida muid tähendatud arenemisastmele omaseid jooni, mida lähemalt kirjeldab M. Koswen,<sup>2</sup> olid kõik olemas saarlaste ühiskonnal. Kuid nende ürgkogukonna viimasele astmele iseloomulike joonte kõrval leiame seal ka orjanduse ja feodalsmi algmeid. Viimasteks tuleb pidada saarlaste ühiskonna tippudel kujunemas olevat suurmaavaldust ja mõningate sõltlaste, esialgu küll ilmselt alles majanduslikus sõltuvuses olevate perede olemasolu. Saksa feodaalide vallutus, mis 13. sajandi algul tabas Saaremaad, samuti nagu muud Ida-Baltimaade ala, andis klassiühiskonna kujunemisele mitmeti teise suuna kui see, milles saarlaste ühiskond oli olnud arenemas enne seda.

---

<sup>1</sup> F. E n g e l s, Perekkonna, eraomanduse ja riigi tekimine, lk. 150.

<sup>2</sup> И.О. К о с в е н, Очерки истории первобытной культуры. М. 1957, lk. 220 jj.

KASUTATUD MUUSEUMIFONDIDE LÜHENID.

AI = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi  
arheoloogiakogu Tallinnas.

AM = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuseum Tallinnas.

Berl. M. = Endine Staatliches Museum für Vor- und Frühge-  
schichte Berliinis.

Ermitaaž = Государственный Эрмитаж . Leningradis.

ГИМ = Государственный исторический музей Moskvas.

Kauno M. = Kauno Valstybinis M.K. Čiurlionio vardo Dailes  
Muziejus Kaunases.

LVM = Latvijas PSR Vēstures Mūzejs Rīgas.

P = Pärnu Rajoonidevaheline Koduloomuseum.

Pd = Paide Rajoonidevaheline Koduloomuseum.

Sa = Saaremaa Koduloomuseum Kingissepas.

SHM = Statens historiska museum Stockholmis.

Šilute M. = Koduloomuseum Šilutes Leedu NSV.

Va = Valga Rajoonidevaheline Koduloomuseum.

Vlj = Viljandi Rajoonidevaheline Koduloomuseum.

BIBLIOGRAAFIA JA LOHENDID.

Marksismi-leninismi klassikud.

F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine.  
Tallinn 1958.

~~V.I. Lenin, Riik ja revolutsioon. Teosed, 25 kd. Tallinn  
1954, lk. 355-459.~~

Allikate publikatsioonid.

Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riim-  
kroonika (1315-1348), Tallinn 1960.

C.M. Frähn, Ibn-Fosslan's und anderer Araber Berichte über  
die Russen älterer Zeit. St. Petersburg 1823.

H. Hildebrand, Das Rigische Schuldbuch (1286-1352),  
St. Petersburg 1872.

Livländische Reimchronik = Ditleb's v. Alnpeke,  
Livländische Reimchronik. Scriptores rerum Livonia-  
narum, Sammlung der wichtigsten Chroniken und  
Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland  
I Bd. Riga, Leipzig 1853, lk. 493-827.

Läti Henrik = Генрих Латвийский, Хро-  
ника Ливонии. Введение, перевод и комментарии  
С.А. Аннинского. М.-Л. 1938.

S n e l l m a n = A. H. S n e l l m a n, Itämeren suomalaiset  
itsenäisyytensä aikana, historiallinen tutkimus.  
SMYA XVI. Helsingissä 1896.

UB I - VI = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundebuch nebst Re-  
gesten, Bd.I-VI, herausgegeben von dr.Friedrich  
Georg v. Bunge, Reval 1853-1873.

K ä s i t l u s e d, u u r i m u s e d j a t e a t m e -  
t e o s e d.

N. Å b e r g, Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit. Arbeten  
utgifna med understöd af Vilhelm Ekman's Uni-  
versitetsfond. Uppsala 24, Uppsala 1919.

O. A l m g r e n, Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden.  
Uppsala 1923.

A p p e l g r e n - K i v a l o = H. A p p e l g r e n - K i v a -  
l o, Suomalaisia pukuja myöhemmältä rautakandel-  
ta. Helsingissä 1907.

A r b m a n, Birka = H. A r b m a n, Birka I, die Gräber, Tafeln.  
Uppsala M C M X L.

A r b m a n, Karolingische Reich = H. A r b m a n, Schweden und  
das karolingische Reich. Handlingar, del 43.  
Stockholm 1937.

A r i s t e, Ringkopfnadeln = E. A r i s t e, Die estländischen  
Ringkopfnadeln. ÖKS Toim. XXX:1. Tartu 1938, lk.  
48-64.

P. A r i s t e, Maakeel ja eesti keel. TA Toim. Üs. 1956, nr.2,  
lk. 117-127.



- P. A r i s t e, Sõnaseletusi. Eesti Keel, Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri 1939, lk. 81-82.
- A r n e, Tuna = T. J. A r n e, Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike Uppland. Stockholm 1934.
- T. A r n e, La Suede et l'Orient. Archives d'Etudes Orientales 8. Uppsala 1914.
- A r w i d s s o n, Valsgårde = G. A r w i d s s o n, Die Gräberfunde von Valsgårde I , Valsgårde 6. Acta Musei Antiquitatum Septentrionalium regiae Universitatis Upsaliensis I editit Sune Lindquist. Uppsala, Stockholm 1942.
- A s p e l i n = I. R. A s p e l i n, Muinaisjäännöksiä Suomen su-  
vun asumusaloilta. Helsinki 1877-1884.
- Balt. Studien = Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte.  
Arbeiten des Baltischen Vorbereitenden Komitees  
für den XVI. Archäologischen Kongress in Ples-  
kau 1914. Berlin 1914.
- Beitr. Estl. = Beiträge zur Kunde Estlands IX-XXI. Tallinn (Re-  
val) 1923-1938.
- B o y = C. B o y, Bericht über Ausgrabungen auf dem Kronsgute  
Zeemalden in Kurland. Sitzungsberichte der kur-  
ländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst.  
Mitau 1896.
- E. B u t e n i e n e, Siraciū, X-XII a. senkapis. Iš Lietuvių kul-  
tūros istorijos II. Vilnius 1959, lk. 159-176.
- B ä h r = K. B ä h r, Die Gräber der Liven. Dresden 1850.
- J. B r ö n s t e d, Danmarks Oldtid III. Jernalderen. København  
1940.

N. C l e v e, Jüngererisenzeitliche Funde von der Insel Berezan.

BSA IV. Helsinki 1929, lk. 250-262.

Congressus Secundus = Congressus Secundus Archaeologorum Balti-  
corum Rigae, 19.-23. VIII 1930. Acta Universita-  
tis Latviensis. Philologorum et Philosophorum  
ordinis series, tomus I, supplementum I. Rigae  
1931.

D u m p e = L. D u m p e, Jautājuma par izkaptu attīstību Lat-  
vijā. Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis  
11(136). Rīgā 1958, lk. 17-30.

E b e r t, Beziehungen = M. E b e r t, Zu den Beziehungen der  
Ostseeprovinzen mit Skandinavien in der ersten  
Hälfte des 11. Jahrhunderts. Balt. Studien, lk.  
117-139.

E b e r t, Schwert = M. E b e r t, Ein Schwert mit tauschierter  
Klinge von Lummada auf Oesel. Balt. Studien, lk.  
147-157.

Eesti rahvarõivaid = Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sa-  
jandi algult. Tallinn 1957.

EM Ar = Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVI - . Tallinn  
1959 - .

E n g e l, Führer = C. E n g e l, Führer durch die vorgeschicht-  
liche Sammlung des Dom Museums. Riga 1933.

E n g e l, Gliederung = C. E n g e l, Beiträge zur Gliederung  
des jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreuss-  
en. Congressus Secundus, lk. 313-336.

ERM Ar. = Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I - XIV (XV). Tartu  
1925-1939, 1947.

ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua I - XII. Helsinki 1926-  
1938.

Etnil. ajaloost = Eesti rahva etnilisest ajaloost, artiklite  
kogumik. Tallinn 1956.

W. M. F l i n d e r s - P e t r i e, Tools and weapons, London  
1917.

Fornvännen = Fornvännen. Meddelanden från K. Vitterhets Historie  
och Antiquitets Akademien. Stockholm 1906 - .

F r i e d e n t h a l, Münzfunde = A. F r i e d e n t h a l,  
Baltische Münzfunde des 9.-12. Jahrhunderts an  
der Hand einer Münzfundkarte. Sb. Riga 1934, lk.  
142-149.

F r i e d e n t h a l, Vardi = A. F r i e d e n t h a l, Ein  
Brandgräberfeld der Jüngerer Eisenzeit aus West-  
Estland. Beitr. Estl. 21. Tallinn 1938, lk. 147-  
160.

1936 gadā izrakto = 1936 gadā izrakto pieminekļu izstāde. Rīga  
1936.

G a e r t e = W. G a e r t e, Urgeschichte Ostpreussens. Königs-  
berg 1929.

A. G e i j e r, H. A r b m a n, En detalj i den Gotländska Mans-  
dräkten under vikingatiden. Fornvännen 1940, lk.  
145-154.

G i n t e r s, Rituelle Steinkreise = V. G i n t e r s, Rituelle  
Steinkreise auf livischen Gräberfeldern der jün-  
geren Eisenzeit. OES Toim. XXX:1. Tartu 1938,  
lk. 118-125.

G. G j e s s i n g, Studier i norsk merovingertid. Det Norske  
Videnskaps. Akademi i Oslo II. Hist.-filos.  
klasse 1934, nr. 2.

C. G r e w i n g k, Archaeologische Karte des Stein-, Bronze-  
und ersten Eisentalers von Liv-, Est- und Kur-  
land, Erläuterungen zur Karte des Stein-, Bronze-

- und ersten Eisenalters von Liv-, Est- und Kurland. Verh. GEG XII. Dorpat 1884, lk. 89-133.
- S. G r i e g, Vikingetidens skattefund. Universitetets Oldsaksaml. Skrifter II. Oslo 1929.
- H a c k m a n, Eisenzeit = A. H a c k m a n, Die ältere Eisenzeit in Finland. Helsingfors 1905.
- H a c k m a n, H e i k e l = A. H a c k m a n, H. J. H e i k e l, Vorgeschichtliche Altertümer aus Finnland. Helsingfors 1900.
- H. H a g a s, *Zur Geschichte des baltischen Heidenpfluges. Aphoristica Tartarica.* Stockholm 1949, lk. 119//
- J. H a m p e l, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn I. Braunschweig 1905.
- Handlingar = Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Stockholm 1789 - .
- H a r t m a n n = H. H a r t m a n n, Das Vaterländische Museum zu Dorpat. Verh. GEG VI, H. 3-4, Dorpat 1871.
- R. H a u s m a n n, Der Aschenfriedhof auf dem Kalmomägi in Orriküll (Kirchspiel Kergel, Insel Oesel). Sb. GEG 1889. Dorpat 1890, lk. 122-129.
- R. H a u s m a n n, Der Depotfund von Dorpat. Balt. Studien, lk. 97-116.
- R. H a u s m a n n, Prähistorische Archäologie von Estland, Livland, Kurland. Dorpat 1910.
- H a u s m a n n, Übersicht = R. H a u s m a n n, Übersicht über die archäologische Forschung in den Ostseeprovinzen in letzten Jahrzehnt. Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908. Riga 1909, lk. 1-52.
- H e i k e l = A. O. H e i k e l, Tuukkalan löyö. SMYA X. Helsingissä 1889, lk. 179-224.

- H o f f m a n n = J. H o f f m a n n, Die spätheldnische Kultur des Memellandes (10.-12. Jahrh. n.d. Zw.). Schriften der Albertus-Universität, Bd. 29. Königsberg 1941.
- H o l z m a y e r, Osiliana I = J.B. H o l z m a y e r, Osiliana I, Das Kriegswesen der alten Oeseler. Arensburg 1868.
- H o l z m a y e r, Osiliana III = J.B. H o l z m a y e r, Osiliana III. Verh. GEG X. Dorpat 1881.
- A. H u e c k, Notizen über einige Burgwälle der Ureinwohner Liv- und Estlands. Verh. GEG I. Dorpat, Leipzig 1846, lk. 48-67.
- R. I n d r e k o, Asva linus-asula. MEL, lk. 17-52.  
Inland 1837, nr. 172. *historia. Lund 1940.*
- H. N. *Grawing*, *Gotlands under äldre medeltid. Studier i baltisk-hannatisk*  
H. J a n k u h n, Haithabu, eine germanische Stadt der Frühzeit.  
Zweite erweiterte Auflage. Neumünster 1938.
- H. J a n k u h n, Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit.  
Neumünster 1956.
- H. J a n k u h n, Zur Datierung der Kugeltopfkeramik in Haithabu.  
Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. Hildesheim 1939, lk. 99-110.
- J o h a n s e n, Agrarwesen = P. J o h a n s e n, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Verh. GEG Bd. 23. Dorpat 1925.
- J o h a n s e n, LCD = P. J o h a n s e n, Die Estlandliste des Liber Census Daniae I, II. Kopenhagen, Reval 1933.
- J o h a n s e n, *Osels* = P. J o h a n s e n, Der altnordische Name Osels als verfassungsgeschichtliches

Problem. Festschrift Karl Haff zum siebzigsten Geburtstag dargebracht, herausgegeben von Dr. K. Bussmann und Dr. N. Gran. Innsbruck, Innrain 1950, lk. 95-110.

K a r n u p s = A. K a r n u p s, Die Haupttypen der lettischen Halsringe in der jüngeren Eisenzeit. ÖES Ar.1928, lk. 116-139.

K a r n u p s, Talsi = A. K a r n u p s, Izaškumi Talsu pilskalnā 1936.g. Su M 1936 IV, lk. 67-85.

K i v i k o s k i, Auralflussgebiet = E. K i v i k o s k i, Die Eisenzeit im Auralflussgebiet. SMYA XLIII. Helsinki 1939.

K i v i k o s k i, EZF I, II = E. K i v i k o s k i, Die Eisenzeit Finnlands, Bilderatlas und Text I, II. Porvoo, Helsinki 1947, 1951.

L. K i v i s a a r - F e o k t i s t o v a, Eesti äkked. EM Ar. XVI. Tallinn 1959, lk. 11-67.

K i w u l l = E. K i w u l l, Gewandreste und Bronzefunde aus einem lettischen Gräberfelde der jüngeren Eisenzeit bei Wenden. Mitt. Riga, Bd. 21, H. 1. Riga 1911, lk. 1-29.

<sup>Red</sup>  
K L <sup>Red</sup>II, <sup>Red</sup>V, <sup>Red</sup>VI = Kulturhistoriskt Lexikon för nordisk medeltid/II, V, VI. Malmö 1957, 1960, 1961.

H.A. K n o r r, Die slavischen Messerscheidenbeschläge. Mannus, Zeitschrift für Vorgeschichte, Bd. 30. Leipzig 1938, lk. 479-543.

- K r u s e = F. K r u s e, Necrolivonica oder Alterthümer Liv-,  
Esth- und Curlands. Dorpat 1842.
- K u s t i n, Karja kalmistu - A. K u s t i n, Kalmistu XIII-XIV  
sajandist Karjas, Saaremaal. TA Toim. os. 1958,  
nr. 1, lk. 47-57.
- K u s t i n, Linnused - A. K u s t i n, Saaremaa muistsed linnu-  
sed. TA Toim. os. 1959, nr. 1, lk. 57-73.
- K u s t i n, Randvere - A. K u s t i n, Randvere kivikalmistu  
Saaremaal. Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline  
kogumik II. Tallinn 1962, lk. 58-130.
- L. L a a s i m e r, Eesti NSV geobotaaniline rajoneerimine, Tar-  
tu 1958.
- E. L a i d, Eesti muinaslinnad, Tartus 1923.
- E. L a i d, Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. Ajalooline Aja-  
kiri 1933, nr. 1. Tartu 1934, lk. 1-24.
- Latviešu kultūra senatnē. Rīga 1937.
- J. L e p p ä a h o, Räsälän Hovinsaaren Pöntinmäen paja, sen  
langanvetovälineet ja langanvedosta (vanutaksesta)  
yleensäkin. SM LVI, Helsinki 1949, lk. 44-93.
- Lietuvos TSR istorija I tomas. Vilnius 1957.
- H. L i g i, Eesti talurahva olukord ja klassivoitlus Liivi sõja  
algul (1558-1561). Tallinn 1961.
- H. L i g i, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil.  
Käsikiri Eesti-NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Ins-  
tituudis.
- A. L i l l e m a, Eesti NSV mullastik. Tallinn 1958.
- S. L i n d q u i s t, Den helige Eskils biskopsdöme. Antikvarisk  
Tidskrift för Sverige, del 22, nr. 1. Stockholm  
1915.
- T. L i p p m a a, Eesti vegetatsioonikaardi koostamise alused  
ning senise töö tulemusi. Eesti Loodus 1937,  
nr. 2, lk. 59-62.

- J. W. L. L u c e, Das Schloss Mone auf Oesel, Eine Einladungsschrift zur Feier des 15-ten Septembers 1811, als Krönungs- und Schulfestes, wie auch Einweihungsfestes des neuen Schulhauses der arensburgischen Kreischule. Riga 1811.
- J. W. L. L u c e, Wahrheit und Muthmassung, Beytrag zur Ältesten Geschichte Insel Oesel. Pernau 1827.
- A. L u h a, Saaremaa pinnaehitus ja aluspõhi. Aratrükk koguteosest "Eesti". Tartu 1932.
- A. L u t s, Rändpüügist Eesti merekalastuses. BM Ar. XVII. Tartu 1960, lk. 129-168.
- K. L ö w i s o f M e n a r, Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922.
- MAL - Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn 1955.
- NEL = Muistse Eesti linnused. 1936.-1939.a. uurimiste tulemused. Tartus 1939.
- L. A. M e l l i n, Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthümern Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel, Riga. Leipzig, MDCCLXXXVIII.
- V. M i l l e r, Jooni mineviku põllumajandusest, Ajalugu. Saaremaa. Kogumik materjale. Kingissepa 1959, lk. 119-123, 263-273.
- Mitt. Riga = Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der russischen Ostseeprovinzen, Bd. 1-19; Mittheilungen aus der livländischen Geschichte, herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde zu Riga, Bd. 20-25. Riga (Leipzig) 1837-1939.



~~MKA - Muistseid kalmistuid ja aardeid (3. 13. saj.). Arheoloogilist  
se kogumik II. Tallinn 1961~~

M o n t e l i u s = O. M o n t e l i u s, Svenska Fornsaker.  
Stockholm 1872.

A. M o o r a, Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis.  
Etnil. ajalooost, lk. 212-254.

M o o r a, Bemerkungen I, II = H. M o o r a, Bemerkungen über  
einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren  
Eisenzeit I, II. ŌES Ar. 1928, 1929. Tartu 1929,  
1931, lk. 141-168, 25-44.

M o o r a, BZL I, II = H. M o o r a, Die Eisenzeit in Lettland  
bis etwa 500 n. ehr. I, II. ŌES Toim. XXV, XXIX.  
Tartu 1929, 1938.

H. M o o r a, Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s.  
MAL, lk. 46-87.

H. M o o r a, Neue Funde der Bronze- und frühen Eisenzeit aus Est-  
land. ŌES Ar. 1937 I. Tartu 1938, lk. 372-378.

M o o r a, Pirmatnējā = H. M o o r a, Pirmatnējā kopienas iekārta  
un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR territo-  
rijā. Rīgā 1952.

M o o r a, Saaremaa muinasaeg = H. M o o r a, Saaremaa muinasaeg.  
Äratrük koguteosest "Eesti". Tartus 1933.

H. M o o r a, Saarenmaan rautakausi ja suurunden aika. Suomalai-  
nen Suomi 1938, nr. 8, lk. 398-406.

M o o r a, Vorzeit = H. M o o r a, Die Vorzeit Estlands. Tartu  
1932.

M o o r a, wotische Altertümer = H. M o o r a, wotische Altertü-  
mer aus Estland. ESA IV. Helsinki 1929, lk. 272-  
283.

- H. M o o r a, A. M o o r a, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. EM Ar. XVII. Tartu 1960, lk. 20-83.
- H. M o o r a, O. S a a d r e, Lõhavere linnamägi. MEL, lk.138-182.
- E. M u g u r e v i ċ s, Numismātiskais materiāls par Latvijas tirdzniecības ceļiem IX-XIII gadsimtos. Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 1961 g. No.1, lk. 11-24.
- H. M ü l l e r, Historische Waffen, kurze Entwicklungsgeschichte der Waffen vom Frühfeudalismus bis zum 17. Jahrhundert. Berlin 1957.
- N a g e v i ģ i u s, Prišmonti = V. N a g e v i ģ i u s, Das Gräberfeld von Prišmonti. Congressus Secundus, lk.337-352.
- N a g e v i ģ i u s, Stoffliche Kultur = V. N a g e v i ģ i u s, Die stoffliche Kultur unseres Küstenlandes (8.-13. Jahrhundert). Senove, Bd. I. Kaun 1935.
- N a v i c k a i t ė = O. N a v i c k a i t ė, Žirgo apranga Versvų kapinyne. Iš Lietuvių kultūros istorijos I. Vilnius 1958, lk. 83-93.
- N e r m a n, Handel Gotlands = B. N e r m a n, Der Handel Gotlands mit dem Gebiet am Kurischen Haff im 11. Jahrhundert. Prussia 29. Königsberg 1931, lk. 160-173.
- N e r m a n, Verbindungen = B. N e r m a n, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Handlingar, del 40:1. Stockholm 1929.
- Neue Dörptsche Zeitung 1895, nr. 218.

- N i i t e m a a, Binnenhandel = V. N i i t e m a a, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, sarja B, nide 76:2, Helsinki 1952.
- N o c k s = J.I. N o c k s, Zwei alte Gräber bei Kurküll in Estland. Verh. GEG III, H.1. Dorpat 1854, lk. 44-46.
- N o r d m a n, Karelska = C. A. N o r d m a n, Karelska järnalders studier. SMYA XXXIV:3. Helsingfors 1924.
- N o r d m a n, Nordisk ornamentik = C. A. N o r d m a n, Nordisk ornamentik i Finlands järnålder. Nordisk Kultur XXVII Kunst. Stockholm, Oslo, København 1931, lk. 180-201.
- Osebergfundet = Osebergfundet utgit av den norske stat, under redaktion av A. „. Brøgger, H. Falk, H. Schetelig. Bd. I-V. Kristiania, Oslo 1917-1927.
- P a u l s e n, Art u. Kreuz = P. P a u l s e n, Art und Kreuz in Nord- und Osteuropa. Bonn 1956.
- P a u l s e n, Schwertortbänder = P. P a u l s e n, Schwertortbänder der Wikingerzeit, ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas. Stuttgart 1953.
- P a u l s e n, Zaumzeugbeschläge = P. P a u l s e n, Einige Zaumzeugbeschläge aus dem Ostbaltikum. OES Toim. XXX:2, Tartu 1938, lk. 488-498.

- P a u l s e n, wikingewaffen = P. P a u l s e n, wikingewaffen  
im Baltikum und ihre symbolische Bedeutung. Con-  
ventus primus historicorum Balticorum Rigae, 16.-  
20. VIII. 1937. Acta et relata. Rigae 1938, lk.  
146-155.
- T. P ā v e l e, Pārskats par arheologiskiem izrakumiem Rīgā 1957.  
gadā. Rīgā 1959.
- R. P e l t o l a, Kantasuomalaisen purjeen ja sen nimen alkuper-  
ästä. Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti  
1955, lk. 360-380.
- P e t e r s e n = J. P e t e r s e n, De norske vikingesverd, en  
typologisk-kronologisk studie over vikingetidens  
vaaben. Kristiania 1919.
- Pirminė kultūra Lietuvoje (ekspozicijos vadovas). Kaunas 1956.
- A. P l a e s t e r e r, Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker.  
Beitr. Estl. XIII:1. Reval 1927/1928, lk. 1-47.
- Prussia = Prussia, Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz.  
Bd. 5, 29. Königsberg.
- Publikationen des Vereins zur Kunde Osels I-III. Arensburg, Riga  
1891-1905.
- S. P ä l s i, Puvustoinneksia Maskun Humikkalan kalmistosta. SM  
XXXV. Helsinki 1928, lk. 71-79.
- R a v d o n i k a s = W. J. R a v d o n i k a s, Die Nordmannen  
der wikingezeit und das Ladogagebiet. Handlin-  
gar, del 40:3. Stockholm 1930.
- RK = Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in  
Riga 1896. Riga 1896.
- RK 1930 = Katalog der Ausstellung zur Konferenz baltischer Archä-  
ologen in Riga 1930. Riga 1930.

- G. R ä n k, Die Hakenpflüge Estlands. SM LXII, Helsinki 1955, lk. 5 jj.
- H. R y d h, Forhistoriska undersökningar på Adelsö, Stockholm 1936.
- R y g h = O. R y g h, Norske Oldsager. Christiania 1885.
- S a c h s s e n d a h l = J. S a c h s s e n d a h l, Das Gewichts-system des XI. und XII. Jahrhunderts in Liv-, Est- und Curland. Sb. GEG 1903. Jurjew (Dorpat) 1904.
- Saaremaa = Saaremaa, maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus, Tartus 1934.
- Saaremaa ja muu muinasjäänused, Tartu 1924.
- H. S a l m o, En handelsdepå från romersk tid från Pernå. SM LX, Helsinki 1953, lk. 5-9.
- S a l m o, Hufeisenfibeln = H. S a l m o, Finnische Hufeisenfibeln. SMYA 56. Helsinki 1956.
- S a l m o, Satakunta = H. S a l m o, Satakunnan historia II, rautakausi. Vammala 1952.
- S a l m o, waffen = H. S a l m o, Die waffen der Merowingerzeit in Finnland. SMYA XLII. Helsinki 1938.
- Sb. GEG vt. ÖES Ar.
- Sb. Riga = Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde (der Ostseeprovinzen Russlands) zu Riga 1873-1934. Riga 1874-1936.
- E. S c h e i b e, Siedlungsgeographie der Inseln Ösel und Moon. Schriften der Deutschen Akademie in München, H. 17. München 1934.
- M. S c h m i e d e h e l m, Ein Depotfund aus Tartu. ESA IV. Helsinki 1929, lk. 263-271.
- S c h m i e d e h e l m, Funde <sup>d</sup>mittl. Eisenzeit = M. S c h m i e d e h e l m, Einige Funde der mittleren Eisenzeit in Estland. Biblioteka prehistoryczna tom I, księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej

roozniou urodzin prof. dr. wozimierza Demetry-  
kiewicza pod redakcją prof. dr. J. Kostrzewskiego  
Poznan 1930, lk. 318-329.

S o h m i e d e h e l m, Iila = M. S o h m i e d e h e l m, Ein  
münzdatierter jungesisenzeitlicher Grabfund aus  
Iila. ÖES Toim. XXX:2. Tartu 1938, lk. 633-652.

S e h m i e d e h e l m, Scheibennadeln = M. S e h m i e d e -  
h e l m, Die estländischen Scheibennadeln. SMYA  
XL. Helsinki 1934, lk. 106-112.

S e h w i n d t = T. S e h w i n d t, Tietoja Karjalan rautakau-  
desta ja sitä seuraavilta ajoilta. SMYA XIII, Hel-  
singissä 1893.

S e l i r a n d, Kaberla = J. S e l i r a n d, Kaberla kalmistu  
*hüüitud kalmid ja aarded. Arheoloogiline kogumik*  
(13.-17. sajand). ~~MYA~~ lk. II. Tallinn 1962, lk. 131-168.

E.N. S e t ä l ä, Soome sugu rahvaste eelajalugu. Tartu 1932.

C.G. S i e v e r s, Osiliana, Bericht über eine archäologische  
Reise nach Osel. Publikationen des Vereins zur  
Kunde Osels II. Riga 1898, lk. 67-76.

SM = Suomen Museo. Helsinki 1894 - .

SMYA = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsinki  
1874 - .

S t e n b e r g e r, Schatzfunde I, II = M. S t e n b e r g e r,  
Die Schatzfunde Gotlands der wikingerzeit I Text,  
II Fundbeschreibung und Tafeln. Stockholm 1958,  
Lund 1947.

M. S t e n b e r g e r, Öland under äldre järnåldern, en bebyggel-  
sehistorisk undersökning. Stockholm 1933.

S t o l p e, A r n e, Vendel = H. S t o l p e, T.J. A r n e,  
Gräffältet vid Vendel. Stockholm 1912.

Su M. = Senatne un Māksla. Rīga 1936-1940.

Š n o r e = R. Š n o r e, Dzēlas laikmeta latviešu rotas adatas.  
Latviešu aizvēstures materiāli I. Rīgā 1930, lk.  
39-108.

R. Š n o r e, Seno mēnetu atradumi Latvijā. Telojumi, lk. 27-44.

Š t u r m s, Liven = E. Š t u r m s, Zur Vorgeschichte der Liven.  
ESA X. Helsinki 1936, lk. 25-53.

Š t u r m s, Valgales Vēgu = E. Š t u r m s, Izrakumi Valgales  
Vēgu ugunskaļos. Telojumi, lk. 350-365.

Š t u r m s, Vilkumuiža = E. Š t u r m s, Vilkumuižas ezera atra-  
dumi. Su M 1936 II, lk. 72-85.

Š t u r m s, Zobenī = E. Š t u r m s, Kursu zobenī. Su M 1936 IV,  
lk. 106-116.

A. M. T a l l g r e n, Suomen esihistorialliset ja ajaltaan epä-  
määräiset kiinteät muinaisjäännökset. Helsinki  
1918.

T a l l g r e n, ZAE I, II = A. M. T a l l g r e n, Zur Archäologie  
Estis I. Vom Anfang der Besiedlung bis etwa 500  
n. Chr. II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Acta et  
Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpaten-  
sis) B III:6, VIII:1. Dorpat 1922, 1925.

E. T a r v e l, Agraarsuhted Lõuna-Eestis Poola valdusalal XVI s.  
lõpul ja XVII s. algul. Dissert. käsikiri Eesti  
NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus.

TA Toim. Us = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonna  
teaduste seeria (1956). Tallinn 1952 - .

Telojumi = Vēstures atzināšas un tēlojumi. Vēstures skolotājiem  
1936. gadā lasīto lekciju sakopojums prof. F. Ba-  
loša redakcijā. Rīgā 1937.

- A. T r a a t, Saarlaste lepingud orduga aastatel 1241 ja 1255.  
Edasi nr. 213 (2141).
- A. T u u l s e, Die Kirche zu Karja und die wehrkirchen Saare-  
maas. CES Ar. 1938. Tartu 1940.
- T õ n i s s o n = E. T õ n i s s o n, Eesti aardeleiud 9.-13. sa-  
*(muistad kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik I.*  
*jandistl. NKA, lk. Tallinn 1962, lk. 182-274.*
- V a h t e r, Pronssikierukkakoristelu = T. V a h t e r, Pronssi-  
kierukkakoristelun teknillisistä menetelmistä.  
SM XXXV. Helsinki 1928, lk. 61-70.
- V a h t e r, Späteisenzeitliche Mantel = T. V a h t e r, Der spät-  
eisenzeitliche Mantel im Ostbaltikum. Congressus  
Secundus, lk. 283-292.
- E. V a r e p, L.A, Mellini Liivimaa atlas ning selle tähtsus Ees-  
ti NSV territooriumi geograafilise uurimise aja-  
loos. TA Toim. 1955, nr. 2, lk. 300-315.
- V a s s a r, Eesti hõimud = A. V a s s a r, Lisandeid Eesti hõimu-  
de uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I - IV sajane  
dil. Etnil. ajaloost, lk. 160-190.
- Verh. GEG vt. CES Toim.
- V i i r e s, Puutööndus = A. V i i r e s, Eesti rahvapärane puu-  
tööndus. Tallinn 1960.
- A. V i i r e s, Ratsutamine - vana rahvapärane liiklusviis. ERM  
Ar. I (XV). Tartu 1947, lk. 36-80.
- K. V i l k u n a, Kihlakunta. Virittäjä, Kotikielen seuran aika-  
kauslehti 1951, lk. 259-274.
- K. V i l k u n a, Verwendung von Zugochsen in Finnland. Studia  
Fennica, revue de linguistique et d'ethnologie  
finnoises II:2. Helsinki 1936, lk. 57-98.



E. v a h l e, Studien zur Geschichte der prähistorischen Forschung. Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1950. 1. Abhandlung. Heidelberg 1950.

ÕES Ar. = Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1924-1938. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.

Tartu (Dorpat) 1861-1940.

ÕES Toim. = Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIV - XXXIV. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft I - XXIII. Tartu (Dorpat) 1840-1943.

АИЗ = Археологические Известия и Заметки, издаваемая Императорским Московским Археологическим Обществом. Москва 1895, 1896.

А л е ш к о в с к и й = М.Х. А л е ш к о в с к и й, Курганы русских дружинников XI-XII вв. СА Р I. М. 1960, lk.70-90.

Н.Н. В о р о н и н, Средства и пути сообщения. История культуры Древней Руси, домонгольский период I. М.-Л. 1948, lk.280-314.

А я т е й н = А.К. А я т е й н, Наконечники копий из оваречной узорчатой /дамасской/ стали, найденные в Эстонии. Käsikirj.

Ф.А. Б р о ж г а у с ь, И.А. Е ф р о н, Энциклопедический словарь, т. Va, VE, XXVI, XL. СПб 1892-1904.

А.К. В а с с а р, Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа. МАЛ, lk. 113-137.

И.В. Д а й г а, К вопросу о литейных формах и литейном деле на территории Латвии /до XIII в./. СА 1960, № 3, лк. 78-92.

З а р и н я = А.Э. З а р и н я, Одежда латгалов по материалам археологических раскопок последних лет. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции I. М. 1959, лк. 510-522.

Известия ГАИМК = Известия Государственной Академии истории материальной культуры.

История Латвийской ССР. Рига 1955.

К о л ч и н, металлургия = Б.А. К о л ч и н, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси /домонгольский период/. МИА 32. М. 1953.

К о л ч и н, Новгород = Б.А. К о л ч и н, Железнообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. Труды Новгородской археологической экспедиции II. МИА 65. М. 1959, лк. 7-120.

К о р з у х и н а = Г.Ф. К о р з у х и н а, Русские влады IX-XIII вв. М.-Л. 1954.

К о р з у х и н а, Оружия = Г.Ф. К о р з у х и н а, Из истории древне-русского оружия XI века. СА XIII. М.-Л. 1950, лк. 63-94.

М.О. К о с з е н, Очерки истории первобытной культуры. М. 1957.

КСИИМК = Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР. М.-Л. 1939-.

МАР = Материалы по археологии России 4-37. СПб 1890-1918.

МАР I4 = А.А. С п и ц ы н, Люцинский могильник. МАР I4, 1893.

МАР 18 = Н.Е. Б р а н д е н б у р г, Курганы южного Приладожья.

МАР 18, 1895.

МАР 20 = А.А. С и и ц ы н, Курганы С.-Петербургской губернии

в раскопках Л.К. Ивановского. МАР 20, 1896.

МАР 28 = В.И. С и з о в, Курганы Смоленской губернии, вып. I,

Гнездовский могильник близ Смоленска. МАР 28,  
1902.

МАР 29 = А.А. С и и ц ы н, Гдовские курганы в раскопках В.

И. Глазова. МАР 29, 1903.

М е д в е д е в = А.Ф. М е д в е д е в, Оружие Новгорода Великого

Труды Новгородской археологической экспедиции

П. МИА 65. М. 1959, 1к. 121-191.

МИА = Материалы и исследования по археологии СССР. М.-Л. 1940-~~1~~

МИА Латв. = Материалы и исследования по археологии Латвийской

СССР. Рига 1957-~~1~~

Г. М о о р а, Археологические исследования в Эстонии за послед-

нее 20 лет. КСИИМК X. М. 1941, 1к. 89-94.

Э.С. М у г у р е в и ч, Торговые пути на территории ливов и лат-

галов в IX-XIII вв. Автореферат диссертации, Ри-

га 1961.

Нукшинский могильник = Нукшинский могильник, под редакцией

Э.Д. Шноре и Г.Я. Зейда. МИА Латв. I. Рига 1957.

ОАН 1895 = Отчет Императорской Археологической Комиссии за

1895 год. СПб 1897.

~~В.Т. П а ш у т о, Образование Литовского государства. М. 1959.~~

Р а в д о н и к а с = В.И. Р а в д о н и к а с, Памятники эпохи

возникновения феодализма в Карелии и юго-восточ-

ном Приладожье. Известия ГАИМК 94. М.-Л. 1934.

Рыбаков = Б.А. Рыбаков, Ремесло древней Руси.

Издательство Академии наук СССР 1948.

СА = Советская Археология. М.-Л. 1936. —

Сизов = В.И. Сизов, Предварительный отчет В.И. Сизова о поездке его с археологической целью летом 1895 г. в Курляндскую губернию. АИЗ IV, М. 1896, кн. 33-47.

Труды ПК X AC = Труды Московского Предварительного Комитета X археологического съезда в г. Риге, выпуск II. М. 1896.

В.А. Уртава, Древние киты на территории Латвийской ССР.

СА 1961, № 1, кн. 216-224.

Шмидхельм = М.Х. Шмидхельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на Северо-Востоке Эстонии (У в. до н.э. — У в. н.э.). Таллин 1955.

Щапова = Ю.Л. Щапова, Стекланные бусы древнего Новгорода. Труды Новгородской археологической экспедиции I. МИА 55. М. 1956. кн. 164-179.

В.Л. Янин, Денежно-весовые системы Русского средневековья, домонгольский период. Москва. 1956.

Л.Ю. Янитс, Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги. Таллин 1959.

# S I S U K O R D

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Sissejuhatus . . . . .                                                                                                                                                                                                                                                                                             | 1   |
| I. Ulevaade uurimisajaloost . . . . .                                                                                                                                                                                                                                                                              | 2   |
| Mellin, Luce - 2, Kruse - 3, Buxhoevden - 4,<br>Hueck, Holzmayer - 5, Grewingk - 7, Sievers -<br>8, Hausmann - 9, Bogojavlenski, Stackelberg,<br>Toll - 11, Kerg jt. - 12, Löwis of Menar, Jung,<br>Ebert - 13, Tallgren - 14, Nerman - 17, Moora -<br>18, Schmiedehelm, Ariste - 19, Vassar - 22,<br>Metsar - 23. |     |
| II. Looduslik keskkond . . . . .                                                                                                                                                                                                                                                                                   | 25  |
| III. Saaremaa ja Muhu muistised I aastatuhandel . . . . .                                                                                                                                                                                                                                                          | 32  |
| Kalmistud I aastatuhande esimesest poolest - 33,<br>esemed - 36, Üldistus - 39, kalmistud I aasta-<br>tuhande teisest poolest - 41, esemed - 47, Ül-<br>distus - 56.                                                                                                                                               |     |
| IV. Saaremaa ja Muhu muistised II aastatuhande alguses . .                                                                                                                                                                                                                                                         | 61  |
| Kivikalmistud . . . . .                                                                                                                                                                                                                                                                                            | 61  |
| Loona - 61, Kurevere, Tõnja, Odalätsi -<br>63, Piila - 64, Uduvere, Paiküla - 65,<br>Ilpla, Leedri, Kogula - 66, Kihelkonna<br>Loona, Paju, Kalmu, Sauvere - 67, Leina,<br>Upa, Pärni, Haeska, Kõruse, Kantsi - 68,<br>Viltina - 70, Kõku - 99, Rahu - 110,<br>Päälda - 111, Oriküla - 112, kokkuvõte -<br>115.    |     |
| Laibakalmistud . . . . .                                                                                                                                                                                                                                                                                           | 126 |
| Loona - 126, Karja, Viira - 130, Laad-<br>jala - 131, kokkuvõte - 134.                                                                                                                                                                                                                                             |     |
| Juhuleiud . . . . .                                                                                                                                                                                                                                                                                                | 137 |
| Peitleiud . . . . .                                                                                                                                                                                                                                                                                                | 138 |
| Linnuse, Kõiguste, Räägi - 139, Koksi,<br>Valjala, Kaali, Kaisvere - 140, Lümada,<br>Rootsiküla, Kõoru, Kurevere - 141, Taga-<br>mäisa, Tiirimetsa - 142, Lõmala, Salme,<br>Tamse, Lõone - 143.                                                                                                                    |     |

|                                    |      |
|------------------------------------|------|
| Maalinnad . . . . .                | 145  |
| V. Esemeline materjal . . . . .    | 152  |
| A. Töö- ja tarberiistad . . . . .  | 153  |
| Noad ja noatuped . . . . .         | 154  |
| Võitlusnoad - 155, tavalised       |      |
| noad - 158, vaikenoad - 165,       |      |
| naiste noatuped - 168, meeste      |      |
| noatuped - 173.                    |      |
| Kirved . . . . .                   | 175  |
| Kolmanurkse labaga kirved -        |      |
| 177, lauaga kirved - 181,          |      |
| sirge esiküljega - 182, laua-      |      |
| ja silmalappidega - 184, silma-    |      |
| ja kannalappidega - 189, laie-     |      |
| neva kannaga - 191, kitsaskir-     |      |
| ved - 193.                         |      |
| Vikatid . . . . .                  | 194  |
| Luisud, tulerauad . . . . .        | 196  |
| Kammid . . . . .                   | 197a |
| Lukud ja vatmed . . . . .          | 198  |
| Kaalud ja vihid . . . . .          | 203  |
| Lamberauad, raudnaasklid, peitlid, |      |
| tarutuur . . . . .                 | 206  |
| Võrgkonksud, ahingu- ja tuuraot-   |      |
| sad, võrgukivid . . . . .          | 207  |
| Needid . . . . .                   | 208  |
| Naelad ja obadused . . . . .       | 209  |
| Keraamika . . . . .                | 211  |

Kivipurdu sisaldava koostisega  
nõud - 212, liiva sisaldava  
koostisega nõud - 215, püstja-  
seinalised kõrgemad nõud - 216,  
madalad liiakujulised nõud -  
221, kedral tehtud nõud - 224,  
kokkuvõte - 231.

B. Kelvad . . . . . 233

Odaotsad . . . . . 233

Pajulehekujulised - 235, pika  
lehe ja lühikese õrnega - 238,  
rombilise lehega - 243, taakjad  
- 247, heitsodaotsad - 250, kit-  
sa lehe ja pika õrnega - 251,  
rombilise lehega - 253, kaar-  
jalt laieneva lehega - 254,  
rootsuga, jameneva rootsuga -  
255, lihtsa rootsuga - 257,  
kiskudega - 258, noakujulise  
tera ja kisuga - 259, kokku-  
võte - 260.

Mõõgad . . . . . 263

Lühikese, sirge kaitserauaga  
- 264, kumera kaitserauaga,  
skandinaaviapäraselt ilustatud  
- 266, lohikornamendiga - 269,  
määramata ornamendiga - 271,  
ilustamata pidemeosad - 272,  
pika, sirge kaitserauaga - 273,

|                                          |     |
|------------------------------------------|-----|
| kuršiparase ornamendiga - 275,           |     |
| üksikud erilised määgad - 277.           |     |
| Määgatupe otsikud . . . . .              | 279 |
| Auguline linnumotiiviga - 280,           |     |
| põimornamendiga, kahe linna              |     |
| kujutusega - 281, palmeti ja             |     |
| ristimotiiviga - 282, ruunikivi          |     |
| ornamendiga - 283, madalad - 284,        |     |
| pronksplekist - 286, kokkuvõtte -        |     |
| 286.                                     |     |
| Nooleotsad . . . . .                     | 289 |
| Kilbiosad . . . . .                      | 290 |
| Rangassargi katkend . . . . .            | 291 |
| Kokkuvõtte . . . . .                     | 291 |
| C. Ratsutamise seotud esemed . . . . .   | 293 |
| Suitsed, kahelülilised - 293, kolmelüli- |     |
| lised - 295.                             |     |
| Valjanaastud, ristikujuised - 297, pik-  |     |
| likud, nelinurksed - 298, saarikujuised  |     |
| - 299, kümneaastud - 300.                |     |
| Kuljused, pandlad . . . . .              | 302 |
| Sadula jalusraua . . . . .               | 303 |
| Kannused . . . . .                       | 304 |
| Kokkuvõtte . . . . .                     | 305 |
| D. Riieuse osad . . . . .                | 307 |
| Vööosad, pandlad . . . . .               | 307 |
| ojavaa-balti - 308, pirnitao-            |     |
| lise kontuuriga - 310, pika              |     |
| paraga - 312, rangukujuised -            |     |



|                                       |     |
|---------------------------------------|-----|
| - 314, lihtsad raudpandlad -          |     |
| 315, pronkspandlad - 316.             |     |
| Rihmajagajad . . . . .                | 317 |
| kolme kodaraga - 318, nelja           |     |
| kodaraga, kaheosalised - 321,         |     |
| pandlakujulised - 320, ranga-         |     |
| kujulised - 322.                      |     |
| Varrasahelikud . . . . .              | 324 |
| massitud - 324, keeratud -            |     |
| 325, spiraalitorukestest -            |     |
| 327.                                  |     |
| Voonaastud . . . . .                  | 329 |
| ristimotiiviga - 330, skandinaa-      |     |
| viaparase ornamendiga - 331,          |     |
| sachambulised - 333, ristküli-        |     |
| kulised - 334, sambulised - 335,      |     |
| kühmaastud - 336, hobedast - 337.     |     |
| Rihmakannad ja -keeled . . . . .      | 337 |
| loomapeakujulised - 337, rihma-       |     |
| keeled - 338.                         |     |
| Kokkuvõte . . . . .                   | 340 |
| Võõketid . . . . .                    | 342 |
| Reivaosad, spiraalilustused . . . . . | 343 |
| Malelauamotiiviga - 344, silmusetao-  |     |
| listenurkadega, rängasülilised - 347, |     |
| pikkupidi liidetud spiraalid - 348,   |     |
| otsakuti spiraalid - 349, peakatte    |     |
| osad - 350, kokkuvõte - 353.          |     |

|                                                                                                             |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| E. Ehted . . . . .                                                                                          | 357 |
| Hoburaudsäled . . . . .                                                                                     | 357 |
| Rullotstega . . . . .                                                                                       | 359 |
| Ummarguse ristiläikega - 359,<br>ovaalse - 360, kuuekandilise,<br>rombilise - 361, ristkülikulise<br>- 362. |     |
| Massiivsed fasseteeritud ja<br>lehtritaoliselt laienevate<br>nuppudega säled . . . . .                      | 365 |
| fasseteeritud - 366, lehtri-<br>taolised - 368.                                                             |     |
| Mooninuppudega . . . . .                                                                                    | 371 |
| kuusnurkse, rombilise risti-<br>läikega - 372                                                               |     |
| Rombilise kaare ja kandiliste<br>nuppudega . . . . .                                                        | 374 |
| pronksist hundihammasornamen-<br>diga - 375, hõbedast - 376,<br>napi ornamendiga, ilustamata -<br>377.      |     |
| Päiki soonitud kaarega . . . . .                                                                            | 381 |
| Ummarguse ristiläikega - 383.                                                                               |     |
| Pähk <sup>aga</sup> isäled . . . . .                                                                        | 385 |
| hõbeisäled - 385, loomapeakuju-<br>lise, kirvekujulise, ristikuju-<br>lise laiendiga - 387                  |     |
| Loomapeakujuliste nuppudega . . . . .                                                                       | 393 |

|                                      |       |
|--------------------------------------|-------|
| Lameda kaare ja plaatnuppudega       | - 395 |
| üksikult esinevad hoburaud- ja       |       |
| muud sõled . . . . .                 | 396   |
| laienevate otstega - 396, suletud    |       |
| otstega - 397, kilpkonnasõlg, rön-   |       |
| gassõlg - 398, nelinurkne sõlg, rön- |       |
| gasnõelad - 399.                     |       |
| Kokkuvõte . . . . .                  | 400   |
| Rinnakeed . . . . .                  | 401   |
| Rinnanõelad . . . . .                | 402   |
| Kolmnurkpeaga nõelad . . . .         | 402   |
| lehekujulise ornamendiga -           |       |
| 403, korvplettornamendiga            |       |
| 405, sarnalised - 407                |       |
| Ristpeaga rinnanõelad . . . .        | 410   |
| Ühendamata harudega - 410,           |       |
| kaksikristpeaga - 411, Ühen-         |       |
| datud harudega kaksikristpeaga       |       |
| - 412, Ühendatud harudega rist-      |       |
| peaga, laia ja lameda peaga -        |       |
| 413.                                 |       |
| Ovaalse, labidatoolise peaga         | 415   |
| Aspeaga . . . . .                    | 417   |
| Kokkuvõte . . . . .                  | 418   |
| Keekandjad, keed ja vahelülid . .    | 420   |
| Poolovaalsed keekandjad . . .        | 420   |
| Ühendatud laienditega - 421,         |       |
| kinnised - 422, ornamendita -        |       |
| 423.                                 |       |

|                                    |      |
|------------------------------------|------|
| liiviparased, soome tüüpi,         |      |
| azuurne . . . . .                  | 426  |
| Keeketid . . . . .                 | 427  |
| Vahelülid, vaheplaadid . .         | 429  |
| Ripatsid ja kuljused . . . . .     | 430  |
| Saarjad - 430, ristikujulised      |      |
| - 432, segmendi-, neerukujuli-     |      |
| sed - 433, pirnikujulised,         |      |
| rombilised, S-tähe kujulised -     |      |
| 434, trapetsitaoline, looma-       |      |
| kujuline, merevaigust - 435,       |      |
| hundihammas, inimeseoline, en-     |      |
| kolpion, ripatsmündid - 436,       |      |
| pronkskuljused, loomakujukesed     |      |
| - 437.                             |      |
| Rinnalehed . . . . .               | 438a |
| Helmed ja kauriteokarbid . . . . . | 441  |
| Klaashelmed . . . . .              | 442  |
| sinised - 442, emailhelmed,        |      |
| heledad - 443, kuld- ja hõbe-      |      |
| fooliumiga - 444.                  |      |
| Pronkshelmed . . . . .             | 445  |
| tahulised, suured - 445.           |      |
| Hõbehelmed . . . . .               | 446  |
| soonitud, filigraan - 446,         |      |
| kerakujulised - 447.               |      |
| Kivist ja merevaigust . . . . .    | 448  |
| Kauriteokarbid . . . . .           | 448  |
| Kaelavõrud . . . . .               | 449  |

|                                      |     |
|--------------------------------------|-----|
| Mitmest traadist keeratud . . . . .  | 450 |
| aasotstega - 450, spiraalsed -       |     |
| 451, kahekordse esiosaga - 453.      |     |
| Mitmekordsed . . . . .               | 455 |
| Sadula- ja kargupeaotstega - 455,    |     |
| kargupeaskujuliste otstega - 456,    |     |
| mitmekordsed - 457.                  |     |
| Üksikult esinevad . . . . .          | 458 |
| paksenevate otstega - 458, aasa-     |     |
| ja nupuga - 459.                     |     |
| Kaevõrud . . . . .                   | 460 |
| Laiad laienevate otstega . . . . .   | 460 |
| nõrgalt laienevad - 461, paelplett-  |     |
| ornamendiga + 463, saaremaa variant  |     |
| - 464.                               |     |
| Laiad koneskumerad, kitsenevate      |     |
| otstega . . . . .                    | 467 |
| Spiraalkaevõrud . . . . .            | 473 |
| Kolmest traadist keeratud . . . . .  | 476 |
| üksikult esinevad . . . . .          | 478 |
| nõrgusa seljaga - 478, loomapeakuju- |     |
| liste otstega - 479, laienevate ots- |     |
| tega - 480.                          |     |
| Sõrmused . . . . .                   | 481 |
| Prillspiraalsõrmused . . . . .       | 482 |
| Spiraalsõrmused . . . . .            | 483 |
| Sõrmusekujulised spiraalid . . . . . | 486 |
| Laiad keskkeermega spiraalsõrmused   | 488 |

|                                                       |     |
|-------------------------------------------------------|-----|
| Chukese, laieneva keskosaga ..                        | 490 |
| Pakseneva keskosaga . . . . .                         | 493 |
| Loomapeaga, tordeeritud kesk-                         |     |
| keermega . . . . .                                    | 496 |
| Vahr, oimurõngas . . . . .                            | 497 |
| Rõngas . . . . .                                      | 498 |
| Kokkuvõte . . . . .                                   | 498 |
| VI. Muistsete saarlaste majandusest ja ühiskondlikust |     |
| korrast . . . . .                                     | 500 |
| Asustus . . . . .                                     | 500 |
| Majandus . . . . .                                    | 505 |
| Viljakasvatus . . . . .                               | 505 |
| Karjakasvatus . . . . .                               | 509 |
| Kala- ja hülgepuuk . . . . .                          | 515 |
| Kasitöö . . . . .                                     | 515 |
| Kaubavahetus . . . . .                                | 519 |
| Kaubanduslikud sidemed - 520,                         |     |
| kaubateed - 526, laevad - 529,                        |     |
| sadamad - 530, kaubad - 531,                          |     |
| kaubitsemine - 533.                                   |     |
| ühiskond . . . . .                                    | 537 |
| Territoriaalsed külakogukonnad                        | 537 |
| Kihelkonnad . . . . .                                 | 541 |
| ühiskonnakord . . . . .                               | 548 |
| Kasutatud muuseumifondide lühendid . . . . .          | 556 |
| Bibliograafia ja lühendid . . . . .                   | 557 |
| Sisukord . . . . .                                    | 579 |
| Lisa: joonised 1 - 7                                  |     |
| tahvlid I - LXXXIV.                                   |     |

- J o o n. 1. Saaremaa ja Muhu muistised I aastatuhandel. 1 - kindlustatud asula, kus elati veel m.a. esimestel sajanditel; 2 - I aastatuhande algupoole kalmistu; 3 - juhuleid samast ajast; 4 - rooma mündileid; 5 - I aastatuhande vältel kasutusel olnud kalmistu; 6 - I aastatuhande teisel poolel rajatud kalmistu; 7 - juhuleid samast ajast; 8 - põllumaa; 9 - soo, liivik, loopealne kadastik, mets; sisemine rannajoon märgib Limnea mere IV faasi umb. 250.a. m.a.j.
- J o o n. 2. Muististe levik Saaremaal ja Muhus II aastatuhande algul. 1 - kivikalmistu; 2 - oletatav kivikalmistu; 3 - laibakalmistu; 4 - oletatav laibakalmistu; 5 - aarde- ja peiteleid; 6 - oletatav aardeleid; 7 - maa-linn; 8 - linnuseks peetud koht; 9 - juhuleid; 10 - põllumaa; 11 - soo, liivik, loopealne kadastik, mets; sisemine rannajoon märgib Limnea mere V faasi umb. 1100a. m.a.j.; 12 - *I aastatuhandel rajatud kivikalmistu.*
- J o o n. 3. Viltina kivikalmistu läbikaevatud ala skeem: 1 - leidude ja luude pesa; 2 - ringikivid; 3 - neetide leiuala; 4 - 11.-12. sajandi esemed; 5 - 12.-13. sajandi esemed; 6 - 13.-14. sajandi esemed; 7 - keskaegne põletamata luustik; punktikesed tähistavad leidude tihedust.
- J o o n. 4. Kiviringid Käku kalmistu läbikaevatud osas. 1 - pae-kivid; 2 - raudkivid; 3 - metall-leid; 4 - savinõu-katkend; 5 - savinõukatkendite leiuala; 6 - sõene ja tahmane muld; 7 - põlenud luud; 8 - koera põletamata luustik.

J o o n. 5. Viltina kalmistu enne kaevamist. 1 - loodepoolne osa;

2 - loodeots põhjast nähtuna.

J o o n. 6. 1 - Viltina kalmistu põhjapoolne osa enne kaevamist;

2 - XIV kiviring Kõku kalmistust.

J o o n. 7. Haud 19 Karja kalmistust.



T a h v e l I. Võitlusnuge. 1 - Saaremaalt lähemalt teadmata kohast; 2 - Leedri kivitööstust; 3 - Põide Tornimäelt (AI K 88:144, 3822:124, K 8:1).

T a h v e l II. Nuge. 1,2,6 - Viltina; 3,5 - Oriküla; 4 - Ilpla kalmest; 7 - Kihelkonnalt (AI 3884:3164, 1638, 3129, K 4:19, 17, K 1:30, 3822:294).

T a h v e l III. Nuge. 1-3 - Viltina; 4 - Kaku; 6 - Karja kalmistust; 5 - tupejäänustega võitlusnuga Laadjala hauast (AI 3884:738, 866, 5000. 3995:401, 4115:69, K 65:1).

T a h v e l IV. 1 - naiste, 2 - meeste noatupp Karja kalmistust (AI 4115:36, 62).

T a h v e l V. Kirveid. 1 - Paju kalmest, 2 - Kaarmalt, 3 - teadmata kohast Saaremaalt (AI K 14:12, K 67:2, K 84:40).

T a h v e l VI. Kirveid. 1 - Saaremaalt täpsemalt teadmata kohast; 2 - juhuleid Pärnimaalt (AI K 84:59, 4006:1).

T a h v e l VII. Väikekirveid. 1,3,4 - Viltina; 2 - Piila kalmistust (AI 3884:3165, 1316, 293, K 9:67).

T a h v e l VIII. Kirveid. 1 - Ilpla; 2 - Rahu kalmest (AI K 1:231, 4239:278).

- T a h v e l IX. Ilustatud kirveid. 1 - teadmata kohast Saaremaalt, 2 - Muhust, 3 - Kaarmalt (AI 2643:107, K 43:4, K 67:35).
- T a h v e l X. Töö- ja tarberiistu Saaremaalt. 1 - hõbedakaalud Viltina kalmistust; 2 - kaaluviht samast; 3 - lambarauad Leedri kalmest; 4 - pronkskamm Viltinast; 5,6 - luisud Leedri kalmest ja Saaremaalt teadmata kohast; 7,8 - vikatid Leedrilt ja Kaarma Randvere kalmest; 9 - tarutuur Muhu Linnuse maalinnast (AI 831, 667, 3822:110, 3884:803, K 24:42, K 85:105, 3822:115, 392, K 30:51).
- T a h v e l XI. Töö- ja tarberiistu Saaremaalt. 1 - pronksvarrega raudvõti Kogula kalmest; 2-4 - lukk, võti ja luust kammi katkend Viltina kalmistust; 5,6 - peitlid samast; 7 - tuleraud Karja kalmistust; 8 - õngekonks Ilpla kalmest; 9 - sadula jalusraua osa Viltinast; 10 - kaaluviht Uduvere kalmest (K 29:41, 3884:1820, 5062, 2535, 3876,1424, 4115:65, K 1:192, 3884:2476, K 15:120).
- T a h v e l XII. Võtmeid. 1,2,5 - Viltina, 3 - Viira, 4 - Karida kalmest; tuleraudu 6 - Viltina, 7 - Kihelkonna Loona kalmest, 8 - Saaremaalt, 9 - Oriküla kalmistust; 10 - surulukk Viltinast (AI 3884:730, 2427, K 36:5, K 5:14, 3884:545, 4999, 3822:218, K 89:119, K 4:70, 3884:3182).

- T a h v e l XIII. 1-3 - laevaneediid Viltina kalmest; 4 - nael samast; 5 - kirstunaelad Karja kalmistust; 6,7 - obadused Viltinast; 8,9 - tuuraotsad samast (3884:2774, 1730, 2804, 1098, 4115:67, 3884:763, 2777, 2151, 2527).
- T a h v e l XIV. Jämedama kivipurruga segatud savist nõude katkendeid 1,2,4 - Viltina, 3 - Rahu, 5-7 - Käku kalmistust (AI 3884:2959, 2759, 2759, 4239:149, 3995:171, 841, 841).
- T a h v e l XV. Peenema kivipurruga segatud savist nõude katkendeid 1 - Viltina, 2 - Randvere, 3-4 - Käku kalmest (AI 3884:4484, 3895:205, 3995:119,93).
- T a h v e l XVI. Ornamendiga savinõude katkendeid 1,4 - Viltina, 2 - Karida, 3 - Käku kalmest (AI 3884:1047, ~~1047~~, K 5:28, 3995:34).
- T a h v e l XVII. Võre- ja sik-sak-ornamendiga savinõukatkendeid Saaremaalt 1 - Viltina, 2,3 - Käku kalmest, 4,5 - mandri-Eestist Raasiku õhklase, 6 - Laukna kalmistust (AI 3884:2467, 3995:34, 367, 3748:76, 76, 3789:498).
- T a h v e l XVIII. Ornamendiga savinõukatkendeid 1-3 - Viltina, 4 - Käku, 5 - Rahu, 6 - Piila kalmistust (AI 3884:3213, 3893, 2386, 3995:407, 4239:122, K 9:29).

- T a h v e l XIX. Orneeritud savinõude katkendeid 1,3,5 - Kaku, 2,4 - Viltina kalmest; 6 - savinõu makett Kurevere kalmistust leitud kildude järgi; 7,8 - kedral (?) tehtud savinõude osi Randvere ja Viltina kalmest (AI 3995:5, 33, 870, 3884:275, 3230, 3822:485, 3895:3, 3884:3348).
- T a h v e l XX. Importsavinõude kilde 1 - Viltina, 2 - Randvere kalmistust; 3,4 - kedral tehtud savinõude osi Viltinast; 5-10 - Skandinaavia päritoluga savinõude katkendeid samast (AI 3884:1083, 3895:85, 3884:5541, 5538, 4016/4017, 3321, 4525, 3548, 5323, 4250).
- T a h v e l XXI. Kedral tehtud savinõude servaosi Viltina kalmistust (AI 3884:3856, 4522, 4533, 3138).
- T a h v e l XXII. 1,2 - pajulehekujulised odaotsad Mäla kalmest; 3 - angoo Saaremaalt täpsemalt teadmata kohast; 4 - laienditega odaots samast; 5 - pika õõnega odaots Upa kalmest (AI K 2:13, 14, K 85:115, 113, K 60:7).
- T a h v e l XXIII. Teravovaalse lehega odaotsi 1 - Saaremaalt täpsemalt teadmata kohast, 2,3 - Kalmu, 4 - Kihekkonna Loona kalmistust (AI K 88:195, 3822:199, 207, 208).

- T a h v e l XXIV. Pajulehekujulisi (Peterseni E-tüüpi) odaotsi 1 - Saaremaalt teadmata kohast, 2 - Leedri kalmest, 3 - Kaarmalt, 4 - Uduvere kalmest; 5 - heiteodaotsik Saaremaalt (AI K 85:37, 3822:117, 499, K 15:217, K 85:38).
- T a h v e l XXV. Pika lehe ja lühikese sõnega odaotsi Rahu kalmistust (AI 4239:180, 4213, 4239:268, 204)
- T a h v e l XXVI. 1-3 - odaotsi Viltina kalmest; 4 - damastseeritud lehega odaots mandri-Eestist Varangult; 5,6 - hobedaga ilustatud odaotsad Viltina, 7 - Randvere kalmistust (AI 3884:800, 2466, 1537, 2793:3, 3884:1671, 3905, 3895:242).
- T a h v e l XXVII. Hobedaga ilustatud odaotsa sõs Viltina kalmistust (AI 3884:3905).
- T a h v e l XXVIII. Rombilise lehega odaotsi 1 - Valjalast, 2 - Kaarma Randvere, 3 - Viltina, 4 - Käku kalmistust (AI 3822:482, 393, 3884:2081, 3995:324).
- T a h v e l XXIX. Tääkjaid odaotsi 1 - Läänemaalt Rabaverest, 2,5 - Valjalast, 3 - teadmata kohast Saaremaalt, 4 - Kalmu kalmest (AI 3316:1, 3822:483, 478, K 85:118, 3822:198).

- T a h v e l   XXX.     Damastseeritud lehega odaotsi 1 - Upa kalmest  
2,4 - teadmata kohast Saaremaalt, 3 - Viltina  
kalmest, 5 - Mullutust (AI K 60:6, K 85:113,  
2, 3884:3905, K 73:1).
- T a h v e l   XXXI.    Damastseeritud lehega odaotsi 1,3 - Saare-  
maalt teadmata kohast, 2 - Kaarmalt (AI K 85:  
119, 111, K 67:1).
- T a h v e l   XXXII.   1 - damastseeritud lehega odaots Viltina kal-  
mest; 2 - osa Saaremaalt leitud odaotsa da-  
mastseeritud lehest (AI 3884:3208, K 85:113).
- T a h v e l   XXXIII.   Rombilise lehega heiteodaotsi 1,2 - Leedri,  
3 - Uduvere, 6 - Viltina kalmest Saaremaalt,  
4,5 - teadmata kohast mandri-Bestist (AI  
3822:118, 119, K 15:220, 2516:21, 22, 3884:  
2786).
- T a h v e l   XXXIV.    Heiteodaotsikuid 1 - Ilpla, 2 - Viltina, 3 -  
Käku, 4 - Rahu kalmistust (AI K 1:51, 3884:  
3020, 3995:287, 4239:91).
- T a h v e l   XXXV.     Rootsuga heiteodaotsikuid 1 - teadmata kohast  
Saaremaalt, 2 - mandrilt Helme Koorkülalt,  
3,5,6 - Ilpla, 4 - Kalmu kalmest; õõnega  
heiteodaotsikuid 7 - Valjalast, 8 - teadmata  
kohast Saaremaalt, 9 - mandrilt Peetri Pää-  
nurmelt, 10 - Viltina, 11 - Karida kalmest

(AI K 85:20, 59:1, 3822:310, 196, K 1:59, 53, 3822:479, K 85:14, 2635:1535, 3884:945, K 5:6).

T a h v e l XXXVI. Nooleotsi 1 - Ilpla, 2 - Viltina kaldest, 3 - Muhu Linnuse maalinnast; noakujulise tera ja kisuga heiteodaotsikuid 4,5 - Viltina kaldest, 6,7 - teadmata kohast Saaremaalt (AI K 1:62, 3884:1703, K 30:44, 3884:793, 2408, K 88:110, 114).

T a h v e l XXXVII. Hõbedaga ilustatud mõõga käepide Saaremaalt (AI K 85:123).

T a h v e l XXXVIII. 1,2 - hõbedaga ja pronksiga ilustatud mõõgad Saaremaalt; 3 - hõbedaga ilustatud mõõgapideme keskosa Viltina kaldest (AI K 85:108, 120, 3884:1651).

T a h v e l XXXIX. 1 - hõbetauseeringus skandinaaviapärase ornamendiga ilustatud mõõgapideme osad Uduvere kaldest; 2 - lohkornamendis hõbeilustusega mõõgapide Valjala maalinnast; 3 - samasugune mõõk Viltina kalmistust; mõõgapideme kaitserauad 4 - Türi Vaätsa kaldest mandri-Eestist, 5 - teadmata kohast Saaremaalt, 6 - Viltina kaldest (AI K 15:212, 213, K 51:1, 3884:2925, 1994:55, K 88:161, 3884:778).

- T a h v e l XL. Hõbetaušeeringus lohkornamendiga mõõk Saaremaalt Pihtlast (Sa 4802).
- T a h v e l XLI. 1 - pronksist mõõgapideme keskosa Saaremaalt; 2-4 - kuršiparase ornamendiga pronkspideme osi Viltina kalmistust; 5 - rauast hõbedaga ilustatud mõõgapideme kaitseraud Saaremaalt (AI K 85:124, 3884:5540, 5540, 549, K 85:31).
- T a h v e l XLII. 1 - ühe teraga mõõk Saaremaalt teadmata kohast; 2 - hõbedaga ilustatud pidemega mõõgaosa samast; 4,5 - pronksist mõõgapideme osi Kogula ja Paju kalmistust; 6-8 - rauast pideme osi Viltina kalmistust (AI K 85:109, 3822:484, K 85:40, K 29:13, K 12:8, K 29:14, 3884:584, 1820, 5000).
- T a h v e l XLIII. Mõõgatupeotsikuid 1 - Tõnja, 2,7 - Viltina, 3 - Leedri, 4 - Rahu, 5 - Piila kalmistust, 6 - teadmata kohast Saaremaalt; 2 - rauast, teised pronksist (AI 2479:3, 3884:2736, 3028, 3822:103, 4239:121, K 9:72, K 85:42).
- T a h v e l XLIV. 1 - mõõgatupe otsik Saaremaalt teadmata kohast; 2 - rauast mõõgapideme nupp Rahu kalmest; 3 - pronksist õõnes pidemeosa Saaremaalt; 4-6 - pronksplekist mõõgatupe otsikuid Viltina kalmest (AI K 85:43, 4239:185, K 85:32, 3884:4, 2868, 4824).



- T a h v e l XLV. 1 - rööngassärgi katkend Kaarmalt; suitsed  
2 - Viltina, 3,5 - Leedri, 4 - Pärni kalmest  
(AI K 23:45, 3884:2165, 3822:120, 397, 122).
- T a h v e l XLVI. Suitseid 1 - Rahu, 2 - Kõku kalmest, 2 - Mu-  
hu saarelt (AI 4239:213, 2449:3, K 44:1).
- T a h v e l XLVII. Suitseid 1,3,4 - Viltina, 2 - Oriküla, 5 -  
Leedri kalmest (AI 3884:830, 2763, 750,  
K 4:59, 3822:121).
- T a h v e l XLVIII. 1,2 - suitsed Pähkialt ja Viltina kalmest;  
3-7 - valjanaaste Viltinast; 8 - valjarihma-  
de pealistis Pasileciems'i kalmistust Kura-  
maalt (AI K 61:1, 2832:1, 3884:2880, 2782,  
1820, 2884, 4081).
- T a h v e l XLIX. Raudkuljuseid 1 - Viltinast, 2 - mandrilt  
Kaaverest, 3 - Kogula kalmest; 4 - rauast  
kühmaast Viltinast; 5 - valjaosa Saaremaalt;  
6-8 - valjanaastud Viltinast (AI 3884:2758,  
1870d, K 29:32, 3884:1891, nr-ta, 3884:4351,  
5107, 3827).
- T a h v e l L 1 - kursipärane pronksist valjanaast Kalmu  
kalmest; 2 - samasugune raudnaast Viltinast;  
3 - piklik valjanaast Rahu kalmest; 4 - hõbe-  
daga ilustatud rauast kursipärase valjanaas-  
tu katkend Saaremaalt; 5 - rihmapealistis

Rahu kalmest (AI 3822:153, 3884:1845, 4239:307, K 89:30, 4239:164).

T a h v e l   L I .

Sadula jalusraudu 1 - Kaarma Loona kalmest, 2 - Saaremaalt teadmata kohast; 3 - kannus Kihelkonna Loona kivi kalmest; 4 - kannuse katkend Viltinast (AI 507:2, K 89:28, 3822:217, 3884:4786).

T a h v e l   L I I .

1 - ristikujulise nõelaga pannal Saaremaalt teadmata kohast; 2 - pakseneva esiosaga pannal samast; 3 - 5, 7, 9 - ojamaa-balti pandlaid Viltinast; 6, 8 - sama tüüpi pannal Saaremaalt teadmata kohast ja Ilpla kalmest; 10 - nelinurkne raudpannal Viltinast; 11, 12 - pika päraga pandlad Kaarmalt; 13-15 - pandlaid Viltinast; 16 - pannal koos rihma-pealistisega Ilplast. 10, 12, 14, 15 - rauast, teised pronksist (AI K 89:111, K 88:186, 3884:897, 2362, 2898, K 84:67, 3884:2230, K 1:173, 3884:850, 1102, K 67:39, 36, 3884:3629, 2789, 2833, K 1:140).

T a h v e l   L I I I .

1 - hobedaga ilustatud naast Viltinast; 2 - raudpannal Kihelkonna Loona kivi kalmest; 3 - 5 - samasugused pandlad Viltinast ja Karja kalmistust; 6 - vöönaast Randvere kalmest; 7 - naastudega ilustatud nahkvöö Krimuldast (AI 3884:4353, 3822:231, 3884:3850,

2428, 4115:2, 3895:6; LVM).

T a h v e l LIV.

Võõnaaste 1,3,5,6 - Viltina, 2 - Rahu, 4 - Oriküla kalmest; 7 - raudpannal Randverest; pronkspandlaid 8,9 - Rahu, 10, 13 - Karja, 11 - Kaarmalt, 12 - Käku kalmistust (3884: 4155, 4752, 5446, 844, 4239:301, K 4:255, 3895:158, 4239:264, 90, 4115:41, 4026:2, K 67:40, 3995:100).

T a h v e l LV.

1-3 - võõnaaste Viltina kalmest; 4 - soonitud naastuke Leedri kalmistust; rihmajagajaid 5 - Kaarma loona, 6,7,10,12 - Viltina kalmest, 13 - teadmata kohast Saaremaalt; 8 - kümneaast Randverest; 9 - võõnaast Viltinast; 11 - rihmakeel Leedrilt (AI 3884: 3138, 296, 198, K 24:24, K 17-93, 3884:877, 5194, 4992, 5194, K 84:46, 3895:253, 3884: 5254, K 24:31).

T a h v e l LVI.

Rihmakeeli 1,2 - Viltina kalmest, 3 - Saaremaalt teadmata kohast; 4 - rihmajagaja samast; 5,6 - rihmajagajad Rahu, 7 - Karja kalmistust, viimane on rauast, teised pronksist (AI 3884:2750, 3142, K 85:66, K 84:42, 4239:302, 304, 4115:1).

T a h v e l LVII.

1 - rihmakeel Kaarmalt; rihmajagajaid 2 - Käku, 3 - Kalnu kalmest; 5 - Saaremaalt

teadmata kohast; 6 - Kalmu, 7-9 - Viltina, 10 - Rahu kalmistust; 4 - rihmakand Viltinast; 10 - rauast, teised pronksist (AI K 67:38, 3995:437, 3822:152, 3884:2430, K 84:63, 3822:125, 3884:2228, 2346, 4509, 4239:177).

T a h v e l LVIII. 1 - 4 - pronksist ja pronkstraadiga mässitud varrasaheliku katkendeid Viltina kalmistust; 5-6 - rauast ahelikud Kogula kalmest (AI 3884:804, 4286, 2343, 716, K 29:33, 34).

T a h v e l LIX. Spiraalilustuse katkendeid Karja kalmistust. 1 - silmasnurkadega kujundeid koos rõngas-  
lülilise ilustusega; 2 - kõrvuti, 3 - otsa-  
kuti liidetud spiraaltorukesed; 4,5 - male-  
lauataoline ilustus koos rõngasäärisega ja  
riidetükikestega (AI 4115:15, 32, 58, 18).

T a h v e l LX. Spiraalilustusi VI hauast Loona kalmistus. 1 - kuue alläärest, 2 - sõba äärest (AI 4236:53, 54).

T a h v e l LXI. Spiraalilustuse katkendeid. 1,2 - Viltina kalmistust; 3 - peakatte kaunistuse osa VI hauast Loona kalmistus; 4 - laubalt leitud spiraalilustus sama kalmistu V hauast (AI 3884:3097, 5587, 4236:55, 37).

T a h v e l LXII. 1,2 - riidetükikesi kolju alt VI hauast Loona kalmistus; 3 - riidele õmmeldud jähvidega ühendatud spiraaltorukesi Viira kalmistust; 4 - palistatud riidetükike pronksrõngakesega samast; 5 - spiraaltorukestest varrasaheliku katkend Paiküla kalmest, torukeste sees on nahkrihmad, vahel pronkshelmed; 6 - linase lõngaga ühendatud spiraaltorukestest särgiesise ilustus Pikavere kalmistust Põhja-Eestis; 7 - spiraaltorukesi peakatte küljest VI hauast Loona kalmistus; 8 - mandri-Eesti naistele iseloomulik noatupp koos kandaahelikuga Pikaverest; 9 - sõrmusekujuline spiraal Viltinast; 10 - spiraaltorukeste ja helmestega ilustatud pärg ja kuljusega pärjasaba Vajoluse kalmistust Valga lähedal (AI 4236:37, 1635:1448, 1451, K 3:27, 4109:9, 4236:37, 4109:5,6, 3884:2787, 1780:1).

T a h v e l LXIII. Tütarlapse luustik Loona kalmistu VI hauas.

T a h v e l LXIV. Naise luustikke Loona V (1) ja Karja 2. ning 4. (2,3) hauast.

T a h v e l LXV. Hoburaudsõlgi. 1 - hõbesõlg Kurevere kalmistust Saaremaal; 2 - Lõhavere linnamäelt mandri-Eestis; 3,6 - Karja laibakalmistust; 4 - Viltina kalmest; 5 - juhuleid Tõllustest Saaremaalt (AI K 75:2, 3578:1187, 4115:13, 35, 3884:1820, 3822:430).

- T a h v e l XLVI. Hoburaudsõlgi. 1,2 - Saaremaalt teadmata kohast; 3 - Piila, 4 - Viltina kalmest; viimane on hõbedast. (AI K 83:22, 24, K 9:1, 3884:4563).
- T a h v e l LXVII. 1 - kursipärane rõngassõlg Käku kalmest; hoburaudsõlgi 2 - Käku, 3 - Kalmu, 4 - Viltina, 5 - Karja, 6 - Leedri kalmistust, 7 - juhu-  
leid Sadukülalt mandri-Eestis (AI 3995:781, 26, 3822:130, 3884:2982, 4115:54, 3822:53, 2618).
- T a h v e l LXVIII. 1 - hõbedast fasseteeritud nuppudega sõlg Tiirimetsa aardest; 2 - mooninuppudega sõlg Odalätsi, 3 - Viltina kalmistust; 4 - hõbesõlg Tagamõisa aardest; 5 - lehtrikujuliste nuppudega sõlg Saaremaalt teadmata kohast (Berl. M. II 7295, AI K 72:1, 3884:1192, K26:1, K 83:19).
- T a h v e l LXIX. 1 - hõbedast rõngasnõel Uduvere kalmest; 2 - laienevate otstega sõlg Muhust; 3 - kullatud jalaga kolmiknuppsõlg Leedri kalmest; 4 - soonitud kaarega hoburaudsõlg Saaremaalt; 5 - hõbesõlg Muhu Linnuse aardest; 6 - hõbesõlg Tiirimetsa aardest; 7 - ambsõlg Põldelt; 8 - kilpkonnsõlg Karjast (AI K 15:269, 3724:1, 3822:30, K 83:5, K 30:6; Berl. M. II 7294; AI K 50:5, K 77:2).

T a h v e l LXXX. 1,2 - Kolmnurkse peaga rinnanõelad Andulial  
kalmistust Lääne-Leedus; 3 - lehekujulise orn  
mendiga nõel Uduvere kalmest; 4 - kolmnurkse  
süvendiga nõel Mäla kalmistust (AI fotokogust  
AI K 15:184, K 2:2).

T a h v e l LXXI. Saaremaa tüüpi rinnanõelu 1,2 - Viltina kal-  
mest, 3 - juhuleid Valjalast (AI 3884:3515,  
2755, K 54:10).

T a h v e l LXXII. Rinnanõelu ja nende katkendeid. 1,7 - Viltina.  
2 - Uduvere kalmest; 3 - Saaremaalt teadmata  
kohast; 4 - Käku, 5 - Loona kalmistust; 6 -  
juhuleid Karjast, 8 - Piila? kalmest (AI 3884:  
391, 153, K 15:188, K 85:46, 3995:588, 4236:  
32, K 77:4, 3729:3).

T a h v e l LXXIII. Rinnanõeltega kee ja kaks üksikut nõela Karja  
kalmistust (AI 4115:20, 4026:7, 4115:78).

T a h v e l LXXIV. Keekandjaid Saaremaalt 1 - Käku kalmest, 2 -  
teadmata kohast, 3 - Rahu, 4 - Uduvere kal-  
mest, 5 - juhuleid Kaalist; 6 - rinnakee vahe-  
plaat Viltina kalmistust (AI 3995:256, K 84:  
14, 4239:35, K 15:191, K 56:1, 3884:2563).

T a h v e l LXXV. 1 - liivipärane keekandja Karjast; 2 - keti  
katkend Uduvere kalmest; 3 - keekandja ilp-  
last; 4 - rinnanõel Kaarma maalinnast; 5 -

vaheplaat Ilpla kaldest; 6 - keekandja var-  
raslülidest kee katkendiga teadmata kohast  
Saaremaalt (AI K 77:2, K 15:247, K 1:5, K59:  
1, K 1:4, K 88:4+121+122).

T a h v e l LXXXVI. 1-3 - sõrjad ripatsid Viltina, 4 - Karja  
kalmistust; 5 - ristikujuline ripats Muhu  
Linnuse maalinnast; 6 - segmendikujuline  
ripats Viltinast, 7 - Piilast?, 8 - Saare-  
maalt teadmata kohast, 9 - kee katkend neeru-  
kujulise ripatsiga Paikülast; 10 - S-tähetä-  
line vahelüli Kaarmalt; 11 - rombiline ri-  
pats Viltinast; 12 - vadjapärane ripats sa-  
mast (AI 3884:2715, 2544, 3839, 4115:59,  
K 30:14, 3884:338, 3729:7, K 88:51, 2502:9,  
4015, 3884:2680, 4602).

T a h v e l LXXVII. 1,2 - sinised klaashelmed Viltinast; 3 -  
pronkshelmed Karida kaldest; 4 - Saaremaalt  
teadmata kohast, 5-6 - hõbehelmed samast;  
7 - filigraanhelmed Muhu Linnuse aardest;  
8 - pronkshelmed Viltinast, 9 - Tõllustest;  
10 - merevaikhelmed Loona kalmistust; 11 -  
enkolpion Viltinast; 12 - loomakujuke samast  
13 - kuljused Karja kalmistust; 14-17 - hõbe-  
dast rinnalehed Muhu Linnuse aardest (AI  
3884:2048, 3858, K 5:64, K 85:90, 94, 70;  
Ermitaaz 984:1; AI 3884:3836, K 92:1, 4236:  
37, 3884:2956, 2515, 4115:51, K 30:18, 16,



15; Ermitaaž 984:6).

T a h v e l LXXVIII. 1,10 - oimurõngas ja skandinaaviapärase  
sõlg Tagamõisa aardest, mõlemad hõbedast;  
2 - valkjad klaashelmed Loona kalmistust;  
3 - hõbedast vahr Rääbiselt mandri-Bestis;  
4 - ripats Viltinast; 5 - poolläbipaistev  
klaashelmes Ilplast; 6 - rinnanõela peast  
ripats Upa kalmest; 7 - pronkskuljus Vilti-  
nast; 8 - loomakujukestega rõngas Ilplast;  
9 - võrgukivi Viltinast; 11 - pronksist  
vahru katkend samast; 12 - ripatsid Saare-  
maalt teadmata kohast (AI K 26:3,4, 4236:  
13, 996:1, 3884:1908, K 1:3, K 60:10, 3884:  
1640, K 1:113, 3884:3816, 3258, K 85:102).

T a h v e l LXXIX. 1,5 - kaelavõru katkendid Viltinast; 2 -  
kaelavõru otsa katkend Kihelkonna Loona  
kivikalmost; 3 - käevõru Loona laibakalmis-  
tust; 4 - hõbedast kaelavõru Muhu Linnuse  
aardest (AI 3884:1059, 2753, 3822:211,4236:  
41, K 30:1).

T a h v e l LXXX. 1 - käevõru Tõllustest, 2 - Loonalt; 3 -  
kaelavõru samast; 4 - käevõru Saaremaalt  
teadmata kohast, 5 - Viltinast (AI 3822:430,  
4236:22, 47, 3517, 3884:3072).

- T a h v e l LXXXI. 1 - liivipärane käevõru Viltinast; saaremaa tüüpi käevõrusid 2,3 - Uduvere, 4 - Käku, 5 - Viltina kaldest (AI 3884:1059, K 15:198, 6, 3995:557, 3884:2176).
- T a h v e l LXXXII. Käevõrud 1 - Pidulast, 2 - Loonalt, 3 - Kaarmalt, 4 - Karja, 5 - Viltina kalmistust. (AI 3822:434, 4236:40, 2513:24, 4115:84, K 77:5)
- T a h v e l LXXXIII. 1,2 - sõrmused Paiküla kaldest; 3 - Saaremaalt teadmata kohast, 4 - Loona laibakalmistust; 5 - hõbesõrmus Tagamõisa aardest; 6 - kaelavõru Loonalt; 7,11 - sõrmuseid Viltina, 8 - Karja, 9 - Loona kalmistust; 10 - hõbesõrmus Muhu Linnuse aardest; 12 - hõbedast rõngas Viltinast (AI 2502:10, 13, K 85:58, 4236:18, K 26:2, 4236:48, 3884.3443, 295, 4115:36, 4236:52, K 30:11).
- T a h v e l LXXXIV. 1 - kaelavõru Leedri kaldest, 2,3 - spiraalsõrmus ja sõrmusekujuline spiraal Viltinast 4,5 - vöökette Hiiumaalt ja Kirikukülalt Saaremaal; 6 - hõbedast käevõru Paiküla, 7 - Karja, 8 - Viira kalmistust (AI K 24:38, 3884:2787, 1640, K 81:1, 4263, 2505:14, 4115:69, 1045).